

АҲМАД АЛИЕВ

ИСТИҚЛОЛ ВА АДАБИЙ МЕРОС

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги*

*Олий ўқув юртларининг филология факультетлари
талабалари, мактаб ўқитувчилари, аспирантлар,
илмий ходимлар учун қўлланма сифатида
таъсия этган*

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1997

83.3Уз
А 49

Тақризчи ва сўз боши муаллифи — Иззат СУЛТОН,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги

Муҳаррир — Зуфаржон ЖЎРАЕВ

ISBN 5-640-02-32-9-X

А $\frac{4702620106-28}{М 351 (04) 97}$ 97

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1997.

«У, ер юзида юрган не-не кимсаларни биз тирик санаймиз, аслида улар ўлик. Ер остида ётган не-не зотларни ўлик санаймиз, аслида улар тирик»

Абул Ҳасан Ҳарақоний

КИТОБ ҲАҚИДА БИР НЕЧА СЎЗ

Сўз боши ўрнида

Абдулла Қодирий ва унинг сафдошлари ҳақидаги бу китоб адабиётшунослигимизда ва умуман маданият тарихимизда ҳамон кам ўрганилган муаммога — сталинизм қурбонлари бўлган буюк маданий сиймоларимизнинг ҳаёти, ижоди ва илмий фаолиятини ўрганишга бағишланган.

Бинобарин, шахсга сизиниш фоиҳ этилган 50-йилларнинг ўрталаридан кейин Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Элбек, Ғози Юнус, Боту сингари адибларимиз ҳаёти ва ижоди билан узлуксиз шуғулланиб келаётган адабиётшунос Аҳмад Алиев бу соҳада ўнлаб тадқиқот, рисола ва мақолалар эълон қилди. Қўлингиздаги китоб ана шу тадқиқотлар заминида яратилган.

Демак, китоб муаллифи Аҳмад Алиев шу мураккаб муаммони ўрганишни бизда биринчи бўлиб бошлаб берган ва бу ишга катта ҳисса қўшган олимлардан биридир. Ушбу йирик муаммони ўрганишда қўйилган илк қадамларда ҳамма мутахассисларда бўлганидек, Аҳмад Алиевнинг илк ишларида ҳам анча нуқсонлар бўлди ва вақт ўтиши билан тадқиқотчи бу нуқсонлардан холи бўла олди. Аммо муаммони ўрганишнинг ҳозирги босқичида ҳам ҳали бутун адабиётшунослигимизда бўлганидек, Аҳмад Алиевнинг бу китобига кирган ва кўп жиҳатдан янгилашган асарларида ҳам айрим нуқсонлар мавжуд. Улардан энг кўзга ташланиб тургани ҳали ҳануз буюк адабий ва маданий сиймоларимиз ҳаёти ва ижоди мукамал манзарасининг яратилмаганлигидир.

Мазкур китоб — ана шу йўлдаги ижобий қадамларнинг бири. Унда муаллиф томонидан узоқ йиллар мобайнида чуқур тадқиқотлар олиб борилиши натижасида йиғилган қимматли фактик материал ва фикрлар мавжуд. Бу китоб ана шу фазилати билан адабиётшуносларимизга, адабиёт ва маданият тарихи бобида ихтисос эгаллаётган барча кишиларга ва маданиятчимизнинг ҳамма муҳибларига катта фойда етказиши шубҳасиздир. Ҳар бир илмий ишда бўлганидек, бу ишда ҳам мунозарали фикрлар мавжуд, аммо уларнинг бўлмаганидан бўлгани яхши: зеро, ҳақиқат фақат мунозаралардагина ойдинлашади.

*Иззат СУЛТОН,
академик*

МУАЛЛИФ ДАН

Мен адабиёт оламига 30-йилларнинг ўрталарида — Тошкент Давлат педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетига ўқишга киришдан бошлаб қадам қўйганман... Аммо адабиётшуносликка фақат 50-йилларнинг ўрталари ва иккинчи ярмидан Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг тарихий романларини тадқиқ этишдан бошлаб киришганман. Унгача айрим лавҳалар, ахборотлар ёзиш, ўрис ёзувчилари ва бошқа халқлар бадий асарларидан бир мунча таржималар қилганман-у, лекин адабиётшуносликка оид бирор жиддийроқ мақола ёзган эмасман. Биринчи китобларга ёзган сўз бошларим бор, кўп эмасди, унча жиддий иш ҳам эмас эди. А. Қодирий романлари, кейинчалик бошқа катта-кичик асарлари, шеър, ҳикоя, пьеса, публицистик мақоалари-ю, адабий-танқидий маҳсулотларидан фельетонларигача танишиб чиқиш — менга янги бир маънавий дунёни очиб берди... Бу ишлар 1953 йилда Сталин вафотидан кейин Ўзбекистон зиёлиларининг 1956 йилда ўтказилган қурултойи шарофати билан насиб бўлди... Уша вақтда шахсга сиғиниш фойда этилиб, бир муддат эркин нафас олишдан зукколик билан фойдаланиб қолган Ўзкомпартия Марказқўмига раҳбарлик қилаётган ҳурматли зот — Н. А. Муҳиддинов кўпгина масалалар қаторида халқимизнинг маънавий меросига муносабатларимизни қайта кўриб чиқиш, Қодирий, Фитрат, Чўлпон каби буюк зотларимиз ижодини холис ўрганиш, асарларини нашр этиш масаласини дадил кўтариб чиқ-

дилар. Шу муносабат билан Абдулла Қодирий романлари 1958 йиллардан нашр этила бошлади, кейинчалик бошқа асарлари ҳам бирин-кетин чиқарилаверди... Шундан буён мен А. Қодирий ва унинг сафдошлари ҳаёти, ижодини ва умуман 20-30- йиллар ўзбек адабиёти муаммоларини ўрганаман, шу мавзуларда 10 га яқин китоб, 300 дан ортиқ мақолалар эълон қилдим... Бу иш ҳамон давом этади... Бироқ то 80-йилларгача ёзган китобу мақолаларимда ўша давр адабиёти ва ёзувчилари ижодиётига қарашда, баҳо беришда эскича усул — социалистик реализм, партиявийлик, синфий курашга муносабатлар-у, уларни қандай тасвирланишига эътибор бериш руҳи бор эди... Аммо бирон китобим ёки мақоламда Қодирий ва унинг сафдошлари ижодий маҳсулотларини ерга уриш, инкор этишга ўхшаш бирор нуқта бўлган эмас, ҳатто Қодирий романларига ўша давр қарашларидан келиб чиқиб, танқидий фикрлар айтилганда ҳам ёзувчига нисбатан ҳурмат-иззат сақланиб қолган, буни кузатганлар англаб олишади... Бу борадаги яна бир муҳим омил шулки, ҳали республикамызда мустақиллик эълон қилинмасдан илгари — Москва, Кремль тўла ҳокимлик қилиб турган йиллардаёқ Ўзкомпартия Марказқўмига раҳбар бўлиб келган Ислон Қаримов маънавий меросимизга янгидан муносабат масаласини ўртага қўйди, миллий қадриятларимиз, анъаналаримиз, тарихимизнинг ҳақиқий-илмий тадқиқотларини яратишга эътиборимизни жалб этди...

Кўриниб турибдики, бу гаплар тарихда шахснинг роли масаласини эндиликда тамоман янгидан ишлаб чиқишни кун тартибига қўяди; тарихчи, файласуф, адабиётшунослар бу вазифани илмий, назарий жиҳатдан пухта ўйлаб ҳал этишлари шу куннинг тақозосидир.

Худога минг шукурлар бўлсинки, янгилавиш даври — буюк Истиқлолимиз барча соҳаларидаги миллий қадриятларимизни, ўзимизнинг ҳақиқий тарихимизни, хуллас, бутун маънавий ҳазинамизни қайта тиклаш имкониятини берди. Бу мўътабар, бебаҳо бойлигимиз рақибларини ҳаётнинг ўзи улоқтириб ташлади. Бизга эркин фикрлаш мумкин бўлиб қолди... Энди ўйлаб қарасак, илгариги ёзганларимизнинг деярли ҳаммасини қайтадан кўриб, янгидан ёзиб чиқишга тўғри келди. Бу мулоҳазалар билан мазкур китобга киритилган Фитрат, Қодирий, Чўлпон ва уларнинг барча сафдошлари, 20-30- йиллар ўзбек адабиёти, жадиҳчилик моҳияти ва ҳоказолар ҳақида энди эркин, дадил, тамоман янгича, яъни тарихни бузмай кўрсатишга ҳаракат қилдим. Абдулла

Ҳодирӣй ҳақидаги 1967 йилда чиққан йирик ҳажмли адабий-танқидий очерким, 1976 йилдаги «Ижод ва изланишлар» китобим ва ҳатто ундан кейинги — 1983 йилда чиққан «Адабий мерос ва замонавийлик» рисоламдаги фикрлардан то ўшангача эълон қилинган мақолаларгача тамоман қайтадан янги ҳужжатлар асосида ишланди. Абдулла Ҳодирӣй сафдошларидан ўнга яқин ёзувчи ҳаёти ва ижодий фаолияти, алоҳида-алоҳида, яна бошқа бир қатор уларга замондош шоир, ёзувчилар ҳам йўл-йўлакай илмий доирага тортилди. Буларнинг кўплари ҳақида 1988 йилдан кейинги покланиш давридан бошлаб яна оммавий ахборот воситаларида мақолалар эълон қилиб келаётирман. Ушбу китобга улар ҳам янгидан ишланган ҳолда киритилди.

Буюк аждодларимизнинг жойлари жаннатда бўлсин! Бизга битмас-туганмас бой маънавий хазинани меросга қолдириб ўзлари золимлар қўлида қатл этилдилар... Минг афсус!.. Энди биз — тириклар лоақал уларнинг номларини эҳтиром билан тилга олиб, руҳи покларини шод этайлик!.. Бундай маънавиятимизни бизга қайтариб бераётган буюк Истиқлолимизни сақлаш ва уни мустаҳкамлаш учун олиб борилаётган курашларга бутун борлиғимизни сафарбар этайлик!...

АБДУРАУФ ФИТРАТ

(1886—1938)

1. ФИТРАТНИНГ ИЖТИМОИЙ ФАОЛЯТИ

Сталинчи қотилларнинг қора қонга бўялган жирканч қўлларида қатл этилган бегуноҳ, энг покиза аждодларимиз орасида Абдурауф Фитрат ҳам бор эди.

Фитрат асримизнинг бошлари, яъни 1910 йиллардан то 1937 йилларгача узлуксиз ижод қилиб, ўзбек адабиётида шоир, олим, наср устаси ва драматург сифатида танилди. У талай шеър, ҳикоя, пьеса, адабий-танқидий мақолалари, қўлланмалар, тил-адабиётни ўрганишга оид дарсликлар ёзди. Бедил, Умар Ҳайём каби классиклар асарларидан таржималар қилди, уларнинг илмий-фалсафий, поэтик таълимотларини чуқур ўрганди. Ўрганишгина эмас, уларнинг буюк мактабларидан ижодий фойдаланди. Бундай ғайрат ва шижоат билан ўқиш, ўрганиш Фитратни катта шоир, ёзувчи ва олим даражасига кўтарди. Зотан, Ўрта Осиё олимлари ва ёзувчилари орасида биргина Фитрат Ленинград (аввалги ва ҳозирги Санкт-Петербург) Давлат университети томонидан 20-йиллардаёқ профессорлик унвонини олишга муяссар бўлди.

Кўриниб турибдики, Фитратнинг олимлигини 20-йиллардаёқ Россия шарқшунослари тан олганлар. Бугина эмас, Фитратнинг номи хорижий Шарқ мамлакатларида ҳам танилган ва тан олинган эди. Туркияда таълим олиб, Шарқ халқлари тарихи, адабиёти соҳасида йприк мутахассис даражасига кўтарилган Фитрат 20-йиллар ўзбек адабиёти ривожига ҳисса қўшган деярли ҳамма ёзувчиларимиз қатори бизга жуда бой ва ўлмас мерос қолдирди.

Фитрат, Чўлпон, Ғози Юнус, Абдулла Қодирий, Беҳбудий, Тавалло каби шоир ва ёзувчиларимиз адабиёт оламига илк қадам қўйганларида Ўрта Осиё ўлкаларида миллий-озодлик ҳаракатлари етилиб келаётган, чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатига қарши курашлар авж олаётган, янгича дунёқараш шакл-

ланиб келаётган бир давр эди. Ўзбек зиёлилари 1905—10-йилларда янгича дунёқарашни худди шу йўлларда авж олган жадидчилик деб аталган ҳаракат тарафдорларига эргашшдан бошладилар, дейилса хато бўлмайди. Чунки бу ҳаракатнинг Ўрта Осиёдаги етакчиси — Бехбудий, Фитрат, Файзулла Хўжаевлар жадидчилик ҳаракатини тобора кенг қўламада ривожлантиришга эътибор берган эдилар. Фитратнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти дастлаб мана шу ҳаракат билан маҳкам боғлиқ ҳолда ривожланди.

Фитрат дастлабки таълимотни Бухорода олгандан кейин Туркияга кетиб, Истамбул дорилфунунида ўқийди. Фитрат айни шу кезларда — йигитлигида Ёш турклар ҳаракати таъсирида бўлди. Мамлакатда Ёш турклар ҳаракати номи билан кенг тарқалиб бораётган буржуа-демократик инқилобий кучлари таъсири эндиликда бошқа томонларга ҳам тарқалмоқда, халқ оммасининг турли қатламларини эргаштирмоқда эди. Мазкур ҳаракат раҳбарлари ўз фаолиятларини ўрта асрчилик биқиклигига — яккахоқимчилик зулмига қарши — «Хуррият, мусовот, қардошлик ва адолат», деган шиорлардан бошлаб, демократик эркинликни жорий этишга, халқ оммасининг аҳволини яхшилашга ваъда берадилар. Шунинг учун ҳам халқ оммаси уларга ишонади ва қўллаб-қувватлайди. 1908 йилда Ёш турклар ҳаракатининг раҳбарлари ҳокимиятни олишга муяссар бўладилар. Уларнинг амалий дастури Усмоний империясига ислоҳ киритиш, якка ҳукмронлик ўрнига конституцияли буржуа-демократик давлати ўрнатилиши кўзда тутарди. Фитрат Истамбул дорилфунунида таълим олаётган ёш йигитлик чоғларида худди мана шу ҳаракатлар таъсирида бўлди ва халқ оммасини бахтли қиладиган йўл шу деб билди.

Академик Иззат Султоннинг гувоҳлик беришлари ва тасдиқлашларича, Фитрат Қоҳира университетига доимий ишлаш учун тақлиф қилинган. Аммо у ўз ватанини тарк этишни истамай, тақлифни рад этган. Бу воқеа 30-йилларнинг биринчи ярмида рўй берган — шу йилларда Иззат Султон аспирантурада ўқиётган давр бўлиб, Фитрат унга илмий раҳбар бўлган эди.

Фитрат 1910 йиллардаёқ Ёш бухороликлар — Жадидлар (янгилик тарафдорлари) ҳаракатига қўшилди ва унинг фаолиятида жуда фаол иштирок этиб, бу ҳаракатнинг етакчи энг кўзга кўринган арбобларидан бири даражасига кўтарилди. Шунинг учун ҳам Фитратнинг илк ижодий фаолияти жадидчилик ҳаракати дунёқарашларини ёрқин ифода этади.

Бухоро жадидлари ҳам дастлаб худди Ёш турклар, Ёш эронийлар сингари амрлик усул-идорасига ислоҳ киритиш, яъни мазкур давлат бошқариш усулининг ўзини конституцион монархияга айлантириш, ана шу йўл билан европача илм-маърифатни ривожлантириш, янги усул мактаблари очиш, унда дунёвий фанларни кенг жорий қилиш шиорлари билан майдонга чиқдилар. Мазкур ҳаракат дастурлари кенг омма, айниқса қуйи табақа ва

зиёлиларга маъқул келиб, тез орада бутун Ўрта Осиёга ёйилиб кетди. Даврнинг илғор зиёлилари бу ҳаракатга кун сайин кўнлаб қўшилаверди. Ниҳоят, янгича фикрловчи, янгилик тарафдорлари — тараққийпарвар шахсларни халқ ўртасида «Жадидлар», эскилик тарафдорларини эса «Қадимлар» деб аталадиган бўлди.

Файзулла Хўжаев жадидларнинг таркиби ва мақсади ҳақида шундай деб ёзади: «Демократия ва савдо капиталининг идеологлари бўлган жадидлар дастлаб янги усул мактаблари очиб, европача таълим бериш ва лоақал чекланган тарзда бўлса ҳам матбуот эркинлиги бериш керак деган талабларни кўтариб чиқдилар. Улар мана шу зарур шарт-шароит бўлгандагина озодликка эришиш мумкин деб ўйлар эдилар... Жадидлар ташкилоти асосан шаҳар майда буржуазиясидан ташкил тошган эди. Қўйида унинг дастлабки ташкилотчиларидан баъзиларининг номлари ва социал келиб чиқишларини кўрсатиб ўтаман: Садриддин Айний — мадраса талабаси; деҳқон Абдувоҳид Бурхонов — мирза бўлиб ишлаган, кейин майда савдогарчилик билан шуғулланган; Фитрат — шаҳар савдогарининг ўғли, мадраса талабаси, шоир; Усмон Хўжаев — мулла ва унчалик катта бўлмаган савдогарнинг ўғли; Жўрабоев — вобкентлик деҳқон, ўзининг қишлоғида биринчи бўлиб янги усул мактаби очган киши.¹» Фитрат илк ижодий фаолиятини бошлаган дастлабки муҳит шундай эди.

1917 йилги февраль буржуа инқилоби натижасида Россияда юз берган воқеаларга жадидлар жуда қизиқиб қарайдилар, муваққат ҳукуматга катта умид боғлайдилар, ўз мақсадлари йўлида ундан мадад олмоқчи бўладилар. Жадидлар ишни янада кенгроқ миқёсда жонлантиришни кўзлаб ўз ичларида Марказий Қўмита ташкил этишади. Қўмитага Абдувоҳид Бурхонов раис, Фитрат саркотиб, Файзулла Хўжаев ва бошқа бир қатор фаоллар аъзо қилиб сайланадилар. Қўмита помидан ёрдам сўраб Муваққат ҳукуматга махсус (махфий) телеграмма юборилади. Телеграммага ҳам бир аъзо билан бирга Фитрат имзо чекади. Марказий Қўмита ўз режаларини амалга оширишни тезлаштириш ва бу ишга Россиядаги бошқа мусулмонларни ҳам жалб этишга қарор қилади. Бу ишларни амалга ошириш жараёнида Бухоро амири билан тўқнашишни муқаррар деб ҳисоблаб Қўмита Петроградга ёрдам сўраб делегация юборишга қарор қилади. Икки кишидан иборат мазкур делегатнинг бири Фитрат эди. Жадидлар Қўмитаси Ёш бухороликларнинг ислохотлар дастури лойиҳасини тузишни ҳам Фитратга топширади.

Фитрат лойиҳани ишлаб чиқади. Мазкур лойиҳанинг энг асосий қисми — Бухорода давлатнинг феодал-монархия усул-идорасини ўзгартирмай туриб, унга маърифатни сингдириш, яъни

---

¹ Танланган асарлар, уч томлик. I-т. Т., «Фан» нашриёти, 1976, 89—94-бетлар.

мавжуд монархияни маърифатли, адолатли монархияга айлан-тиришдан иборат деган ғояни ифодалайди.

Лойиҳада ер-сувга муносабат, вақф ерлари, солиқларни тартибга солиш, деҳқонлар ва умумхалқ оммаси аҳволини яхшилашга қаратилган бир қатор тадбирлар кўзда тутилган. Бироқ лойиҳада кўзланган тадбирларнинг ҳаммаси ҳам амалга ошавермасди, бинобарин, унинг туб негизи чекланганди. Яъни жади-длар дастлаб амирлик тузумига ислоҳ киритишни кўзда тутганлар, мавжуд тузумда туриб уларнинг ниятлари амалга ошмасди. Кейинчалик буни ўзлари ҳам тушуниб етадилар ва ҳаракат фаолиятларини ўзгартириб, уни сиёсий ҳаракатга айлантирадилар, яъни инқилобийлаштирадилар. Демак, бундан келиб чиқадиган хулоса шу бўладики, Фитрат ижодиёти ҳақида гап кетганда, уни жади-дчилик билан маҳкам боғлаган ҳолда тасаввур қиламиз, бусиз унинг асарларига тўғри баҳо бериб бўлмайди. Фитратнинг 1910 йилларда ёзган дастлабки асарлари «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи» ҳамда 20-йилларда ёзган «Бедил» (Бир мажлисда). «Ҳинд ихтилолчилари», «Чин севиш», «Форс шоири Умар Ҳайём» сингариларда илк дунёқарашдаги биз юқорида таъкидлаб ўтган нуқталар аниқ ифодаланган.

Октябрь тўнтаришигача муайян бир йўналишда турган зиёли ўз қарашларини бирданига, бир кунда ўзгартириб юбора олмас эди. Фитрат ва унинг ҳамфикрлари воқеаларни фалсафий идрок этишни билардилар. У ҳам барча жади-длар сингари дастлаб европа маданиятига, дунёвий илм-фанга ҳавас билан қарайди, зўр бериб шуни тарғиб қилади. Янги ҳаёт қуриш учун ёшларни ишга, ўқишга, ҳаракатга даъват этади.

Шу жумладан, Фитрат ҳам насрий ва драматик асарларидан ташқари, шеърларида ҳам юқоридаги ғояни ўз сафдошларига ҳамоҳанг бўлиб тарғиб қилади. Масалан, унинг «Ўгут» шеър-ида шундай сатрларни ўқиймиз:

Оғир йигит! Сенинг гўзал, нури кўзингда
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқидим.
Ўйлашинг-да, туришинг-да, ҳамда ўзинг-да
Бу юрт учун қутулишинг борлигин кўрдим
Турма, югур, тинма, букулма, юксал;
Хурма, кириш, қўрқма, ёпиш, юрма, қўзғол;
Эл йўлини тўсиб тургон эски бўлутларни
Ендириб қўй, йиртиб ташла, барчасин йўқ эт;
Қила олмасанг шу ишларни
Сенинг учун хўрликдир бу!..
Йиқил, йўқол, кет!

Биз юқорида Фитратнинг ижтимоий фаолиятида европача илм-маърифатни зўр бериб тарғиб қилиш ҳақида қисман тўхтаб ўтдик. Фитрат бу қарашларни илмий, бадиий асарларида ҳам муваффақият билан давом эттиради. Бухоро амирлиги ҳузури-

даги айрим манфаатпараст муллаларнинг хурофий қарашларини, тескари хатти-ҳаракатларини, умуман, тараққиётга зид қилмишларини аёвсиз танқид қилади, айниқса, уларнинг янги усул мактабларига (усули жаҳид деб номланган мактабларга), дунёвий фанларни ўқитишга қарши туришлари билан халққа қанчалик зарар келтираётганларини кескин фош қилиб ташлайди. Фитратнинг «Қиёмат», «Меърож», «Қийшиқ эшан», «Зайнаб ва Зайид», «Оқ мазор» каби ҳикоялари, «Бедил», «Форс шоири Умар Ҳайём» сингари илмий-бадиий асарларида, «Рўзалар», «Шайтоннинг Тангрига исёни», «Ҳинд ихтилолчилари» каби драмаларида юқоридаги ғояни ифодалашга катта эътибор берилади.

Биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Фитрат 20—30-йилларда талай шеър, ҳикоя, адабий-танқидий, публицистик мақолалар, тарихий ва замонавий мавзуларда ўнлаб драматик асарлар ёзиб, адабий жараёнга, кўплаб ҳамкасабалар ижодига катта таъсир кўрсатди. 20-йилларнинг бошларидаёқ анча юқори мавқега эга бўлган шоир Чўлпон 1910-йилларни кўзда тутиб: «У вақтларда биз ҳамма ўзбек ёш ёзувчилари Фитрат таъсирида эдик» — деган эди 1933 йилда В. Ян билан Москвада учрашиб қилган суҳбатларидан бирида.

Фитрат ижодий фаолияти ҳақида ўзбек маданиятининг буюк арбоблари Файзулла Хўжаев, Назир Тўрақулов, Садриддин Айний, Комил Алиев ва бошқалар анча-мунча илмий назарий, танқидий мақолалар эълон қилдилар. Булар орасида Чўлпон Фитрат ижодига ғоят ҳурмат ва эҳтиром билан қараши эътиборни тортади. Фитратнинг «Чин севиш» пьесаси саҳнага қўйилиши билан Чўлпон у ҳақда тақриз ёзади. Тақризда Чўлпон асардан жуда мамнун бўлганини, бу асар ёшларни эстетик тарбиялашда катта роль ўйнашини таъкидлайди. Унда ниҳоятда катта завқ билан ёзилган шундай сатрларни ўқиймиз: «Яқинда ўзбек саҳнаси улуг ва улуглиги қадар юксак ва гўзал тамоша (пьеса) кўрди... Асар тўғрисида фикр юритувдан қочмоққа ва ўзимни тортишга мажбурман... Тегишинча тақриз қилувни мен бажара олмайман», — дейди. («Иштпрокньюн», 1920 йил 25 ноябрь). Бу фикрни Вадуд Маҳмуд ҳам қувватлаб ёзган эди: «Ўзбек саҳналарида шу кунгача ўйналиб келган пьесаларнинг энг кучлиси, энг буюги ўткур ёзувчимиз Фитратнинг ҳинд турмушидан олиб ёзган «Чин севиш» пьесаси эканлигини ҳамма иқдор этса керак», («Қизил байроқ» газетаси, 1920 йил 12 декабрь).

Шу йилларда Фитрат ижодий фаолияти ҳақида нуқул айбонма руҳида мақола ёзган шахслар ҳам бор эди. Булар Бойбўлатов, Абдурахмон Саъдий, Ҳамид Олимжон ва бошқалардан иборат бўлиб, мазкур шахслар Фитратнинг бутун ижодини зарарли қилиб кўрсатдилар, ниҳоят, уни бутунлай совет тузумига қарши қўйиб, охири инкор этиш даражасига бориб етдилар. Бундай хатти-ҳаракатлар оқибат натижада Фитратни қаматиш ва

оттириб ташлаш билан якунландики, тарихимиздаги бу бедодликни авлодларимиз умр бўйи лаънатлаб ўтса, не ажаб...

Фитрат асарлари ва ижодий фаолиятига 1970 йилларнинг ўрталарига келиб бир қадар тўғрироқ баҳо беришга уриниб кўрилди. Фитратдек серқирра ижодкорнинг мураккаб йўли ҳақида йирик шарқшунос олим Л. Климович «Наследство и современность» (изд. СП. М., 1975), йирик шарқшунос олим ва ёзувчи Радий Фиш «Глазами совести» китобларида, ўзимизнинг етук адабиётшунос олимларимиздан Э. Каримов, Т. Собиров, Б. Назаров, Б. Дўсқораев ва бошқаларнинг илмий ишлари, мақолалари эълол қилиниб, Фитрат асарларига анча тўғри ва холис баҳо берилла бошланди.

Мадомики, Фитрат ижоди саксон йилдан буён адабиётшуносларни қизиқтирар, мунозараларга тортар экан, демак, у асос эътибори билан тарихимизда салмоқли ўрин тутди.

Шу ўринда ушбу сатрлар муаллифига маълум бўлган мана бу фикрларни ҳам таъкидлаб ўтиш жоиздир: кейинги бир-икки йил ичида АҚШ, Япония, Туркияда ёш адабиётшунослар Фитрат ҳаёти ва ижоди ҳақида илмий тадқиқот — махсус диссертация ишларини бошлаб юборишган. Шулардан айримлари каминанага мурожаат қилиб, баъзи ишлардан нусхалар олиб кетишди.

2. «ҲИНД САЙЕҲИ»

Бу асар 1913 йилда яратилган.

Ғарбий Европа маданияти билан жуда яхши таниш, етук зиёли ҳиндистонлик сайёҳ Бухоро вилоятлари билан танишиш мақсадида Қарши, Шаҳрисабз, Самарқанд, Қашқадарё вилоятининг бир қатор ерлари, аҳолиси ҳаёти, касби, ҳунари, тирикчилиги, машғулоти билан танишади, ҳатто давлатни бошқаришда бевосита иштирок этаётган маҳаллий амалдорларнинг фаолиятларидан ҳам бир қадар хабардор бўлади, ўз таассуротларини ерли аҳоли ўртасида ҳикоя қилиб, жуда очиқкўнгиллик билан ўртоқлашади. Ўлкадаги одамларнинг қолоқлиги, жаҳон аҳволдан беҳабарлиги, ҳатто келажаги тўғрисида ўйламаётганлиги туфайли хароб бўлаётганини ҳам пайқамаетганлигини чуқур идрок этади. Уларга бу аҳволдан қутулишнинг ягона йўли тараққий этган Европа мамлакатларидаги илм-фанни эгаллаш, техникани, санатни ривожлантириш, бунинг учун ёшларни етук мутахассислар даражасига кўтарадиган янги мактаблар очиш, уларнинг сонини кўпайтириш каби бир қатор чора-тадбирларни баён қилади. Шу билан бирга, ҳар қанча қолақ бўлганлиги билан Туркистон халқлар орасида ғоят қобилиятли, ҳар нини эплайдиган шахслар борлиги, фақат уларни катта йўлга олиб чиқишга ундовчи, бошловчилар йўқлигини ҳам алоҳида таъкидлайди. Зотан, Фитрат жамиятда шахснинг роли моҳиятини чуқур идрок этарди.

Сайёҳ шунчалик танқид қилгани билан ижобий нуқталарни, Қарши аҳолиси орасидаги энг қобилиятли шахсларни ҳам кўра билганди, уларнинг фаолиятидан мамнун бўлиб, фойдали маслаҳатлар беради. Қаршиликларнинг ҳунармандлигига қойил қолиб, «Обдаста яшаш ва гилам тўқишда тенги йўқдир. Бироқ шу нарсаларни эски усулда тайёрлайдилар, яъни корхоналарнинг барчасида қўл меҳнатидир. Машина билан ишловчи корхоналарга эга эмаслар ва ҳатто уни яратиш ҳаёли ҳам йўқ», дейди. Сайёҳ Қаршида тўқилган олачани Россиянинг ишак матоларига нисбатан пишиқ ва возик деб баҳолайди, ҳатто, Одессадаги рус божхонаси ходимлари олачани кўриб, уни «Фарангистон моли» деб атайдилар. Бу молнинг Бухоро вилоятларидан бирида тўқилганига ишонмайдилар.

Сайёҳ шундай нодир ҳунарни илм-фан, техника асосида ривожлантириш ҳақида ўйлайди, бу фикрини қаршиликларга уқдирмоқчи бўлади, аммо усталар фақат бугунни ўйлашдан у ёғини ҳаёлларига ҳам келтирмайдилар. Шунда сайёҳ кўйиб-пишиб айтиди: «Ҳурматли уста, Европа халқлари агар бирон ишга қўл урсалар, шу ишларининг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоки, юз-икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар. Сиз қаршиликлар ҳам бугун шунчалик юксак ҳунарга эгасизлар. Ана шу ҳунарингизнинг келгуси тақдирини ҳеч ўйлайсизларми?» Шунча гаждан кейин ҳам уста ўзининг қотиб қолган фикридан силжмайди. «Ўн йилдан кейин ким тиригу, ким ўлик», деб қўя қолади.

Сайёҳ ўз фикрини уқдиришдан сира эринмайди. Келажакни ўйламаган ҳар қандай кимса, ҳалокатга маҳкумлиги муқаррарлигига тушунтиришга интилади: «Фараз этайлик, сизнинг умрингиз охирига етмоқда, бироқ фарзандларингиз ва набираларингиз нима билан шуғулланишади? Уста жаноблари, сиз келажак ҳақида фикр юритишни унутманг, чунки дунёда ҳар бир киши ўз ишининг келажаги билан боғлиқ. Келажакни ўйлаш оламнинг ободонлиги боисидир...» Ҳинд сайёҳи мана шу тарзда алоҳал ўз фикрини устага аста-секин, жуда қийинчилик билан бўлса ҳам тушунтиради. Шундан кейин фикрини яна давом эттириб, илм-фанга, техника тараққиётига эътиборини тортиб, халқнинг келажаги, тақдири фақат шунга боғлиқ эканини, агар тараққиётга эриша олмаса, инқирозга учрашидан ҳеч ким ва ҳеч нарса қутқариб қола олмаслигини ўткир далиллар билан исботлаб беради. Бухоро халқи, ҳунармандлари ҳаётидан бунга аниқ мисоллар, сира рад этиб бўлмайдиган ҳамманинг кўз ўнгиди бўлиб турган, аммо буни идрок эта олмаётганларнинг фожиаларини изоҳлаб, устанинг кўзини очади, қалбига таъсир ўтказади. Жумладан, Бухоро халқининг мустамлакачилик гирдобига қандай тортилгани-ю, қай аҳволга тушиб қолганини аини уста савиясида тушунадиган бир бадиий шаклда, гоят ширали ва ифодали тил билан тасвирлаб беради. Сайёҳ яна Бухоронинг ўтмишидан мисоллар келтириб туриб, бундан юз йиллар илгари

одамларга зарур бўлган кийим-кечак, идиш-товоқларни халқнинг ўзи — моҳир усталар фақат қўлда ясаб берганликларини устанинг ҳаётидан талай далиллар келтириб туриб, тасдиқлатиб олади. Ниҳоят, ўша усталарнинг ҳозирги аҳволини ҳам унинг кўзига кўрсатади. Ҳамма нарсани фақат қўлда бажариб келган усталар нима сабабдан хароб бўлганларини Сайёҳ қуйидагича изоҳлайди: «Кўрдингизми, ўша вақтлар туркистонликлар зарур ҳамма молларни ўзлари тайёрлар эдилар, пулни ўз чўнтақларидан чиқариб, ўз чўнтақларига солар эдилар. Ҳатто бир чақа ҳам пулни бегона фабрикантлар чўнтагига солмаганлар. Бироқ Европа фабрикантлари бирин-кетин нозик сури, ҳарир докалар ва чиройли, гулли чинни товоқлар ишлаб чиқариб, бутун Туркистон бозорларини тўлдирадilar. Аҳоли бирданига бундай сержило молларга қараб интилди ва дока, карвос ва ўзларининг бошқа миллий товарларига қарамай қўйди. Оқибат шу бўлдики... тўқувчи дўконлар... корхоналар тўхтаб қолди, уларнинг эгалари истаса-истамаса ишларидан қўл узиб, айримлари ҳаммоллик билан шуғулландилар, бошқа бировлари эса, хизматкор бўлиб, ҳасрат ва надомат билан бу дунёдан кўз юмдилар...»

Сайёҳ шаҳарма-шаҳар кезишни изчил давом эттиради, хилма-хил амалдор, қози, уламо, оддий халқ вакиллари, усталар, ҳунармандлар, деҳқонлар билан учрашади, уларнинг ҳаёти билан чуқур танишибгина қолмай, ҳар қайси, билан фикрлашади, ҳаётни — уларнинг шахсий ҳаётини дунё воқеалари билан нақадар узвий боғлиқлигини ўзларига тушунтириб беради. Баъзилари тушунади, баъзилари тушунмайди, тушунини истамайди ҳам. Биз асарда мазкур табақа вакиллари образлари билан чуқур танишиб оламиз. Қозилар орасидаги бир муттаҳам қилмишларини Сайёҳ жуда усталик билан фош этиб ташлайди. Унинг юлғичликдаги қилмишларини Қуръонда нақадар қораланганини, шариятда бундайлар жазоланиши лозимлигини муттаҳамнинг ўзига исботлаб беради. Иккинчи бир шаҳар қозиси эса, бир оз инсоф-виждон деган тушунчаларга эга эканини ҳам Сайёҳ кўради ва бундай инсофли қозининг бутун муҳити қабохатлар билан ўраб олинганини қозининг ўзига чуқур таҳлил қилиб беради. Амалдорлардан биронтаси эл тақдир, мамлакат ободлиги, келажак тараққиёти ҳақида ўйламасликка ўрганиб кетганлигидан донишманд қози қаттиқ шикоят қилади, бир ўзининг қўли ҳеч қаерга етолмаслигини изҳор этиб, изтиробга тушади, ўлкадаги бу аҳволдан қаттиқ афсусланади.

Қадим замонлардан Китобнинг олачаси ва проқдўзлиги жуда машҳур бўлганини муаллиф алоҳида таъкидлаб туриб, ҳамон бу ҳунарлар ҳам эскича усулда давом этаётгани сабабли таназзулга юз тутганини исботлаб беради. Шундай қилиб, фақат эскича яшайдан нари ўтолмаётганлиги туфайли бутун мусулмон олами хароб бўлиб кетаётганини зўр дард билан талқин эта билган муаллиф Сайёҳ тилидан бу оғир тангликдан қуғулиш йўллари ҳам айтиб беради. Инсон бирор нарсага эришаман

деса, интилиш керак, «Ўгут» шеърда ҳам худди шу гоя ифода этилганини юқорида кўрдик, интилмас экан, ҳеч нарсаса эриша олмайди, деган мазмундаги Қуръон оятидан мисоллар келтириб, барча мусулмонларни ҳаракатга, излашга, ўқиш-ўрганишга, ғайрат билан ишлашга даъват этади, бу жиҳатдан европаликларни ибрат қилиб кўрсатади: «...Агар сиз Европа мактабларида ўқиганингизда ва европаликлар телефон, темир йўли, ҳаво кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди... мусулмонлар қанчалик неъматларни оёқ ости қилганлигидан огоҳ бўлиб, тушуниб етардингиз...»

Сайёҳ Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Самарқанд ва бошқа жойларни кўриб, нақадар завқланса, унда яшаётганларнинг гафлатдан уйғонолмаётганлигидан куйиб кетади. «...Қарши ва Китобнинг бирон-бир олача тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан-оёқ зар-зеварларга ботар эди...»,— дейди Сайёҳ. «Бу бечораларнинг нега ейишга нони йўқ? Агар шу Шаҳрисабз ерлари Японияда бўлганида эди, зар экиб, зар ундирар эди. Бу ерлар нега шўразорга айланган? Бу саволларнинг ҳар бири ҳар қандай мутафаккирнинг юрагини эзади. Фақат шуни тушунмайман, нега бу масала сизларнинг хаёлларингизга келмайди?» (Асардан келтирилган парчалар «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1989 йил 4 август сонида эълон қилинган Ҳасан Қудратиллаев таржимасидан олинди.)

Фитрат Ҳинд Сайёҳи қиёфаси ва фаоляти орқали айни ўз қиёфасини яратган дейиш мумкин. Сайёҳ бутун хатти-ҳаракатлари билан Фитратнинг худди ўзгинасини кўз олдимизга келтириб кўради. Мазкур асарда Фитрат дунёқарашининг илк даври, янгилик, тараққиёт, Европа маданиятига эргashiш, ўлкадаги гафлатга қарши қураш, ўқишга, ишлашга, ғайрат ва шижоатга даъват этиш, эркин, мустақил ҳаракат қилиш, шу билан юртни обод, халқни бахтиёр қилишга жамият эътиборини тортиш— бош мақсад қилиб қўйилиши билан ҳамон ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Фитрат ўз халқи, миллати, ватани тақдири ҳақида ўйлаш, унинг истиқболи учун қайғуришдан сира толмайди, барча асарларида мазкур фикр ҳамisha етакчилик қилади. Унинг мустамлакачилик сўёсатига қарши гоёлари ҳам, тараққиёт ва мустақилликка интилиш борасидаги фаоллияти ҳам асли худди шу негиздан келиб чиқади.

«Маданият деган ғарбли алвасти», «Шўр сувлардан чиқиб келган бир маймун», «Инглиз» сингари ибораларга қараб айрим калтабин танқидчилар Фитрат Шарқни Ғарбга қарама-қарши қўяди, деган фикрларни 80-йилларда ҳам айтиб юришди. Фитрат ва умуман жадиждлар миллатларни ҳеч қачон бир-бирига қарши қўйган эмас. Фақат мустамлакачиликка қарши бўлганлар. Маданиятдан ўрнак олиш — ривожланган хорижий мамлакатларга ем бўлиш деган сўз эмаслигини барча асарларида уқтириб борганлар.

3. «БЕДИЛ» («БИР МАЖЛИСДА»)

Бу асар 1924 йилда Москвада араб алифбосида чоп этилган. Фитратнинг бу асари муаллифнинг умуман ажодлар қолдирган маданий меросга гоят катта ҳурмат ва эҳтиром билан қарашини яққол кўрсатиб туради. Шу билан бирга мазкур асар ўтмишдан қолган маданий мерос замонавий муаммоларни ҳал қилишда қанчаллик юксак роль ўйнаяжagini Фитрат чуқур идрок этганлигини ҳам тасдиқлайди. Негаки, 20-йиллардаги мураккаб шароитда — пролеткультчилар бутун маданий меросга қарши ўт сачётган бир вазиятда ўтмиш меросига ҳурмат билан қараш лозимлигини илмий-бадий шаклда исботлаш учун ҳам катта журъат, чуқур билим, юксак даражада онг ва маданият керак эди, Фитрат қиёфасида бу фазилатлар тўла мавжуд эди.

Бухоро зиёлилари ҳаёти ва фаолияти, оддий халқ оммаси табақалари билан уларнинг муносабатлари ва ҳоказо — талай масалаларга бағишланган бу асарда умуман Бухоро халқи ҳаётини тасвирлашга интилиб, Фитрат жуда кўп долзарб масалаларни кўзгаб юборди. Аксар шу кунларда халқ ҳаётига оид муҳим муаммоларни ҳал этишда ўтмишдан қолган маданий меросдан, жумладан, Бедил фалсафий таълимотларидан фойдаланиш борасида муаллиф ўз мулоҳазаларини катта санъаткорлик билан баён қилади. Асос эътибори билан фалсафий қарашларни шарҳлашга бағишланган бу асар — росмана бадий асар даражасига кўтарилган деса бўлади. Зотан, унда бир қатор образларнинг характерлари — ички, ташқи дунёси, қиёфаси санъаткорона тасвирлаб берилади.

Воқеа Москвада таълим олаётиб, ёзги таътилда ўз шаҳри Бухорога келган ёш, сергайрат, бутун қалби энг яхши орзу-ҳаваслар билан тўлиб, қайнаб турган Қутлуғ исмли бир йигит билан унинг тенгдошлари, дўстлари орасида тўсатдан қизиб кетган мунозаралардан бошланади.

Қутлуғ Москвада ўқиб анча билим, онг, тушунчага эга бўлган, дунё воқеаларидан хабардор ёш зиёли йигит. Энди ҳар бир соҳада ўз қарашлари бор. Унинг юриш-туриши, кийим-кечаклари ҳам шунга яраша, ўзгарган. Бухородаги тенгқурлари ҳамон ўша-ўша бўлганлари туфайли Қутлуғ улардан ҳар томонлама ажралиб туради. Шаҳар айланиб юрган Қутлуғ ёшликдан бирга ўсган тенгдош дўсти Рустам билан учрашиб қолади. Рустам унга бир одам: «Қутлуғга айтиб қўй, Бухорода салла-чопон қилсин, одамларнинг ихлосини қайтармасин; Масков борганда яна ихтиёр ўзида», деганини айтади. Шу овдаёқ Қутлуғ Рустамга кескин, каттиқ, жиддий жавоб беради:

— Сиз унга айтинг, эл ихлосини ўзларидан қайтаришни истамасалар, элга фойда етказиш йўлини топсинлар. Ожиз одамларнинг ўзлари нимани истамасалар, «афкор оммага тўғри келмайди», деб қутуладилар, Мантиқ билан гапирсанг, ясама гап-

лар келтирадilar. «Афкор умумий» деган ясама жумла бизда ҳозир йўқ.

Мана шу ердаёқ Фитрат ёш бухороликлар зиёлиларнинг қизгин изланишларини, эл бахтини таъмин этадиган йўлни ахтариб топиш иштиёқи билан яшаётганини образли ифода қилади.

Қутлуғ ўз эл-юртининг қолақлиги, ўрта асрчилик турмуш тарзига энди сира ҳам тоқат қилолмайди. Москвада бутун дунё аҳволидан хабардор бўлиб турди. Россия тарихидаги воқеа-ҳодисалар, ундаги инқилобий ўзгаришларни ўз кўзи билан кўради, ўрганайди. Барча янгиликларга ҳавас, зўр ихлос билан қарайди; халқ озодлиги йўлида олиб борилаётган курашлар уни жуда қизиқтиради. «Русиянинг ишчи халқи,— дейди Қутлуғ Рустамга қараб,— ижтимоий инқилоб фикри умумиясини майдонга қўймоқчи бўлди.

Бутун Оврупо, Америка жаҳонгирларининг ҳийлалари, тadbирлари, кучларига қарши турди, кўкрак берди, йўққа чиқарди, ўз фикрини яшати, ўз тилакларига эришди... Бухородаги одамларнинг ҳеч нарсани ўйламай, элни алдаб, салла-чопон қилиб, тасбеҳ қайтариб юрсинлар. Менинг энг сўнгги фикрим шу: инсон ўзини бўлғони каби кўрсатсин» («Бедил», 6-бет). Кўриниб турибдики, асарнинг бошланишидаёқ биз ёш бухоролик зиёлиларнинг энг илғор, типик вакили образи хатти-ҳаракатлари билан танишамиз. Қутлуғ ўз юртида авж олган мунофиқлик, фитна-фасодлар билан авомни алдаб юрган кимсаларга энди лоқайд қаролмайди. Улардан жирканади, нафратланади, эл-юрт бахти учун уларга қарши ўт очишга тайёр туради.

Асардаги бутун воқеалар жараёни асос-эътибори билан унда қўйилган бош ғояни — илм-маърифат, европача маданият тараққиёти учун курашга бел боғлаган ёш бухоролик-зиёли билан ўрта асрчилик қолақлиги тарафдорлари ўртасидаги қаттиқ ғоявий курашларни ифодалашга қаратилади.

Қутлуғ анча вақт Москвада ўқиб юриб, юртидан узоқланиб қолган эди, таътил фурсатларидан фойдаланиб ўз юртининг тарихи, иқтисоди, маданияти, адабиёти билан танишиб олмоқчи бўлади. У Бухорога келиш билан ёш зиёли дўстлари иштирокида — Ҳамиднинг уйда уюштирилган адабий кечага таклиф этилади. Кечада ҳар хил касб эгалари, форсча шеърлар ёзиб турадиган Қурбон, тараққийпарвар ёшлардан Ҳалимбой, янги усулдаги мактаб ўқитувчиси Шариф, Эгамберди, яна бир-икки танбурчи, рубобчи, доирачилар бор эди. Адабий кеча бир пиёла чойдан кейин танбурда «Ироқ» куйини тинглашдан бошланди. Чолғучи-санъаткор «Ироқ»ни шу қадар назик қочтириқлар билан ижро этардики, танбур гўё ажойиб бир бадиий, ишқий романни ҳикоя қилаётгандай қалбларни ром этди, ром этдигина эмас, куй беихтиёр тингловчилар қалбига қўйилмоқда эди...

Фитрат ўзбек мумтоз мусиқа тарихидан ҳам билимдон ва бу ҳақда махсус илмий асар ёзган зукко, назиктаъб санъаткор

сифатида ҳозирги ижро этилаётган куйни шарҳлар экан, унинг оҳанглари моҳиятидан, мазмунидан ёш зиёлиларнинг дардларини излайди, топади... Танбурнинг «титрак товуши ёлғиз ҳавони эмас, сийналарни-да, юракларни-да, титратиб, ойнинг соф, тиниқ нурига аралашиб йўқолар эди... Авж — романнинг фожияли — олов бобига ўхшарди. Танбур ўзини бутунлай йўқотди, қайнади, ингради, олпинди, ёлпинди... Кейин юқори пардаларга чиқди-да, ўзини бир оз овутди. Букилган бошлар кўтарилди, юмилган кўзлар очилди. Ҳамма раҳмат айтди. Мусиқа Шарқнинг қайғусида виқор, виқорида ҳасрат борлигини аниқларди...»

Ёш бухороликлар ҳамиша Шарқнинг қолоқлигидан куйиниб яшаганлари учун ҳар бир ишда, ҳатто куй тинглашда ҳам бу тушунчани унута олмайдилар, куйдан ҳам ўзлари учун зарур бўлган маъноларни ахтариб топадилар. Чиндан ҳам яхши мусиқани севиб, тушуниб, ҳис қилиб тинглай оладиган ҳар бир шахс мумтоз ўзбек ва умуман Шарқ куйларини тинглаш жараёнида ўз кўнглида қайнаб юрган дардларини янгидан ҳис этади, қалбининг туб негизиде ётган муаммолар бири-кетин қўзғалаётгандай бўлади. Қутлуғ «Ироқ»ни тинглаганда кўнглида кўшдан унга тинчлик бермай келаётган дардлари қўзғалиб кетади.

Қутлуғ танбур ижросидаги куй сеҳрини, унда ифодаланган мазмунни ўз юртидаги воқеа-ҳодисалар ва шахсий дард-аламлари билан ҳамоҳанг бир тарзда ҳаяжонланиб тинглайди. Қутлуғ тимсоли қиёфасида шу мазмун айниқса яққол намоён бўлади. Кейинги қисмларда мунозара, муҳокама қизгин тус олади, кескинлашади. Қутлуғ билан атрофдагиларнинг дунёқарашлари, ички, ташқи қиёфалари — маънавий оламию характерлари очила боради, тафовутлар, мулоҳазалар ўртасидаги зиддиятлар аниқ кўринади. Муаллифнинг Қутлуғ ички дунёсига кириб бориши билан Самад, Рустам, Ҳамид, Қурбон, Ҳалимбойларнинг ички дунёсига кириб боришида фарқ бор, бу унинг позициясидан аниқ сезилиб туради. Муаллифнинг бутун меҳру муҳаббати Қутлуғ томонда.

Адабий кечада бедилхонлик қилинади. Бедилни ўқиш бошланиши биланоқ Қутлуғ мажлис аҳлидан уни шунчаки эшитиш эмас, Бедилнинг биз учун энг зарур фикрларини тушуниб олиш, мағзини чақиш, муҳокама қилиш ва ниҳоят, бу тўғрида ҳамма бир хулосага келишини талаб қилади. Мазкур тақлиф мажлис аҳли эътиборини тортади-ю, ҳайратга ҳам солиб қўяди. Хуллас, мажлисда бир одам Бедилдан ўқийди, бошқалар шарҳлайди, ҳар бир сатрнинг мағзини чақиб, изоҳлашади. Аммо Қутлуғ ўқилганларни изоҳлашда бошқалардан кўра фаолроқ иштирок этади. У Бедилнинг ҳар бир сатридан ҳозирги тараққиётга тўсиқ бўлиб турган эскилик, қолоқлик зулматларини фонг этиш, европача маданиятни жорий қилиш, айрим дин арбобларининг тилёғламалик билан содда авомни чалғитишини элга тушунтириб бериш учун фойдаланишни тавсия қилади. Бу ғоялар аслида 1910- йиллардаёқ жадиждлар ҳаракатининг туб моҳиятини ифодалар эди.

Фитрат «Бедил» асарида инсонни улуғлашнинг энг нозик нуқталарини Бедил ижоди, таълимотига суяниб, рубойларидаги фалсафий мантиқни шарҳлаш воситасида ёшлар қалбига — онгига сингдиришга интилади... Ҳар бир инсон ўзлигини, ўз улуғлигини сақлаш ва ривожлантириш учун аввало ҳар бир ишни кўр-кўрона бажаришдан қутилиши, ҳозирги тил билан айтилса, манқуртликдан сақланиши лозим деб ҳисоблайди... Қутлуғ Бедилдан ўқилган бир парчани изоҳлаб айтади: «Бедил тақлидга, яъни инсонларнинг ҳар масалада ўзларидан юқорироққа эргашиб борғонларига қаршидир. Шунга ҳужум этмак истайдир. Айтадирким, «инсонларнинг табиатларинда ерлашиб қолгон бир-бирларига эргашмак ҳақиқат йўлининг қароқчисидир». «Расм одатларига бўйсунмоқ эса, тилакларнинг тўсуғидир.» («Бедил, 13-бет).

«Дайрчилар — (ҳеч нарсани) ўзларига тушунмай кўнғироқ товушига ботмоқдалар» (14-бет). «Мачитчилар ўз виждонлари билан ҳисобланмай тасбеҳ санамоққа осилмоқдадирлар» (14-бет). «Шайх муридларининг бориш-келиш балосидан қутилмайдирким, кўнгил каъбасидаги толпинишлардан чиққан «лаббайлик» товушларининг ҳитобини англасин. У билан-да гапирма, бундан-да қоч. Ўзинг ўз виждонинг билан тушин. Мана шу вақтда ҳақиқатга эришасан... Ёлғизгина ўз кўнглингга қайт. Бошқа ҳеч бир нарсани қабул этма, ҳаммасидан тон. Сенинг учун тасдиқ-да шул, тавсиф-да шулдир. Одамларга эргашавериб ҳақиқатдан узоқлашинг. Энди бошқаларга эргашмакни қўй, ҳақиқат шулдир....» (14-бет). Бу фикрларни Қутлуғ «Энг буюк Шарқ шоирининг биз учун энг кераклик фикрларидир», деб ҳисоблайди ва ўз қарашларида маҳкам туриб олади.

Бир қарашда гўё бошбошдоқликни тарғиб қилаётгандай туюладиган мазкур мисоллар билан Қутлуғ инсонларни бир-биридан ажратиш ғоясини илгари сураётгани йўқ. Аксинча, юқори поғонадагилар нимаики деса, шунга кўр-кўрона эргашиб кетаверишга қарши кураш ғоясини кўтариб чиқмоқда. Кўр-кўрона эргашиб, онгсиз итоат этавериш инсонни ерга уради, таҳқирлайди, хор қилади, ундаги инсонлик фазилатларини — ақл-идрок, тафаккур, онглилик тушунчаларини йўққа чиқаради, деган ғояни куйиб-пишиб ўтказишга интилади. Бедилдан инсон шахсини улуғловчи қатор далиллар келтиради. Қутлуғ инсон шахсини ғоят улуғлайди, дунёда энг буюк нарса инсон, у ўзини ҳар кимларга тақлид қилиш орқасида хароб қилаётир, деб фарёд чекади. Қутлуғ бу фикрларни айтар экан, бутун вужуди қалтирайди, ҳаяжонини босолмайди, ҳар бир жумлани ҳароратсиз талаффуз қилолмайди. Ана шу сазъ-ҳаракати билан Қутлуғ ёш дўстларини, зиёлиларни мустақилликка, дадил ҳаракат қилишга, ғайрат-шижоатга чорлайди. Катта мақсадларни амалга ошириш учун қай йўсинда яшаш ва ўзини қандай тутиш керак деган саволни ўртага ташлаб, Қутлуғ унга Бедилдан жавоб топади: «Инсон ўзига ишонса, ўз виждонига эргашса, ҳар ишни қилар, ҳар ҳақиқатга, ҳар

тилакка эришадир... Ҳазрати инсонга топинмоғон кимса ким бўлса-да, малъундир», — дейди Бедил.

Фитрат «Ҳинд сайёҳи»да илғор фикрли сайёҳнинг тараққиёт, илм-фанни ривожлантириш бобига барча мулоҳазаларини Қуръон оятларидан мисоллар келтириб далиллаб беради. «Бедил»да эса, дин ва диний ақидалар, уламо, мулла, эшонлар тўғрисида нуқул салбий фикрларни баён қилади, 20- йиллардан кейин ёзилган деярли барча асарларида мана шу руҳ яққол кўриниб турибди. Қутлуғ Бедилга таяниб туриб шундай фикрни баён қиладики, гўё тақлидчиликнинг инсон руҳига шу қадар чуқур сингиб кетишига сабаб — диндир. «Ҳақ», «ботин» сўзларини эшита-эшита қулоқлар кар бўлди...»

Муаллифнинг даҳрийча қарашларини фақат замонасозлик деб аташ ҳам мумкин, чунки айнан шу даврда мамлакатда дин ва диндорларга қарши аёвсиз уруш очилган ва диний ақидаларга қатли ом эълон қилинган эди. Шунинг оқибати ва комфирқанинг бу соҳадаги кўр-кўрона сиёсати туфайли динга қарши бемаъни кураш бизнинг кунларимизга қадар ҳам давом этди.

Аммо асарда гарчи баъзан дин қораланса ҳам гап бошқа ёқда эди. Ёзувчи Қутлуғ образи орқали ва шу билан бирга Бедил рубойларини шарҳлаш баҳонасида, биринчидан, ҳур фикрлик, исёнкорлик ғоясини илгари сурса, иккинчидан, зоҳидликни қоралайди. Бинобарин, Бедил асарларида, умуман Шарқ мумтоз адабиётида зоҳидлик ҳаминша қораланиб, маърифат биринчи ва асосий ўринга қўйилган.

Қутлуғ бутун эътиборини Бедил таълимоти, фалсафасидаги жамият тараққиёти ва инсонни улуғлаш концепциясига қаратади. Зотан, бу концепция Шарқ тафаккур тарихида чуқур илдиз отган. Жумладан, Жалолоддин Румий инсонни борлиқни олий маҳсули деб, уни ҳамма нарсадан устун қўяди ва буни идрок этмаганларга қарата: «сен самовий ва заминий икки оламга баробарсан. Аммо ўз баҳонингни билмасанг — на чора?!» — дейди. Румийнинг устози Шамсиддин Табрзий мазкур фикрни янада чуқур мантиқ билан шундай изоҳлайди: «Бутун олам қудрати плоҳийнинг намойишидир. Инсонни компл — мақсад, оламнинг гултожидир Ўз-ўзини англаган ва ўз-ўзини унутиб, дунё билан бириккан инсон тангрига баробардир. О, сиз худоталаблар! Худони излаш на ҳожат, худо — ўзингиз!»

Жалолоддин Румий, Шамсиддин Табрзий инсон ва унинг қобилиятига ғоят катта баҳо бериб, ҳаминша яшаш, ишлаш, дунёни обод қилишга даъват этадилар. «Ўз-ўзини билган инсон ҳамма нарсани билгай», деган ақидани муттасил кишилар қалбига сингдириб боришга ҳаракат қиладилар.

Шарқ ўлкаларидаги инсонларнинг тубанлашиб кетаётгани сабаблари саводсизлик, жоҳиллик, қолоқлик, онгсизликдан деб билган Ёш бухороликлар фикрини Қутлуғ тобора чуқурроқ уқдиришга бор кучи билан интилади.

Фитратнинг таъкидлашича, Бедил ўзидан олдин Ҳиндистонда яшаб ўтган Файзийнинг «Маърифати нафис» китобини зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади. Ундан инсонни улўғловчи байтларни келтиради. Жумладан, бир байтнинг маъноси шундай: «Э, инсон, Сенда кўтарилмак учун-да, тушиб қолмоқ учун-да, истеъдод бор! Истасанг кўк бўл, истасанг ер бўл, ихтиёр ўзингдадир» (16-бет).

Фитрат Қутлуғ мулоҳазалари, Бедил таълимоти асосида инсоният қудратини, қадриятини тушунишга даъват қилади, бу унинг асил инсонпарварлик мақсадларидан келиб чиқади. Фақат ожиз, ўз қадр-қимматини, иззат-нафси-ю, қудратини англамаган инсон хор бўлишга маҳкум деб ҳисоблайди. Ожизлик эса, бутун балолар бошига ёғилишига олиб келади. Ожизликка олиб келадиган нарса кўр-кўрона тақлид, яъни ҳеч нарсани ўйламай-ветмай бировларга эргашиб кетавериш деб ҳисоблайди.

Қутлуғ ўз ўлкаси тараққиётига тўсиқ ҳам халқ оммаси онгида мустаҳкам ўрнашиб қолган қолоқлик, ожизлик, қарамлик тушунчалари ҳам фақат диний расм-русумлардан деб билади: «Тангрига эришмак учун каъба, бутхона ўйинларига берилиб, қачонгача ҳар томонга югурамиз?! Жойининг қаерда эканини унинг ўзи ҳам билмайдир», деб юборади. Бу ўта қалтис гап мажлис аҳлини ҳайратга солади. Ҳамма ҳаяжонланиб, шошиб қолади. Кўзлар олазарак... Ғовур-ғувур бошланади. Рустам ғазаб билан Қутлуғни койиб ташлайди: «Эски ҳукумат даври бўлса, сени худди шу ерда уриб ўлдирар эдим. Бедилнинг ҳам ўлдирар эдим... Онгладик, маърифатингни, бас!»

Фитрат бу асарида Ёш бухороликлар ҳаётидаги мураккабликлар, зиддиятларни кўрсата билган. Қутлуғ қанча қаршиликка дуч келмасин, бўшашмайди, таҳдидлардан чўчимади, ўз мақсади, ғояларини қаттиқ туриб ҳимоя қилаверади.

Сўхбатдошларидан кўплари Қутлуғнинг гапларига эътироз билдиради, баъзилари у билан танишиб қолади, мунозара қилади, баъзилари баҳс оловини ўчиришга интилади. Аммо Қутлуғ энди ҳозирги халқаро аҳвол, жаҳондаги импералистик кучларнинг Шарққа таҳдид солиб тургани, бунга бенарво қараш оқибатида қандай фожиалар рўй бериши мумкинлиги ҳақида куйиб-пишиб сўзлайди. Дунё воқеаларини ўзича изоҳлайди, таҳлил қилади, баҳолайди. Мана шу ўринда Қутлуғ бутунги йиғилишдан мақсад нимадан иборат эканини яна аниқроқ баён қилади. Қутлуғ жуда ғайратли, серфикр зиёли; яна янги гап бошлайди: Кейинги асрда Оврупонинг бойлиги ўз уясига сизмади. Унинг товарига бозор керак эди, излади, дастлаб биз мусулмонларни кўрди. Бу дунёнинг хом молларини, маъданларини қўлга олгач, ўз ишларининг йўлга қўйилишини ўйлайди. Тўплари, миллионлари, бомбалари, бутун жаҳаннамлари билан бирга юзданди. Биз эсак, бунинг маъносини англамадик. Биз нега ва қандай куч билан келаётганини ҳам, кейин нима бўлишини ҳам, уни қандай куч билан тўхтатишни ҳам онглай олмадик.

Оғиз очиб, кўз юмиб, кутиб ўтирдик. Келдилар ўлкалар олдилар, бозорлар очдилар, табиий хазиналар таладилар, охири бу ҳам камчилик қилди. Кўзлари қонга тўлди, Шарқни ўзаро бўлишмак, улашмак устида келиша олмадилар. Жанжал чиқди. Умумий уруш очилди. 3—4 йил уруш бўлди, биз бундан бир нарса онглай олмадик. Бир ёқ енгди, бир ёқ енгилди, охири ярашдилар. Бедилнинг «тиш ост иринни яралайди», деган сўзи тўғрилигини яна кўрсатди. Ярашгандан сўнг бутун оғирлик мусулмон шарқи устига тушди. Чунки мусулмон Шарқи кучсиз эди. Умумий урушда енгилганлар ҳаммадан олдин Шарқни таламоқ, чайнамоқ, ютмоқ планини чиздилар... Ишга ҳам киришган эдилар. Бироқ яна ҳисоблари янглиш чиқди. Бу кураш Оврупонинг бойлари ҳам бойлик ҳукуматларига қарши уларнинг қўл остида эзилиб қолган меҳнаткашлар томонидан чиқди. Бу курашнинг бошланғич ҳаракатлари Оврупонинг ҳар томонида қайнаб турган бўлса ҳам энг кучли иш майдони Русиядир. Русия меҳнаткашлари Русияда қуриланган бойлик ҳукуматини бутун қўйруқлари билан, қолдиқлари билан, излари билан супуриб ташладилар. Оврупонинг жаҳонгирлик, бойлик ҳукуматларига қарши... очик бир йўл тутдилар. Кураш давом этмакдадир...»

Қутлуғ Бедил фалсафасини изоҳлаш воситаси билан ўз давридаги жаҳон аҳволини шарҳлаб беради. Биз асардан бир оз каттароқ парчани атайин келтирдик. Зотан, ана шу кўчирмада асарнинг энг мураккаб нуқталари, моҳияти очилади, дейиш мумкин. Мазкур парчада 10—20-йиллардаги курашлар — жаҳон капитализмининг империалистик босқичига кўтарилиши ва ундан кейинги аҳвол-руҳиятлари 10—20-йиллар қараши билан шарҳлаб берилади.

20-йиллардаги бизнинг сиёсий қарашларимиз айти шундай эди: капитализм тараққиёти бора-бора бутун дунёни урушга тортади, мақсад бозор, ер талаш, бойлик орттириш... Бундан келиб чиқадиган хулоса — кучли оғирлиги енгади. Демак ким оғир бўлса шу енгилди, деган ғояни Қутлуғ гафлатдагиларни уйғотиш мақсадида ёқлайди. Шу билан бирга Қутлуғ жамиятда яшаб туриб дунё воқеаларидан четда турши мумкин эмаслиги, буни ким истайди, ким истамайди, аҳамияти йўқ, ер юзидаги барча инсонлар тақдири бир-бирига боғлиқ эканлигини илмий-назарий жиҳатдан чуқур мантиқ ва далил билан асослаб беради.

Бу ерда бир нуқтани айтиб ўтиш керак, Фитрат чор Россиясининг асримиз бошидаги аҳволи ҳақида айти шу даврдаги ленинча ақидага таяниб, бу даврда Россия империализмининг барча хусусиятларини ўзида акс эттирган қабилидаги фикрини баён қилади. Шунинг учун ҳам у, дунёда империалистик мустамлакачилик сиёсатига қарши курашлар кучайиб бораётганлиги бу курашларда Россия меҳнаткашларининг етакчи роль ўйнаб ғалабага эришяётганлиги ҳақида 20-йиллардаги қарашларни — ўшанг даврдаги пролетариат раҳбарлари сингари изоҳлаб

беради. Бинобарин, Қутлуғ жамиятда яшаб туриб, ундан бўлак туриш мумкин эмаслигини шундай изоҳлайдики, бу бухоролик зиёлиларнинг, умуман жадидчилик тарафдорларининг энг илғор қарашлари негизидан келиб чиқарди: «Бутун ер юзига, бутун жамиятга боғлиқ бўлган масалалардан қочиб чиқишимиз билан бизни қўймайдилар. Ё инсоний масалаларга қотишамиз, ё инсонлик ҳуқуқидан айриламиз. Туяқуш қаби туяда эмас, қушда эмасмиз, деб юришимизга бундан сўнгра йўл йўқ... Ҳаёт — денгиз. Кун сайин тўлқинланиб, кенгайиб борғони учун бутун қирғоқларини, соҳилларини ютиб юборган. Эмди кемани синдириб тўлқинлар орасига кирмак, тўлқинларга аралашмакдан бошқа нажот соҳли йўқдир...» (24—25-бетлар).

Фитрат дунё халқларининг ўзаро муносабатлари инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат эканини тушунтиришда ҳам Туркистон халқларини ана шу муносабатга тайёрлашни кўзда тутаяди, яшаш учун бундан бўлак йўл йўқлигини уқдиради, ривожланган Оврупонинг босиб олишига қарши курашга даъват этади. Мустамлакачиликка қарши туриш эса миллат тақдири тўғрисидаги гамхўрлик қилишнинг олий мақсади деб билади. Жадидларнинг асосий шиорларидан бири ҳам шу эди.

Жадидлар дунёда рўй бермоқда бўлган рақобатларга дош бериш учун қудратли давлат даражасига ўсиб чиқишни орзу қилардилар. Фитрат «Бедил» асарининг етакчи ғояси шундан иборат эди.

Шу ўринда Фитратнинг панисломизмга муносабати ҳақида ҳам икки оғиз гап айтиш керакка ўхшайди, чунки «Бедил» асарида мазкур йўналишга Фитратнинг ўз қарашлари ҳам акс этади. Панисломистлар ислом динини қурол қилиб, барча мусулмонларни бирлаштириш ва ягона, қудратли мусулмон давлати тузишни тарғиб қилганлар. Мана шу шиор остида Оврупо мамлакатларининг босқинчилик сиёсатига қарши курашадилар. Фитрат панисломизмдаги мусулмонларни бирлаштириш ғоясини ёқлайди-ю, лекин ундаги айрим диний таълимотни рўкоч қилиб одамларни ҳаётий воқеалардан чалғитадиган, узоқлаштирадиган хурофотчиларни қоралайди. Кейинчалик ҳатто рад этадиган эмас, диний ақидачилар ва унинг баъзи попок арбобларига қарши кескин кураш олиб боради. «Бедил» асарида мазкур ғоя етакчилик қилади. Айрим дин арбоблари оммани кундалик ҳаётий вазифалардан чалғитади, деб изоҳлайди, улар халқни ишга эмас, ҳаялга судраётгани, охирад, жаннат, жаҳаннам ҳаялларига ботириб, ҳақиқатдан узоқлашишга олиб бораётир, бу эса, тараққиётни жуда мураккаблаштирамоқда, халқ онгини кўтаришга халал бераётир, деб уқтиради. Фитрат авомга қарата ёзади: «Бу жамиятнинг нариги томонида «мавҳумот»дан бошқа нарса йўқдир. Кўр эмасан, кўзинг бор, бошқа олам қайда?..» Фитрат ҳар бир воқеа-ҳодиса ҳақида фикр юритар экан, ҳамиша бир нуқта унинг барча мулоҳазалари марказида туради, у ҳам бўлса — эркинлик, озодлик ғоясидир. Ҳатто у дунё-бу дунё ҳақидаги мулоҳазаларини

ҳам шундай якунлайди: «Жаннат шу кунларки, эрк, озодликдан бошқа нарса эмасдир».

Кўриниб турибдики, Фитрат дунёқарашдаги панисломизм таъсири ва унга муносабат ҳам ўзига хос йўсинда намоён бўлади. Мазкур йўналишдаги мусулмонларнинг тотувлигига қўшилади, ammo унинг исломни жамият тараққиётига қарши байроқ қилишига эса қўшилмайди.

«Бедил» асаридаги энг кўп саҳифалар илм, маърифат, маданиятни айниқса, аниқ фанларни ривожлантириш, Оврупо тараққиётидан ибрат олишни уқдиришга бағишланади. Туркистондаги қолоқлик, гумроҳликдан фарёд чекади. Бинобарин, бу оғир вазиятлардан чиқиш учун журъатли бўлишга, кескин курашга чақиради. У бу борадаги фикрини жуда образли шундай ифода этади: «Хўкиз билан эшак бир оз «воқиф» бўлмоқлик билан инсон бўлмасалар-да, инсон бир оз хабарсизлик билан эшак бўладир» (31-бет).

Фитрат 20-йиллардаги дунёқарашда асос-эътибори билан илғор мутафаккир сифатида яққол кўринади. «Инсон жаннатдан ерга тушмади,— деб ёзади Фитрат.— У букунгги ҳолига кирмасдан бурун ҳайвонлар қаторида худди шулар каби юргучи бир ҳайвон, маймун эди. Чунки табиатда ҳар бир шакл модданинг бор бўлиши керак... Энг қадим замонларда (ҳали бор бўлмоқ ҳақидаги тушунчамиз йўқлигида) табиат боқчасида одамнинг уруни, томири бор эди. Майдонда бир изи йўқ, хаёл билангина қайнашиб турар эди. Унинг ул чоқдаги борлиги жим турғон бир оғизда фарёднинг борлиги каби эди... Фан, ҳунарнинг баҳори бўлган одам энг сўнг табиат юзасига ёғоч уруғидан чиққан каби бўлди...» (35-бет).

Фитрат, инсон моддий оламнинг олий маҳсули ҳақидаги 20-йиллардаги ҳукмрон материалистик фалсафанинг туб асосларини ҳимоя қилади. Бу билан чекланмай, жамиятдаги синфий табақаланиш, унинг дастлабки пайдо бўлиш даври, шаклланиш, ривожланиши — оқибатда нималарга олиб келгани ҳақида фикр юритиб, ҳоким синфларнинг текинхўрлик кирдикорларини айни 20-йиллардаги шўро сиёсатига мос ҳолда ифода этган. Мана бу мулоҳазаларга эътибор қилинг:

«Инсон озик ишқи билан экинчилик топди. Уюшган ялқовлар ҳасад юзасидан ҳужум этдилар, экин ерларига (кўпдан ёққан жала каби) тушиб хароб этдилар. Экин ерларини таладилар. Бечора қўшчининг унумлари зиёнга айланди. Қўшчининг бутун ёлинишлари унумсиз қолди. Утли фарёдлари тутундан бошқа бир нарса келтирмади. Бундай қулай, енгил бир фойдани кўргач, кўб киши буларга қўшилди. Кўз очлигининг фатвоси билан ҳар ерда мана шундай талаб емакни ўзларига ҳақ, ҳалол кўрганлар кўпайдилар. Қўшчининг бир йил тер тўкиб тўплаган ҳосилларини бир дақиқалик ҳаракатлари билан «солуғ» деб ола бошладилар...» (35-40-бетлар).

Фитрат текинхўрлар ҳақидаги, меҳнаткаш халқнинг пешона

тери билан вужудга келтирилган моддий неъматнинг талон-тороғ қилиниши бобидаги фикр-мулоҳазаларини изчил давом эттиради, чуқурлаштиради. Ундаги кўпгина мулоҳазалар ҳозирги ҳаётимизда учраб турувчи текинхўрлик, ўғрилик, юлғичликлар ҳатто уюшган ўғриликнинг қилмишларини тасвир этаётганига ҳам ўхшаб кетади. Яъни бу нуқталар ҳозирги нуқсонларимизга қарши курашда бемалол қўл келади, дейиш мумкин.

«Кўшчидан солиқ олиб яшамоқ учун беклар бирикиб, қўшчини талаб, тирикчиликларини тузатиб, безадилар... Тинчгина яшай бошладилар. Қоринлари тўйғач, киссаларига ошди. Киссалари тошиб, хазиналарига оқа бошлади...»

Фитрат текинхўрликни шу тарзда тасвирлаб бориб, аини шу ҳолат жамият ҳаётидаги зиддиятларнинг туб негизи эканини таъкидлайди. Меҳнаткаш билан текинхўр ўртасида пайдо бўлган дастлабки зиддиятлар кейинчалик бориб, талончиларнинг ўзлари ўртасига ҳам ёйилади. Бора-бора талончиларнинг ўзлари «орасида зиддият, ҳасад кучайди»,— деб изоҳлайди Фитрат,— ҳар бири ўзгасидан ортиқроқ мол тўпламоқ савдосига тушади. Шундай қилиб, ханжар пайдо бўлди. Қўшинлар тўпланди. Бир-бирлари устига юриш бошланди. Тарафкашлик бўлди, ёлғизини талади, мол-жонини олди. Кичкина беклар чиндан тиришдилар, бир-бирлари билан курашдилар. Енгганлар енгилганларни ютдилар. Бир неча бекликни ютган бир беклик кенгайиб бориб султонлик бўлди...»

Фитрат Бедил таълимотини шарҳлар экан, султонлар — шохларнинг ўз истакларини амалга оширишдаги ниқобларини йиртиб ташлайди, ясама шиорларини шарманда қилади, ҳокимларнинг «адолат» деб атаганлари — аслида адолатсизликдан иборатлигини исботлайди. Подишоҳлар меҳнаткаш халқ елкасида турганларини яхши тушунганлари ҳолда унинг топган-тутганини тарқатмасдан, эҳтиёт қилиб, ўз хазиналарига оқиб тунавериши чорасини кўрадилар. Аммо бу ниятларини ҳамипша ёлғон, ясама шиорлар, қонун-қондалар билан ниқоблаб турадилар.

«Хирслари қайнади — адолат деб атадилар. Ўзларини қўшчининг қоровули тарзида кўрсатдилар... Оч табиатлик, очкўзлик бир мушук бир харобада пушиб турган экан. Бир киши уни бу ҳолда кўргач, нима қилиб турганини сўраган. Мушук: мунда кучсиз, кимсасиз, ожиз сичқонлар бор, шуларни қарга тутмасин деб қоровуллик қиламан. Бу ерда уларнинг мenden бошқа ҳомийлари йўқ деган» (41-бет). Ҳокимларнинг халқнинг ҳимоя қилиш тўғрисидаги сафсаталари, тахминан ана шу мушукнинг сичқонга кўрсатаётган «ғамхўрлиги»нинг ўзгинаси. Ҳокимлар ўз бойликларини ҳимоя қилишни халқни ҳимоя қилиш деб овоза қилдилар. Чиқарган қонунлари-чи? Меҳнаткашларга «ҳеч ким зулм қилмасин», деган гаждан бошланади. Бироқ «буларнинг чин маъноси подишоҳ киссасига тушадирган молларни бошқалар олмасинлар демак эди» (43-бет).

Фитрат асарнинг бошидан охиригача эзувчи билан эзилувчи

муносабатлари тўғрисида анча кенг кўламда мулоҳаза юритади ва ҳаминша мазлумни ҳушёр бўлишга, гафлатдан уйғонишга, ўз қудратини англаш ва шунга ишониб ҳаракат қилишга чақиради. Халқ оммаси қудратига юксак баҳо беради. Курашлар давом этиши натижасида оқибат галаба меҳнатқаш халқ томонида бўлади, деб билади. Буни тушуниб етмаганлар хор бўлаётир, деган мантиқни уқтиради.

Фитратнинг «Бедил» асари бир қарашда диққатни олис ўтмишга қаратаётганга ўхшайди. Талай қадимий ҳикоятлар, ривоятлар келтиради. Лекин ҳаммаси замонавий масалаларни, ҳатто асар ёзилган 20-йиллардагина эмас, ҳозирги кунларда — 90-йилларда кун тартибига чиқаётган муаммоларни ҳал этишга ҳам хизмат қилади, десак эҳтимол муболаға бўлмас. Зотан, Фитрат 20-йиллардаёқ тарихий ўтмишнинг, маданий мероснинг замонавий тараққиёт учун аҳамиятини етук эиёли сифатида тўғри тушунган. Мана шу тушунча унинг қатор тарихий асарлар — илмий тадқиқотлар, драмалар ижод қилишга рағбат берган бўлса, не ажаб...

4. ФОРС ШОИРИ — УМАР ҲАЙЁМ

Фитрат ўзига хос илмий-тарихий асарини ёзишдан илгари «Қизил қалам» тўплами учун Умар Ҳайём тўғрисида бир мақола ёзган эди. Мақолаини тўпламга топширгандан бир оз кейин Умар Ҳайём тўғрисида янги бир маълумотни қўлга киритади. Бу муаллифнинг гоят ҳурмат билан таъкидлашича, Хоразмда араб тилида Имом Заҳриддин Абул Ҳасан ал-Байҳақий ёзган «Наммаату Саванул ҳикма» китобида ҳижрий VII асргача машҳур бўлган Шарқ файласуфларидан юз кишининг таржимаи ҳоли берилган. Шунда 53-бўлиб Умар Ҳайём туради. Фитратнинг тасдиқиға кўра, мазкур китобнинг муаллифи «Умар Ҳайёмга замондош, уни кўрган киши эди». Гап шундаки, Фитрат мазкур китоб билан танишган онда, унғача ёзиб, тўпламга топширган мақоласини қайтариб олмоқ ниятида «Қизил қалам» тўплами таҳририятига югуради, бироқ қайтариб олиш имкони бўлмайди, чунки мақола босмаҳонага топширилган ва териб бўлинган экан. Аммо Фитрат илмий иш одобига риоя қилган ҳолда мавзуга қайтадан ёндашади ва шу йўсин «Форс шоири Умар Ҳайём» китоби вужудга келади.

Фитрат бу китобни ёзишдан кўзда тутган ниятнини баён қилар экан, сўзбошида уни шундай изоҳлайди: «... Мақсадим Фарб олимларини бу янги манбадан хабардор қилишдир».

Фитрат Умар Ҳайёмнинг оламга машҳур шоир, олим, жуда мураккаб ва буюк шахс эканлигини таъкидлаб, унинг ижоди билан мутахассислар шуғулланганини эслатиб, улар билан обдан баҳсга киришади. Шу муносабат билан Умар Ҳайёмнинг таржимаи ҳолиға оид бир қатор маълумотларни келтиради. Бугина эмас, Умар Ҳайём ҳаёти ва ижодий фаолияти муносабати билан

унинг даври адабиёти, тарихи ҳақида ҳам анча батафсил тўхтайди.

Китобда қисқача сўз бошидан кейин «Форс адабиётига умумий бир қараш» сарлавҳаси остида ёзилган кириш қисми бўлиб, унда Эрон адабиётининг араблар истилосидан кейинги даври ҳақида умумий маълумот берилади. Таъкидланишича, ҳарбий саркарда Абомуслим Хуросоний бошчилигида араб истилосига қарши кўтарилган исён ғалаба қозонади. Исломдан сўнг форс адабиётида маснавий, қасида, рубоий, ғазал каби шеърӣй шакллар ривожланади. Муаллиф тилга олган шеърӣй шакл ва услубларга изоҳ бериб, уларни Умар Ҳайём рубоийлари билан муносабатлари — боғланишларини ҳам изоҳлайди, қасида араб шеърӣятида исломдан ҳам илгари мавжуд бўлгани айтилади. Форс адабиётида бу жанрларнинг вужудга келиши ҳақида фикр юритилар экан, «Форс шоирлари қасида билан ғазал шаклларини араблардан олдилар. Маснавий билан рубоийни эса миллий адабиётлардан такмил қилдилар...», деб ёзилади ва рубоий шаклига содда, ҳамма тушунадиган даражада таъриф берилади: «Рубоийда тўрт мисра энг гўзал ва энг кучли бўлади, мақсади ҳам худди шунда айтилади. Рубоий билан дунёга танилган Умар Ҳайём бунинг энг устаси бўлиб қолди» (Ўша китоб, 16—18-бет).

Фитрат ўз асарига Ҳаким Абулфатҳ Умар ибн Иброҳим Ҳайём ҳақида бир қатор Шарқ ва Ғарбий Европа олимларининг хилма-хил фикр-мулоҳазаларини келтиради. Ҳайёмнинг шахсий ҳаётига оид айрим қарашлар билан қаттиқ мунозара қилади. Бундан аввало биз Фитратнинг мазкур мавзуга нақадар жиддий ёндашганини билиб олсак, муаллифнинг ғарб олимлари қарашларидан ҳам кенг кўламда билимга эга бўлганлигидан хабардор бўламиз. Фитрат мулоҳазаларида Ҳайём иборасини луғовий маъносидан тортиб, шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти борасида қанчалик батафсил маълумот бергани ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз.

Ҳайём сўзи — арабча бўлиб «ҳаймачи» — «чодирчи» демакдир. Тахаллусга ота касбни олган. Эронда бу ҳол кўб учрайди (28-бет).

Фитрат Умар Ҳайёмнинг рубоийларидаги умумий руҳга сиртдан ёндашиб, шоир дунёқарашига тўғри баҳо беролмаган айрим шарқшунос олимларнинг мулоҳазаларини шартли равишда учга бўлади ва ҳар учаласидаги камчиликларни аниқ далиллар билан исботлайди. Баъзида Ҳайёмнинг май ҳақидаги кўп рубоийларига қараб оддий майхўр дейдилар. Учинчи хиллари Ҳайёмни муҳитдан, жамиятдан юқори турган дейдилар. Фитрат бу қарашларга муносабат билдириб, бу уч хил фикрда бир хиллик борлигини таъкидлаб, уларга жавоб бериш билан бирга Ҳайёмнинг шахсий ҳаётига оид маълумотлардан ҳам бериб ўтади. (42-бет).

Ҳайём саройда табиб, ўткур мунажжим бўлиб, ҳукмронларнинг иш соатини белгилаб турган, бундай одам майхўр бўлиши мумкин эмас эди. У сўфӣй бўлган ва майни худонинг иши деб

талқин қилган дейиш сира мумкин эмас, чунки унда шундай рубойилар борки, тасаввуф орасини улар билан келиштиришнинг имкони йўқ. Яна бир далил шуки, «тасаввуфнинг энг катта имомларидан бўлган Нажмиддин Розий тасаввуфни ҳимоя қилиб, Умар Ҳайёмни сўкади» (42—43-бетлар).

Бу ҳақда яна бир тарихий далилни келтириб, Фитрат Ҳайёмнинг тасаввуф билан муносабатлари ҳақидаги ўз қарашларини мустаҳкамлайди. Машҳур Имом Муҳаммад Ғаззолий Ҳайём билан кўришган, тасаввуф ҳақида суҳбатлашган. Ҳайёмнинг фикрлари ёқмагандан кейин жаҳл билан ташлаб чиқиб кетган. Ниҳоят, Ҳайёмни ўз муҳитидан ажралган ёки мустасно деб изоҳлаш ҳақида шунини айтиш мумкинки, «муҳитдан бир турли таъсирланмаган, мансуб бўлгани синфнинг талабларидан бир қисмига жавоб беришни ўз устига олмоғон бир адибнинг, бир адабиётнинг бўлиши мумкин эмас. Ҳайём... санъат доҳийсидир. Унинг катта ҳунари ичида яшаган жамиятнинг, мансуб бўлган синфнинг сарой доирасида яшаганларнинг, ғазналари олтиндан тўлган феодалларнинг талабларини санъатнинг энг юқори даражасига чиққан бир усталик билан майдонга кўйишдан иборатдир...»

Фитрат Ҳайём рубойиларининг бутун бир яхлит гоёвий мундарижасини белгилагандан кейин, ўз фикр-мулоҳазаларини тарихий воқеалар, аниқ далиллар билан асослаб исботлашни ҳам унутмайди; унинг таъкидлаб айтишича, Ҳайём Салжуқийлар давлатининг истиқбولى фақат ҳалокат эканлигини жуда яхши билган эди. Ҳайём вафотидан 25—30 йиллар ўтиши билан мазкур давлатдан ном-нишон ҳам қолмади.

Фитрат катта зиёли, машҳур олим сифатида ҳамisha ўз қарашларида классикларимизнинг маънавий хазиналарига ҳурмат билан қарашни узлуксиз тарғиб қилиб келган. Шу жиҳатдан Фитрат Умар Ҳайём ижодининг биз учун аҳамиятига келганда, анча кенг ва батафсилроқ тўхтайтиди. Бу борада ҳам Фитрат ўзи яшаб турган давр тақозаси билан Ҳайём дунёқарашларидан аввало буржуазия мафкурасига қарши курашиш учун фойдаланиш масаласини биринчи ўринга қўяди, биз бу ҳақдаги фикрнинг келтирдик. Шунини ҳам айтиш керакки, инқилобдан кейинги биринчи кундан бошлаб бизнинг миямизга фақат буржуазияга қарши курашиш, иложли борича уни тезроқ гўрга тиқиб керак, деган гоёни синдириб келишган. Шу қараш билан қулоқлар, бойлар, савдогарлар, хусусий мулкчилар, дўкондорлар, ақли-ҳушини таниган зиёлиларнинг ҳаммаси «халқ душмани» деб эълон қилинди, омавий қирғин бошланди, хуврезлик то миллий истиқлол кунларигача узлуксиз давом этди. Мамлакатнинг тараққиётини иқтисоди, бугун маънавиятимиз шу йўсида барбод бўлди. Аммо Фитрат бу фожияларни етти ухлаб тушига ҳам келтирмас, истиқболга росмана ишонар, келажакни порлоқ деб биларди. Шунинг учун ҳам сира иккиланмай ўз қарашларини баён қиларди. Классикларимизга бўлган ҳурматини ҳар қандай вазиятларда ҳам бузмади. Классикларнинг бадиний маҳоратларидан қандай фойда-

ланиш, уларнинг энг илғор анъаналарини ижодий ривожлантиришни чуқур тушунарди.

Фитрат классиклар меросидан қандай фойдаланиш лозимлиги ва унинг адабиёт ривожига аҳамияти масалаларига жуда катта эътибор бераётган бир даврда бизда ҳар хил иғволар билан барча маънавий меросимизга қарши курашни иложи борича кўпайтиришга ҳаракат қилинмоқда эди. Собиқ Иттифоқ миқёсида бошланган бу аксил ҳаракат бизда дўппининг ўрнига ҳам бош олиб келиш даражасига етди.

Фитрат Ҳайём рубоийларидаги маҳорат масалалари устида фикр юритиб туриб, бу соҳада унга яқин келадиган шоир фақат Бобур деб таъкидлайди. Шу билан бирга улар ўртасидаги яқинлиқни ҳам, тафовутни ҳам кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Фитратнинг фикрича, Бобур рубоийларидаги очиқлик, гўзаллик, соддалик Ҳайёмга ўхшайди, лекин Ҳайёмдаги ҳикмат, фалсафий фикрларни бадиий ифодалашга келганда Бобур ундан кейинда туради, деган хулосага келади.

Фитрат Ҳайёмнинг бошқа илмий фаолиятлари жумладан, риёзиёт, табиёт, фалсафа, табобат, мунажжимлик бобидаги фаолиятларини ҳали ўргана олмаганини айтиб, бу соҳаларни ўрганиш фан тарихининг вазифаси, уларни ҳам ўрганиб, тадқиқ қилиб, Ҳайёмнинг бутун бир серқирра сиймо, ўз даврининг буюк бир қомусий алломаси эканини илмий равишда исботлаш масаласини олға суради. Шундай қилиб, Фитрат Умар Ҳайёмга ўзининг буюк ихлосини билдиради. Унинг рубоийларидан таржималар қилиб, ўзи изоҳлаб беради.

Фитрат 20-30-йиллар адабий жараёнида ўзининг деярли ҳамма жанрдаги ижодий фаолияти билан бадиий тараққипеғимизга катта таъсир кўрсатгани ҳақида юқорида бир қадар таъкидланган эди. Бундай сиймо ҳақида кўплаб олимлар ва танқидчилар хилма-хил фикр билдирганларки, биз буларнинг ҳаммасини эмас, айримларини ўрни билан айтиб ўтаётимиз. Фитрат шеърят, наср, адабиётшунослик соҳасида қатор асарлар ёзиш билан бирга, айниқса тарихий мавзуларда ёзган ўнлаб драма асарлари билан ўзбек адабиётида мазкур жанрнинг ҳамда театр санъатининг ривожига ҳаммадан кўпроқ ҳисса қўшди, дейилса, хато бўлмас. Зотан, 20-йилларда Фитрат яратган драма асарларининг ғоявий ва бадиий жиҳатдан баробар етуқлиги уни шундай деб аташга ҳуқуқ беради. Фитратнинг 20-йиллардаги бундай серқирра фаолияти даврининг энг илғор ёзувчи ва олимлари, умуман раҳбар арбобларидан тортиб барча зиёлиларни қизиқтиради. Жумладан, Назир Тўрақулов, Файзулла Хўжаев, Чўлпон, Садриддин Айний каби давлат ва адабиёт арбоблари Фитрат ҳақида бир қатор илмий, танқидий, назарий мақолалар ёздилар. 30-йилларда Ҳамид Олимжон, тожик адабиётшуносларидан Ҳ. Мирзозода, энг кейинги йилларда машҳур шарқшунос олим Л. Климович, Э. Каримов ва бошқа бир қатор олимлар Фитратга нисбатан бир даража ҳурмат билан асарлар бағишлаганлар. Албатта, булар орасида Ҳамид

Олимжон алоҳида йўл тутади, унинг Фитрат ҳақидаги ишида 30-йиллардаги шахсга сиғиниш даврининг бутун иллатлари ўзининг тўла аксини топди.

Ўзини шундаки, Фитратнинг ижодий фаолияти қанчалик мураккаб, зиддиятли бўлса, олимларнинг унга бағишланган ишларида ҳам шунча хилма-хиллик ва зиддиятли фикрлар кўзга ташланади. Агар уларга яхлит баҳо берилгудай бўлса, 20—30-йиллардаги ишларда Фитратга фақат ҳужум ва туҳматлар қилинди, унинг ҳаёти ва ижодий фаолиятидан, бирорта илмий ишдан ҳам, бадиий асаридан ҳам ижобий нуқта топилмайди, ҳаммаси инкор этилади. Фитратни бизга ёт деб эълон қилинади, оқибат шу оқим уни қатл этишигача бориб етди. Бу бутун ўзбек адабиёти ва маданияти тарихига сира ўрнини тўлдириб бўлмайдиган даражада зарар келтирди.

5. «ЎИЁМАТ» ҲИКОЯСИ

Бу асар 20-йиллар бошларида жамоатчилик эътиборини тортгани ва анча-мунча мунозаларга сабаб бўлгани ҳам маълум. Асар биринчи марта 1923 йилда Москвада босилиб чиққан ва унга Дарвеш имзоси билан бир шахс сўз боши ёзади. Сўз боши муаллифи «Ўиёмат» ҳикоясининг ўз давридаги атеистик аҳамиятини кўкларга кўтариб, айни замонда бундай асарлар жуда зарурлигини таъкидлаб ўтади: «Бу ҳикоянинг амалий фойдаси шулки, ҳаёлда гўзал ва мафтун кўринган бу «бино»ни энг қулги ва энг оддий ёқдан кўрсатиб, ҳаёлга мойил кишиларнинг ҳафсалаларини пир қилиб қўядир...»

Сўз боши охирида Дарвеш ўз мулоҳазаларини атеистик тарбиянинг моҳиятини иложи борича юқори кўтаришга интилади, дин арбобларининг шу чоққача авом халқни охират, дўзах, жаннат тўғрисидаги ақидалар билан чалғитиб келаётган ҳавоий таълимотларни ўйлаб топганлар деб қаттиқ танқид қилади. Мазкур асар уларга қаттиқ зарба беражанини, мамнуният билан қайд этади: «барча диний ақидалар илм йўлида мағлубдирлар — бас, уларга сўз йўқ. Дин арбоблари бу ҳикояни кўриб фиғон қиладилар, қилаверсинлар...», деган жумлалар билан ўз мулоҳазаларини яқунлайди.

«Ўиёмат» ҳикоясининг таҳлилига ўтишдан аввал Фитратнинг 1915 йилдаги «Раҳбари нажот» рисоласидаги бир жумлага эътиборини жалб қилмоқчимиз. Инсоф қилинсинки, дунё юзида тижоратга бунчалик юқори даража берган ислом дини каби дин йўқ. Аммо қандай бахтсизликдирки, букун бизнинг орамизда эътиборсиз қолган ишларнинг бири-да тижоратдир. Буни ҳам билув керакки, тижорат қилишдан мақсад фойда қидиришдир, ёлғиз олиб сотиш эмас. Букун тижоратнинг яхши фойда беруви учун бир неча илм керак. Минг йиллик чирик одат ва қоида бўйича тижорат қилиб фойда олув мумкин эмас...» (Фитрат, «Раҳбари нажот», 1915, 187-бет).

Фитрат бутун ижодий фаолиятида бойларни олға интилишга

ундайди, уларнинг ҳушёр бўлишларини уйқудан бошқа вақтда кўролмайман, шекилли» («Раҳбари нажот», 187-бет),— деб қайгуради.

Бу ерда Фитрат дунёқарашининг кўп жиҳатлари бор ва уларни кенг изоҳлаш лозим. Лекин биз, бошлаган фикримиздаги бир нуқтага ҳозирча урғу бериб турамиз. У ҳам бўлса Фитратнинг динга муносабатидаги зиддиятлар ва эволюция масалалари.

Ҳақ шундаки, Фитрат ва унинг замондошлари фаолиятларидаги хилма-хил зиддиятли қарашлар уларнинг ўзбек адабиёти тараққиётидаги буюк хизматларини йўққа чиқара олмайди, камсита олмайди ҳам. Изланишларсиз ижод қилган бирор ёзувчи ҳеч қачон муваффақиятга эриша олмаган бўлмаса керак. Юксакларга кўтарилиш учун изланиш хилма-хил тўсиқларга қарши курашиш, халқ оммаси, эл-юрт манфаати йўлида, унинг бахтга эришуви учун кураш йўлида виждон билан ҳаракат қилган шахс зиддиятларга дуч келиши, машаққатлар, ранж-аламлар чекиши муқаррардир.

6. ТАРИХИЙ ДРАМАТИК АСАРЛАР

Фитрат 10-йилларда Туркияда олий маълумот олгандан кейин ва ўқиб юрган кезларида ҳам Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ҳаётида рўй бермоқда бўлган янгиликлар, ўзгаришлардан муттасил хабардор бўлиб туради. Айниқса бизга яқин афғон, ҳинд халқлари ҳаётига ҳаддан ташқари қизиқиб қарайди, уларнинг тақдирига жаҳон халқларининг тақдири билан, шу жумладан Туркистон халқлари тақдири билан боғлиқ тарзда қарайди. Шарқ ўлкаларида мустамлакачилик сиёсати зулми давом этаётганини гоят ғазаб ва изтироб билан фош этади, қоралайди, унга қарши курашга даъват этади. Фитрат ўзининг бундай қарашларини дастлаб 1918—1919 йилларда ёзган «Шарқда инглизлар», «Шарқ сиёсати», «Афғонистон ишлари» каби публицистикаларида баён қилади, ундан кейин эса, янгиликдан доимо хабардор бўлишга, бир ерда депсиб-қотиб қолмасликка, ҳаминша изланишга даъват этади, ўсиш-ўрганишдан маҳрум бўлиш бутун ҳаётдан, тирикчиликдан маҳрум бўлиш, деб уқдиради. Биз келтирган қўчирмада Фитрат жадидлар оқимининг ватан, миллат тараққиёти тўғрисида ғамхўрлик қилишни мақсад қилиб олган давр қарашларини акс эттиради, аммо янгиликка даъват этиш етакчи фикр экани билан ҳам эътиборини тортади. «Минг йиллик чирик одат» билан энди яшаб бўлмаслигини уқдириб, «Мана шу сабабдан бизнинг тижоратимиз кундан-кунга орқага қараб борадир,— деб давом эттиради ўз фикрини,— мен қаттиқ ишонаманки, миллатнинг ҳаёт ва мамоти бизнинг ўз савдогарларимиз қўлидадир. Тўғри, бундан бир неча йил бурун бизнинг идорамиз уламолар қўлида эди. Лекин улар бизга раҳбарлик қилишга ожизлик қилдилар. Унинг учун истар-истамас бу муқаддас вазифа, яъни миллатга раҳбарлик қилиш уларнинг қўлларидан замонанинг тақозоси бўйича бойларнинг қўлларига ўтди...» Фитрат айни даврда динни

ёқлаб туриб, мамлакатнинг келажаги ҳам савдо-сотиқда деган ақидага алоҳида урғу беради. Зотан, жадиidlар дастлаб фақат миллий савдо-сотиқ мафкурачилари сифатида майдонга чиққан ва Фитрат худди шу йўналишнинг илк тарғиботчиларидан бири эди. У ўз фикрларини давом эттириб яна шундай дейди: «Бу эътибор билан (яъни, элви бошқаришни қўлга олиш билан — А. А.) букун бойларимизнинг вазифалари жуда каттадир. Уларнинг даражалари ислом қошида баландлашади. Бойларимизга таъзимки, вазифаларини таниб раҳбарликка муҳтож бўлган муаллимларимизга ёрдам ва раҳбарлик қилсинлар. Бойларимиз ўз ишларини замоннинг тақозосига қараб тузатмасалар, бу вазифани адо этолмайдилар. Мана шу сабабдан мен уч йилдан бери фарёд қилиб, бойларни огоҳ бўлишга чақираман».

«Чин севиш» (1920 йил) Ҳинд ихтилолчилари турмушидан олинган 5 пардали ишқий ҳиссий фожиадир. Ношири Ғози Юнус. 1920 йил, март, деб ёзиб қўйилган асар муқовасида. Нашриёт эгаси Ғози Юнус асарга ёзган «Тарқатувчидан бир-икки сўз» сарлавҳали сўз бошисида 20-йиллар ўзбек адабиётини ривожлантириш, ўзбек халқи маданиятини кўтаришдаги театр санъати ва драматургиянинг роли ҳақида анча юқори савияда фикр баён қилади.

Ғози Юнус мана шу сўз бошидаёқ инқилоб ғалабаси туфайли келгусида халқимиз катта бахтга эришади, деган ғояни катта умид билан шундай изоҳлайди: «Юксалишнинг биринчи босқичини босдиқ. Йўлимиздан қайтмасақ, ё қайтарилмасақ, юксалган усуслар қаторига киргумиз кўб узоқ эмасдир».

Ғози Юнус инқилобдан кейинги йилларга катта умид болагани қанчалик равшан бўлса, «йўлимиздан қайтмасақ, ё қайтарилмасақ» деб худди шахсга сиғиниш давридаги тўғри йўлдан чиқаришларни олдиндан баҳорат қилгандай туюлади. Кейинги гаплари сахна ва театр санъатининг тарбиявий аҳамияти ҳақида бўлиб, шундай дейилади: «Юксалиш кунларимизда болаларимизга тирикчилик йўлини кўрсаткучи мактаб... қанча керакли эса, мактаб эшигига кира олмоғон катталаримиз учун тиётпрув... — «пьеса»лари шунга тейишдир...»

«Чин севиш» ҳинд халқининг мустамлакачилик зулмига қарши курашларини сахнада жонлантириб беришга бағишланган биринчи драматик асар сифатида 20-йиллардаёқ жамоатчилик эътиборини жалб этади, айниқса илғор ўзбек зиёлилари уни яхши кутиб олганликлари Ғози Юнус фикрларидан ҳам кўриниб туради. Муаллифнинг таъкидлашича, воқеа Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳрида бўлиб ўтади. Фитрат мазкур асар қаҳрамонларини асосан нуқул ўқимишли кишилардан — зиёлилардан танлайди. Етакчи образларни ташкил этган — Нурулдинхон, Аҳмадхон, Раҳмат, Карим, Зулайҳо ва бошқалар ҳаммаси ўқимишли, билимли шахслар бўлиб, мамлакат ҳаёти ва тақдири ҳақида мутасил ўйлаб иш қиладилар. Айниқса, Нурулдин жуда дардли йигит, шоир. Зиёли ёшларнинг ҳаммаси ўз юртини мустамлакачиликдан озод қилиш дарди билан яшайди. Узаро суҳбатда ҳам энг кўп мулоҳазалар,

фикрлашувлар асосан Овруполиларнинг фан техникаси-ю, маданияти юксаклиги ва уларнинг мустамлака халқларига бўлган муносабатларини таҳлил қилиш ҳақида боради. Ана шундай суҳбатлардан бирида Карим:

«— Қани, ўғлим, нима хабарлар бор? Инглиз газеталарида бирор нарса ёзгонми? Бизнинг Ҳиндистон тўғрисида нималар дейдилар?— деб сўрайди.

Раҳмат бу саволга мамнуният билан жавоб беради:

Раҳмат:— Аҳвол кўб яхши борадир... Ҳиндистонга эрк бермакчи эканлар...

Карим:— Ў... Кўз тегмасин. Яна бирор ёмон тушми кўрдилар?

Раҳмат:— Овруполиларда адолат тушунчаси кучлидир. Ҳиндистон эркина қарши турмаслар деб ўйлаймиз.

Карим:— Янглишасиз, ўғлим. Адолат тушунчаси деган нарса Оврупо юрагина сиғмас...

Раҳмат:— Оврупода билим ошиб кетгандир. Билими шунча ошган улуснинг юрагинда адолат яшамасми?

Сардорхон:— Оврупода билимнинг ошқонини билмаган борми?

Оврупода билим бор, лекин инсоф йўқ. Оврупонинг билими — қоллоннинг тиши, тирноги каби бир нарсадир. Кучсизларни йиртиб емак тўғрисида кўб иш кўрмишдир».

Мана шу диалогларда «Чин севиш» асарининг бутун ғоявий мундарижаси аке этган. Асар бошидан охиригача инглизларнинг ва умуман Европа мамлакатларининг тараққийти-ю, уларнинг кам ривожланган мамлакатларни босиб олишга бўлган иштилолари, босиб олган ерларида, жумладан, Ҳиндистонда ўтказаятган сиёсатлари, кирдикорларини бадиий тадқиқ этишга қаратилган. ↓

Фитрат «Чин севиш» қаҳрамонлари тилидан Ўрта Осиё жадиждари ва жадид зиёлиларнинг ўлкадаги қолақликдан қутулишнинг бирдан-бир йўли аҳолига билим бериш, ривожланган ғарб мамлакатлари маданиятидан ўрнак олиш деб олға сурган ғояларига алоҳида урғу беради. Аммо бошқалардан ўрнак олиш уларга бутун ватанини, халқни қул қилиб беришдан иборат бўлмаслиги кераклиги чуқур изоҳлаб берилади. Бу ғояни Сардорхон жуда яхши ифода этади: «Овруподан ўрганиб келганимиз билимларни кишилик дунёсининг юксалиши ва тинчлиги йўлида ишлатмоғимиз қулайдир... Аммо у бутун Оврупони мусулмонларнинг душмани қилиб кўрсатади ва ниҳоят «ёвларнинг энг буюғи, энг кўрқинчлиси инглиздир. Буни билмак — ҳар бир мусулмон учун керакдир», — дейди.

Фитрат бу ўринда қитъаларни бир-бирига қарши қўйишгача бориб қоладиган шахслар образини ҳам яратади, аммо бу қараш фақат мустамлакачиликни, шовинизмни қоралаш заминидан келиб чиқади. Мустамлакачиларнинг найранглар, ҳийлалар билан иш кўришларини, ўз манфаатлари йўлида нозик, оддий кўз илғамайдиغان усуллар билан бировларни қандай талаётганларини

кўрсатишга муайян бадиий воситалар топа олади. Бу Фитрат ижодининг реалистик фазили эди.

Инглизларга муносабат масаласида Карим Раҳмат, Сардор ва бошқалар ўртасида қаттиқ талаш ва мунозара узоқ давом этади... Айниқса Карим бу борада шундай далиллар келтирадики, ҳар қандай мустамлакачиликнинг ҳийла-найранглари турли томонлардан фош қилиб ташлайди.

Агар бадиий асарнинг жони дастлаб сўз санъати бўлса, Фитрат бу фазилатга 20-йиллардаёқ эришган эди. Бу жиҳатдан Раҳмат билан Карим ўртасидаги суҳбат айниқса қизиқарлидир. Раҳмат инглизларни ҳимоя қилиб, улар мусулмонларга ёмонлик соғинмайдилар деб ўзича далиллар келтиради, ҳар йили инглизларнинг пойтахтида бир-икки инглиз катталари мусулмон динига кириб, ҳатто ўзлари учун мачит солдираётганларини айтади ва шундай бир халқ ноинсоф бўлмас деб туриб олади. Аммо бу ишлар ҳаммаси мустамлакачиларнинг найранги — «хўжа кўрсинга» эканини очиб ташловчи қатор далилларни келтирган Карим Раҳматнинг бутун гапларини рад қилиб ташлайди.

«Янглишасиз, ўғлим,— дейди Карим,— инглизларнинг мачит ясамоқлари — Каъбани бузмоқ учундир. Кўб олдонманг! Йилда бир-икки улуг инглизнинг мусулмон бўлиши ҳам ёлғондир. Бундан бир неча йил бурун... бир инглиз Истамбулга келмиш. Мусулмон бўлмиш. Ва «Лондон шайхулисломи» деган ном олиб кетмиш эди. Биз у вақт «бундай шайхулислом вакил кимга керак экан?» деб кулган эдик. Сўнгра онглодиқким, бу-да ўйин эмиш...»

Карим ўз ҳамфикрлари билан сўзлашганда мустамлакачиларнинг айёрлиги, тобеъларнинг эса соддалигидан бутун вужуди қақшаб гапирди. Халқининг оммавий равишда савиясини баланд кўтара олмаётганидан куюди, барча ҳақоратлар, очлик-яланғочликлар, хўрликлар, ҳуқуқларнинг поймон бўлаётгани фақат рафлатда ётганидан деб билади. Ҳиндистондек буюк бир мамлакат бутун дунёни боқиб юбориб бўла туриб ўз халқининг очдан ўлаётганига чидолмайди, фарёд қилади. Бор кучи, ғайрати, билими ва қобилиятини халқни мустамлакачиларга қарши курашга қўзғотиш йўлида сарфлаш иштиёқи билан яшайди. Ўз фикрини бутун Ҳиндистон халқига англатиш, унинг миллий озодлик ҳаракатини кенг кўламда авж олдириб юборишга интилади. Мустамлакачиларнинг газеталарида тез-тез чиқиб турган «эрк», «озодлик», «мустақиллик» каби муқаддас иборалар фақат одамларни алдаш ва чалғитиш учун ёзилаётганини, мустамлакачилар ҳеч қачон ўз билгилари билан қўл остиларидаги халқларга эрк бермасликларини асар қаҳрамонлари тилидан очиб ташланади. Бу манзаралар тасвири қизил империянинг мустамлакачилик сиёсатига тегишли эмас деб ким айтаолади?!

«Чин севиш»даги севи-муҳаббат ғоялари, инсоний ҳис-туйғу, деярли барча фазилатлар ўлчови ҳам халқ озодлиги, босқинчилар сиёсатига қарши кураш миллий мустақилликка нисбатан муносабатлар билан белгиланади. Ҳинд ватанпарвари Каримнинг гў-

зал қизи Зулайҳони шоир Нурулдинхон билан Раҳмат иккаласи севиб қолади. Нурулдин инқилобчи шоир, серфикр ватанпарвар, камтар йигит, дарди кўп. У ҳам Зулайҳо ишқида, ҳам ватан тақдири ҳақида ўйлаш билан эзилади, куюди, шеърлар ёзади...

Зулайҳонинг кўнгли ҳам шу йигитда, отаси ҳам шуни ёқтиради. Аммо онаси Фотимахоним эса, Оврупода ўқиб келган бойвачча Раҳматга қизини бермоқчи эди. Мана шу заминда ватанпарвар инқилобчи йигитлар билан мустамлакачиларга сотилган Раҳмат, Гуломҳайдар, Аюбхонлар ўртасидаги зиддият тобора авж олади. Раҳмат Зулайҳони тортиб олиш учун ҳатто Нурулдинни ҳукуматга қарши кайфиятдаги хавфли одам деб инглизлар турмасига қаматиб юборади. Ҳатто одам ёллаб, уни қамоқхонада заҳарлаб ўлдиarmoқчи бўлади. Ҳинд инқилобчилари бирга ҳаракат қилиб, Нурулдинни қамоқдан озод қиладилар ва Қаримнинг уйига яширадилар. Бу ҳол Зулайҳо билан Нурулдин ўртасидаги сеvgи-муҳаббатнинг янада кучайишига шароит туғдиради. Ҳар доим улар ғоят ибo ва иффат билан ўзарo шоирoна суҳбатлар қуришади, дардлашадилар. Шу кезларда Қарим уйида ҳинд инқилобчилари қўмитаси марказлашиб, бир қатор мажлислар ўтказишади, ниҳоят Ҳинд халқига мурожаат қабул қилиниб, бутун халқни инқилобга — озодлик ва мустақиллик учун курашга даъват этилади. Шу вақтда Қаримлар уйига Раҳмат ва инглиз полициячилари бостириб кирадилар. Зулайҳони ҳам асирга олиб кетмоқчи бўладилар. Раҳмат «Бу менинг сеvgилим,— бунга тегманглар», деб буюради полициячиларга. Бирдан отишма бошланиб кетади. Полициячи Зулайҳони ҳам отиб ташлайди... Фитрат ҳинд ватанпарварлари билан инглиз мустамлакачилари ўртасида сира келиштириб бўлмайдиган даражада қарама-қаршилик мавжудлиги ва бу зиддият ҳаёт-мамoт кураши сифатида якунланиши ғоясини олға суради, мустамлакачилик сиёсатини ҳар тарафлама чуқур foш этади. Бу борада бир қитъани иккинчисига тамoман қарши қўйишигача бoриб қолиши ҳам истиқлол дарди билан уйғунлашиб кетади. Шу билан мусулмон мамлакатлари oживзлиги туфайли Оврупога ем бўлмоқда, деган хулoса чиқаради. Фитрат мустамлакачилик, мустақиллик масалаларини илгари суришда «Чин севиш», «Бедил» асарлари билан чекланмайди, бу мавзуда «Ҳинд ихтилолчилари» номи билан яна бир катта драма ёзади. Бу асар бундан рoппа-рoса 73 йил илгари Германия пойтахти — Берлинда ўзбек тилида араб алифбосида бoслиб чиқди.

Фитрат «Чин севиш»да бошлаган ижодий ишини «Ҳинд ихтилолчилари»да давом эттиради, янада муаммаллаштиради, ривожлантиради. Бу даврда Фитрат ижодий фаолияти янада камолга етган эди.

«Ҳинд ихтилолчилари» асарида Фитрат яна ўша илгари тилга олган — империалистик давлатларнинг боқсинчилик сиёсатини foш этиш масаласини мавзу қилиб олади. Энди бу масалани янада кенг қўламда ифoдалайди. Етакчи ғоя бу асарда — боқсинчилик тарихан ҳалоқатга маҳкум, мазкур сиёсат ҳар қанча қудрат-

ли бўлмасин, халқларнинг миллий озодлик ҳаракатлари олдида ожиздир: агар халқлар уюшқоқлик билан бирлашиб ҳаракат қилсалар унинг олдини оладиган куч дунёда йўқдир, деган фалсафани ташкил қилади.

«Ҳинд ихтилолчилари»нинг марказий ижобий қаҳрамони — ўз ватанини ашаддий босқинчилардан тозалаш учун курашга бор ҳаёти-ю, фаолиятини бағишлаган, Францияда ўқиб даврининг етук знёлиси даражасига кўтарилган Раҳимбахш, айни шу маслак билан яшаётган унинг севгилиси — Дилнавоз, жуда билимдон, қаландар қиёфасидаги донишманд — Лолаҳардиёл, уларнинг ҳамфикрлари — Абдусуббуҳ, Файзиаҳмад, Бадринат, Динанат, Орномсингҳ, Фазлиллоҳ, Маҳмудхон ҳамда бошқа Ҳинд инқилобчилари образлари тасвирида драматург дунёқараши, барча эътиқоди намоён бўлади.

«Ҳинд ихтилолчилари»ни йирик фалсафий, лирик драма дейиш мумкин. Унда Фитрат дунёқарашининг энг муҳим нуқталари акс этади — инсон эрки, бахти учун курашни ҳаммадан юқори қўйиш, халқларнинг миллий озодлик ҳаракатини қўллаб-қувватлаш, бунинг учун миллий, диний тафовутлардан қатъи назар халқлар дўстлигини таъминлаш, илм-фанни ривожлантириш, эркин муҳаббат, ўз ватани, халқига садоқат, юрт манфаатини муқаддас деб билиш — бахт йўлининг туб манбаи эканини нозик ҳис-туйғулар билан қўшиб тасвирлайди.

Ҳиндистонда инглиз босқинчиларининг мустамлакачилик сиёсати туфайли халқ эзилган, бойлиги таланган, ҳуқуқлари поймол қилинган, бутун мамлакат ўз халқига қоронғу зиндон бўлиб қолган. Раҳимбахш, Дилнавоз ва уларнинг ҳамфикрлари бу ҳолатидан ғоят азоб чекади, эзилади, нафратланади. Ниҳоят, ватанни босқинчилардан озод қилиш учун курашга отланади. Раҳимбахш билан Дилнавоз ўртасидаги меҳр-муҳаббат ватанга бўлган муҳаббат билан қўшилиб кетади — улар ўз бахти билан ватан учун онгли равишда баробар кураш олиб боришади.

Биз юқорида ҳам таъкидлаб ўтганимиздек, Фитрат дунёқарашида Европадаги бир қанча мамлакатларнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш тушунчаси 1910 йиллардаёқ пайдо бўлган ва бу тушунча 1920 йилларда ҳам уни тарқ этмаган эди. Ҳали у Ёш бухороликлар ташкилоти фаолиятида фаол иштирок этаётган кезларда бу тушунча мазкур ҳаракат қатнашчиларининг асосий мақсади, ҳаракат дастури эди. У ўзининг бу соҳадаги қарашларини бошқа асарларида ҳам («Бедил», «Чин севиш», «Ҳинд сайёҳи», қатор шеърлари — «Шарқ», «Ўгут», «Миррих юлдузига» ва бошқаларда) зўр ҳарорат билан ифода этади. «Ҳинд ихтилолчилари»да муаллиф асосан ва фақат шу ғоявий мундарижани кенг миқёсда, бошқа асарларига нисбатан ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан юксак савияда тасвирлаб берди.

Ёзувчи мустамлака ўлкаларда яшаётган халқлар дардини, ички дунёсини гоҳ ғазабга тўлиб курашга отланишини, гоҳ руҳи эзилиб тушқунликка тушишини, гоҳ ҳақоратлар, таҳқирлар, кам-

ситишлар гирдобиди иззат-нафси поймол этилишини ва бу ҳолдан фарёд чекишини чуқур идрок этади, аниқ фактлар асосида бадий ифодалаб беради. Мазлум халқнинг бутун вужуди ватанига, халқига муҳаббат туйғуси билан тўлиб тошгани «Ҳинд ихтилолчилари»да бошдан охиригача барқ уриб туради.

Асарда Ҳиндистондаги турли табақа вакиллариининг турли характерлари тасвир этилган. Саҳнада уларнинг ҳар бири ўз хатти-ҳаракати, тили, қиёфаси билан кўриниб туради. Бу жиҳатдан драматург маҳорати ҳавас қиладиган даражада жозибалидир.

Раҳимбахш, Дилнавоз илғор фикрли, зиёли ёшлар вакили. Ўз бахти, ватани озодлиги учун курашга бел боғлаган азаматлар образидир. Уларни донишманд қаландар — Лолаҳардиёл, кенг меҳнаткаш, эзилган халқ оммаси вакиллари — Абдусуббуҳ, Файзиаҳмад, Бадринат, Орномсингх, Фазлиллоҳ, Маҳмудхон, Динанат каби бир қатор инқилобчи ишчи-деҳқонлар қўллаб-қувватлайдилар. Лаҳур шаҳар ҳоқими — инглиз мустамлакачилари вакили — Оқунар жосус Марлинг, ўз ватани ва халқига хиёнат қилган хоин Мавлоно Нўъмон ўртасидаги нуқул фитнадан иборат муносабатларда мунофиқ, сотқин, манфаатпараст шахслар қиёфаси намойиш бўлади. Оқунар билан Марлинг Ҳиндистондаги хилма-хил дин, маъзаб ва улар ўртасидаги зиддиятларни яхши билладилар, ўз мақсадларини амалга оширишда шу зиддиятлардан усталик билан фойдаланидилар. Ҳинд мусулмонлари орасида таъсири кучли бўлган Мавлоно Нўъмон билан яна бир ҳинд аёлининг сотқинлиги бу йўлда душманларга қўл келади.

Ҳар бир шахснинг чинакам қиёфаси ўз ватани ва халқи тақдирини ҳал бўлаётган кезлардаги ҳаёт-мамонт курашлари авжга чиққан вазиятда кўриниши тарихдан маълум. Мусулмонларга йўлбошчилик қилиб келаётган Мавлоно Нўъмон ватани бошига тушган бахтсизликдан ўз манфаати йўлида фойдаланадиган малъунлардан эди; мустамлакачилардан олган юзлаб рупия даромадлар ва қимматбаҳо совғалар учун ўз улусига хиёнат қилади.

Хоинлар қаршисида Раҳимбахш, Дилнавоз ва уларнинг ҳамфикрлари характерлари, бой ички дунёсини очишда ҳам Фитрат катта маҳорат кўрсатади.

Драматург ўз қаҳрамонлари кўзи билан ҳаётни кузатар экан, шундай оғир ғам-аламларни кўрадики, ё унга қарши курашиб, инсоний қадр-қимматни сақлаб қолиши, ёки шу йўлда ҳалок бўлиши зарурияти қаршисида қолади. Бундан бошқа чора энди йўқ эди. Воқеалар жараёни, ривожини табиий равишда мана шу вазиятга олиб келади. Қаҳрамоннинг шахсий ҳаёти, мақсади, ишқ-муҳаббати, бутун борлиги шунини тақозо этади. Ҳаётда рўй бераётган бор катта-кичик воқеа-ҳодиса, ҳар бир шахс тақдирига бирон-бир таъсир кўрсатмай қололмайди. Бу тақдирдан ҳеч ким четда туролмаслигини муаллиф яхши англайди ва маҳорат билан кўрсата билади.

Раҳимбахш севги-муҳаббатни ҳам қадрлайдигина эмас, уни муқаддас деб билади. Дилнавознинг бетига ажнабий босқинчи кў-

зи тушшига, уни забт этишига сира йўл қўймайди ва агар инглиз йигитнинг кўзи ҳинд қизи юзига тушгудай бўлса, «Қуръон бетига ҳайвон аёғи тегмак» билан баробар деб ҳисоблайди. Асардаги айни шу ерни мисолга келтириб, Ҳамид Олимжон Фитрат бу билан динни тарғиб қилмоқчи, деб ёзган эди. Бу фикрнинг ғоят қулгили эканлиги бугун қундай равшан. Ваҳоланки, муҳаббатни Қуръон даражасига кўтариш, ҳаётни улуғлашдан иборат эди.

«Ҳинд ихтилолчилари»га нисбатан билдирилган танқидий фикрларда Фитратга миллатчилик тамгалари ҳам босилган. Фитратга Ҳиндистондаги инглизлар мустамлакачилиги ҳақидаги мавзу нега керак бўлиб қолди? У рамзий услубда Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олганини қораламоқчи деган даъволар ҳам бор эди. Аввало Фитрат фақат Россия ёки Англия-Франциягина эмас, умуман бир мамлакатнинг иккинчисини, айниқса ривожланган мамлакат унча ривожланмаган, кучсиз ўлкани босиб олишига тубдан қарши эди. Бу қарашнинг нимаси хато? Бирор халқ ёки миллатнинг иккинчи халқ ёки миллат устидан зўрлик билан ҳукмронлик қилиши бутун дунё тарихида соф виждонли буюклар томонидан ҳамиша қоралаб келинган, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Фитратни бу томондан ҳам айблаш ноинсофлик бўлур эди. 20 ва 30-йиллар ўзбек адабий танқидчилигида бадий асарнинг бир жойидан биргина сўзни ажратиб олиб хоҳлаганча талқин этиш айрим танқидчилар учун одат бўлиб қолган, шахсан Фитрат матбуотда бир неча бор чиқиб, бундай ҳолларга чек қўйишни талаб қилган эди. Жумладан, Фитрат 1927 йилда «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 7—8-сони (бир йўла чиққан) 39—40-бетларида Аҳмад Яссавий ҳақида мақола билан чиқиб, унда Абдурахмон Саъдий билан мунозара қилган ва орага Ж. Бойбўлатов ҳам қўшилиб, Фитратга қарши бир мақола ёзади. А. Саъдийни ҳамоя қилади. Шунда Фитрат Бойбўлатовга «Очиқ хат» ёзиб берган жавобида шундай деган эди: «...Менинг сўзларимнинг бош-оёғини кесиб ташлаб, ўз мақсадларингизга ярарлиқ бир ҳолга киргизиб, сўнгра эътироз қилишингиз илмий бир ҳаракат саналмайди».

«Ҳинд ихтилолчилари»да Фитрат аёлларнинг тутган ўрнига жуда катта баҳо беради. Дилнавоз фақат ўз севгисига садоқатли гўзал қизгина эмас, шу билан бирга Ҳинд аёлларининг илғор вакили сифатида миллий озодлик ҳаракатининг энг фаол довюр ак иштирокчиларидан бири сифатида ҳам майдонга чиқади. Инқилобчиларнинг барча ҳаракатларида эрлар билан баробар қатнашади. Севги-муҳаббат бобида ҳам ўз садоқати, поклиги, иффати билан намуна кўрсатади. Асарда аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги муҳим ўрнини таъкидлашга алоҳида аҳамият берилади. Воқеалар давомида аёлларнинг эркин ҳаракат қилиши, ҳар бир ишда фаол иштироки борлиги уқдирилади, аммо уларни ёмон кўздан асраш лозимлигини ҳеч унутмайди. «Хотин-кишилик боқчасининг гулидир»,— дейди Раҳимбахш. «Ҳайвон тумшуги тегма-

син деб чечакни оғилга тиқмам. Хотинлар қамалсалар тарбиясиз коларлар. Тарбиясиз хотинлар улуснинг ўлими учун йўл очарлар. Гулни ҳайвондан сақламак... учун ерга кўммак эмас, ҳайвонни боғлаб қўймак керак».

Фитрат яратган образлар ўз дардларини изҳор этишда кўпинча рамзий, ифодали, тағдор ибораларни қўллайди ва улардан ҳамisha фалсафий, чуқур маънолар келиб чиқиши эътиборни тортади. Айтайлик, гап тарбия масаласида кетганда ҳам яна ўша бош ғоя — мустамлакачилик зулмига қарши курашга даъват этадиган оддий, аммо образли фикр баён қилинади. Масалан, мустамлакачиларни ҳам тарбиялаб бўлармикан? деган сўроққа инқилобчилардан бири: «бўлади, улар учун энг яхши тарбия уларни Ҳиндистондан қувмоқдир», — деб жавоб беради. Бу жуда оғир-ку, деган фикрда яна «Тўғри, осон эмас. Ишнинг қулайини ахтармоқ — ялқовликдир. Қулай ишдан буюк унум чиқмас. Буюк унумли иш қулай-да бўлмас. Инглизни Ҳиндистондан қувмоқ, ер юзини ўз қора қанотлари остига олгон бир алвастини йўқ этмакдир... Бу ёвни юртдан ҳайдамоқ — бу юртни ёв қўлида кўрмакдан қийин эмасдир».

Босқинчиларни ватанидан ҳайдаб чиқариш тўғрисида гап кетганда инқилобчиларнинг бутун вужудларидан ўт чақнайди. Бу ишни амалга ошириш учун кураш ҳар нарсадан буюк, ҳар ишдан эзгу, ҳамма нарсадан зарур ва муқаддас иш деб биладилар. Мусулмонлар учун мачит қандай жойлиги, бу жойни қанчалик пок сақлаш ҳақидаги ақидалар маълум. Раҳимбахш шунини идрок этган ҳолда босқинчиларни ватандан ҳайдашни «чўчқани мачитдан ҳайдаш каби эзгу» иш деб бағоят кескин иборани ишлатади. Бунинг учун аввало ўта дадил бўлиш, ўз халқи қудратига ишонини ва унга таяниш, биринчи галда барча дин ва мазҳабдагиларнинг бирлашиб ҳаракат қилишлари лозимлигини уқдиради. Аммо мамлакатдаги қолоқлик, тарқоқлик, ўзаро келишмовчиликлар Дилнавозни, бошқа инқилобчиларни ҳам ташвишга солади.

Кўриниб турибдики, эскилик, қолоқликка қарши кураш ғояси Фитрат дунёқарашида 10-йилларда пайдо бўлган бўлса, худди шу ғоя уни жаҳидлар ҳаракатига ҳам бошлаб келган, бу ғоя ҳамон давом этади. Жаҳидлар асосан мана шу шпор билан майдонга чиққанлари учун ҳам уларни янгилик тарафдорлари ёки тараққийпарварлар деб атаган эдилар. Эскиликка ёпишиб олиб, қолоқлик, жоҳилликдан қутулишни ўйламаганлардан бирор маъно ахтариб тоини маҳол деган фикрни уқдириш учун Фитрат «бутун дунё буларни таламоқ учун бирлашиб» турган бўлишига қарамай, булар «таловдан қутулмоқ учун бирлашмайдилар» дейди қуйиб-пишиб бир қаҳрамон тилидан.

Аммо Раҳимбахш, Абдусуббуҳ каби инқилоб йўлбошчилари сира умидсизликка тушмайдилар, ҳамон олға қараб ишларини давом эттирадилар. 400 миллион Ҳиндистон халқларини катта куч деб, халқ қудратига ишонч билан қарайдилар. Халқ куч-қудратига ишонмасликни қаттиқ қоралайдилар. Энг ёмон нарса ўз ку-

чига ишонмаслик ва худди шу ишончсизлик туйғуси элви асо-
ратга солаётганини уқдириш асарнинг етакчи ғояларидан бирини
тайин этади.

Ўз кучига ишонмайдиган элнинг кураш майдонидаги тақдири
ҳақида муаллиф шундай фикрни баён қилади: Ўз кучига, қудра-
тига ишонмаган эл кураш майдонига киролмайди, кирганда ҳам
енгилади, ишонмаганлар ишонганларни ҳеч қачон енголмайди-
лар.

Эл орасидаги келишмовчиликларни бартараф қилиб, уларни
ташқилий равишда бирлаштириб, ҳаракат қилишга даъват этиш
ҳақида ҳам чуқур бир мулоҳазага дуч келамиз. «Улусимиз зулм
остидадир,— дейди инқилобчилардан бири.— Бирлашмак қийин
эмас. Зулм мазлумларни билаштирмак учун энг буюк бир қурол-
дир».

Агар тарихга назар солинса, ҳақиқатда ҳам ҳамisha халқлар
бошига четдан кулфат ёғдирилган кезларда ҳар қандай диний,
қабилавий, миллий тафовутлардан қатъий назар, улар умумий
душманга қарши курашда бирлашиб кетганларини кўрамиз. Ра-
ҳимбахш ўз даврининг етук қаҳрамони сифатида бу ҳолни тўғри
идрок этади. Шунинг учун ҳам мустамлакачиларга қарши кураш-
ларда товланиб халқ ичидан чиққан буюк шахс даражасига кўта-
рилади. Ўз ватани, улуси, унинг кайфияти, аҳвол-руҳияси ҳақида
терап фалсафий мулоҳаза юрита олади. Бундай фазилатга эга
бўлмай туриб халққа етакчилик қилиш мумкин эмас эди. Бундай
даражага эришувда унга Оврупада ўқиб орттирган маълумотлари,
ўз отасининг жанговар ҳаёт йўли (отаси ҳам миллий озод-
лик курашчиларидан эди) буюк донишманд Лолаҳардиёл ақи
далари (буюк шарқ даҳолари таълимоти) катта таъсир кўрса-
тади.

Фитрат дунёқарашларида умуминсоний фазилатлар анча-
мунча бор эди. У 20-йилларда ёзган асарларидаёқ яхши ёки буюк
инсон бўлиши учун диний мазҳаб, миллий, қабилавий тафовут-
ларнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ деган ғояни асослаб беради.
Асли байналмилалчилик деб шуни айтилса керак. Маъжусийлар-
дан чиққан Лолаҳардиёл — буюк шахс. Мусулмонлар кўзига баъ-
зан эриш туюлади. Гўё маъжусийлардан ҳам буюк одам
чиқар экан-да, дегандай савол туғилади. Бу саволга «инсонлик
маъжуслик ё мусулмонликка қарамайди. Лолаҳардиёл — инсон-
дир» деб жавоб беради инқилобчилардан бири.

20-йиллардаёқ мураккаб, қайноқ курашлар авжга минган бир
шароитда меҳнаткаш халқ вакилларининг босқинчилар сиёса-
тига қарши жанговар кайфиятларини саҳнада жонлантириш
қандай сиёсий, тарбиявий аҳамият касб этишини ортиқ изоҳлаб
ўтиришга ҳожат бўлмаса керак.

Фитрат «Ҳинд ихтилолчилари»да шунча бисёр муаммоларни
кўтарганки, биз унинг ҳаммасини санаб ўтирганимиз йўқ, албат-
та, юқорида келтирилганлар билан уларни чеклаб бўлмайди.

Асарнинг бош ғояси юқорида таъкидлаб ўтганимиздай, шахс эркинлиги, ўзлигини англаш даражасига ўсиб чиқиши, инсоннинг ўз ватани ва халқи манфаатлари йўлида хизмат қилиш, бутун ҳаёт ва фаолиятини шунга бағишлаш — дунёда энг буюк иш эканлигини тасдиқлашдан иборат эди. Бу ғояни муаллиф етук реалистик омиллар заминида кенг ва чуқур бадиий ифода эта олган. Бу билан Фитрат фақат драматург эмас, йирик шоир, олим, файласуф шахс сифатида ҳам ўзини кўрсатади. Айрим қаҳрамонларнинг (Дилнавоз ва Раҳимбахшларнинг) энг позик дил сўзлари гўзал шеърий мисраларда берилади; ҳар бир сўзларда чуқур билимдонлик билан зўр мантиқий фикр-мулоҳазалар уйғунлашиб кетиши — бизга Фитратнинг мана шу сифатларини намён қилади. Яна айрим образларнинг оддий — насрий сўзларида ҳам кўпинча шеърий, оҳанг, саъжга хос муסיқий бир услуб жараанглаб туради ва улардан ҳамиша юракларни жизиллатадиган бир бадиий мантиқ келиб чиқади. Бир-икки мисол келтирамиз: «Эски-чурук дунёмизнинг тартибини билмасдан кеча-кундуз тугунларин санамоқдан ўсандим». «Ҳиндистоннинг ишчиси, савдогари, экинчиси, муллеси — ҳаммаси... (мустамлакачиликка) очиқ душман кесилган...» «Ёмонлардан қўрқмоқ унумсиздир. Улар итга ўхшайдилар — қочсанг қувлар, қувласанг — қочарлар». «Душман «илов»га ўхшайдир. Оғзини бол билан юганда ҳам оғуси кетмас, унинг бошини тош билан эзмак керак». «Ҳақ мендан шу еримизнинг ҳолларини сўради: Менга ондин тортиқ қилиб нелар келтирдинг,— деди. Дедим: Онда йўқдир сира сенга тортиқ қилгудек бир сўз, бир иш, бир нарса... Бироқ мен: бир кичкина шпша ичра бир томчи қон кетирдим. Кўб баҳсли бир ормуғон кетирдим — бунда сенинг хазинанда топилмас, бу муқаддас қон, ай, ҳақ».

Фитрат 20-йилларнинг бошлари ва ўрталарида мамлакатимизда қурилмоқда бўлган янги ҳаёт қандай бўлишини, ҳамма қатори, аниқ тасаввур қила олмасди ва бундан кейинги ҳаётда ўтмиш нуқсонларининг тақрорланишини олдини олишни истарди. «Абулфайзхон» драмаси мамлакатни идора қилишда ўз шахсий манфаати-ю, маишатидан бошқани билмайдиган ҳоким тўраларнинг тарихий тақдири фақат инқироздан иборат эканини юксак ғоявий ва бадиий савияда тасвирлаб беради.

«Абулфайзхон» ёзилиб, саҳнага қўйилган йиллари бизда қўлланган сиёсат тахминан шундай эди: келажагимиз порлоқ, бахтсаодатга тўла... Лекин унга эришишнинг бирдан-бир йўли жамиятда бир-бирига қарама-қарши турган табақалар ўртасидаги курашларнинг қанчалик кескин бўлишига боғлиқ деб, тушунтирилди, буни синфий курашнинг асил моҳияти қилиб шарҳларан эди. Модомики, синфий кураш қизигандан-қизиб борар экан, унинг қурбонлари ҳам бўлиши керак; қурбонларни изласа «топилаверади». Сталинчи қотилларнинг жамиятимизга етказган энг катта фожиалари шу йўсинда юзага келаверарди. Курашни кун сайин кескинлаштириб боришни комфирқа талаб қиларди. Ҳамма

синфий душманларни таг-томири билан қуритмай туриб, социализм, коммунизмни қуриб бўлмади деган ақидани жамият ҳаёти-ю, кишилар онгига оммавий равишда сингдириб юбориш учун барча воситалар ишга солинади. Фитрат мазкур асарини ёзаётганда бизнинг жамиятимизда амалга оширилаётган бу сиёсат халқимиз бошига қандай фожиаларни солиши мумкинлигини жуда яхши ҳис этмаслиги мумкин эмас эди, зотан, у гоят билимдон, келажакни муайян тасаввур эта биладиган даражада буюк дарҳолардан эди. «Абулфайзхон»ни ўқиган ёки томоша қилган ҳар бир онгли шахс Фитрат қалбидаги бу дардни дарров идрок этади. Муаллиф Абулфайзхоннинг бутун фожиали ҳаёти, фаолияти ва ниҳоят охирги тақдири — фақат ўз қилмишларидан келиб чиқшини таъкидлаш учун унинг тилидан шундай гапни айтади: «...Мен тинчгина турайин деб акамни ўлдирдим. Яна бузуқбошлар чиқиб тинчлигини бузмоқчи. ...Бутун жанжалларни ўлим битиради... Бир душманам қони қуримайин яна бири чиқиб қоладир... ўлдираман, ўлдираман, дунёда битта душман қолмагунча қон тўкман». (Абулфайзхон. Самарқанд, 1924 йил. 16—17-бетлар).

1924—1925-йилларда мамлакатимизда оғир иқтисодий танглик билан бирга партия аппаратларида, айниқса марказий партия аппаратларида фитна ва ҳар хил чақимчилик авж олган, бу ҳолни табиий равишда рўй бериши лозим бўлган бир қонуният ёки зарурат тарзида изоҳланадиган бўлди. Бунга биргина мисол келтириб ўтиш kifоя қилади: партиянинг 1925 йилда бўлиб ўтган XIV съездида ленинградлик депутатлар «партия ичидаги доносчилар (чақимчилар) ёки маълумот ташувчилар»ни чеклаб қўйиш ҳақида масала кўтарганларида ўша вақтдаёқ сиёсий бюрода маълум таъсирга эга бўлган Шикрятов бунга дарҳол зарба беради. «Бу маълумот ташиш эмас, бу ҳар бир партия аъзосининг вазифаси» бўлмоғи керак, деган гапни айтади. Худди шу жавоб билан мазкур қалтис масала ҳал этилган ҳисобланиб: фитна ва чақимчилик қонунлаштириб қўйилади, ҳаммага шубҳа билан қараш авж олади. Бугина эмас, чақимчиларнинг сафлари кенгая боради, уларни ҳар тарафлама рағбатлантирилади — мукофотлар, унвонлар, юқори лавозимлар — ҳаммаси шуларники бўла бошлайди. Бундай даҳшатли воқеалар 20-30—йилларда бизнинг ўлкаларда қандай кечгани маълум. Фитрат «Абулфайзхон»да давлатни бошқаришдаги бундай даҳшатли усулнинг тарихий ўтмишдаги туб асосларини очиб ташлайди.

Асарнинг таҳлилига киришмасдан олдин унга мавзу қилиб олинган давр тарихий воқеалари аслида қандай бўлгани, Абулфайзхон тахтга ўтирган 1711—1747 йиллардаги Бухоро хонлигида юз берган ҳақиқий тарихий вазиятлар ҳақида қисқача тўхтаб ўтсак-да, сўнгра мазкур воқеалар саҳнада қандай бадийий жонлантирилгани ҳақида фикр юритсак дуруст бўлса керак.

«Ўзбекистон тарихи» (бир томлик, Т., ЎзФА нашриёти, 1958) да берилган айрим маълумотларга қараганда, Абулфайзхон

илгари Бухоро тахтида ўтирган акаси Убайдуллахон давридаёқ ўлкада гоят танглик авж олган эди. Саройда фитначилик, гуруҳ-бозлиқ кучайган, хонлик томонидан ўтказилган ер ислоҳотида вилоятдаги барча ерлар катта ер эгалари қўлига ўтиб кетади. Бу ҳол аҳоли ўртасида норозиликни баттар кучайтирди. Айни даврда қалмоқлар қозоқ ва қирғизларга қарши ҳужум бошлаб, Бухоро хонлигини катта ташвишга солиб қўяди. Хонлик ҳузуридаги ҳарбий феодал доиралари орасида эса айни шу вақтда хонликдан ажраб чиқиш учун кураш бошланиб кетади. Хонликдаги ички зиддиятлар баттар кескинлашади. Ҳали у ер, ҳали бу ерда кетма-кет исёнлар кўтарилади, хонлик нуқул исёнларни бостиришдан бўшамай қолади. Хонликдан ажраш ҳаракати Фарғона водийсида кенгроқ миқёсда бошланиб, XVII асрнинг охирида хўжалар ўзларини мустақил деб эълон қиладилар. Фарғона ҳаракатининг етакчиларидан — минг уруғи вакили Қўқон хонлигига асос солади. Бу ҳаракатлардан чўчиган Убайдуллахон дарҳол уруғ-қабилла бошлиқларини маъмурий ишлардан четлаштириб, уларнинг ўрнига шу вақтгача сиёсий ишларга мутлақо аралашмаган, ҳатто энг оддий, қуллар авлодидан чиққан кишилардан сарой ишларига торта бошлайди. Уша даврда буларни «Хўжасаройлар» номи билан аталадиган бўлди. «Убайдуллонома»да таъкидланишича, Хўжасаройлардан чиққан Меҳтаршафи исмли бир шахснинг ўзи бир йўла 17 мансабни эгаллаб олган.

Меҳтаршафи исёнчи феодаллардан, ҳатто шайхлардан ҳам ерларни тортиб олиб Хўжасаройларга бера бошлади. Бу ҳол тангликни баттар кучайтиради, тарафкашлиқ, ички қарама-қаршиликлар тобора кенгайиб бораётган бир вазиятда — Абулфайзхон тахтга чиқади. Аҳволни тузатишга унинг кучи етмайди, хонликдаги бутун ҳуқуқ мангит уруғидан чиққан Муҳаммад Ҳакимбой оталиқ қўлига ўтади. Вазият ҳар томонлама кескинлашиб бораётган бир даврда (XVII асрнинг 40 йилларида) Бухоро ва Хива хонлигига қарши Эрон шоҳи — Нодиршоҳ ҳужум қилади.

Фитрат Бухоро тарихидаги худди шу воқеаларни асарига мавзу қилиб олиб, унинг чинакам бадийий ифодасини беришга, яъни тарихий ҳақиқатнинг бадийий ҳақиқатига эришди десак хато қилмасак керак.

Саҳнада парда очилиши билан Абулфайзхоннинг қанчалик дабдабали, шоҳона уйи ва ундаги аллақандай ташвишли, ҳатто жуда аянчли вазият руҳи сезилиб турган бир манзарага кўзимиз тушади. Хон атрофида ўралашиб юрганларнинг хатти-ҳаракатлари аҳволнинг тапчилигини ҳар нафасда билдириб туради. Хоннинг яхши хизматкорларидан — Улфат ҳар сўзи ва ҳаракатида хонга қилаётган мунофиқлигини унга бўлган «садоқати»нинг ифодаси тарзида кўрсатишга интилади. Улфат қуюқ таъзим билан дейди: «Ҳоқонимизга маълумки подшоҳлик қон билан суғорилган бир ёғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу ёғочнинг қуриб қолиши аниқдир».

Улфат Абулфайзхонга гўё меҳр кўрсатиб, аслида бадтарроқ мушкулликларга солиш ниятида кўпроқ қон тўкиш узоқроқ яшашнинг гаровидир деб уқдиради. Хон бунга ишонади ва шунга амал қилади. Шу ондаёқ хон Улфатга «Беш дақиқадан кейин Фарҳод оталиқнинг бошини келтирасан!», деб буйруқ қилади. Дам ўтмай Улфат саҳнага ошпоқ, соқол-мўйлаблари қоп-қора, қонга бўялган бир бошни лаганга солиб келиб, хонга кўрсатади — бу Фарҳод оталиқнинг — бутун умри хонга садоқат билан хизмат қилган бир софдил шахснинг боши эди. Хон бу ғалабасидан ҳузур қилиб ёввойиларча қулиб қўяди. Аммо Фитрат хоннинг бу ҳаракати «хўжа кўрсин»га эканини ифодалаш учун унинг ички дунёси бутун таҳликалар билан, қўрқув, ваҳималар билан тўлиб ётганини Абулфайзхоннинг ўз тилидан айтдиради, зотан у бошқалар кўзига қудратли бўлиб кўринишга урингани билан атрофини фитначилар ўраб олганини, бирор ишончли дўсти қолмаётганини, бу билан тапазулга гирифтор бўлаётганини ҳар қадамида сезиб турар ва ич-ичидан эзиларди.

Иғвонинг боши Улфат хон вужудида кечаётган ваҳималарни яхши ҳис этади, унга тобора суйкалаверади, энг яхши одамлар ўстидан тухматлар уюштириб, қон тўкишга ундайди. Аслида бутун хонлик тагига сув қуяётган ҳам, хоин ҳам Улфат эканини хон билмасди. Улфат хонга «Яқинда ҳамма душманларингизни битирамиз» деб тасалли бериб қўяди. Хон бир оз мизғиб олай деб ётоғига қириши билан кўзи илинади-ю, дод-фарёд қилиб уйғониб кетади. Кўзи кетиши билан ўлдирган акасининг арвоҳи қонли кафан билан унга қараб келаверади. Яна бир чиройли хотин шарпаси бўйнида арқон билан келиб хонни бўғмоқчи бўлади... Бир йиғит Фарҳоднинг қоп-қора қонга беланиб ётган бошини олиб келиб хонга яқинлашади ва ҳоказо... Хон қаттиқ чўчиб: «Йўқол келма!» деб бақирса, уччала шарпа бирлашиб хонга ҳужум қилади... Хон додлаб, ўз товушидан ўзи чўчиб уйғонади. Хуллас, Абулфайзхонда бир нафас ором йўқ. Донм жон ўйноғида яшайди.

Абулфайзхон эл-юрт фаровонлиги, ободончилиги, фуқаронинг аҳвали нима кечаётганлиги ҳақида бир нафас ҳам ўйламайди. Унга фақат душманлари кўпайиб кетаётган бўлиб туюлаверади. Шуларни қириб битириш-у, атрофидаги гўзал қизларни қўлга олиш, маишат қилиш тўғрисидагина ўйлайди.

Абулфайзхон атрофини қуршаб олган бек ва сарой амалдорлари ҳар бири ўзинча мақсад ва манфаатини кўзлашдан бошқа дарди йўқ. Бир-бирига муомала-ю, тавозеъ, дуч келган жойда ўта сермулозамат ва «одоб» кўрсатишга тиришиши, аслида эса бир-бирининг тагига етиш, иложи борича тезроқ орадан кўтариш учун ҳар қандай қабиҳликни бемалол қилавериш сарой амалдорларининг оддий кундалиқ яшаш тарзига айланиб қолган эди. Абулфайзхон гангиб қолган, қай бирига ишонинини ҳам билмасди. Дасглаб у ўз атрофига одам тўплаб, акасини ўлдириб хонликни олди. Кейин эса ўзига ёрдам берган бекларни бирин-кетин қириб юборди. Фарҳод оталиқни ўлдириб, қизини олди. Ҳакимбекни

ранжитиб аввал Иброҳимни оталиқ қилди, кейин уни ҳам ўлдирадиган бўлганда Иброҳим Кармана томонларга қочиб кетиб жон сақлади ва кўшин тўплаб Бухорога ҳужум қилди. Хуллас, ҳамма ёқда чексиз-чегарасиз танглик. Абулфайзхон ўзини фақат душманлар қуршовида ҳис этади. Ҳақиқатда ҳам сарой аҳлидан тортиб бутун аҳоли табақалари Абулфайзхондан безган. Фақат айрим мажор шахслар, жумладан, Улфат, Ҳакимбек: «Яқинда ҳамма душманларингизни битирамиз», деб хонни то Нодиршоҳга топширгунча алдаб тасалли бериб туришади.

√ Фитрат драматург сифатида сахна санъатининг энг нозик ва муҳим нуқталарини яхши билади, шунинг учун ҳам образларининг ички ва ташқи қиёфаларини чуқур оча олади, томошабин сахнада жонлантирган инсон шахси қалбининг ич-ичигача кўриб туради. √ Бу албатта драматургнинг энг юксак маҳорат мактаби ҳисобланади. Биз Эрондан бостириб келаётган Нодиршоҳнинг ўз ўгли билан қилган кичик бир суҳбатида — унинг қандай маккорлигини, усталигини, таъмагир босқинчилигини онглиш билан чекланмай, балки Бухоро хонлиги теварагидаги мансаб ва манфаат деб ўз эл-юртига, маҳаллий фуқаросига хонлик қилаётган сотқин, тубанларнинг ҳам ифлос башарасини кўрамиз. Ахир тарихий асарлардаги бундай ҳаётий муҳим нуқталар ҳозир ҳам бизга гоят катта ва қимматли ибрат эмасми? Замоналар ўтаверади, ҳокимлар келиб кетаверади, атрофида Улфат, Раҳим, Ҳакимбек сингари хонлар доим шаклланиб туришини ўзимиз ҳам кўриб келаётирмиз-ку! Фитрат ва унинг сафдошлари асарларининг эскирмаслиги сирини ҳам худди шунда бўлса керак. Мана энди Нодиршоҳнинг қиёфасини бир кўриб қўйинг: «Кўрдингми, ўғлим, ҳар ўлкани урушиб олмоқ учун энг яхши чора шу! Ўлканинг ўзидан дўстлар топмоқ, шуларни ишлатмакдир... Биз Қаршидан қайтгандан бери... тиришдик. Ҳакимбекни қўлга олдик. Унинг қўли билан Бухорони Хивадан узоқлаштирдик. Бухоро бугун бизники. Эртага Хивани ҳам ёлғизгина ёқалаб бўғишимиз қулай бўлади» (43-бет).

Нодиршоҳ шунча садоқат кўрсатган Ҳакимбек ҳақида: «Биламан, у биздан нима истайди. Бухоро хонлигини ўғлига олиб беришни истайди», деб қўяди. Драматург умуман сарой аҳли амалдорлари ўртасидаги бир-бирига ҳурмат ва дўстлик тушунчаларида бирор самимият йўқлигини жуда ишонарли қилиб бера олади; бу ғояни ҳар қадамда, жуда кўп мисолларда тасдиқлаб боради. Асардаги энг фожиали вазиятлар рўй бериши жараёни — сотқинлар, хонлар, мунофиқлар қиёфасини аянчли, жуда даҳшатли инсон қиёфаларини чуқур оча боради. Шундай вазият тасвирларидан бири Нодиршоҳнинг Бухоро ерига кириб келиши ва Абулфайзхон ўз ихтиёри билан унга асир бўлиши... Шу ондаёқ, илгари ҳар нафасда Абулфайзхонга «садоқат» кўрсатиб юрган бекар Нодиршоҳга қараб туриб, ҳатто ким ўзарга мадҳия ўқий бошладилар. Чунки аслида Абулфайзхонни таслим бўлишигача сургаб келганлар ҳам Нодиршоҳ эмас, шуларнинг ўзлари эди.

Нодиршоҳга дуч келиши билан Улфат ҳаммадан олдин унга ўз қарашларини билдиради:

«Ҳоқонимиз бир замонлар дунёни титратган Чингизхоннинг авлодидан эрурлар. Туркистоннинг бутун хонлари, беклари ҳоқонимизга бўйсундилар. Ўнларини, молларини аямайдилар...»

Ҳақимбекка бу гап малол келади ва дарҳол сўзни тортиб олади: «Кенг ўлкаларни олиб бошқармоқ учун дунёга ора-сира овгли, кучли қаҳрамонлар келадилар. Биз уларни «Соҳибқирон», деймиз. Бундай қаҳрамонларни тутмоқ истаганлар эзилиб қолурлар. Мана, бизнинг замонамизда етишган соҳибқирон — сиз шаҳаншоҳ ҳазратларидирсиз...»

Ҳақимбек ўз сўзларини тасдиқлаш учун ҳатто Абулфайзхон номидан ҳам шундай буюк, олийжаноб соҳибқиронга ўзини ўз ихтиёри билан тошширганидан гоят «миннатдордирлар» деб юборади. Унинг гапларини Қозинизом ва бошқа беклар ҳам дарҳол қўллаб-қувватлайдилар.

Нодиршоҳ Бухоро ҳокимиятини Ҳақимбекка тошшириб, ҳамманинг унга бўйсуншини таъкидлайди. Бинобарин яхши-ёмон бекларнинг рўйхатини тузиб беришни сўрайди.

Фитрат маҳорати Ҳақимбек, Раҳимбек. Улфат, Нодиршоҳ обрازلари қиёфасидаги гоят мураккаб нуқталарни очишда айниқса яққол кўринади. Жумладан, Нодиршоҳ характерига оид хусусиятларга бир эътибор беринг: у Бухорога кириши билан ҳамма бекларга, ҳатто Абулфайзхонга ҳам изҳор қилаётган миннатдорчилиги қанчалик сохта, ёлғон бўлишига қарамай, худди дилдан меҳрибончилик кўрсатаётганга ўхшайди. Нодиршоҳ: «Бухорога бизнинг армуғонимиз» деб гоят қимматбаҳо тошлар билан безатилган ажойиб чопонни Абулфайзхонга ўз қўли билан кийгизади. Унга қимматбаҳо бир қурол — олтин қинли қилич ҳам совға қилади ва тахтга Абулфайзхоннинг ёшгина ўғли Абдумўминжонни ўтқазини буюради. Аммо барча ҳокимиятни Ҳақимбекга боғлаб, яна унга юз минг рупия пул ҳам беради. Гўё ҳамма иш жойида, беозор, тинчгина ҳал этилаётгандай... Аммо Ҳақимбек ва ўғли Раҳимбек даврида фитна-фасод янада авжга чиқади. У. Абулфайзхонни қамоқда жаллодларга буюриб, ўлдириб юборади, унинг яқинларидан ҳам кўпларини қириб ташлайди. Асарнинг бешинчи кўринишида парда очилиши билан томошабин Ҳақимбек ва Раҳимбек — қилмишларининг яна бир даҳшатли манзарасини кўриб эти жимирлаб кетади: Чилдухтарон зиндони. Унда Улфат, Давлат ва бошқа бир неча бекларнинг ўликлари осплган, қопқора қонига беланиб ётибди...

Саройдаги адолатсизликлардан гоят тоқати битган Иброҳимбек хонларнинг фақат бирини бири қириш-у, айш-ишратдан бошқасини ўйламаётганларини давгал тавқил қилади, қаттиқ қоралайди. Абулфайзхонни тахтдан туширилгандан кейин қурултой чаққиб, мамлакатни демократик асосда бошқариш масалаларини қўйишни талаб қилади. Абулфайзхон билан уришиб қолгани учун

хон унинг кўзларини ўйдириб ташлаган эди. Аммо у ҳамон ўз қарашларини очиқ айтишдан тап тортмайди. Айрим бекларнинг мунофиқлиги ва хоинликларини очиб ташлайди, ҳатто қилмишларини уларнинг юзига солиб шарманда қилади. Жумладан, Бухоронинг қозикалони — Қозинизом билан бўлган бир суҳбатда шундай дейди: «Туновкун Абулфайзхонни» «сояйи худо» деб ўпмаган эдингизми?! Хон хотинлар билан ичишиб ётган кечанинг эртасига олдига келиб, бу кеча тушимда пайғамбарни кўрдим, сизни сўраб юбордилар, деб чопон кийганингизни унутдингизми? Тунов кун сизга чопон берган сояйи худонинг ўлимига бугун фатво берасиз. Ҳеч уялмайсизми? Тушингизда Абулфайзхонни сўраган пайғамбар яна бир йўл тушингизга кириб, уни сўрасалар нима дейсиз?» (81-бет). Иброҳимбек мамлакатни идора қилишнинг ягона тўғри йўлини топиш учун қурултой чақириб ва катта кўпчилик билан маслаҳат қилиш ҳақидаги фикрини қаттиқ ёқлайди ва ўз йўлидан сира чекинмайди. «Ишингизни тўғриламақчи бўлсангиз, қурултой чақирасиз?», деб туриб олади. Фитрат бутун воқеликда якка ҳокимлик давлат усул-идораси халқимиз тарихида энг чиркин давр бўлганлигини тасдиқлайди. Эл-юртини вайрон қилаётган бу идора усулидан қутилиш — уни ўзгартиришдан иборат деган ғоя «Абулфайзхон» фожиасининг бутун бир етакчи мазмунини ташкил этади.

20-йилларда ва ундан кейинги даврларда ҳам мазкур ғоя замонамизнинг энг буюк мақсади бўлиб келаётганини ҳисобга олсак, Фитрат ижодининг аҳамияти яна яққолроқ намоён бўлади.

* * *

Фитрат ва унинг сафдошлари яшаб ижод қилган ниқилобдан кейинги дастлабки ўн-ўн беш йиллар қанчалик зиддиятли, мураккаб кечганлигини, фожиалар, қонли воқеалар билан тўлиб тошганлигини бир кўз олдимишга келтирсак, бу буюк аждодларимиз руҳлари олдида абадий сажда қилсак арзийди, деб ҳисоблаймиз. Бу жумлалар — янгиланиш ва покланиш деб аталмиш эркин фикрлаш даври рақиблари кўнглида ғазаб, ғашлик туғдириши турган гап, яна ўтмин, унда ижод қилганлар фаоллигини идеаллаштириш бошланди, дея оқ уришлари мумкин. Аммо бундай ғаразлар энди ҳалокатга маҳқум этилган, шу боис унга қайтишнинг иложи ҳам йўқ. ✓

Биз мазкур фикрни Фитратнинг яна бир саҳна асари — «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924 йил) ҳақида фикр юритишдан олдин айтаётганимизнинг боиси бор. Асар босилиб чиққан 20-йилларнинг ўрталари бизда қандай давр эди? Биз илгариги саҳифаларда бу тўғрида йўл-йўлакай айрим фикрларни айтиб ўтганмиз. Ҳозир Фитратнинг биз тилга олган асарига тегишли айрим масалалар устидагина фикр юритамиз. Бутун мамлакат миқёсида дин ва диний ақидаларга, диний арбоблар ва муассасаларга, ма-

чит мадрасаларга қарши ўт очилгани тарихдан маълум ва бу адолатсизлик жамиятимизга нақадар катта зарар келтирганини биламиз. Компартияни, бутун совет халқини динга қарши курашга сафарбар этишга шахсан Ленин қон тўкиб, раҳбарлик қилди, унинг вафотидан кейин эса Сталин худди шу йўлдан бориб, бу хунрезликни яна баттароқ авжга чиқарди, миллион-миллион одамларнинг қонини оқизди, минглаб тарихий ёдгорликлар, халқ маданияти намуналарини вайрон қилди.

Халқ оммасининг динга муносабатини қай йўсинда бошқариб бориш тўғрисида «доҳий» бундай деган эди: «Энг муҳими—қолоқ омман диний масалаларга онгли равишда қараш ва динларни онгли равишда ташкил қилиш билан қизиқтира билишдир. Ҳолбуки, бизнинг марксистман деб юрадиган, ҳақиқатда эса марксизмни чўлтоқ қиладиган коммунистларимиз ана шуни эсдан чиқариб қўядилар». Кўряписми, динга қарши курашни жиддий эътибордан қочиришни «марксизмни чўлтоқ қиладиган»лар деб агайди Ленин. «Марксизмни чўлтоқ қиладиган»ларни эса аёвсиз қириб ташлаш қонунлаштириб қўйилади. Хуллас, гап шундаки, Фитрат 20-йилларнинг ўрталарида авж олган динга қарши курашлар ҳаракатига қўшилишга мажбур бўлади. Бу гоёни қўллаб-қувватлаш учун айни даврда бир қатор бадий асарлар ёзади.

«Шайтоннинг тангрига исёни» асари бошидан оёқ шеър билан ёзилган ва бу Фитратнинг шоирлик фаолияти, қобилиятини ҳам намойиш қилади (Зотан, Фитрат, ўз адабий фаолиятини дастлаб шеърдан бошлаган).

Асарда Фитрат шайтон билан тангри ўртасида бўладиган бевосита баҳслар тарзидаги жуда жўшқин, қизгин мунозаралар усулида воқеликни баён қиладди.

Муаллиф Шайтон билан тангри ўртасидаги тортишувлар жараёнини ифода этишда 20-йилларнинг ўрталаридаги ва ундан кейинги ҳамма даврларимизда мамлакатимизда авж олдирилган фан билан динни қарама-қарши қўйиш усулини бадий ифода этишга интилади. Шайтон тангрининг ҳар бир даъвосига фан оламидаги илмий ютуқларни рўкач қилиб қарши чиқаверади. Масалани шу тарзда қўйиб, бадий ҳал этиш осон эмас. Бунинг учун диний ақидалардан ҳам ва жаҳондаги мавжуд фан ютуқларидан ҳам хабардор бўлиш ва ўз фикр-мулоҳазаларини бадий тарзда шеърят билан ифода эта билиш ҳам керак эди; Фитрат бунинг уддасидан чиқади. Албатта, Фитрат замон талабларидан келиб чиқиб, шайтон тилидан диний ақидаларни қаттиқ танқид қиладди, рад этади, унинг барча таълимотлари бўш, охирида сароб бўлиб чиқеди, деган гоёни акс эттиради. Шу қарашлари туфайли шайтон одамларнинг неча минг йиллардан буён худога сажда қилиб, ўзларини иродасиз, ночор бир қул тарзида ҳис этишлари нодонликдан, илмсизликдан, дунёни билмасликдан деб баҳолайди. Ўз фикрини исботлаш учун шайтон ҳатто Худонинг ўзи «йўқдан бор қилдим, одамни тупроқдан ясадим», дейди бу ёлгон, ахир туп-

роқ йўқ нарса эмас-ку, бор нарса-ку дея моддий дунёқараш ғояларини қувватлайди Фитрат бу асариди. Яна шайтон исённи давом эттириб, ўз фикр-мулоҳазаларини қизгин исботлайверади. Диний ривоятларда айтилишича, ҳурлар, малаклар, фаришталар пурдан яратилган эмиш. Аммо ўзлари жуда ночор, мутеъ аҳволда яшайдиган бу мавжудотлардан нима манфаат бор, деб яна бош кўтаради, фикрини шундай баён қилади шайтон:

Нечун эмиш бу тубанлик, бу хўрлик,
Бу онгсизлик, бу жонсизлик, бу кўрлик?!
Миллионларча ихтиёрсиз махлуқлар,
Минг йиллардан бери мана шундайин,
Юммиш кўзин, ерга қўймиш манглайин,
«Субҳон-субҳон» — сайрамоқдир ишлари,
Қимга қандай фойда бордир бу ишдан,
Бир турлдир баҳорлари, қишлари,
Кўкармайлар, очилмайлар, сўлмайлар,
Юксалмайлар, яратмайлар, ўлмайлар —
«Йўқлик» эмас бундай «борлик»дан ёмон...

Мазкур мисраларда Фитрат умуман жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўзи мансуб бўлган жамиятга бирон-бир фойдаси тегиши, инсоният ҳаёти-ю, унинг бутун тараққиётида фаол иштирок этиши шарт, деган муҳим бир ақидани илгари суради ва бу фикр-мулоҳазаларини фанни ҳаётга татбиқ этиш билан амалга ошириш лозимлигини уқдиради. Муаллифнинг бу фикри ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмаслиги маълум. Аммо мазкур фикрни Фитрат айни даврдаги етакчи «шиор» руҳида ифода этади.

Шайтон ўз мулоҳазаларини ҳамisha илм-фанга суяниб исботлайди. Ҳатто Жаброил ҳам унга дуч келганда эътироз билдирмай қолади ва Шайтонга хитоб қилади: «Э олами ирфон... Кўнгли маориф билан тўлгон... Чиқ минбаринга, элга хитоб эт!» — дея мурожаат қилади. Шайтон ерга боқувчиларни қаттиқ таҳқирлайди, қоралайди, мутеълик устидан қаттиқ кулади. Уларга қарата: «Фақат ерга боқасиз», «Ёритолдик, яшаймиз», деб бош қўясиз, ётасиз ё, юқорига қаролмасдан тубанликка ботасиз», дея танқид қилади.

Шуни айтиш керакки, Фитрат бутун ижодий ва ижтимоий фаолиятида одамларни онг билан, чуқур идрок ва билим билан яшашга, мардликка, ҳаётдаги қийинчиликлар олдида сира тиз чўкмасдан уларни енгил учун ҳаракатда бўлишга даъват этади. Бу ғоя унинг барча драмаларида ҳам, шеърий асарлари ва ҳикояларида ҳам изчил равишда етакчи фикр бўлиб келган. «Шайтоннинг тангрига исёни»да эса бу жиҳат айниқса бўртиб кўрилади.

Шайтон фан ютуқларига суянган ҳолда ўз мулоҳазаларини рад этиб бўлмайдиган даражада исботлагач, Жаброил, Микоил ва

ҳури-малакларни ҳам мот қилади. Охири улар ҳаммаси шайтонга ёлвориб, одамларни худодан бездирмасликни илтижо қилиб сўрашади. Аммо шайтон ўз билганидан қолмайди, фикрини мантиқ ва далиллар билан исботлашда давом этади, илгаригидан кўра ҳам кучли эҳтирос ва жасорат билан ҳаракат қилади. Шайтон:

Кўк йўқ эмиш, ер йўқ эмиш, қуёш билан юлдуз йўқ,
Ой йўқ эмиш, замон-да йўқ, кеча билан қувдуз йўқ.
Йўқ бир нарса, йўқ бир кимса, йўқ бир сифат, йўқ бир исм.
Йўқ бир нисбат, йўқ бир ҳолат, йўқ бир маъно, йўқ бир жисм.
Бор йўқ эмиш, борлик-да йўқ, мумкин каби имкон йўқ,
Ҳаво-да йўқ, фазо-да йўқ, малак каби шайтон йўқ.
Бу йўқликда бизнинг тангри бир сир каби турармиш.
Истамишким: бу йўқликдан биз «бор»ларни яратмиш.
Сўнг ўзига ҳаммамизни топиндурсун, қаратсун.
Одамликдан йўқлик сари бурмуш кейин бор бўлмиш,
Дунё унинг йўқдан чиққан махлуқлари-ла тўлмиш!

Хуллас, асарда ажиб бир услуб мавжуд бўлиб, диний ақидаларнинг турли ривоятлари, қонун-қондалари ҳақида яна шайтон, Жабронил, малаклар ўртасидаги мунозара узоқ давом этади. Ҳар қайсилари ўз фикрларини қўлдан қўлганча исботлайдилар, шу орада воқеа туғуни ечила боради. Аммо ҳар қандай тортишув ва олишувларда Шайтоннинг жасорати ва қаҳрамонлиги ортиб боради. Охирида шайтон яна тангрига хитоб қилиб: «Сенга топинаймиз, нима истасанг шуни қил, балоларингдан қўрқмаймиз!» деб дадил бош кўтаради. Шу онда бирдан ҳаммаёқни қоронғилик босиб, момақалдирок гумбурлайди, чақмоқ чақади, ер-кўк ларзага келади, ҳаммаёқни ваҳима босиб кетади... Бир оздан кейин тинчийди, аммо минбар олдида йиқилиб ётган шайтон секин ўрнидан туради. Тожи, қанотлари, таёғи йўқ. Малаклар саждадан бош кўтариб, Шайтоннинг ҳолини кўрадилар ва яна тангрига илтижо қиладилар:

«... ўзинг омон бер... Бизга имон бер!»

Шайтон қилмишларига гўё кўргиллик сифатида рўй берган ваҳималар, Шайтоннинг қанотлари, шоҳлари таёқлари йўқолиб қолиши каби мўъжизалар маъносига тўла тушуниш қийин, ғалати бир рамзий маънолар ифодаси бўлса керак... Аммо бу жазолар Шайтоннинг ўжарлиги ва ўз билармонлигидан, йўлидан қайтмаслигини, ҳар қандай табиий офатлар рўй берганда ҳам барчасига чидаб, ўз ишини давом эттиришини кўрсатиш учун бўлса, ажаб эмас. Шайтон ҳамон исёнда давом этади. Ҳар қандай вазиятда дарров ўзини ростлаб ола билади ва яна хитоб қилади:

«Лавҳул маҳфуз» сўзларини бошдан ўқиб чиқсангиз,
У сўзларнинг бир-бирига ўймоғинин кўрсангиз,

Сиз ҳам мендай тушуварга бир мажбурлик кўрарсиз,
Тушунмайин, ўйламайин, топинмоқдан безарсиз...

Жаброил ва Микоил иккаласи ҳам мот бўлиб, «Устодин, оширдинг, фикримни қочирдинг!..» дейди ниҳоят Жаброил. Буларнинг аҳволи — мот бўлиб қолганлиги бошқаларнинг руҳига яна қаттиқроқ таъсир этади, ҳамма Шайтоннинг олдида бўшашиб қолади. Азроил ғазаб билан, Тангрига хитоб қилиб, «Амр эт, бунга ўлим оловини сочай, йўқса йўл бер, сабоғингдан-да кечай!» дейиши билан Шайтон жуда шодланиб кетади:

Узоқ бўлсин, мен юраман букун шод,
Тутқунликдан, қулликлардан-да озод.
Раҳбарим фан, пайғамбарим билимдир,
Муовиним миям билан тилимдир.
Топинғумдир ёлғизгина ўзимга,
Ишонғумдир икки очиқ кўзимга.
Ёлғиз ўзим қутулдим деб турмайман,
Бошқалардан хабар олмай қўймайман.
Буни доғи қутқарғумдир қўлингдан,
Чиқарғумдир сенинг янглиш йўлингдан.
Бундан сўнгра сени ҳеч ким юксакдан
Изламасун, йиқилиб туш фалакдан!
Йўқол эмди, ҳикматинг-ла, аршинг-ла!
Қудратинг-ла, жалолинг-ла, фаршинг-ла!

Асарда энг муҳим ва етақчи ғоя Фитратнинг бутун фаолиятига хос маърифатпарварликни тарғиб қилишдир. Фитрат қайси мавзуга қўл урмасин, ҳаммаси унинг мана шу қарашларини баён этиш учун танланган бадийий восита бўлиб қолаверади. Бошқа сахна асарлари, шеърлари, ҳикоялари, публицистик асарларида ҳам — ҳаммасида илм, маърифат, онгли ҳаёт кечиришга даъват, қолоқликдан, қўрқоқликдан, журъатсизликдан, маърифатсизликдан нафратланиш доим биринчи ўринда туради. «Шайтоннинг тангрига исёни»да эса бу ғоя асарнинг бошидан охиригача тарғиб қилинади, инсон шахсини улуғлаш, ҳар қандай вазиятда ҳам қаддини кўтариб инсоний ғурурини ерга урмай яшашга одатланиш уқдирилади. Қаддини букиб, ночор ва иродасизларча яшайдан кўра ўлимни афзал кўради. Дин ва диний ақидалар, Шайтоннинг унга қарши исёни-ю, хатти-ҳаракатлари биз айтган туб ғояларнинг бадийий талқини учун бир шакл-восита вазифасини ўтайди. Бинобарин, Фитратнинг бу асари — бутун борлиғи билан 20-йиллардаги ҳокимларимизнинг талабларига мос келар эди. Агар Фитрат ҳаёт бўлганда айни мавзуда айни шу асарини бошқачароқ йўсинда ёзар эди, аммо маърифатни ҳимоя қилиш йўли унда абадий сақланиб қоларди. Фитрат, олдинги саҳифаларда таъқидлаганимиздек, гарчи ислом инсонни билим олиш, дунёни обод қилишга даъват этганлигини чуқур тушунган ҳолда, динни

гоҳо фанга қарама-қарши қўйишга мажбур бўлади. Шайтон тилидан динга хитоб қилиб: «...Билим сенга тутош душмандир! Томурларинг, оловларинг, ғазабинг, ваҳималар, жаннатларинг ёлғондир. «Лавҳул маҳфуз» деган буюк китобинг уйдурмалар, ёлғонлар-ла тўлғондир...» деган фикрларни ифода этади, бундан бошқа йўл ҳам йўқ эди. Бари бир у замонга боққан билан замон унга йўлмади. садоқатлари, билимлари, ҳалол меҳнатлари, қобилиятлари — бутун қомусий қиёфасини ер билан яксон қилиб ташлади... Афсус!!!

«Арслон» драмаси.

Маълумки, ер ислоҳоти ҳамиша деҳқоннинг ҳаёт-момоти бўлиб қолмай, балки бутун мамлакатнинг ҳам ҳаёт-момоти бўлиб келган. Бу соҳада инсоният тарихида ҳамиша ғоят катта муаммоларга дуч келиб турилади. Фитрат бошқа асарларидаги каби бу масалага бўлган муносабати ва унинг моҳиятини бадиий равишда очиб бериш учун яна ўтмишга мурожаат қилади.

Ер ислоҳоти бутун халқимиз ҳаётида катта воқеа бўлгани маълум. Ерсиз деҳқон ерли бўлди, бу ҳол қишлоқ меҳнаткашлари муҳаббатини Совет ҳокимияти томонига тортди. Худди ўша даврларда бу воқеликка бағишлаб Ҳамзадан тортиб Ойбек, Ғайратийларгача қатор асарлар ёзишди, ҳаммалари мазкур тадбирни қўллаб-қувватладилар. Шулар қаторида Фитрат ҳам «Арслон» драмасини ёзиб, ҳукуматнинг бу сиёсатини маъқуллади ва инқилоб камбағал деҳқонга, батракка нима берганлигини санъаткорона ифодалаб беришни мақсад қилиб олди ва бунга эришди. Фитрат, баъзи ёзувчилар асарларидаги каби, ҳукумат деҳқонга уни берди, буни берди сингари яланғоч фикр айтиш йўлидан бормайди. У ўз мақсадини камбағал деҳқон батрақнинг инқилобдан илгариги ҳаётига бугунгисини қиёслаш йўли билан янги ҳаёт тадбирларини улуғлади. Бунда ёзувчи ҳар икки давр ҳаётини худди 20-йилларда ҳукуматимиз ўтказётган сиёсат нуқтаи назаридан баҳолашга интилдди.

«Арслон»даги воқеалар Бухоро амирлиги даврида кечади. Камбағал деҳқон — Арслон, батрак — Ботир, судхўр — Мансурбой, вилоят ҳокими — Бек, қишлоқ оқсоқоли — Аҳмад оқсоқол, оддий деҳқон — Кўрҳасан, унинг оила аъзолари, бир қатор амир амалдорлари ўртасида рўй берган қизгин муносабатлар, кескин курашлар жараёнида асарнинг моҳияти очилади.

Асарнинг бош қаҳрамони Арслон — Бухоро камбағал деҳқонлари орасида эндигина уйғониб келаётган ва ҳаётдаги ўрнини тушуниб етаётган, истиқболга катта умид билан боқаётган шахс. Зотан, Октябрь тўнтарини биринчи галда камбағал табақанинг ҳаммасида катта умид туғдирган энг катта воқеа эди. Арслон мана шу табақанинг типик вакили сифатида, ҳатто оилавий ҳаёт қуришда ҳам уни ўз мақсадлари, умидлари амалга ошишига бир восита деб билади. У севгилис Тўлғунга муҳаббат изҳор қилганда шундай дейди: «...Тўйимизни қиламиз. Сени уйимга келтираман. Икки уй бирлашган, кучимиз ортадир, яшашимиз енгилла-

шадир... Умримиз шу ариқнинг сувига ўхшаб соф, тиниқ, тоза, кирсиз бўлиб оқадир... Тер тўкамиз. Ишлаймиз-да, яшаймиз... Кимсага топинмаймиз, кимсадан тиланмаймиз...

Ўз кучи ва меҳнатига, самимий муҳаббатига бутун вужуди билан ишонган анча етук, софдил деҳқон йигит, энди бахтли ҳаёт қуришига, бунинг учун курашиш кераклигига қаттиқ ишонади, яхши ҳаётга эришиш иштиёқи билан ёнади.

Арслон Боғир, Тўлғунларнинг ҳаммаси ўз олдига ана шундай жанговар мақсад қўйган, эндигина шаклланиб келаётган янгича кишилар дунёқарашини акс эттирувчи шахслар эди. 20-йилларда синфийлик ва синфий курашлар ҳақида юргизилган сиёсат, халқлар ҳаётида шундай даҳшатли фожиаларни келтириб чиқардики, ҳозир биз адабий асардагина эмас, айни ҳақиқий ҳаётда рўй берган бир муддиш тақдирни эслаб ўтамыз.

Мазкур воқеа ҳақидаги маълумот «Ёш ленинчи» рўзномасининг 1991 йил 23 январь сонида «Советский патриот» ҳафталигидан олиб босилган «Бухоро амирининг ўғли» сарлавҳали мақоладан олинди. Мақола муаллифи М. Горбачев. Бунда «Бухоро амираи Олимхон тахтдан ағдарилгандан сўнг ўзи Афғонистонга қочиб кетганлиги, онла аъзоларининг айримлари, шу жумладан ёш-ёш уч ўғли ҳам бизда қолиб кетиб, уларнинг бошидан кечган воқеалар айтилади. Амирнинг уч ўғли — Султон, Шоҳмурод ва Раҳим ёшгина бола бўлганидан, етимхонада қолишади. Раҳим 12 ёшга тўлганда Олимхон одамлари яширинча ўғирлаб олиб кетишади. Султон вояга етиши билан сталинчи жаллодлар қамоққа оладилар, ёш йигит бу ноҳақликдан норози бўлиб очлик эълон қилади ва қамоқхонада ҳалок бўлади. Энди ёлғиз Шоҳмурод ўз туғишганлари фожиасини қўргач, ундан сақланиб қолиш учун отасидан воз кечиш ҳақида унга очиқ хат ёзиб «Известия»да эълон қилади. Хатнинг қисқача мазмунидан кичик бир парча келтирамыз: «Мен ўз ҳаётимда сенга биринчи ва сўнгги марта хат ёзаяпман. Мен ўртамиздаги қандайдир алоқаларнинг яхшилаиб кетишини истамайман... 1917 йилда инсоният тарихида дунё биринчи марта иккита лагерга — капитализм ва социализм лагерига бўлинди. Биз ота ва бола бўла туриб, сен билан йилига бир мартагина учрашардик. Бошқа вақтда эса уч ака-ука, ўз оналаримиз билан хоинлар орасида яшардик. Мен ҳозиргача онамнинг нолишларини эрдан чиқарганим йўқ. Мана неча йилдан буён бутун Иттифоқнинг иқтисодий ва сиёсий маркази бўлган Москвада ўқияпман... Дўстларим ва ўртоқларим жамоасида яшаб, сен қанчалик бағритош ва ўз ҳаракатларингда ноҳақ бўлганингни англадим. Сендан нафратлана бошладим. Менинг отам йўқ, деб ҳисоблайман ва сенга ўз ўғлиниги ёддан чиқаришингни маслаҳат бераман. Сенга менинг охириги сўзларим шундай: Сен билан бир умрга хайрлашамиз. Агар тақдир бизларни учраштирса, у вақтда душманлар сифатида дуч келамиз. Собиқ ўғлиниг Шоҳмурод («Ёш ленинчи», 1991 23 январь).

Ўз отасига ўзини очиқ душман деб эълон қилган Шоҳму-

родга ҳарбий академия эшикларигача очилди, у катта ҳарбий саркарда, генерал даражасигача кўтарилиш имкониятига эга бўлди. Мана, сизга «синфийлик» деб юргизилган сиёсатнинг миллионлаб келтирган фожиаларидан бир намуна. Фитрат «Арслон» драмасини ёзган пайтдаги жумҳуриятимизнинг вазияти айни мана шундай эди. Фитрат ва бошқа ёзувчилар бу сиёсатга бўйсунишга мажбур эдилар.

Асардаги образларнинг хатти-ҳаракатлари, диалогларидан кўриниб турибдики, 20-йиллар ўзбек адабиётида (бошқаларда ҳам) янги ҳаёт, унинг учун кескин курашлар руҳини бадиий ифода этиш, инқилобгача мавжуд бўлган барча воқеа-ҳодисаларни рад этиш, уларга қарши ўт очиш ва парчалаб ташлаш билангина таъминланади деб ҳисобланар эди. Бу йўналиш 80-йилларга келиб янада кенг миқёсда авжга мэнди. Бора-бора инсон бир-биридан нуқул хато, нуқсон, айб, жиноят ахтариб топадиган, ҳеч кимга ишонмайдиган, ҳатто бир қориндан таллашиб тушганлар бирининг тагига бири сув қуюдиган «нарса»га айлана борди. Инсон шахсидаги асил одамийлик, унга хос барча фазилатлар тобора орқага суриб кўрсатила бошлади. Шу даврларда яратилиб кенг миқёсда тарғиб қилинган асарларни кўз олдимиёзга келтириб кўрайлик. Гулсарани отаси бўғиб ташласа, Нурхонни акаси ўлдиради. Бир асарда колхоз ичидаги душман ахтариб топилса, иккинчисида илмий текшириш институтидан зараркувандалар топиб фош этилади. Бу даврда яратилган асарларнинг номларига бир эътибор беринг: бирини «Ёндирамиз» деб аталса, иккинчиси «Ниқоб йиртилди», учинчиси «Ўқонли кун», яна бири «Ўқотил» деб номланади. Бу номларнинг ўзиёқ доим бир фожиали воқеадан дарак бериб туради. Шундай қилиб, инсонларни оқибатсизликка, ҳеч кимга ишонмасдан, доим кўрқиб, ҳадискираб яшашга ўргатиб кўйилди. Адабиётнинг улугвор вазифаси — инсондан инсоний фазилатларни ривожлантиришдай олий мақсад орқага суриб ташланди. Адабиётимиз тарихида (айниқса 20—30-йиллар ўзбек адабиётини) қайта кўриб чиқишга оид бундай муаммолар тўлиб ётибди. Мана «Арслон»даги батрақлар. Ўз ерига эга бўлишдан кўра каттароқ орзу йўқ уларда. Шунинг учун ҳам ер-сув ислоҳоти уларни роса қувонтирди. Ер олиш учун жон деб ишга киришдилар. Кейин уларнинг тақдири нима бўлди? 30-йилларга келиб колхоз-совхоз тузила бошлади. Катта ер эгалари-ю, кўплаб ўрта деҳқонлар «қулоқ қилиш» маросимида вайрон қилинди. Барча ерлар яна тўртиб олиб, колхозники, совхозники бўлиб қолди. Деҳқон яна ердан маҳрум бўлди. Энг даҳшатлиси — ер умуман эгасиз бўлиб қолди. Деҳқон ердан совуди. Олинган ҳосилдан деҳқон тирикчилиги учун етарли миқдорда унга ҳақ берилмади. Оқибатда одамлар қишлоқдан иложи борича қочиб кетадиган бўлди, бу жараён 30-йилларда бошланган ва ҳозиргача давом этади. Хуллас, мана шу аҳволда ердан унум камайиб, бутун мамлакат миқёсида иқтисодий танглик рўй берганини энди ҳамма билади.

20—30-йиллар ўзбек адабиёти ҳақида гап кетганда, у даврда яратилган асарларга баҳо берганда бундай воқеаларни кўзда тутмай туриб илмий тарихни яратиб бўлмайди. Фитрат «Арслон» драмасидаги ижобий қаҳрамонлар қиёфаси ва дунёқарашини чизар экан, камбағал деҳқон тақдиридаги ҳақиқий истиқболни — аянчли келажакни ҳаёлига келтира олмаган, уларнинг келажаги фақат порлоқ бўлади, деган ақидага шак келтирмаган эди. Яна бу асар ёзилган даврда партиянинг 1925 йилда адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида машҳур ҳужжати эълон қилинган ва бунда асарни қандай ёзиш ҳақида аниқ қолип намунаси кўрсатиб берилган — адабиётни ёт элементлардан тозалаш, пролетариат ғоявийлигининг етакчи эканлигини исботлаш топширилган эди. Фитрат мазкур кўрсатмага амал қилади, асарнинг сиёсий жиҳати тўғри бўлишига интилади: бой — эзувчи, камбағал — эзилувчи. Бой — поинсоф, камбағал — инсофли. Бойда бирорта тўғрилиқ, самимият йўқ, камбағал ҳаминша тўғри ва самимий. Бойнинг хотинлари-ю ўғил-қизлари нопок, шалоқ, бузуқ. Камбағалнинг хотини, ўғил-қизлари пок, садоқатли, ақлли, гўзал. Бўйига етган қизлар фақат камбағал йигитни севади: гарчи яхши уй-жой, овқати, кийим-кечаги бўлмаса ҳам унга содиқ бўлиб қолаверади, ҳеч қандай бойликка учмайди. Фитрат сиёсатда хато қилмаслик учун 20-йилларнинг ўрталарида, айниқса, «Арслон» драмасида худди шу йўлдан бориб, кўрсатмани бажарди. Зотан, 20—30-йиллардаги асарларнинг кўпчилиги шу руҳ билан суғорилган ва биз уларни то кейинги йилларгача мақтаб келдик.

20-йилларда бизнинг келажакимиз, бахтимиз-истиқболимизнинг қандай порлоқ бўлиши жамиятимиздаги бир-бирига қарама-қарши турган табақалар ўртасидаги кескин курашларга боғлиқ, синфий кураш деб ана шунга айтилади, деб ҳисобланади. Шу йўсинда табақалар ўртасидаги зиддият, очиқ ва ёпиқ кураш кун сайин қизитилади, кескинлаштирилади, душман қидириш авж олади, топилади, қаматилади, отилади, сургун қилинади, турма ва даҳшатли маҳбўсхоналарда миллионлаб одамлар ғайриқонуний азоб-уқубатда чиритиб юборилади. Бу фожиаларни «ҳамма душманларимизни синф сифатида тугатмай туриб социализм, коммунизм қуриб бўлмайди», деб изоҳланади. Мана бу бошқарув усули айли бизда — бизнинг ватанимизда инсонни бир-бирига нафрат руҳида шакллантиришга ўргатади. Бу билан ёвузлик душманчилик ортиб боради, ҳаёт шубҳалар, ҳадиксирашлар билан тўлиб кетади. Одамлар ўртасида ўзаро муносабатлар аксари ёлғондакан, ясама, сунъийликка айланади. Тўй-томшаларда, дастурхон атрофида бугун мақтов гапни айтган одам эртага ўша «дўст»га қарши бемалол — ҳеч қандай виждон азоби деган нарсани билмайдиган бир малъун сифатида чуқур кавлайдиган бўлиб қолди. Бир қаторда бир неча йилдан буён ёнма-ён турган қўшни бир-биридан шубҳа қиладиган, кирди-чиқди қилмайдиган бўлди... Биз «Арслон»да ва ундан кейин яратилган қатор асарларда (буларнинг баъзиларини мисол тариқасида юқорида санаб ўтдик)

жамиятимизда сунъий равишда юзага келтирилган мазкур ҳолатларни кўрамиз. Ҳаётимизга тобора чуқур кириб борган ана шу «синфий кураш» тушунчалари «Арслон» драмасидаги қаҳрамонларни тараф-тараф бўлиб кетишларига олиб келади. Арслон — Ботир, уларнинг оила аъзолари, деҳқонлар — Яраш, Боймурод, Кўрҳасан ва бошқаларнинг фожиалари ҳам шу жараёнда рўй беради. Мансурбой, Домла, Имом, Бек, Оқсоқоллар — ёвуз шахслар сифатида бирлашиб, ҳаётни фожиадан фожиага сургайверадилар.

Энди бир-икки сўз «Арслон» драмасининг 20—30-йиллар ўза бек адабиётига таъсири ҳақида. Одатда адабий жараёнда бир асар ёки ундаги айрим нуқталар бирор ёзувчида фикр уйғотиши ва янги бир асарнинг яратилишига сабабчи бўлади. Зотан, ҳар бир ёзувчи (истайдими йўқми, адабий жараёндан беихтиёр таъсирланади, ижодий фойдаланади. Бусиз мумкин эмас. Бу адабиёт жараёни учун табиий бир ҳол ҳисобланади. Бундай жараён баъзан тасвирий воситалар, айрим яқинликлар, ўхшашликлар билан ҳам изоҳланиши мумкин. Бундай кезларда асарлар туб моҳияти, хулосалари билан бир-биридан фарқ қилади. Аммо адабий жараёндаги бундай ҳолатлар бировнинг асаридан нусха кўчиришга бирор кишига ҳуқуқ бермайди.

20-йиллар ўзбек адабиётида, айниқса саҳна асарларида кўп хотинли бой доим камбағалларнинг гўзал қизлари ёки камбағал йигитлар севган қизларни тортиб олиши каби воқеаларни ифода-лашга катта ўрин берилади. Бу ҳам илқилобдан илгариги ўзбек ҳаётининг бор-йўғини қоралаш, рад этиш усулларидан ёки бадий воситалардан бири бўлиб қолган эди. Бунга мисоллар кўп. Қизиги шундаки, 20-йиллар ўзбек адабиётидаги мазкур хусусиятлар 30-40 йилларда яратилган кўплаб асарларда ўз таъсирини қолдиради, айрим ҳолларда баъзи ҳолатлар, услублар, манзаралар очиқ тақрорланишини ҳам кўрамиз.

Мансурбойнинг хотини — Зайнаб оймнинг хулқ-атвори — Хонзодани яратишга, А. Қаҳҳорнинг «Майиз емаган хотин» ҳикоясидаги воқеаларга туртки бўлган бўлса не ажаб. Мансурбойнинг хотинлари томонидан иссиқ-совуқ қилиш борасида кўрган чоралари — дам солинган ўлик хотин калласига игна тикиб, Тўлғунни бош оғриғига гирифторм қилиб ўлдиришга уриниш — «Қутлуғ қон» даги Нуринисонинг қилиқларини, Мансурбойнинг Тўлғунга дастлабки дуч келганда қилган муомалалари, Мирзакаримбойнинг Гулнорга биринчи бор дуч келгандаги ҳолатларини чизишга туртки бўлмаган деб ким айта олади. Аммо «Бой ила хизматчи»даги кўпгина кўринишлар, диалоглар, ҳатто унда иштирок этувчи образлар гуруҳигача «Арслон» драмасидаги аксар манзараларни яққол кўз олдимиизга келтиради. Зотан, «Бой ила хизматчи»нинг Ҳамза ёзган нусхаси шу **вақтгача топилмаган** ва бугунгача кўриб келаётган «Бой ила хизматчи»ни Комил Яшин ўзи ёзганини матбуот ва телевизион кўрсатувларда эътироф қилди. Комил Яшин Ҳамза асарларида ilk бор ролларни ижро этган артистлар-

нинг хотиралари ва Ҳамзанинг бошқа асарларига суянган ҳолда «Бой ила хизматчи»нинг биз кўриб турган нусхасини яратганини таъкидлайди. Фитратнинг ҳамма асарлари ҳаттида «Арслон» драмаси ҳам ўз тарихий, бадиий ва эстетик қимматини ҳамон сақлаб қолган. Уни қайта нашр этиш, саҳнага қўйишнинг вақти аллақачон етган, зотан «Арслон» 1926 йилдан кейин ҳали нашр этилгани йўқ-да! Ахир бу асарда ҳозирги муаммоларни ҳал этишга ёрдам берадиган кўплаб фазилатлар бор.

Фитрат драматургия соҳасида ишлашни муттасил — ҳамма соҳадаги ишлари билан қўшиб давом эттиради. Унинг сўнгги саҳна асари «Рўзалар» 1930 йилда босилиб чиқади. Бунда Фитрат рўза тутишнинг хосияти ҳақида ҳаммага ваъз-насихат қилиб туриб, ўзи амал қилмайдиган баднафс, таъмағир айрим диндорларнинг қилмишларини — Эрбоқий образи фаолиятида қаттиқ танқид қилади. Танқид қиладигина эмас, кирдикорларини фош этиб ташлайди. Муаллиф ўз асарини «кичик бир томоша асарчаси» деб атайди. Тўғри, ҳажми кичик бир ихчам саҳна асарида томошабин катта бир ҳаётний воқелиқдан огоҳ қилинади.

Фитрат Эрбоқий образида жуда галати, мураккаб, устомон, айёр, ўлгудай сийқа, мунофиқ, пасткаш бир шахс характерини яратади. Сиртдан қараганда соддагина, камбағал, камтаргина, мўмин-қобил, ҳокисоргина бир одамга ўхшаган Эрбоқий аслида ўта палид одам. Унда «эшон» деган ном бор-у, аммо ҳеч кимга, ҳеч нарсага — худога ҳам, бағдага ҳам эътиқод ва ҳурмат деган тушунча йўқ. Ўз ҳузур-ҳаловатидан бошқани билмайди ҳам, ўйламайди ҳам. Бирор бегона одам кўриниши билан ясама сиполи, жиддийлик тусига кириб олади. Шундай қилиб, содда, авомларни алдаб юради, шундан даромад қилади. Ўзи рўза тутмайди, бошқаларга рўза тутишни тарғиб қилади, рўзанинг фазилатлари ҳақида соатлаб ваъз айтади. Унинг сўзларига ишонадиган содда аёллардан бири — Турсуной кампир, бемор қизи — Салимага дам солдиргани олиб келади. Эшиқдан Турсуной кираётганда хотинини ёстиқ билан уради деб турган Эрбоқий дарҳол юзига сунъий бир жиддийлик бериб, уларга атайлаб қайрилиб қарамайди, гўё муҳим бир иш билан банд одамдай уларни анча куттириб қўяди. Турсуной кампир Эшонга салом бериб кириши билан паранжиси ичидан бир тугун чиқариб узатади, кейин қизи Салиманинг кўзи ёриганига уч ой бўлгани, шундан буён сирқовланиб ўзига келолмаётганини айтади, бинобарин ҳозирча рўза тутмай турса бўлармикан деб маслаҳат сўрайди ва дам солиб қўйишини илтимос қилади. Эшон худди ана шундай соддадил одамларни шилишга ўрганган. Рўза ҳақидаги маслаҳат баҳонаси билан роса насихат қилиб кетади. Узундан-узоқ панд-насихатдан кейин Эшон ёшгина келинчакнинг овозини ҳам эшитиб кўриш иштиёқида Салиманинг ўзи гапирсин деб қўяди. Салима силласи қуриб бораётганидан шикоят қилади. Рўза тутолмаслиги учун рухсат сўрайди. Эшон рўза ейишга сира рухсат бермайди. «Рўзани есанг дуоларим таъсир қилмайду», деб уқдиради. Салимани яқинроқ ўтқазиб дам

солаётганида яна бир қишлоқ хотини Ниёзой боласини кўтариб келиб, иссиқ кунда рўза тутишга толиқиб қолаётганидан — ҳасрат қилади ва бир-икки кун рўза тутмаса бўлармикан деган маслаҳатни сўрайди. Бу гал яна Эрбоқий эшон ўта дабдабали — содда одамларни ҳайратга соладиган гапларни тўкиб солади. Хуллас, рўза ва уни тутишнинг чексиз-чегарасиз хосиятлари ҳақида гаплар қизиб кетаверади. Ниёзой рўзадан бери сутим камайиб, эмизукли болам оч қоляпти, бўлмаса, «Менга сутни кўпайтирадиган бир дуо берсангиз» деб ялинади, дуо олади, пул бериб жўнайди.

Мана шу икки пардалик «томоша асарчаси»да ҳам талай муаммоларни кўтаради, уларни жиддий таҳлил қилиб, ажойиб бадиий образлар воситасида ҳал этиш йўлларини кўрсата билади. Пьесанинг иккинчи пардасида эса, яна бир «парият ҳимоячиси» ҳисобланган пасткаш шахс — адолат ўрнига даъват этилган Қози образини кўрсатади. Қози ҳам фақат товламачи, одамларни шилиш билан овора. Қишлоқ оқсоқоли — Раис бир одам билан бирга камбағал батрак Ашурбобо деган бир кишини олиб келиб «бу бадбахт рўзасини еб турган экан, тутиб келдик», дейди.

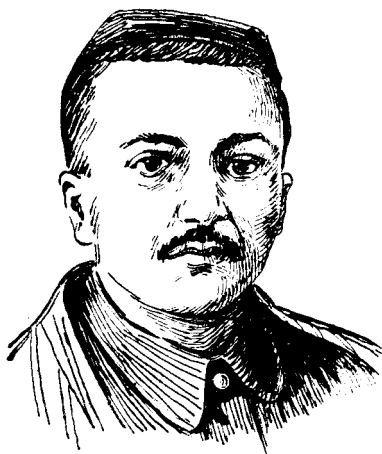
Ашурни қози сўроқ қилганда у касаллигини, рўза тутишни доктор маън этганлигини айтади. Аммо қози газаб билан уни халқ ўртасида калтаклашга ҳукм қилади. Эрбоқийни сўроқ қилганда эса Қози унга ён босиб, ҳеч қандай жазо бермайди. Қозининг ўзи ҳам шикоятчиларни жўнатгандан кейин росмана овқатланиб, кетидан бир коса кўкнори ичиб олади.

Хуллас, Фитрат ўзларини тақводор, диндор қилиб кўрсатини билан пасткашлик қилиб кун кечираётган товламачиларни, мунофиқларни қаттиқ фош этади. Асар охирида камбағал Ашурнинг хотини-болалари бир киши воситасида йиғлаб-сихтаб Қозидан Ашурнинг гуноҳини сўраб олишлари, бунинг учун қозига топган-тутганларини беришлари ва шу онда калтак зарби, касаллик ва совуқдан ўлиб қолган Ашурнинг мурдаси устида оила аъзоларининг дод-фарёдлари томошабинга қаттиқ таъсир этади.

Биз илгариги саҳифаларда ҳам таъкидлаб ўтганимиз — дин пешволарини танқид қилиш бу асарда ҳам етакчи фикрни ташкил этади. Аммо дин ва дин пешволари Фитрат кўнглидаги дардларини бадиий ифодалаш учун бир восита эди холос. Бунинг устига 20—30-йилларда — танқиднинг биринчи тиги — дин ва дин пешволарига қаратилганлиги ҳам ёзувчиларимизни бу йўлга юришга мажбур қилган эди.

√Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, Фитрат ижоди аввало ўта серқирра, мураккаб, зиддиятлар билан тўла даврнинг барча хусусиятларини ўзида акс эттирган. Ҳозир биз унинг ижодий йўлига хос айрим томонлари ҳақида, кўпроқ драматик фаолияти устида қисман умумий тарзда мулоҳаза юритдик, холос. Бу Фитрат ижодини ўрганиш ва 20-йиллар ўзбек адабиёти тарихини яратиш учун қисман маълумот берар деб умид қиламиз. Яна ҳозирги ёшлар, талабаларга то кейинги йилларгача 20-йилларда яшаб,

ижод қилган буюк адибларимиз, шоир ва олимларимиз, драматургларимиз, адабиётшуносларимиз ҳақида тамоман хато маълумотлар бериб келинган эди, эндиликда шу бўшлиқни ҳам тезроқ тўлдириш адабиётшуносларимиз олдида турган долзарб масала бўлиб қолмоқда. Бизнинг Фитрат ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимиз бу жиҳатдан ҳам муайян аҳамият касб этса ажаб эмас. Биз бошида ҳам айтган эдик, яна қайтарамиз, Фитрат жуда катта йирик маданий сиймо, уни бир-икки илмий иш билан тўла изоҳлаб бўлмайди. Фитратнинг адабий-танқидий фаолияти, шеърляти, насрий асарлари, ижтимоий фаолияти, драматик ижодиёти — ҳар бири бир нечадан катта монографик иш талаб қилади. Бизнинг ишимиз бу соҳадаги дастлабки уринишлардан бири бўлиб қолса ажаб эмас. ✓

Абдулла Қодирий асримиз бошларида — 1910 йилларда адабиёт майдонига кириб, 1937 йилларгача бўлган энг мураккаб, даҳшатли фожияларга тўла бўлган даврни бошидан кечирди. У Октябрь инқилоби ғалабаларига ишонди ва уни ҳар тарафлама ҳимоя қилиш, сақлаб қолишда фаол қатнашди.

А. Қодирий сира иккиланмай бутун онгли ҳаётини, ижодий фаолиятини, таланти, қобилиятини барча қийинчиликларга чидаган ҳолда янги давр адабиётини, янги давр маданиятини яратишга бағишлаган энг илғор, энг етук зиёлиларимиздан эди. У «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» романлари билан фақат ўзбек адабиётимиздагина эмас, балки бутун Ўрта Осиё халқлари адабиётида ҳам роман жанрига асос солди. Қодирийнинг мазкур асарларигача Ўрта Осиё халқлари адабиётида роман жанрида бирорта намуна йўқ эди.

Абдулла Қодирий 20-йилларнинг бошларидаёқ ўзбек адабиётида реалистик романгина эмас, ҳажвий асарлар, фелъетонлар, публицистик мақолалар, адабий-танқидий асарларнинг ҳам энг яхши, энг етук намуналарини берди. Шундан буён ўтган етмиш йиллардан зиёд давр мобайнида «Ўткан кунлар» билан «Меҳробдан чаён» гоаят юксак ахлоқий-маънавий мундарижалари билан қатор халқлар, энг илғор зиёлилар, миллионлаб китобхонлар қалбини ром этиб келади.

Қодирийнинг адабиётимиз тараққиётидаги хизматларидан бири шуки, у ўз асарларида воқеликни бадийий, образли ифодалашнинг энг юксак намунасини кўрсатди. 20—30-йиллар ўзбек адабиётида гоаявийлик билан бадийийликни уйғунлаш жиҳатидан Абдулла Қодирийга тенглашадиган ёзувчи йўқ эди деса бўлади.

Ўзбек адабиёти тарихи ҳақида фикр юритилганда то кейинги йилларгача жуда қўпол, илмга зид бир хатога йўл қўйиб келинди: 20-йиллар ўзбек адабиётида Ҳамза ва Айнийдан бошқа бирор ёзувчи ё тилга олинмасди ёки номлари санаб қолингудай бўлса,

фақат қораланиб ҳар хил ифлос ёрлиқлар бемалол ёпиштирила-
верар эди. Ҳатто Қодирий романларининг 50-йиллардан кейин,
чунончи 80-йилларда нашр қилинган нусхаларида ёзилган сўз
бошида, сўнгги сўзларда ҳам буюк ёзувчимиз шаънига тўхмат
тамғалари ёпиштириш ҳолларини кўрамизки, энди бунга сира
тоқат қилиб бўлмайди.

Ҳамма давр адабий жараёнида ҳам кўплаб, хилма-хил савия-
даги шоир ва ёзувчилар иштирок этади, аммо улар орасида буюк
ёзувчи даражасига кўтарилганлари ҳаммаша камдан-кам ижодкор-
га насиб бўлади. Буюк ёзувчиларнинг асарларида даврнинг маъ-
навий бойлиги ўз бадиий ифодасини топади, шу билан илғор ғоя-
ларни амалга ошириш учун олиб борилаётган курашларда ёрдам
беради.

Абдулла Қодирий буюк санъаткор даражасига зўр талант ва
ғоят катта меҳнати туфайли эришди. У ёшлик чоғларидаёқ араб,
форс, турк, татар, озарбайжон тилларини мукаммал ўрганди. Ке-
йинчалик рус-тузем мактабида таълим олиш ва шахсий мутолаа
билан рус тилини ҳам яхши билиб олди. Энди у буюк Шарқ мум-
тоз адабиёти вакиллари хазинасини ўзлаштириш билан бирга рус
адабиёти ва рус тили орқали Ғарбий Оврупо мумтоз адабиёти на-
муналари билан ҳам чуқур таниша бошлайди. Улардан бир қатор
таржималар қилади.

Абдулла Қодирий ижодкор зиёли учун кўпроқ тил билишнинг
аҳамиятини чуқур тушунган ва бу ҳақда ўз фикрини шундай
ифода этади: «Ҳамма тил ҳам қўшни тиллардан «қарз» олади.
Бусиз иложи йўқ. Асар фақат ўз тилидагина ёзилса ширасиз,
қуруқ чиқади. Ёзувчи ўз халқининг тилини, фольклорини камол
ўрганиши шарт ва бир неча тилларни, айниқса, яқин қўшни тил-
ларни билиши фазилат. Шундагина тили бойийди, асари жонла-
нади» («Муштум», 1984, 10-сон).

Абдулла Қодирий кўплаб таржималар қилиш билан буюк
санъаткорлар маҳоратидан ижодий фойдаланишни ҳам яхши бил-
ларди. Зотан ёзувчи малакасини такомиллаштиришнинг энг му-
ҳим нуқтаси ҳам шундан иборат. Қодирийнинг йўл-йўлакай ёз-
ган адабий-танқидий мақолалари орасида Лев Толстой, Гоголь,
Чехов, ғарб классикларидан Данте, Сервантес каби буюк даҳо-
ларнинг ижодий фаолиятлари ҳақидаги мулоҳазалари ёзувчи бил-
лим доираси нақадар кенг, ғоят кўламли бўлганлигини кўрсатиб
туради. Биргина мисол: Қодирий Чеховнинг «Хамелеон» ҳикоя-
сини «Буқаламун» деб таржима қилади. Шу билан бирга ўрни
келганда мазкур ҳикояни ёзиш борасидаги Чехов маҳорати ҳақи-
да ғоят чуқур илмий-назарий мулоҳаза баён қилиб махсус мақо-
ла ёзгани маълум.

Қодирий 20-йиллардаёқ биринчи рус-ўзбек луғатини тузишда
иштирок этади. Кўриниб турибдики, ёзувчи ғоят кенг миқёсда
ижодий иш олиб бориш билан ўз асарларида жаҳон классикла-
ри — Шарқ ва Ғарб ёзувчилари маҳорат мактабини уйғунлаш-
тириш имкониятига эга бўлади.

«Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини ёзишда Қодирий Жўржи Зайдон ва бошқа кўнлаб Шарқ мумтоз адабиёти вакиллари таъсирида бўлганини ўзи ҳам айтган. Биз унда рус классиклари таъсирини ҳам яққол кўрамиз. Жумладан, «Ўткан кунлар»даги Отабек билан Ҳасанали ораларидаги барча муносабатлар Пушкиннинг «Капитан қизи»даги Петр билан Савелич муносабатларини бир қадар эслатади. Улар орасидаги самимият, меҳр-муҳаббати фақат рус ва ўзбек халқигагина хос бўлиб қоламай, балки умуминсоний фазилат тарзида — барча миллатларга хос хусусият тарзида ҳамма давр одамлари учун ҳам намуна бўлиб қолаверади. Шу ўринда қул билан хўжайин ўртасидаги муносабатлар ўз миллий хусусиятлари билан ер ва осмонча фарқ ҳам қилади. Буни етук китобхон дарров пайқаб олади. Ҳар икки буюк ёзувчидаги муштарақлик шундаки, инсонларни табақаларга ажратиб, бир-бирига қарши қўйишни бутунлай инкор этадилар. Шу билан Қодирий 20-йилларда авж олган вулгар социологик қарашларни ҳам рад эта билган эди.

Яна, Отабекнинг қипчоққа қирғин кезларидаги вазиятлардан изтироб чекиб, «оқ кундаёқ» кўрпага кириб ётиб олиши, Марғилонда қайночасидан танбеҳ эшитиб, ўзини йўқотиб қўйиш даражасига бориб етганда «мошинавори» юриб кетиши — булар ҳаммаси ўзбекча иборалардан кўра кўпроқ русча ибораларни эслатади («среди белого дня», «машинально» сўзларини эсланг). Шундай қилиб, Қодирий 20-йилларда ўзбек адабий тилининг шаклланиши, ривожланиши ва уни бойитишга жуда катта ҳисса қўшди. Бу даврдаги адабий тил Қодирий асарлари билан юқори поғонага кўтарилди.

Абдулла Қодирийнинг Амур Темур, Ибн Сино, Фиробий, Улуғбек, Бобур сингари доҳийларимиз Саъдий, Навоий, Гоголь, Чехов, Данте, Сервантес каби буюк даҳоларнинг ижодий фаолиятлари ҳақидаги айрим, ҳар хил муносабатлар билан йўл-йўлакай билдириб кетган фикр-мулоҳазалари адабиётшунослик ва тарих фани ривожини учун ҳамон эскирган эмас ва муҳим роль ўйнаб келади. Бу масаланинг бир томони холос. Иккинчи ва энг муҳим томони шуки, мазкур фикрлар Қодирий шаънига то 90-йилларгача ҳам миллий чекланганлик тамғасини босиб келаётган, воқеаларга, фаолиятларга ҳеч қачон тўғри баҳо беролмайдиган кимсаларга қаттиқ зарба бера олади. Қодирий 20-йиллардаёқ ҳозирда ҳам тирик юрганларнинг кўпидан кўра байналмилалчироқ зиёли эди. Халқлар ўртасидаги, миллатлар ўртасидаги дўстлик, биродарлик тушунчаларини инқилобдан кейинги дастлабки йиллардаёқ кўнларга нисбатан теравроқ идрок қилар эди.

Қодирийнинг ўзбек адабиётидаги ўрни ҳақида гап кетганда дастлаб унинг уч буюк романида акс этган талай фазилатларни кўзда тутамиз. Булардан энг муҳимлари — инсондаги маънавий бойлик, бир-бирига меҳр, шафқат кўрсатиш, доим ҳалол юриш, ҳар қандай оғир вазиятларда ҳам ўз виждонига, имонига, инсон

деган буюк номга доғ туширмасликдан иборат бўлиб, китобхонни, ҳар қандай шахсни муттасил қизиқтиради.

Ҳабибулла Қодирийнинг «Ёшлик» ойномасида эълон қилинган ҳужжатли қиссасида бунга яна бир марта чуқур ишонч ҳосил қилдик. Аммо мазкур қисса ҳақида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (1989 йил 1 декабрь) газетасида эълон қилинган А. Ра-сулевнинг тақризи Қодирий шаънига айтилган энг кейинги ив-вогарона гап бўлганидан ҳаммамиз ғоят газабландик. Бу ҳақда У. Норматов жуда етарли фикр билдирди. Зеро тарихдан қочиб қутулиб бўлмаслигини ҳар қандай савиядаги шахс англаб олиши мумкин, бироқ бунинг учун ният холис бўлиши шарт. Шунинг учун ҳам буюк аждодларимизнинг фожиаи тақдирлари ҳақидаги барча ҳужжатларни тўла-тўқис билишингиз лозим. Булар бизга ўз тарихимизни тўғри англаб етишга ёрдам беради. Эндиликда тарихий манбаларни ўрганишда ҳеч қандай далил ва исботлар-сиз бировни бировга гиж-гижлашдан ҳеч кимга наф тегмайди. Қо-дирийнинг сўнги кунлари ҳақидаги аниқ ҳужжатлар, бой исботу далилларга асосланиб тасвирланган энг кейинги воқеалар («Шарқ юлдузи», 1991 йил, 5—6 сонлар) кенг ўқувчилар оммаси орасида, софдил зиёлилар орасида катта таассурот қолдирди.

Абдулла Қодирийнинг бутун адабий мероси билан бирга унинг шахсий ҳаёти, ижтимоий фаолияти, ўз қиёфаси, оиласи, яшаган, ишлаган муҳити, у билан хилма-хил шаклда муносабатда бўлган одамлар фаолияти, ҳамма-ҳаммасини ўрганиш, билиш биз учун ҳам қарз, ҳам фарз.

ЁЗУВЧИНИНГ ИЛК ИЖОДИЙ ДАВРИ

Аввало шуни айтиб ўтиш керакки, 10-йилларда адабиётга ки-риб келган Абдулла Авлоний, Сўфизода, Беҳбудий, Фитрат, Чўл-пон, Ғози Юнус, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Тавалло ва бошқа та-лай зиёли аждодларимизнинг ҳаммаси жадидчилик ҳаракати таъ-сирида бўлди. Зотан, мазкур ҳаракат айни даврда маҳаллий фуқаронинг энг эзгу тилақларини ифода этарди. Тилақларнинг энг буюғи шу даврда — биринчидан, чор мустамақачилик сиёса-тига қарши кураш, Оврупонинг ривожланган маданиятидан ибрат олиш, аммо унинг босқинчилик сиёсатига қарши туриш, бунинг учун дастлаб халқимизнинг онгини ошириш — унга илм ўргатиш, кўзини очиш, ўзини-ўзи англашга эришиш, буларнинг ҳаммаси фақат маърифатни ривожлантириш билан амалга ошади, деган ақлда кун тартибига қўйилади. Юқорида номлари санаб ўтилган ёзувчиларимизнинг айни даврдаги барча асарларида мана шу ғоя етакчилик қилади. Абдулла Қодирий ҳам ўз илк ижодий маҳсу-лотларида «Бахтсиз кувёв» драмаси, «Жувонбоз» ҳикояси, «Тўй», «Миллатимга», «Аҳволимиз» каби қатор шеърларида, ундан кейинги «Жинлар базми», «Улоқда» номли ҳикояларида ҳам шу ғоя, маърифатсизлик орқасида хароб бўливаётгани ва ундан қу-тулишнинг ягона йўли — илм-маърифатни эгаллаш каби ғояни

сингдиришга интилади. Бу асарларни Абдулла Қодирий 1913—1916 йилларда ёзди.

Маҳаллий зиёлилар, айниқса шоир ва ёзувчилар ижодига шу даврда асримизнинг 1905—1915 йилларида ўзининг жадидчилик қарашлари билан катта таъсир кўрсатган сиймолардан бири ва мазкур ҳаракатнинг етакчиси — Беҳбудий, ундан кейин Фитрат, Бектимиров эдилар. Мазкур сиймолар ўз бадиий асарларидан ташқари назарий мақолалари билан ҳам жадидчилик ҳаракатининг моҳиятини ерли аҳоли ва барча зиёлиларга тушунтириб беришга интилар эдилар. Айни йилларда Туркистонда чиқиб турган «Хуршид», «Тараққий» сингари рўзномаларда ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилиб турардилар.

Илгарилари жадид адабиёти ва намоёндалари ҳақида гап кетганда улар орасидан Ҳамза билан Айниини тамом ажратиб олиб, бошқалари фақат қораланар, шаънига тухматлар ёғдириллар эди. Бу ҳаммаси ёлгон-яшиқлар йиғиндиси бўлиб, адабиётимиз тарихини бузиб, сохталаштириб кўрсатишга уринишлар натижаси эди. Ҳамза ҳам 10-йилларда ўз замондошлари қаторида худди ўшалар дунёқарашидан мутлақо фарқ қилган эмас, жадидлар билан шубҳасиз ҳамфикр бўлган.

Шоир Камий ҳам ўз шеърларида илмсизлик орқасида йўлдан адашиб хор-зор бўлаётган мусулмонларнинг аянчли аҳволидан овруполикларга, ғарбликларга қарам бўлиб қолаётганлигидан го-ят қайғуради ва бу ҳолдан қутулишнинг ягона йўли илми эгалаш ва жаҳон миқёсига чиқиш билан миллатни сақлаб қолиш мумкин, деган гоёни ифода этади. Биз келтирган далиллар шуни кўрсатадики, Абдулла Қодирий ҳам ижодининг дастлабки йилларида юқорида помлари ва шеърларидан намуналар келтирилган шоирлар билан ҳамнафас ва ўшалар билан ҳамфикр бир ижодкор сифатида адабиётга кириб келган.

Абдулла Қодирийнинг 1915 йилда чоп этилган биринчи насрий асари «Жувонбоз» китоб ҳолида чоп этилган бўлиб, охирида икки шеъри ҳам эълон қилинган. Булардан бири «Аҳволимиз», иккинчиси «Миллатимга» деган сарлавҳалар билан аталган. Ҳар иккаласида ҳам Қодирий ўз халқини, миллатини илм-маърифатга даъват этади. Мактабларни кенг қўламда ривожлантириш, шу билан болалар, ёшлар тарбиясига эътибор бериш, истиқболга салбий таъсир этаётган айрим ярамас машғулотларни қаттиқ танқид қилиш билан ўзбек маданияти ривожига ҳамхўрлик қилиш масалаларини олға суради. Шеърлар гоёвий мундарижаси жиҳатдан ҳам, ҳатто айрим услубий, шаклий жиҳатларидан ҳам замондошлари ижоди билан Қодирий нақадар ҳамнафас эканлигини кўрсатади.

«Миллатимга» шеърида ғафлат ва жаҳолатда ётган ўзбек халқининг кўзини очишга, уйғотишга ҳаракат қилади. Ғафлат ҳаёт гулшанини жаҳолат чўлига айлантириб юборганидан чекаётган изтиробларини баён қилиб, бу ҳолдан қутулиш учун барча

бойу савдогарлар, ёшлар қурби етадиган жамоатчиликни кўплашиб мактаб-маориф тараққиётига ёрдам кўрсатишга даъват этади.

Жадид шоирлари 10-йиллардаёқ ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган тўй-томоша муносабатларидан катта харажат ва исрофгарчиликка йўл қўйилиши ҳақида кўплаб танқидий мақолалар, асарлар, шеърлар ёзган эдилар. Абдулла Қодирий ҳам бу ишдан четда қолмади. Унинг «Бахтсиз кувё» пьесаси айни шу воқеага бағишланган ва бу тўғрида махсус шеърлар ҳам ёзган эди. Жумладан 1915 йилда ёзган «Тўй» сарлавҳали шеърида катта тўйлар қилиш орқасида хароб бўлаётган оилалар ҳақида куйиб-пишиб ўз қарашларини ифода этади: зотан бу мавзу шу йилларда ҳам жумхурият матбуотларида бир неча марта кўтариб чиқиляётгани, кўплаб ёзувчиларимиз, журналистларимиз, маҳалла фаоллари томонидан муттасил таъкидлаб бориляётганини кўзда тутсак, Қодирийнинг бундан салкам саксон йиллар илгари кўтариб чиққан мавзуси ҳамон эскимаётганига ҳайрон қоламиз. Бунда Қодирий одамлар ўртасидаги «ким ўзарга» қабилда мақтанчоқлик қилинаётганидан қаттиқ норози бўлади, бинобарин мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлмиш Қуръонда, шариятда бундай ишлар — яъни исрофгарчилик буюрилмаганини алоҳида таъкидлайди. Шунинг ҳам айтиш керакки, Қодирий умуман тўйга эмас, камбағал бўлатуриб катта тўй қилиш орқасида хароб бўлишга, мақтанчоқлик туфайли рўй бераётган исрофгарчиликка қарши туради. Агар бойлар жуда бойлиги ошиб кетаётган бўлса, ҳадеб хўжақўрсинга катта-катта тўйлар қилавермасдан, мактаб-маориф ишларига ёрдам кўрсатсинлар деган гоё Қодирийнинг шу даврдаги — яъни илк ижодий йилларидаги ҳамма асарларида етакчи нуқтани ташкил этади.

XX аср бошларидаги жадидчилик ҳаракатининг маърифатпарварлик тарғиботи деярли барча ўзбек зиёлиларини қамраб олган ва ҳаммалари ўз фаолиятлари ва ижодий ишларида айни шу нуқтага биринчи даражали иш деб қарашарди. Абдулла Авлоний 1912 йилда чоп этилган «Иккинчи муаллим» номли китобига «Шавқати инсон эрур илми адаб, Эътибор этмас анга молу насаб», эпитаф қўйган бўлса, Ҳамза Ҳакимзода 1915 йилда чоп этилган «Янги саодат» ҳикоясига «Ўқиб таҳсил илм айла, маориф шарбатин ютқил, Танингни жоҳилдан қутқар, ғами мпллат билан ўтқил...» деб эпитаф қўяди. Абдулла Қодирий эса, «Бахтсиз кувё» пьесасига «Туркистон маишатидан олинган тўрт пардали фожиа» деб ёзиб қўяди. Демак адабий жараёнда замондош, сафдош ёзувчи, шоирлар ижодини ҳеч вақт бир-биридан ажратган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. То кейинги йилларгача Ҳамзани бутун замондошларидан ажратиб олган ҳолда байроқ қилиб кўтариш қанчалик уйдирма эканлиги кўриниб турибди. Шундай қилиб, Қодирий ижодининг илк даври ҳақида фикр юритар эканмиз, адабий-тарихий жараёндаги энг муҳим хусусиятлар ёзувчи фаолиятида қанчалар акс этганлигини кўплаб далиллар

билан исьотлаш мумкин. Эътибор қилинг-а, юқорида Баҳромбек деган шоир шеърда «Сен, эй миллат! Уян кўп ётма! Дур уйку қанорингдан! Очиб кўз, бир йўла боқ! Қолдиму дониш баҳориндан?» каби сатрларни ўқиган эдик. Энди Қодирийнинг «Миллатим»га шеърда: «Кел, эй миллат, бу кун бир маслаҳат бирлан қарор ўлсун. Бу кундан ўтган ишларга пушаймон бирла ор ўлсун» каби сатрлар билан бошланганини кўрамиз. Шеърлар мазмуни ва шакли жиҳатидан, бутун мақсади, гоёси жиҳатдан нақадар ҳамоҳанглиги, бири-иккинчисини тўлдириши билан ҳам эътиборни тортади.

Абдулла Қодирийнинг ўзига хос олижаноблиги ва шахс сифатидагина эмас, ёзувчи сифатида ҳам нақадар поклигини кўрсатадиган жуда кўп далиллардан яна бири — у ўзидан олдинги ўтган ёзувчиларга, замондошларига гоёт ҳурмат билан қарайди, улардан ўрганганлиги, илҳомланганлигини яширмайди, уларга доим миннатдорлик ҳиссийатларини изҳор этади.

Қодирий биз кўздан кечирган шеърларидаги гоёлари энди аниқ бир воқелик мазмун асосида бир ипга чизиб, фақат сўз билан эмас, ҳаётий воқеликлар билан образли ифодалашга киришади. Воқеликни жонлантиришдаги соддача усул ҳар қанча сезилиб турсада, ўзи танлаган ҳаётий шарт-шароитларни муаллиф яхши билар эди. 1912—15 йилларда оила тебратилга кўмаклашиш мақсадида Абдулла Қодирийнинг ўзи йилига 50 сўм иш ҳақи билан бир савдогарга гумашталиқка борганини таржимаи ҳолида айтиб ўтган. Шу йилларда кўрган-билганлари, кузатишлари унинг дастлабки ижодий маҳсулотларига таъсир этади. Айни чоғларда Қодирий (ўша гумашталиқ йилларда) дўконда ўтириб руслар, татарлар билан ҳам мулоқотда бўлади, татар, турк, озарбайжон ва бошқа кўшни миллатларда чиқиб турган рўзнома ва ойномалар билан танишади ва уларда «гап ёзиш» ҳаваси ҳам Қодирийда худди шу даврда бошланганини айтган эди. Зотан, реалист ёзувчиларгагина хос бу хусусият (ўқиш, ўрганиш, кузатишдан олган таассуротларини асарларида акс эттира олиш маҳорати) Қодирий ижодий фаолиятининг ҳамма боқисчларида ўз аксини кўрсатиб туради.

Қодирий илк ижодий маҳсулидаёқ ҳаётдаги — инсонлар ўртасидаги турли табақалар ва уларнинг вакиллари аҳволи руҳиясини чуқур идрок этишга интилади. Айтайлик, бойнинг хизматкори — Солиҳ тилидан аҳволини соддача баён қилиш билан Туркистон ўлкасидаги ижтимоий табақаланиш кўрсатилади. Жумладан, Солиҳнинг биров кун ишдан бўш вақти бўлмайди, уйига ҳам истаган вақтда боролмайди. Бинобарин, асарда чор мустамлакачилари амалдорлари билан маҳаллий ҳокимларнинг бирикиб кетганлиги ҳам соддагина бўлса-да, тўғри таъкидланади. Фожиали равишда ҳалок бўлган икки ўлик устидаги кишилар суҳбати — фақат ўз фойдасини кўзлайдиган шахслар қиёфасини кескин фош этишга қаратилади. Эллиқбоши ўлик устида туриб қарзини қистаётган бойга қараб: «Бир-икки кун тўхтаг, ўлик кўмилгандан кейин

ҳовлини сотиб оларсиз», деса бой: «Хўп, бўлмаса ўзингиз молларни сақлаб берарсиз» деб жавоб қилади. Биз мазкур суҳбат ва манзараларда турли табақа вакиллари ўртасидаги турлича одамларнинг қиёфаларини кўрамиз. Аммо гап шундаки, Абдулла Ҳодирий бу табақа вакилларини бир-бирига қарши қўймайди, уларни бири иккинчисини яқсон қилмагунча камбағал бахтли яшай олмайди деган ғоядан тамом узоқда эди, бу билан инсонларни фақат ижтимоий келиб чиқишига қараб баҳолайдиган вульгар социологизмнинг фожиаларга судровчи уйдурмаларидан четда туради. Ваҳоланки, то кейинги йилларгача ҳаммамиз Ҳодирийнинг худди ана шу энг тўғри йўлларини танқид қилиб келдик. Бизни шунга мажбур қилишган эди. Табақаларни бир-бирига қарши қўйиш, гиж-гижлатиш ахир бизнинг жамиятимизни инқирозга олиб келдику. Ҳамон бу нуқсондан тозалана олмай азоб тортмоқдамиз. Ҳодирий шу нуқтаи назардан ҳам ижодининг илк давридаёқ ўзбек адабиётида энг йирик реалист ёзувчи сифатида майдонга чиқган эди. Биз буни энди тушуниб етмоқдамиз.

Абдулла Ҳодирийнинг илк ижодий йилларида яратган асарлари орасида «Улоқда» ҳикояси алоҳида ўрин тутади. Бу ҳикояда ёзувчи образнинг типик характерларини унинг ички-ташқи дунёсини чизишда анча муваффақиятга эришади. Ҳикоя Ҳодирийнинг тўла маънодаги реалистик йўлга туша бошлаганини, инсонга хос жонли образлар яратишга муваффақ бўла бошлаганини кўрсатади. Бу ҳикояда ёзувчи воқеликни ортиқча баён этишдан кўра унга бадиий манзаралар яратиш усули билан ифода этишга ҳаракат қилади. Ҳикоя оддий маншай ҳодиса — Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган улоқ чопишдек бир манзарани тасвирлайди, аммо шунда улоқчи боланинг шахсий кечинмалари, унинг атрофидаги улоқчиларнинг ҳатти-ҳаракатлари, руҳий ҳолатлари жуда яхши, ишонарли қилиб тасвирланган. Зотан, Абдулла Ҳодирий айни шу йилларда дунё воқеа-ҳодисаларига жиддий қарай бошлаган, ҳар бирига ўзининг шахсий қарашларини, муносабатларини белгилаб олаётган бир даражага кўтарилган бошлаган эди. Жумладан, 1916 йилги воқеалар — чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатига қарши кўтарилган қўзғолонлар, миллий озодлик ҳаракатлари Абдулла Ҳодирий дунёқарошига ҳам таъсир этмай қолмайди. «Айниқса 1916 йил рабочий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам кучли эди»,— деган эди Ҳодирий ўзининг ўша йиллардаги дунёқарашларини изоҳлаб.

* * *

Абдулла Ҳодирий 10-йиллардан бошлаб халқ бахти-саодати, чор мустамлакачилик сиёсатидан қутилиш билан, фан-техникани ривожлантириш билан таъмин бўлади, деган ақидага катта умид боғларди. 1917 йилнинг февраль инқилобинини барча жаҳид вамоёндалари қаторида катта қувонч билан кутиб олди. Октябрь ин-

қилобини эса, энди барча орзу-ҳаваслари амалга ошадиган бўлди тарзида қутлади. «Николайнинг тахтдан йиқилиб, ҳуррият бўлганига хурсандлигим албатта, дунёга сиғмас ва сиғмаслиги табиий эди», — деб ёзган эди Ҳодирий инқилоб йилларидаги дунёқараши ҳақида.

Октябр инқилобини хурсандчилик билан кутиб олган Ҳодирий дарҳол янги ҳаёт қурилишига фаол аралашиб кетади. Инқилоб ғалабасидан кейинги дастлабки йилларда ноқ оддий халқ милициясига қўнгилли бўлиб ёзилади. 20-йилларнинг бошларида-ёқ мамлакатда озиқ-овқат масаласи ғоят танг аҳволда, очарчилик, қашшоқлик авж олган, Россия вилоятларидан оч-яланғочлар Ўрта Осиёга, айниқса, Тошкент шаҳрига оқиб кела бошлайди, шу ерда бошпана, овқат топади — Тошкентда ўғрилиқ, безорилиқ, талончилик кўпайиб кетади ва ҳар бир ўғрининг отини айтмасдан — «бу самарский, эҳтиёт бўлинглар», дерди маҳаллий аҳоли улар ҳақида.

Хуллас, Ҳодирий ўша 20-йилларнинг бошларидаги очарчилик даврида Тошкент эски шаҳар маҳаллий ҳокимияти ҳузурида тузилган Озиқ-овқат қўмитасида котиб бўлиб ишлайди. Яна шу йилларда (1919—20 йилларда) Озиқ-овқат қўмитаси ҳузурида ташкил этилган «Озиқ-ишлари» газетасида муҳаррир, ундан кейин Касаба уюшмалари ташкилотида котиб бўлиб ишлайди. Айни шу йилларда Абдулла Ҳодирий рўзнома ва ойнома ходимлари назарига тушади ва муҳарририят ишларига жалб этилади. Шундан кейин Абдулла Ҳодирийнинг қалами янада қайралади, кундалик ҳаёт воқеаларига аралашувининг энг муҳим воситаси — аввало рўзнома ва ойнома ҳузурида ишлаш эканини ҳар бир ёзувчи, журналист бошқалардан кўра чуқурроқ идрок этади. 20-йилларнинг бошларидан бошлаб «Иштирокиюн», «Қизил байроқ» рўзномаларида адабий ходим, собиқ Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси ташвиқот ва тарғибот бўлими ҳузуридаги «Инқилоб», «Коммунист йўлдоши» (кейинчалик «Ўзбекистон коммунисти» номи билан аталадиган бўлди) ойномаларида адабий ходим бўлиб хизмат қилган Абдулла Ҳодирийнинг ижодий фаолияти эндиликда ғоят гуркираб ўсини палласига кўтарилган эди. 1923 йилда «Муштум» ойномасини ташкил этишда фаол иштирок этади, бунда Ҳодирий Юнус муҳаррир, Ҳодирий ва Комил Алневлар ходим бўлиб ишлашади. «Муштум»да Ҳодирийнинг ҳажвиячилик ва фельетончилик соҳасидаги фаолияти шу қадар тез суръатлар билан ривожланиб кетадики, ойноманинг 5 май куни — матбуот кунига бағишланган сонларидан бирида Ҳодирий суратини бериб, остига «Фельетонлар қироли» деб ёзиб қўйилган эди.

Ҳодирий 20-йилларда расм бўлган эски ҳаёт иллатлари-ю, қолдиқларига қарши ўт очишга қаттиқ берилиб кетади. Янги ҳаёт тараққиётига халақит берадиган ҳар бир нуқсонга қарши кескин кураш олиб боради. Зотан, меҳнатқаш халқ бахти учун курашиш учун шундай қилиш лозим, деган юқоридан келиб турган кўрсатмаларга амал қилади. Ўзининг мазкур эътиқоди ҳақида

бошқалардан кўра ўзи яхши изох берган: «...Меҳнаткашлар манфаатига холис ишлаб келдим... Шўролар ҳукумати ва фирқадан бир оғиз танбеҳ олмадим... Бошқаларнинг хизмати дафтар билан собит бўлса, меним хизматларим матбуот билан равшандир... Ишчи-деҳқонлар ёзган асарларимни суйиниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар қаторига киргиздилар ва ҳамон ўқирлар ва унутмаслар. Чунки мен уларнинг ўз ичларидан чиққан, уларнинг дард ва тилакларини яқиндан билувчи, бунинг устига Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг, унинг шароитида, тарбиясида етишган бир ходимлари эдим». Бу сатрларни Қодирий 1926 йилда — уни «душман» деб биринчи қамоққа олинган кезларда ёзган эди.

2. АДАБИЙ ЖАРАЁН ҲАҚИДАГИ МУЛОҲАЗАЛАР

Абдулла Қодирийнинг йирик асарлари таҳлилига киришмасдан олдин унинг 20-йиллар мобайнида адабиётимизни ривожлантиришга оид айрим назарий ва амалий масалалар ҳақидаги баён қилган фикрларини эслатиб ўтамиз. Бу фикр-мулоҳазалар бутун адабий жараён ва унинг йўналиши ҳақида, адабиётимизнинг тараққиёти устида муттасил ғамхўрлик қилган Қодирийнинг яна бир томонини — адабиётшуносликка оид қирраларини ҳам очиб беради. Унинг деярли барча адабий-танқидий мақолалари ҳали-ҳали ўз қимматини йўқотмаган ва ҳозирги адабий жараёнимиз учун ҳам катта аҳамият касб этиб турибди.

Абдулла Қодирий адабий ҳақидаги фикрларини «Иштирокиюв», «Улуғ Туркистон», «Қизил байроқ», «Қизил Ўзбекистон», «Муштум» саҳифаларида эълон қилган.

Абдулла Қодирий бадий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари — тил, услуб, ростгўйлик, образlilik, ҳажвий асарларнинг хусусиятлари, вазифалари тўғрисидаги назарий мақолаларида шундай қимматли фикрларни айтадики, улар орадан салкам саксон йиллар ўтгани билан эскирган эмас, асрлардан кейин ҳам эскирмаса керак. Булар орасида «Ёзишгувчиларимизга», «Ўқиб ўрганиш», «Ёзувчи ўз ижоди тўғрисида», «Кулдиргувчиларимиз», «Муштум» (танқид) каби алоҳида ўрин тутадиганлари бор. Буларда бадий асар, журналистика, публицистикага хос жуда қимматли фикрларни учратамиз. Мазкур соҳаларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари, тили, тасвирий воситалари ҳақида ўз мулоҳазаларини айтади. Баён қилинган фикрларнинг ҳаммасида ёзувчилик маҳорати ва уни муттасил ошириб бориш масалаларига оид қатор муаммолар олға сурилади. Қодирийнинг бу соҳадаги фикрий бойлигини кўрсатиш учун мақолаларидан айрим парчаларни келтираемиз: «Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак». Тузилган жумлани ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқалар тушунмаслиги катта айб. Асли ёзувчилик айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда, орага англашилмовчилик солмасликдадир: «Сўз — қолип, фикр унинг

ичига қўйилган гишт бўлсин, кўпчилик хумдонидан пишиб чиқ-
қач, янги ҳаёт айвонига асос бўлиб ётсин» (Абдулла Қодирий.
Кичик асарлар. Т., 1969, 186—187-бетлар).

Абдулла Қодирий бадий адабиёт ўзининг ижтимоий ва эстетик вазифасини ўзга хос йўл билан, яъни характерлар — образларни тасвирлаш йўли билан бажариши лозимлигини чуқур тушунар ва ҳар бир ёзувчидан бунга талаб қилар эди. Воқеликни чизиш, сўз таллаш, уларни ўрни билан ишлатиш бобида классиклардан ўрганиш ҳақида шундай дейди: «Ҳикояни» серсув қиладиган нарсалардан бири кўрсатиш ўрнига сўзлаб беришдир...

Маълумки, Абдулла Қодирий 20—30-йиллар ўзбек адабиётида беқийс ҳажвий асарлар муаллифи сифатида ҳам танилган. «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди», «Шарвон хола нима дейди» туркумидаги йирик ҳажвий асарлардан ташқари бир қатор кичик ҳажмли, гоҳо фельетонларга ўхшаш бир яхлит сюжетли ҳажвий ҳикоялар ҳам ёзган санъаткор мазкур жанрнинг назарий асосларини ҳам яхши билар ва ўрни билан ҳажвий асарлар ёзиш борасидаги илмий, назарий мулоҳазаларини ҳам матбуотда билдириб турарди. Мана улардан баъзилари: «Адабиётда бир неча хил кулгу йўллари бўлса ҳам (масалан пичинг, кесатик, киноя, тағофил ва бошқалар), лекин энг мўътабари характер кулгисидир...», «Кулгу майдонида кейинги янглики сажия (характер) кулгисидир. Сажия кулгисидида ҳам кулгининг бошқа унсурларидан бир мунча қўшилмай чораси йўқ. Наъма дунёда янги чиқишда бир хил товуш берган ва бугун камолга эришиб чин наъмалик ҳолини олган». Кўриниб турибдики, Қодирий ҳар бир мавзу устида тўхтаганда, унинг ибтидос-ю камолоти ва шу камолотга эришувнинг энг нозик, қийин мураккаб йўллари изохлаб беришга, ҳамма тушунарли шакл ва сўзларда ифодалаб беришга ҳаракат қилади, бунга эришади ҳам.

Абдулла Қодирий ҳажвий ва умуман танқидий асарларнинг тарбиявий аҳамияти, унинг эстетик кўлам, кундалик ҳаётдаги муҳим ижтимоий аҳамиятига жуда катта эътибор боради. Айниқса, танқидчиликни ривожлантиришнинг бутун адабиётимиз учун фоят зарурлигини муттасил уқдириб боради. Қодирий адабий танқидгина эмас, шу баҳона билан умуман ҳаётда танқидсиз ривожланиб бўлмаслигини уқдиради. Винобарин, ҳаётни янгидан-янги муваффақиятларга судрагувчи маърифат деган муаммоннинг калиди, маданият дунёсининг бешиги ана шу танқиддир», деб ёзади.

Бизнинг адабиётимизда 20-йиллардаёқ аста русумга кира бошлаган «буюртмачилик» ҳақида биз эндигина — қайта қуриш бошлангандан кейин ҳам неча йилларни ўтказиб гап очдик. Абдулла Қодирий эса, бу келажаги фожиялар билан тўла ҳолни 20-йиллардаёқ пайқаган ва бу ҳақда ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган эди. «Ёзувчи заказ билан иш қилмайди, — деб ёзади Қодирий — унда воқеаликка нисбатан самимий илҳом бўлгандагина ёза олади».

Ҳодирийнинг танқид назариясига оид фикрлари 1925 йилда ёзган «Муштум» (танқид) мақоласида кўпроқ баён қилинади. Шу мақоладаги айрим фикрлар «Муштум» ва шу тилдаги ойномаларнинг бугунги кун фаолиятлари учун ҳам эскирган эмас: «ҳажвий танқид авомнинг руҳига яқин ва унинг ҳис этган, аммо ифода қила олмаган масалаларига таржимондир, хулоса: ҳажвий танқиднинг адабиётдаги кулгулик унсури авомнинг маҳбуби, тагин тўғриси, унинг ўз ижодидир». Бу ғоя А. Ҳодирийнинг адабиётда халқчиллик учун курашларидан келиб чиқар эди. Ҳақиқий санъат соддаликни, тилда раволикни талаб этади. «Асли ёзувчининг айтимакчи бўлган фикрини ҳаммага баравар аңглата билишида... Фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда асло ўрин берилмаслиги лозим». «Бунда Ҳодирий ёзувчидан зўр чидам билан меҳнат қилиб, асар ва унинг тили устида жиддий иш олиб боришни қаттиқ талаб этади. «Бировга орқа қилиб, ўзингизда бўлган талантнинг руҳига фотиҳа ўқий кўрмангиз. Бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир қайта эмас, ўн қайта тузатиш — кишининг ёрдамига термулишига қараганда ҳам фойдалиқ, ҳам унумликдир».

Ёзувчининг адабий ҳаёт учун жуда муҳим назарий фикрлари ўртага ташлаши ва уларни сабот-матонат ила ҳимоя қилиши, ўзи дастлаб шу қондаларга амал қилиши тўғри эстетик қарашларга эга бўлиши унинг роман жанрига қўйган биринчи қадамидаёқ ғоят катта муваффақиятга эришувида юксак аҳамият касб этади.

Абдулла Ҳодирий замонавий мавзуларда бир неча публицистик мақолалар ҳам ёзди. Уларда адабиётнинг фаол ижтимоий роли, шаклий бойлиги, реалистик анъаналари учун курашди, сатира ва юморнинг бадий хусусиятлари, тарбиявий аҳамияти устида, «Муштум» ойномасининг фаолияти ҳақида матбуот саҳифаларида қизғин мунозаралар олиб борди. Мунозараларда адабий асарнинг савияси, ёзувчи бадий маҳоратини кўтариш адабий тилнинг бой, ихчам, раво, ифодали бўлишини талаб этувчи қатор муаммоларни ўртага қўйди.

Абдулла Ҳодирий ёзувчи сифатида ўзига нисбатан ғоят талабчан эди ва бошқалардан ҳам шу хусусиятни талаб қилар эди. Ўйламай-нетмай ёзиб ташлаиверадиганларни жуда аччиқ тил билан танқид қиларди. «...Қалам ўқлоғи, матбуот кетмон бозори эмас. Йўсинсиз равишда хотирага келган ҳар бир сўздан жумлалар тўқимоқ фазилат саналмайди...» ва ҳоказо.

Биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Ҳодирий «Муштум» саҳифаларида сафдошлари орасида энг фаол иштирок этади ва айни ўша йилларда унинг ҳажвий асарларию, фелъетонлари бирин-кетин қайнаб чиқади. Ҳажвийчилик соҳасидаги назарий мақолалари ҳам худди шу йилларда кўплаб эълон қилинади. У ҳажвий асарлар ёзиш билан бу борада катта тажриба орттиради ва унинг назарий асосларини ҳам пухта билажагини ҳам кўрсатади. Жумладан, ҳажвий асар ёзиш маҳорати ҳақида шундай дейди: «Кул-

гулякни ёзганда, уни сиз ясаган бўлиб кўринманг, балки ўзи ясалган бўлсин. Ўз ҳолини ўзи араз қилсин. Токи, ўқувчингизгина эмас, ҳатто кулгида келган рақибингизни ўзи ҳам мижаросиз сиз билан биргаланиб кулишмакка мажбур бўлсин» Ҳодирий ҳажвий саҳна асарлари ёзишда нималарни кўзда тутиш кераклиги ҳақида бундай дейди: «Комедия деганда нима тўғри келса, шундан кулавермак эмас, балки ўзининг туб шартига мувофиқ этиб кулмак, драма ёзганда мавзунинг турмушимизнинг нақ чирик бир жойидан олмоқ ва шу баробар адабиёт тарозусига солиб ёзмоқ керакдир».

Мазкур фикрларда ёзувчи адабий жанр хусусиятлари билан бирга унинг вазифалари — мавзу, тил, бадний шакл сингари энг муҳим бадний нуқталар ҳақида ҳам чуқур маълумот беради. Ҳаётда майда-чуйда нарсалар атрофида ўралашиб қолган баъзи қалам эгалари олдига аниқ адабий талаблар қўяди.

«Ҳизил Ўзбекистон» рўзномасининг 1925 йил 193-сонида эълон қилинган «Муштум» (танқид) сарлавҳали мақоласида биз юқоридан келтирилган ҳажвийёт ҳақида кўнгина фикрлари билан бирга «Муштум» ойномасининг ўзига хос хусусиятлари, вазифалари, ҳозирги аҳволи, йўналиши ҳақида ҳам талай мулоҳазаларини баён қилади. Бунда Ҳодирий ойноманинг икки йиллик сони фаолиятини таҳлил қилиб чиққан эди. Ҳодирийнинг Ҳозир Юнус билан бўлиб ўтган жиддий баҳслари ҳам айни шу мақола муносабати билан бошланиб, анча мунозараларга, тортишувларга сабаб бўлган эди.

Абдулла Ҳодирийнинг адабий-танқидий қарашлари ва адабий жараённи ғоят ҳушёрлик билан кузатишлари ҳақида гап кетганда, унинг 10-йилларнинг охиридаёқ ёзган жуда қимматли бир мақоласи — «Бизда театру ишнинг бориши» («Театру ва музика») сарлавҳали тақризи ҳамда 1927 йилда дастлаб ишланган кинофильм — «Равот қашқирлари» ҳақидаги мақоласи алоҳида ўрин тутишини таъкидлаб ўтиш керак.

Октябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки йиллардаёқ янги ҳаёт учун кураш ғоят қизиб кетган, ҳар ким келажакка чексиз умид билан боқилишини биринчи даражали мақсади деб билади. Бу вақтларда ўқиш-ёзишни биладиганларга нисбатан томошабин кўп бўлганидан, театр ишлари ҳаваскорлик тўғараклари кенг миқёсда авж олади. Ҳар бир вилоят ва шаҳардагина эмас, маҳалларда, қишлоқларда ҳам театр ҳаваскорлари тўғараклари ташкил этилади. Бу ҳаракат халқимиз маданиятини кўтаришдаги энг буюк восита эканлигини тушунган ҳар бир зиёли — театр, музика, ашула санъатларини ривожлантиришга ўз улушини қўшишини истайди. Ҳодирий ҳам бундан четда туролмас эди: шундай қилиб, Ҳодирий айни даврда драматург Хуршид томонидан ёзилиб, саҳнага қўйилган «Ҳадид ва Қадим» пьесаси муносабати билан. «Бизда театру ишнинг бориши» (театру ва музика) мақоласини ёзади. Қизиғи шундаки, тақризчи асарни кўрмасданоқ у ҳақда фикр айтаётганини ўзи таъкидлайди Ҳодирий нима учун кўр-

май туриб тақриз ёзганини ҳам ўзи асослаб беради; у асарнинг бош ғоясига қарши чиқади ва шу муносабат билан ўз хаёлида кўндан буён айланиб юрган ўзбек театри санъати тарихи, ҳозирги аҳволи ва келажаги ҳақидаги фикри, мулоҳазаларини билдиради. Қодирий тақризчи сифатида ҳам ҳалол йўл тутади: «Шу яқин орада «театру тўдаси» тарафидан «Жадид ва Қадим» исмли бир драма қўйилиб ўтди... Баъзи монетлар сабабли бу драмани кўра олмадим. Эшитувимга қараганда, бу драманинг мавзу-исминдан ҳам маълум бўлувига кўра Жадид ва Қадим маслак кураши ила бошланур экан-да, натижа Қадим Жадидни ўлдирувчи ила тамомланур экан. Бу эса турмушимизда йўқ бир воқеа...» (Абдулла Қодирий. Кичик асарлар, 164-бет).

Қодирий ўзбек театри тарихи (яъни ҳақиқий илмий тарихи) Бехудийнинг «Надаркуш» пьесасидан бошланиши ва ундан кейинги босиб ўтган ижодий йўлини таъкидлаш билан, драматургияда ҳақиқий реалистик йўлни ривожлантириш воситалари ҳақида куйиб-пишиб ёзади. Шу баҳона билан Бухорода Ёш бухороликлар бошига солинган қулфатлар тарихини икки жумлада изоҳлаб ўтади. Ёш бухороликлардан кўплари қурбон бўлишига асосий сабаб — халқ оммасининг авомлиги ва ҳукуматнинг буйруғи эканини таъкидлайди. (Бу жуда тўғри фикр эди). Аммо бизда бундай қор-қол рўй берган эмас, мавзу ҳаётий ҳақиқатга тўғри келмайди, деб ҳисоблайди. Театрларда кўплаб пала-партиш, ҳаётдан узилган ҳар хил воқеаларни саҳналаштириш «шу даража кўндирки, бу ҳолнинг давоми ёш саҳнамиз учун жиноят ва сунистеъмолдир...» Қодирий ҳақиқий ҳаётий воқеаларга мос келмайдиган, халқимизнинг маънавий дунёсига наф келтирмайдиган ҳар бир асарни ғоят қаттиқ танқид қилмай туролмасди ва шулар баҳонасида адабиётимиз ривожини учун энг қимматли фикрларни баён этарди. Барча камчилик-нуқсонларни «... орадан кўтарув учун бирдан-бир чора бўлса, ул ҳам танқид йўлидир...» деб билади.

Қодирийдан олдинроқ «Ишчи» имзоси билан бир театр фаолияти ҳақида тақриз ёзган шахсга ўз ҳурматини баён қилгач, Қодирий мазкур тақриз кўпроқ артистларнинг саҳнада ўз рўлларини ижро этишдаги камчилик-нуқсонларини кўрсатиш билан чекланиб қолганлигини таъкидлайди. Саҳна санъати учун бу зарурлигини таъкидлаб, Қодирий бу соҳада биринчи навбатда нимага аҳамият берилиши лозимлигини, томошабиннинг маънавий дунёсини бойитиш—саҳна санъатининг энг улуг мақсади эканини айтиб, ҳар бир асарни саҳналаштиришдан олдин адабиётимизнинг юқори талаблари тарозусига солиб ўлчаб олиш, шу талабга жавоб берадиган деб баҳоланадиган бўлса, шундан кейин томошабинга тақдим этиш лозимлигини алоҳида уқдиради. Бунга ярамайдиган асарни маънавий жиҳатдан «касал» деб баҳолайди. Қодирий ёзувчи аҳлидан яхши асар ёзишни талабгина қолмайди, балки кескин талаб қилади. Яъни у, ёзувчининг ёмон асар ёзишга ҳаққи йўқ деган ғоят жиддий талабни ўртага қўяди. «Ман ўз тириклягимиздан копия бўлган шеърини асарларни кўпаювини ти-

лаймангина эмас, тамом ҳаракат ила кутаман. Бу эса қўлидан ёзув келатурган ҳар бир кишидан эмас, ўзининг аҳлидан кутаман...»

Қодирий ўз она тилида имлосини тўғрилаб бирор гап ёзиш қўлидан келмайдиган айрим ноқобиллар томонидан пьеса ёзиш гўё «эрмак» бўлиб қолганини, шу туфайли савияси паст асарлар кўпайиб бораётганидан қаттиқ изтироб чекади. «... ўз имлосини тўғрилаб ёзолмаганлар «драматург», «комик», «оператор» (опера ёзадиганлар) ҳам бўлиб майдонга чиқдилар-да. (трагедия ёзмаганларига шукур қиласан энди!) Тошкандни ола чипор драма-комедия ва опералар ила тўлдирдилар...» Қодирий ўз фикрини давом эттириб, маданиятли саҳна асари бир неча асрлар давомида мавжуд бўлиб келаётган сафсатабозлик, масхарабозликдан фарқли ўлароқ, халқ оммасининг маънавий оламини бойитиш, унинг маданий савиясини ошириб ҳаётний воқеаларнинг моҳиятини бадиий тасвир воситалари орқали очиб бериш ишларига хизмат қилиш зарурлигини таъкидлайди. Шу жиҳатдан «Театру турмушдаги етишмаган ва ортиқча ерларни кўз олдимишга маҳкум этиб кўрсатувчи бир ойнадир» деб изоҳлаган Қодирий, адабиёт учун бадиий асар учун энг муҳими — ҳаққонийлик (реалистик нуқтани аниқ айтиб беради: «Биз... ўз театримизни кўрганда турмушимизнинг аксини кўрмагимиз керакдир». Шундан кейин мақолада саҳна асари учун, шу билан бирга умуман бадиий асар учун мавзу танлашдан тортиб, уни бадиий ифодалай олишгача бўлган энг қийин ва масъулиятли адабий маҳорат ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни чуқур илмий асосларда баён қилади. Ёзувчиларнинг бири олган мавзу ҳаёт мутлақо аҳамиятсиз бўлиб, бошидан охиригача уйдурмалардан иборат бўлса, иккинчисининг танлаган мавзуси яхши, аммо уни бадиий ифодалаш «сўнг даражада бузуқ». Қодирий драматургдан ҳар бир образнинг гап-сўзларига мос келиши, асарда образларнинг ички дунёси чуқур очилиши тўғрисидаги шекспирона талабларни ўша йиллардаёқ драматурглар олдига қўйиши кишини ҳайратга солади. «Диалог ўрнига монолог» ишлатилиши, монологни талаб этган ерлар эса, кўрсатилмай қолиши натижасида «асар қаҳрамонларининг ички сири очилмай» қолишини Қодирий қаттиқ қоралаб, бу ҳол томошабинни «қабзиятга» олиб борадиган нарсаси деб изоҳлайди. Шу билан умуман драматургия жанрининг ҳозирги адабиётшунослик учун ҳам ғоят қимматли бўлган энг муҳим муаммолари ҳақида тўла, тўғри, чуқур илмий, назарий маълумот беради. Қодирий ўз мулоҳазаларини шундай яқунлайди. «Ёшларимизнинг тарбия ери мактаб бўлса...» «Катталаримизнинг тарбия ери театру» деб кўрсатиб, пьесани ана шу катталарга ёзилган дарслик деб атайдди. Уни ёзадиган драматургларни эса, катталарга дарслик ёзувчи «педагоглар» деб ҳисоблайди. Модомки шундай экан, «Катталаримизнинг мактабига дарслик ёзувчи педагогларни (нинг) ёздиқлари дарслар фантазия, уйдирмали бўлмасин... Турмушимизнинг асли уста рассом томонидан олинган акси бўлсин дейман».

Мазкур фикрлар баён қилинган тақриз «Жў-бой» имзоси билан «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йили 11 декабрь, 239-сонида эълон қилинган.

Қодирийнинг шундай ғоят қимматли адабий-танқидий қарашлари акс этган яна бир мақоласи 20-йилларнинг иккинчи ярмида битилган «Равот қашқирлари» кинофильми ҳақидаги тақриздир. Илгариги театр санъати ҳақида бўлса, буниси — кино санъати тўғрисида. Бунда Қодирий санъатнинг энг нодир турларидан бири — кинофильмлар бобида, шу кунгача мавжуд маҳсулотларни яхши таҳлил қилиб беради. Қодирий ўзи асли катта талант ва билим соҳиби, юксак маҳорат эгаси бўлганидан ҳар бир асарни ўз ўлчови билан ўлчашига ҳам қодир эди. 20-йилларнинг иккинчи ярмигача халққа кўрсатиб келинаётган фильмларда ўзбек халқи ва умуман Ўрта Осиё халқлари ҳаётидан олинган воқеалар акс этади, аммо уларда кўпинча уйдирмалар, сохталиклар кўзга ташланиб келаётганидан қаттиқ норози бўлади ва кино санъатида ҳам энг муҳим реалистик нуқталарни, айниқса миллий руҳ етишмаётгани, аслида эса бу устун бўлиши лозимлигини уқдиради. Мана бу фикрга эътибор қилинг: «сохтакорлик, уйдирмачилик, сунъийлик» ёлғиз кинолардагина эмас, европаликларнинг ҳатто Ўрта Осиёда чиқадиган кундалик газета, журналларида ва адабиётларида бизга бағишлаб ёзилган парчаларида, лавҳаларида ҳам шу хаёлот ёки ривоят орқали ёзилган «ваҳималарга» кўп учраймиз. Аксар шундай сохталикларга йўлиққан ўзбек, табиий, ўзини кулгидан тўхтата олмайди, ёқа ушлаб, ўзига иснод қилинган «нав ижод ҳаёт»ни... кулгу мақомида ўртоқларига, ҳазилмандларга сўзлаб юради». Қодирий бу ўринда маҳаллий аҳоли ҳаётига бағишлаб бошқа миллат вакиллари томонидан ёзилган фильмларда Ўрта Осиё халқларининг миллий ўзига хослиги тамоман унутилиб, ҳатто улар шаънига номуносиб воқеаларни зўрлаб ёпиштираётган айрим шахсларни ғазаб билан танқид қилади. Худди шу ўринда то кейинги йилларгача марказдан келиб, шу ердан ўзларига ҳамфикрлар топиб, ўзбекларнинг тарихини-ю, бугунги ҳаётигача — унинг бутун маънавий оламини бузиб кўрсатаётган киночилар, халқимиз шаънига нуқул қора доғлар ёпиштираётган тўхматчи «ижодкор»ларнинг қиёфаси халқ мулкидан миллион-миллион пулларни олиб, юртимизга туцуриб кетаётган юлғичлар ёдга келади...

Қодирий мақолани «Ажал минораси», «Мусулмон хотин» фильмларидаги сохталикларни танқид қилишдан бошлайди. Уларни бизнинг ҳаётимизни бузиб кўрсатиш учун «тўқиб ташланган афсоналар» деб атайди. Қодирий «Равот қашқирлари»ни кўрган куни ундан «қаноатланган ҳолда» қайтганини алоҳида таъкидлайди. Фильмда ўзбекнинг бойи, камбағали, соддалик-лақмалиги орқасида талон-тароғ бўлиб, хор-зор аҳволга тушаётган ва бу аҳволга олиб келаётган турли табақа вакиллари образлари асарда анча яхши тасвир этилганлиги таъкидланади. Содиқ, Жалил сингари образларда содда, онгсиз, саводсизлик орқасида ни-

ма қилаётганини ўйлаб ҳам ўтирмайдиган кишилар ишонарли чиққанини ва бошқа бир қатор воқеалар тизмасини санаб ўтган Абдулла Қодирий «ҳар бир ўзбек томошасини роҳатланиб, завқланиб томоша қилди». «...Ҳаётимизнинг бир қанча нуқталарини ҳикоя сиздирган қадар «Равот қашқирларида жонлик кўрдик. десам янглиш бўлмас» деган умумий хулоса чиқаради. Шундан кейин фильм ҳақида биринчи тақриз ёзган ва «Правда Востока»да эълон қилинган Гафиз деган бир шахс билан баҳсга киришадди, шу баҳона билан Қодирий фильмини ҳам Гафизнинг тақризини ҳам батафсил таҳлил қилиб беради. Бу соҳадаги таклиф-мулоҳазаларида бугунги кун кино санъатимиз учун ҳам гоят аҳамиятли муаммоларни ўртага ташлайди. «Правда Востока»да тақриз эълон қилган Гафиз мазкур кинода «ҳаёт йўқ» деб даъво қилган экан, Қодирий бунга — «Ҳаёт бор, лекин хаёл йўқ» деб жавоб беради. Бундаги «хаёл йўқ» ибораси тақризчининг ижодий фикрлаш доираси торлигига ишора, бинобарин, режиссёр ва артистларнинг айрим ҳолатлар ижролардаги изланиш масалаларига боғлиқ гапларда Қодирий ҳар бир ролни ижро этган артистларнинг маҳоратлари ҳақида ҳам фикр юритиб, ўзбек артистларининг келажагига катта умид боғлайди. Содиқ ролини ижро этган артистда «талант мўл кўринди» дейди, Қодирий. Ўзбек қизи Кароматхоним ролини ижро этган артист ўзбек бўлмаса-да, ўзбек қизи ролини шундай усталик билан ижро этадики, унинг бошқа миллатдан эканлиги билинмайди. Қодирий буни ҳам таъкидлайди. Қамбағал деҳқон ролидаги артист ҳам яхши ўйнагани ва бой ролидаги эса бир оз ошириброқ юборилганигача Қодирий назаридан четда қолмайди. Эди режиссурадаги ишларга келганда — бойга зўрлаб узатилаётган қиз Каромат отасидан фотиҳа олгандан кейин аравага ҳамма хотинлар билан баробар чониб чиқиб олади. Бу ҳаракатни Қодирий яна ўрнига қўйиб танқид қилади: «Қолбуки, ўзбекнинг кекса бойига ёки ўзи хоҳламаган кишига берилган қизи тихирлик билан, хотинларнинг зўри, судраши билан аравага юзланади». Бу билан Қодирий ўзбек қизининг айни оғир бир вазиятдаги ички олами артист томонидан тўғри идрок этилмай, очилмаганини кўрсатади. Яна, бой Кароматни уриб турганда хизматкори Содиқ ичкарига кириб, Бойни кўтариб олиб чиқиб кетишини ҳам ҳақиқатдан узоқ деб баҳолайди. Чунки хизматкор Бой онласига номаҳрам ҳисобланади ва уйга киролмайди. Бой хотинини урганда ичкаридаги аёлларнинг бири ажратиб қўйса, ишонарли бўларди. Каромат уй ишларидан бўш вақтида эчки билан овунини ҳам ўзбек аёлларига ётқоқ. У бўш вақтларида қизлар билан коптоқ ўйнаши, аргимчоқ учини каби ўйинлар борки, буни ўзбек хотин-қизлари яхши билишади. Қодирий бу каби нуқталарни кўрсатиб туриб, «Правда Востока»да яна фикр билдирган Жўрабоев деган бир кимсанинг келин-куёвларга исриқ солиш одати ҳақидаги қадимий ўзбек урфига қарши чиқишини қаттиқ танқид қилади.

Қодирий тақриси охирида ўзбек кино санъатининг дастлабки

қўйган қадамини табриклар, унинг келажакини ўзбеклардан сценаристлар етиштириш, артистларни ҳам ўзбеклардан тайёрлаш кино санъати тараққийетининг энг муҳим омили эканлигини уқдиради. Миллий санъат тақдири миллий аҳоли қўлида бўлиши кераклигига эътиборни тортади. Шу билан у қардош халқлар билан биродарлик алоқаларини мутлақо рад этмайди. Европалик сценарист, артист, режиссёрлар ёнига ўзбекларни тиркаб қўйиш лозим деб ҳисоблайди. Чунки ўзбек халқининг ўзига хос хусусиятларини, унинг нозик ҳис-туйғуларини идрок этиш учун сўзсиз ўзбек бўлиш шарт. Акс ҳолда қаердадир сунъийликка йўл қўйиш табиий рўй беради, деган фикрни илгари суради. «... Ўзбек турмушининг майда-чуйдасигача ўзбек боласи билади. Ўзбек бўлмаган ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ ва бу ҳолда «ўзбек киноси»нинг маъноси ҳам бўлмас» («Ҳизил Ўзбекистон», 1927 йил, 28 апрель).

Абдулла Ҳодирийнинг адабий-танқидий қарашларини акс эттирган яна бир муҳим мақолалардан «Ёзувчи ва ёзувчиларимизнинг диққатига» сарлавҳали мурожаатнома руҳидаги асаридир. Бунда Ҳодирий матбуотни кузатиб юриб, унга қатнашиш ниятида мақолалар ёзиб юбораётган шахсларнинг ноҳўя ишларини очиб ташлайди. Баҳона матбуот саҳифаларида бирор мақола билан чиқиш, аммо асли мақсади ифлос, бирор кишига ёмонлик қилиш, устидан туҳматлар уюштириш пайида гоҳ имзоли, гоҳ имзосиз номалар ёзиб юбораётган иттифоқларни қаттиқ фож этади. Бундай хатти-ҳаракатларни Ҳодирий муҳарририятга ёздирилганларининг ишларидаги «тўмтоқлик», «куртлик» деб баҳолайди. Ёзувчиларни фақат тўғри нарсаларни ёзишга, виждон билан, адолат билан иш кўришга даъват этади. Айниқса саводсизларча ёзиладиган мақолаларга қарши қаттиқ эътироз билдиради. Ҳар бир иш фаолиятимиздаги нуқсонларни эътироф этиш «қўзимиз қандай керак бўлгани каби кераклир», деб таърифлайди Ҳодирий.

Абдулла Ҳодирий бутун фаолиятида адабий тил ва сўзларни тежаб-тавляб ишлатиш каби энг муҳим муаммога қаттиқ эътибор беради. Бу соҳада майда ҳикоялар ёзиш устаси ҳисобланган Чеховдан ўрганиш, ундан қандай ўрганиш ҳақида махсус мақола ёзади. Ҳодирий Чеховнинг сўз ишлатишдаги маҳорати тўғрисида мулоҳаза юритганда жуда образли қилиб, «Чехов сўз тўғрисида келганда ҳаддан ташқари хасис, ортиқча сўзлар сарф қилиш у ёқда турсин, кераклиларидан ҳам мумкин қадар юлишга ҳаракат қилади» дейди. Айни хусусиятлардан келиб чиқиб, Ҳодирий Чеховни «майда ҳикоялар устаси» деб атайди. Бунга Чехов ҳикояларидан «Буқаламун», «Чиновникнинг ўлими»ни намуна қилиб кўрсатади. Уларда ифода этилган воқеаларни чизишдаги ёзувчи маҳорати — кўпинча манзарани кўрсатиш, яъни ёзувчи бир четда турган ҳолда — воқеликнинг ўзи рўй бераётгани тарзда ифода ланиши ижодкорнинг энг катта иш қобилияти ва маҳорати эканига эътиборни жалб этади. Бунга Ҳодирий Очумилов характерининг фақат ўзини сўзлаши туфайлигина очила боришни ми-

соллар билан далиллайди. Ит генералга тегишли дейилиши билан, унга тегишли эмаслиги ҳақида гап кетган сари Очумилов миёг хил қиёфага кираверади. Қодирий унинг диалогидан келтириб, Чехов маҳоратини таъкидлайди. «Мана бу диалогларга авторнинг ҳеч қандай изоҳи керак эмас...» Булар «ҳам воқеани силжитади, ҳам ҳикоя қаҳрамони Очумиловни характерлайди» деб ёзади.

Абдулла Қодирий ортиқча сўз ишлатиш адабий асар сифатини пасайтириши билан бирга яна ундан келадиган моддий зарарларни ҳам санаб ўтади. Асар ёзганда сўзни тежаб ишлатишнинг «иқтисодий ва ижтимоий манфаатлари ҳам бўлади: қоғознинг уч ҳиссаси иқтисод... наборшиқлар ўринсиз хизматдан озод... ва ниҳоят энг каттаси халқни зериктирмаслик...»

А. Қодирий бадий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида мулоҳаза юритганда турли адабий жанрларнинг аниқ вазифалари устида масалан, публицистик мақола билан бадий асар ўртасидаги тафовутларни кўрсатиб ўтади, сатира ва юмор жанрларини ривожлантиришда сатирик ойномалар зиммасига катта масъулият тушажагини алоҳида қайд қилади. «Бошқа матбуотлар устига иккита вазифа тушса бизникига («Муштум»га) — А. А.) тўртта тушадир. Ўзгаларникига тўртта тушса, бизникига саккизта тушадир. Чунки қўшни матбуотнинг вазифаси халқни тўғри йўлга ташвиқ қилиш бўлса, бизда бу вазифалар устига зам қилинган тилни тузатиш ёки ишлаш масъулияти ҳам бор. Таасуфки, бу масъулиятни тушунган кишиларимиз жуда оз... Бунга жуда аҳамиятсиз қарайди...»

Абдулла Қодирий журналистларнинг фаолиятлари ҳақида ҳам қимматли фикр-мулоҳазаларни бир неча бор матбуотларда баён қилади, мақолалар устида эринмасдан, қўнт билан ишлаш, турмушни ҳаммаша кузатиб бориш, воқеа-ҳодисаларга тўғри ва чуқур ёндошиш кераклигини бир неча бор таъкидлайди ва шундай ёндошиш билан юзаки ёндошишнинг маъноларини тушунтириб беради. Қўлига қалам олиб бирор нарса ёзишга жазм қилган ҳар бир шахсда аввало «дард» бўлади деб ҳисоблайди Қодирий. Бунинг исботи шуки, турмушда яшамокда бўлган ҳар бир инсон бундан мустасно эмас, «Чунки дард бўлмаса, самимият бўлмаса, биз подачини қўлида калтаги билан кўрмас эдик» («Ёзишғувчиларимизга». Кичик асарлар 186-бет). Қодирий журналистлар фаолияти ҳақида гапирганда уларнинг буюк эътиқодига ҳурмат билан қарайди. Ҳаётда ҳар бир қувончли воқеа-ҳодисалар билан бирга нафратни кўзготадиган воқеалар ҳам мавжудлигини ва айтиш шундай ҳолатлар кўпинча қўлга қалам олишга мажбур қилишини таъкидлайди. Бироқ қалам олиш бу шунчаки енгил елпи иш эмаслигини шундай изоҳлайди: «...Шу қалам олишдан илгари бир мунча андиша лозимдир, шоммаслик керак — ... Ун карра ўлчаб, бир мартаба кесмоқ яхши».

Қодирий фақат бадий асар ёзувчи эмас, журналистика соҳаси ҳам ғоят катта, жиддий ижодий ишлашни талаб қиладиган

касб эканини ҳар бир матбуот ходимига сингдиришга ҳаракат қилади. Журналистика соҳасида истиқболга, мустақил бир катта йўлга эришмоқ учун ҳар бир мақола ёзганда фикрнинг ифодасига ярашмаган бирор сўз ишлатмаслик кераклигига эътиборни тортади. Шундагина иборанинг тузатиб босишига йўл қўймаган ва мустақил услуб ва ифодага эга бўлиб», «етук қалам соҳиби» бўласиз деб кўрсатади. Бунинг учун эса, нима қилиш лозимлигини ҳам айтади: «Кишига ишониш ва беҳуда кучаниш маъқул гап эмас, бировга орқа қилиб, ўзингизда бўлган талантининг руҳига фотиҳа ўқий кўрмангиз! Бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир қайта эмас, ўн қайта тузатиш кишининг ёрдамига термулишга қараганда ҳам фойдалиқ, ҳам унумлидир» (Ўша китоб, 187-бет).

Абдулла Қодирий ижодининг илк давридан то умрининг охиригача янги замон, яъни инқилобдан кейинги давр маданий тараққиёти, айниқса ўзбек миллий адабиёти ривожига бутун куч-қуввати, билим, қобилиятини бағишлаб яшади. Барча каттадан кичик асарларию мақолалари, фелъетонлари ғоявий мундарижасини яхлит ҳолда кўз олдимиёзга келтирсак — ҳаммасида ёзувчининг эътибори марказида замонга талабларига жавоб бериш, бинобарин, ҳар қандай мураккаб талабга ҳам тўғри ва онгли равишда, билимдонлик билан жавоб бериш ғояси бўртиб туради.

3. ТУРКУМ ЛАВҲАЛАР

Абдулла Қодирий гарчи ҳажвий асарларни кўп ёзган бўлса-да улардан энг чуқур таъсир қолдирганлари «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтарида», «Тошқўлат тажани нима дейди» ва «Ширвон хола нима дейди» туркум ҳикояларидир. Бу асарларнинг ўзига хос хусусиятлари шуки, воқеалар фақат қаҳрамонлар тилидан олиб борилади; бу билан ҳикоялар қуруқ баён бўлиб қолмайди, қаҳрамонларнинг бутун бошидан кечираётган ғалати воқеа-ҳодисалар ўқувчи кўз ўнгида рўй бериб бораверади.

Биз номларини тилга олиб ўтган туркум ҳажвийётларда ёзувчи жамият ҳаётида учрайдиган муайян бир гуруҳга мансуб шахсларнинг типик хусусиятларини умумлаштирувчи кишиларнинг жонли образларини яратди. Қизиғи шундаки, ёзувчи ўз эътибор марказида турган замонга воқеаларини мана шу типлар орқали, уларнинг қарашлари, ўзлари яшаб турган давр муҳитига муносабатлари орқали ифодалайди. Қодирийнинг ҳажвий асарларида кулгулик нуқталар тўлиб-тошиб ётади. Ҳар бир сўз, ибора, образларининг ҳар бир ҳаракати ўқувчида кулги кўзгатмай қўймайди. 20-30— йилларда ўзбек адабиётида инқилобдан илгариги барча борлиқни қоралаш қонун даражасига кўтариб қўйилганини ўтган саҳифаларда таъкидлаб ўтганмиз. Шундан кейин ёзувчиларимизнинг деярли ҳаммаси бу қонун-қолиб талабларига жавоб беришга мажбуран тушиб кетди. Абдулла Қодирий ҳам бундан четда қолмади. Аммо ўрни келганда бошқалардан фарқли ўлароқ — тарихимиздаги нурли нуқталарни ҳам кўрсатиб туришдан чўчимади. Бу ҳол унинг романларида яққол кўринади. Туркум

ҳажвийётларида эса, ўзи янги замон тараққийотига ҳалал берадиган типларни қаттиқ кулги остига олади. Ҷумладан, айрим эски урф-одатларнинг келажак учун фойда келтирмайдиган нуқталарини, уларни ўринсиз ташиб юришга интилаётган баъзи гуруҳ вакилларига хос салбий аломатлар, характерлар, уларнинг замонавий воқеа-ҳодисаларга муносабатлари кўрсатилади. Қаттиқ танқид қилинади, шундай ўзига хос бир тасвирий воситаларда эскилик сарқитлари фош этилади.

Абдулла Қодирий бу туркум ҳикояларида ўзини мутлақо аралаштирмайди, ҳамма воқеаларни салбий образлар бошқаради. Улар ҳаётдаги воқеалар, нарсалар, одамларга ўз назарлари билан қараб, ўзларича муҳокама қиладилар, баҳо берадилар. Ҳажвий асарлардаги бутун кулги ҳам ана шу образларнинг мулоҳазаларидан келиб чиқади.

Калвак Маҳзум — ҳақиқий ҳаётдан алоқаси узилганига анча бўлган, ҳар хил эскича удумлар, хурофотлар билан мияси ғовлаган. Ҷамият уни тан олмайди, у эса ўзича жамиятни тан олмайди, лекин аралашмаган иши йўқ, нимагаки аралашса кулги бўлиб қолаверади. Тошпўлат тажанг билан Шарвон хола ҳам ўзлари яшаб турган ҳаётдан узилиб, доддираб ҳамма нарсадан порози бўлишаверади... Ёзувчи бундай кишиларни 20-йилларда эндигина қуриб бораёшимиз деб уқдирилган янги ҳаётга, яъни социалистик ҳаётга бутунлай ёт унсурлар тарзида талқин қилади. Калвак ҳам, Тошпўлат тажанг ҳам ҳеч қаерда ишламай, шунинг учун жуда қашшоқ яшайди. Тошпўлат тажангнинг ўз ибораси билан айтганда аҳволи бундай: «Чойчақасини ундан-бундан қилиб, тараласини тортиб юрган Тошпўлатнинг етти ярим сўлкавойни қайси гўсхўрдан олсин, а, бобоғимни сотиб берайми? Ёки сайратмамними? Этигим бўлса-ку, ўн беш кундан бери гарав-да, чоповни бўлса ўткан кун... уч сўлкавойга сотдим, худой ҳаққи, галавам айнади... Нима бермасам мени осдирармиди шу хезларинг?!» (Кичик асарлар, 70-бет).

Тошпўлат тажанг табиати гоҳо ўзига хос содда — бирор нарсани фарқ қилолмайдиган кўринади, лекин у анча мураккаб, умуман инсонларга хос айрим умумий тушунчалардан маҳрум эмас ва шуниси билан ҳам у жонли одам образи сирасига қиради. Ҷумладан, Тошпўлат тажанг ўзига тўқ-бой бўлатуриб бировга бир бурда вон бермайдиган зикна бойваччалардан ўзи таниганларининг бир қанчасини номини санаб туриб, «...Шу хумсаларинг қайси бир камбағалнинг бошини силади. Ёки махтаб-пахтаб солиб берганини биласанми?!» (Ўша китоб. 72-бет).

Тошпўлат тажанг гап орасида Тошкентнинг эски ва янги шаҳари кўчалари (эски шаҳар кўчаларининг чанг босиб ётгани) янги шаҳар эса кўчаларида чанг йўқлиги ва бу икки қисмда кимлар яшаши каби аниқ ҳаётий нуқталар ҳақида ҳам тўғри фикр юртади, лекин ўзи гап оҳанги ва иборалари билан, соддача, ўта чапаниларча мулоҳазалари билан ўқувчида кулги қўзғатади ва ўзи ҳақида жуда аниқ, ёрқин тасаввур беради.

Калвак Маҳзум ҳам асли Тошпўлат тажанг сизгари фикрлаши билан унга яқин туради. Аммо Калвак Маҳзум бошқа тоифадан — саводи, билими бўлмагани ҳолда билимдонликни даъво қилиб юрадиган, чала «муллалар»дан. Ҳамма нарса ҳақида фақат чала ёки бутунлай хато фикр билдиради ва фикрдан заррача шубҳаланмайди. Зотан, бундай чала муллалар бизнинг ҳозирги кунларимизда ҳам фанни, тараққиётни фақат орқага тортаётганини кўрганда ҳамон калваклар яшаётганини тушуниб олиш қийин эмас ва бу жиҳатдан ҳам Ҳодирийнинг ҳажвий асарлари шу кунларда ҳам ибрат бўлиб тургани билан қимматлидир. Калвак асли руҳонийлар табақасига мансуб шахс. Аммо у мазкур табақанинг пок, ҳалол, иймонли, ҳудожўй вакиллари шаънига доғ туширади. Унда на илм, на иймон бор. Ўз манфаати қаршисида ҳар қандай хиёнатдан тоймайди, ёлғон гапирди, тухмат қилади ва ҳоказо...

Абдулла Ҳодирий яратган Калвак, Тошпўлат, Ширвон хола каби типлари ҳақида мулоҳаза юритганда бир нуқтани ҳисобга олиш лозим; мазкур образларнинг ҳаммасида айрим дин арбоблари ҳаётидаги иллатлар фош этилади, шу билан Абдулла Ҳодирий ўзи асли даҳрийинди деган савол туғилиши мумкин. Ҳақли савол. Бунга жавоб шулки, Ҳодирий аввало даҳрий эмас, жуда иймонли, виждонли, ҳудожўй шахс эди. Иккинчидан, Ҳодирий ҳамма соҳада ҳам нопок, қаллоб, ғаламис, ёлғончи, юлғуч, таъмагирларга қарши умр бўйи кескин, дадил кураш олиб боради, бундайларни жамиятдан суриб ташлашга бор кучи, қобилияти билан интиланган. Унинг барча сатирик асарлари 20—30-йиллар ўзбек адабиётининг муҳим йўналиши, туб моҳиятини ифода этган. Яъни мазкур асарлар тараққиётимизга ҳалал берадиган хилма-хил нуқсонларни фош этар, уларни билиб олишга, уларга қарши курашга даъват этарди. Зотан, Ҳодирий ўзи тасвирлаётган типлар, қаҳрамонлар орасида яшаган, уларни муттасил синчиқлаб қўзатган, шунинг учун ҳам уларнинг жонли, ҳаётий, мукамал бадий образларини яратишга эришган. Ҳодирий ҳаётда кўпинча билимсиз бўлатуриб, билимликини пеш қиладиган чаласаводларни ҳеч ёқтирмас, шундайлардан қаттиқ нафратланар ва шу хилдагиларнинг талай образлари унинг сатираларига ем бўлган, шундай кишиларнинг қиёфасини тасвирлаган талай сатирик асарлари бор. Бу жиҳатдан унинг «Пўскаллеси» деб номланган ҳажвияси жуда ажойиб чиққан. Ёзувчи бунда «Думбул» деб имзо чеккан ва шу имзо маъносига мос бир типни сатира қилади. Маълумки, «думбул»нинг турлича маънолари бор, жумладан, пишмаган, гўр, чала, уни етук эмас, хом-хатала, ҳатто дирдов маъноларигача англатади. Шу маъноларни кўзда тутиб бўлса керак, ёзувчи «Думбул» номидан пичинг тарзида гўё девоналарча фикр юритаётган бўлиб, янги мактабларда дарс бераётган чаласавод, гоҳо ўта билимсиз муаллимлар қисқа муддатли курсларни битириб, билимдонликни пеш қиляётган кишиларни қаттиқ танқид қилади. Ҳодирийнинг яна шу йўналишдаги кичик ҳажвий асарларидан «Оғ-

зингга қараб гапир», «Рўза, ифтор, хатм, закот», «Узр», «Замонанинг зайли» каби талай асарларида биз уларнинг кулгили қиё-фаларини кўрамиз.

Абдулла Қодирийда мунофиқликни фош этиш ўта кучли, бу жипхатдан унга тенг келадиган ёзувчини топиш қийин. Зотан, ёзувчи асли иймони бут, инсоний эътиқоди юят мустаҳкамлиги унинг ҳар бир кичик асарида ҳам кўриб туради.

Қодирий ҳар бир кичик сатирик лавҳада ҳам муайян бир гуруҳ вакиллариининг типик образларини яратади, уларнинг ўзига хос хусусиятларини, фаолияти, ҳаракат доираси, шароити-вазиятларини ҳам тўлиқ қизиб беради. Бу ҳол адабиётда реалистик йўналишнинг шаклланиши, ривожланишига тобора мустаҳкамланишига олиб келар эди.

Биз юқорида танишиб ўтган рижкор типларга жуда мос туншадиган, йўл-йўриқни кўрсатиб турадиган, билмаган нарсалар ҳақида энг билимдонликни даъво қиладиган чала муллалар ҳам бор эди, бундайлар ҳозир ҳам тўлиб ётибди. Қодирий «Тинч иш» ҳикоясида ана шундай шахслардан бири — Домла Шариф Охунд кирдикорларини фош қилади. Ҳикояда ўқувчи дастлаб Шариф Охунднинг ташқи қиёфаси билан танишади. Унинг номини эшитган ҳар бир киши кўз олдида «катта салла, узун чопон, семиз гавда, ўнг қўлининг енгидан тўрт эллик тасбеҳ учи кўриниб турган қип-қизил баркаш юз, мош-биринч соқол бир киши» намоён бўлар эди. Ёзувчи бош қаҳрамоннинг диний илмларни ҳам, халқаро аҳволини ҳам, бутун Шарқ ва Ғарб мамлакатлари, Америка қитъасигача яхши билишни даъво қиладиган, аслида эса, бирор соҳада тасавури йўқ, ҳатто ўз атрофида юз бераётган ҳаммага маълум оддий воқеаларни ҳам пайқамасдан, кулгили аҳволга тушиб қолаётган шахсларнинг инқирозини ифода этади. Қодирий бундай кишиларда ҳаминша мунофиқлик рўй бериб туришини усталик билан кўрсатади. Домла Шариф Охунд «Мударрисликка сайланмасдан илгари, оқ подшога нима учундир, мастеровойлар каби, ёвлик — душманлик сақлаб юрар эди. Алланырсамов деган тўра томонидан муддарисликка «указ» берилгач, оқ подшонинг яшамоғига қўл кўтариб дуо қилган кундан бошлаб, ўзида Николайга бир яхши истак сеза бошлайдир. Тўғри келган йиғинларда... кофир бўлса ҳам «нубувват», яъни пайгамбарликнинг ярим кучи бор (чунки, подшо — ишф нубувват, яъни пайгамбар наслдан), деб оқ подшони юқори кўтариб қўядир...»

Октябрь инқилоби ғалаба қозониб, оқ подшо тахтдан тобутга олиниди деган гапларни домла эшитиб, ёқасини ушлаб қолди. Эл орасида «хуррият-хуррият», «янгидан сайлов бўлади», деган гаплар тарқалди. Домла ваҳимага тушди. Фақат «тавба, тавба», деб қўкка боқиндан бошқага ярамай қолди. Бундан бир йил илгари мударрисликка — сайлангани ҳақидаги «указ» қоғози сандиққа «тушишида Охунд домлага қандай умидлар берган бўлса, бугун сандиқдан чиқинида шу даража умидсизлик туғдирди...»

Ёзувчи сатирик асарларида ҳар бир деталдан образ характери, ички дунёсини, руҳини очиш учун фойдаланади. Домлага бир йил илгари умид бағишлаган «указ» қоғоз энди умидсизлик бағишлайди. Қоғозни сандиқдан олиб бир кўздан кечираётган домланинг айни вақтдаги ҳолатига эътибор қилинг: «Бу қоғоз яхши сақлангани учун ҳар қаватини очган сайин шалдираш ва шалдираш Охунд домлани аллақандай маънос этар эди...»

Домла қоғозни ўзи ўқий олмайди, лекин ури очгандаги ҳузур-ҳаловати эсига тушиб, бутун гавдаси тил билан англагиб бўлмаслик бир лаззат билан жимирлашиб кетгани ёдига тушди. Шу вақтда домла бўшашиб, ғамга ботади, умидлари пучга чиқади, ҳатто қадрдон — «указ» қўлидан тушиб кетаёзди... Энди бир неча вақт ҳушидан ҳам кетган эди...»

Биз мана шу келтирилган парчаларда ёзувчи худди ўзи Чехов ҳикоялари ҳақидаги фикри, мулоҳазаларига амал қилиб, бирор сўз ёки детални бекорга ишлатмайди. Биргина «Указ» домланинг бир неча хил ҳолатини ифода этишда иштирок этади. Ҳушидан кетган домла ўзига келгандан кейин «указ»ни буклай бошлади. Указ: «Мени кўрма ҳам, куйма ҳам!» деган каби ўз-ўзидан шалдироқсиз буклана бошлади. Ёзувчининг назик кузатишлари ва тасвирини қарангки, қоғоз очилаётганда «овоз» чиқаради, чунки тахтидан текислаб олинади, букланиб, узоқ вақт бир хил ҳолатда сақлангани ва шу ҳолатга мосланиб қолганидан кейин энди букланаётганда шалдирамайди; бу тасвир биринчидан қоғознинг оддий ҳолатини, иккинчидан эса, энди ўз мавқеи, аҳамиятини йўқотиб «овози» ҳам чиқмай қолган домла руҳини билдиради. Шунинг учун ҳам Отин ойи указни сандиққа олиб кетмак бўлганида, домла орқасидан яхши қол, деган каби маънос бўлиб қараб турар эди. Яна бир оҳ тортгандан кейин домла оқ подшони ўрнидан туширганлари учун мастеровойларга лаънат ўқиди...

Абдулла Қодирий сатирик асарларида Шарқ ва Ғарб мумтоз адабиёти вакиллари ижодий таъсири бор дейилган эди. Айниқса, рус классикларидан Гоголь, Чехов асарларини севиб ўқиган, улардан таъсирланган, таржималар қилган. Жаҳон адабиёти намуналари, адабий ҳаёти билан чуқур танишмай туриб ёзувчи бўлиш мумкин эмаслигини чуқур тушунган Қодирий Чеховдан «Буқаламун», Гоголдан «Уйланиш»гина эмас, яна кўпгина Ғарбий Оврупо ёзувчилари асарларидан таржималар қилган ва уларнинг ижодий мактабларидан, маҳоратларидан ўрганган. Ёзувчилик тўғрисида Қодирий шундай деган эди: «Ёзувчи бўладиган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак. Энг яхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ўқиш зарур. Ўқиганда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига англата олганини диққат қилиб, суриштириб бориш керак. Шундагина ёзувчилардан ҳунар ўрганиш мумкин».

Қодирий асарларининг умрбоқийлигининг сирларидан бири шуки, ўтган саҳифаларда таъкидлаганимиздек, ёзувчи дастлаб

бизга тил жиҳатдан яқин бўлган турк, озарбайжон, татар ёзувчилари, ўзбек классик адабиёти хазинаси, сўнграқ рус классик, Шарқ ва ғарб адабиёти илгор намоёндаларининг маҳорат мактабларидан усталик билан ижодий фойдаланди. Унинг романларида буюк араб ёзувчиси, араб адабиётида тарихий романлари билан танилган Жўржи Зайдон, шарқшунос олим Л. Климович таъкидлашгач, Вольтер Скотт таъсири сезилса, ҳажвияларда Гоголь, Чехов, Сервантес мактаблари таъсири бор эди. Ёзувчи мана шу илмий-ижодий манбалардан ўқиш, ўрганиш туфайли ижодий камолотга эришди. Унинг ижодий ютуғи катта насрий асарларда айниқса тўла-тўқис намоён бўлди. Зотан Қодирий то йирик асарлари — романларига киришгунча бир қатор ҳикоялар, ҳажвий асарлар, тақризлар, публицистик мақолалар, фелъетонлар ёзиб қаламини қайради, ниҳоят биринчи ўзбек миллий романининг энг яхши намунасини яратишга муяссар бўлди.

4. «ЎТКАН КУНЛАР» РОМАНИНИНГ ЁЗИЛИШИ ТАРИХИДАН

Абдулла Қодирийнинг ўзи «Ўткан кунлар»ни ёзилиши тарихини шундай изоҳлайди:

«Қарийб ярим умрини хон замонларида яшаган, талай ўтмиш воқеаларнинг шоҳиди бўлган отам ёшлигида қизиқ-қизиқ хотираларни сўзлаб берарди. Бу хотиралар менда тарихга қизиқиш уйғотди. Сўнгра ўша даврларимиз тарихига оид анча китоб манбалари билан ҳам танишиб чиқдим. Қўлим қаламга хийла келиб қолгач, менда ана шу ўтмишимиздан Ғарб романчилиги асосида каттароқ бир асар яратиш ҳаваси туғилди. Тарихий воқеалар, бошимда шу қадар кўп, гўё қайнар, менга тинчлик бермас эдилар...» (Х. Қодирий, «Отам ҳақида», Т., 1974, 76-бет).

Ҳабибулла Қодирийнинг отаси ҳақидаги хотираларида ёзувчи ижодий тафаккури нақадар чуқур ва кузатувчанлик қобилияти нақадар ўткурлигини изоҳловчи айрим далиллар ҳар бир ижодкор учун ибратли бўлиб, ҳеч қачон эскирмаслиги билан ҳам қимматлидир. Шундай далиллардан яна бирини келтириш фойдадан холи бўлмаса керак. Қодирий отасининг бир кексагина дўсти меҳмонга келгани ва шу кунни улар ўртасида бўлиб ўтган суҳбатлардан ёзувчи сифатида қандай фойдаланганини Ҳабибулла шундай тасвирлайди: «Отам меҳмондан сўради,— деб ҳикоя қилади Абдулла Қодирий.— Андижондаги хотинингиздан нечта болангиз бор?» Уларнинг суҳбатида мен англадимки, бу меҳмон тошкентлик бўлиб, уйли-жойли, бола-чақали киши экан. Аммо ёшлик чоғлари савдо важи билан Андижонга бориб қолиб, у ерда кўп йиллар истиқомат қилган, Андижондан ҳам уйланиб бола-чақали бўлган ва кексайгач, ўз шаҳрига қайтиб келган. Меҳмоннинг ана шу соддагина тарихи менга чуваланган иннинг учини топиб бергандай, ёзмоқчи бўлган «Ўткан кунлар» романининг шаклини чизиб бергандай бўлди. Шу асосда бошимда воқеани аста-секин

кенгайтира, ривожлантира бошладим... ва қўлимга қалам олдим...» (Шу китоб, 76—77-бет).

Абдулла Қодирий романга асос қилиб олинган давр тарихига оид кўплаб манбаларни ўрганиб чиқиш, ҳаётий кузатишлардан ташқари воқеалар содир бўлган ёки содир бўладиган жойларни ҳам ўз кўзи билан кўриш учун Фарғона водийсига — Марғилон, Қўқон томонларга бир неча марта саёҳат қилган, тарихий жойларни кўриш, билиш билан бирга у ерлардан кўплаб таниш-билишлар ҳам орттирган. Бу ҳақда камина ҳам, 1976 йилда Марғилонга сафар қилиб, Абдулла Қодирийнинг 20-йилларда орттирган бир қатор дўстларини топиб, учрашдим. Ўша йили баъзилари 80 дан, баъзилари 70 лардан ошган — Жаҳоний тахаллуси билан шеърлар ёзиб юрган шоир табиат кекса маърифатчи, бутун умрини маориф ишларига бағишлаган бир зиёли, Нуриддин ҳожи исми китоб дўконинда ишлаб келган нуруний бир кекса отахон — Қодирийнинг Марғилон сафарига деим бирга бўлишгани, у билан жуда қадрдон бўлиб қолишгани ҳақида, Марғилон тарихи, қадимги (аллақачон кўмилиб кетган) дарбозалар ўрнини аниқлашда қандай ёрдамлар берганини ваъқ билан айтиб беришди.

«Ўткан кунлар»ни ёзишдан олдин ёзувчининг қўрган тайёргарлиги ҳақида кейинги пайтларда ҳар хил муносабатлар билан бир қанча маълумотлар матбуотда эълон қилинди. Шулардан кўпларини қиёслаганда, Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида», «Абдулла Қодирийнинг сўнги кунлари» асарларидаги маълумотлар энг ишончли деб ҳисобланишга ҳақлидир. Зотан, Ҳабибулла ўз ҳаётининг мазмуни — отаси ҳаёти ва ижодий фаолиятини чуқур ўрганишда деб билди ва бу соҳала ғоят қимматли мерос қолдирди.

Абдулла Қодирий таваллудининг 95 йиллигини кенгроқ ишонлаш муносабати билан жумҳуриятимиз рўзнома ва ойномаларида анча-мунча мақолалар эълон қилинди. Бир қатор хотиралар чоп этилди. Ёзувчининг шахсий ҳаёти, оила аъзолари, уларнинг тақдири ҳақида ўқитанларимиз орасида Ҳабибулла Қодирийнинг «Ёшлик» ойномасида босилган «Абдулла Қодирийнинг сўнги кунлари» ҳужжатли қиссаси, ёзувчининг кичик ўғли Масъуд Абдуллаевнинг «Ўчмас хотиралар» («Тошкент оқшоми», 1990 йил, 11.1), Юнус Мақсудов, Раҳматхўжа Азизхўжаев, Сулаймон Азимов сингарп бир қатор кекса журналист, ўқитувчи, ёзувчи, олимларнинг хотиралари, машҳур олим ва драматург Иззат Султоннинг Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ни саҳна асари ва бошқаларнинг ёзувчи ижодий фаолияти билан бирга унинг бошидан кечирган ғоят оғир ва мураккаб ҳаёт йўли ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилишимизга кўмаклашди.

Адабиётшунос олим Матёқуб Қўшқонов «Ундан беҳад қарздоримиз» («Қишлоқ ҳақиқати», 1990 йил, 12 январь), «Ўтмишдаги мафкуравий вазиятлар ва Қодирий» («Тошкент ҳақиқати», 1990 йил, 6 январь), ёзувчи Хайриддин Султонов «Андиша» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 8 декабрь) мақолалари,

ёзувчи Ўткир Хошимов «Ўзбек характери» («Тошкент оқшоми», 1990 йил, 11 январь) баднасида Абдулла Ҳодирийнинг машҳур романларининг ғоявий-бадиий қиммати анча очилади, айниқса «Ўткан кунлар» романининг турли томонлари моҳиятини чуқурроқ очишга, ҳаракат қилинади. Бу Ҳодирий ижодини ўрганишга киришилган 20-йиллардан буён ўтган даврда биринчи марта ёзувчи ва унинг ижодига кўрсатилаётган бемалол, очиқ ва самимий ҳурмат тарзида бизга жуда қувончли туюлди. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, ёзувчи таваллудининг 95 йиллиги муносабати билан жумҳуриятимиз матбуотида эълол қилинган мақолалар сони анчагина бўлиб, биз улардан баъзиларинигина келтирдик, холос, уларнинг ҳаммасини эслатишга имконият ҳам йўқ. Гап шундаки, уларнинг ҳаммасига хос битта хусусият — деярли барча мақола муаллифлари Ҳодирийга нисбатан чуқур ҳурмат ва эҳтиромларини биринчи марта бемалолроқ изҳор этишади ва ҳар қайсилари бирор жиҳатдан ёзувчи ижодининг янги қиррасини очишга ҳаракат қилишади. Мана шунинг ўзи — ёзувчи мавқеи халқимиз онига нақадар чуқур сингиб кетганини тасдиқлаб беради.

«Ўткан кунлар»га нисбатан муносабатлар тарихини синчиклаб ўрганилса, шунинг ўзи бир катта китоб бўлади.

Тарихий роман ёзувчи тарихий воқеалар, шахслар ҳаётига онд энг муҳим нуқталарни аниқ ифодалаш учун уларни чуқур ўрганиб чиқади, унга ижодий тафаккур кўмагида бадиий бўёқ беролсагина санъат асари майдонга келади ва тарихий ҳақиқатнинг бадиий ҳақиқатига эришади. Тарихий бадиий асарнинг энг муҳим нуқтаси айни шу йўсин билан белгиланади. Абдулла Ҳодирий ўзбек адабиётида биринчи бўлиб бу ишга қўл урди ва гоят катта муваффақиятга эришди. «Ўтган кунлар» ўзбек халқи тарихидаги муайян бир давр воқелигини танлаб уни бадиий ифода этишда бутун Ўрта Осиё халқлари адабиёти тараққиётига таъсир кўрсатди. Бу ҳолни Мухтор Аvezов, Берди Кербобоев, Ҳидир Деряев, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Иззат Султон сингари атоқли олим ва ёзувчилар бир неча бор таъкидлаб ўтдилар.

Абдулла Ҳодирий «Ўткан кунлар» учун ўзбек халқи тарихидаги жуда катта фожиалар рўй бераётган бир даврни — Ўрта Осиёни чор Россияси томонидан зўрлик билан босиб олиб, унинг барча бойликларини талон-тороғ қилишга киришган, ўлкани хом ашё заминига айлантириб, мустамлакачилик сиёсатини шафқатсиз ўрнатган давр воқеаларини мавзу қилиб олди. Буюк ҳукмрон Амир Темур вафотидан кейин Ўрта Осиё майда хонликларга бўлиниб кетиб, улар ўртасида ҳам зиддиятлар кучайган ва бу зиддиятлар Россия империясининг босқинчилигини муайян даражада осонлаштирган эди. Душманга қарши бирлашиб ягона куч тарзида қаршилик кўрсатишмас экан, шу майда хонликлар йирикларига ери бўлиб кетавермас, бундай ҳоллар тарихда кўп учраган.

«Ўткан кунлар» ёзилган йилларда Октябрь тўнғариши эндигина рўй берган. Эски ҳаёт ва унинг барча қирраларига қарши ўт очилган. Инқилобгача бўлган барча воқеа-ҳодисалар инкор

этилан. Сиёсатда, фанда, адабиёт ва санъатда ўтмишга, тарихга фақат салбий баҳо бериш, ҳатто тарихни, бузиб кўрсатилса-да, инсонларда унга нафрат уйғотишга интилиш кенг кўламда авж олдириб юборилганди. Буни комфирқа ўзининг биринчи даражали вазифаси қилиб қўйди, ҳамма фаолиятида шунга амал қила бошлади. Мазкур ҳаракатларнинг оқибатида адабиёт буйруқ билан иш кўришга мажбур этиладиган бўлиб қолди. Бундай сиёсатнинг нотўғри эканлигини 20-йилларда тушунадиган зиёлилар жуда кам эди. Аммо бутун шўро адабиётида ҳам, ўзбек адабиётида ҳам айтилиши 20-йилларда тарихий мавзуларда бадий асар ёзишга жуда кўпчилик ёзувчиларнинг киришганлиги эътиборни тортади. Агар таъбир жоиз бўлса, айти янги ҳаёт қуришга бўлган даъватлар ёзувчиларни инқилобгача бўлган «ёмон» ҳаёт билан ундан кейинги «яхши» ҳаётни қиёсلاш ва ҳар қандай услуб, шаклда янгиликни улуғлаш мажбурияти қаршисига қўяди. Шу даврда ўзбек адабиётида ўтмиш мавзуларида ёзилган бадий асарларнинг деярли 99 фоизи мана шу руҳда пайдо бўлди. Аммо Абдулла Ҳодирийнинг тарихий романлари — «Ўткан кунлар» ҳам, «Меҳробдан чаён» ҳам бу қусурдан ҳоли ягона асар дейиш мумкин.

20-йилларда халқимиз чиндан ҳам ўз тарихига, ота-боболари босиб ўтган шонли ҳаётини йўлларни билишга оммавий равишда қизиқиб қолган, зотан, инқилобдан кейинги бутун ҳаёт ва сиёсат шунини тақозо қиларди. Ўтмишни билишнинг энг оммавий усули — тарихий-бадий асар ўқиш, тарихий мавзуларда сахна асарларини кўриш билан таъмин этилар эди. Абдулла Ҳодирий халқимизнинг бу эстетик талабларини чуқур тушунди ва тарихий мавзуларда романлар ёзишга киришди. Абдулла Ҳодирийнинг романлар ёзишга киришмоқ учун кўрган тайёргарликлари ҳақида Ойбек ҳам ўзининг 1936 йилда ёзган «Абдулла Ҳодирийнинг ижодий йўли» номли китобчасида анча тўла маълумот берган. Мазкур китобчада Ойбекнинг таъкидлашича, А. Ҳодирий роман ёзиш учун тайёргарлик кўрди, Худоёрхон даврига оид тарихий мавзуларни, кўпгина тарихий шахслар ҳаётини ўрганди, жуда кўп тарихий ҳужжатлар тўплади. Қўқон ва Марғилондаги Худоёрхон даврига оид ёдгорликларни синчиклаб текширди. Худоёрхон авлодларининг эсдаликларини тўплади.

5. ТАРИХ ВА ЗАМОН

«Ўткан кунлар»нинг бутун мавзун, асосий мазмуни тарихий воқеалардан иборат бўлиши билан бирга ғоят замонавийлиги билан қимматлидир. Шуниси ҳам борки, бу асар гарчи 20-йилларда қанчалик замонавий аҳамиятга молик бўлса, мана орадан салкам 80 йил ўтгани билан ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ. Йўқотмиш у ёқда турсин, аксинча, йиллар ўтиши билан Ҳодирий асарларининг янгидан-янги қирралари очилиб, унинг бадий, тарихий, тарбиявий аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Асарнинг буюк-

лигини белгилайдиган нуқта ҳам — унинг замонлар, тузумлар, воқеалар ўтиши билан эскирмаслигидадир.

Романга мавзу қилиб танлаб олинган давр Ўзбекистон тарихида қандай давр эди?

Юқорида бир оғиз таъкидлаб ўтилган — XIX асрнинг ўрталари ва иккинчи ярмида бутун Ўрта Осиё ўлкаси — Бухоро, Хева, Қўқон хонлиги деб аталамиш уч феодал хонликлари ихтиёрида эди. Қўқон хонлигида асосан ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар ва тожиклар яшарди. Мазкур хонликка қарашли ерларда кўпгина қипчоқ қабилалари ҳам бор эди ва бу қабила вакиллари Қўқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнардди.

Қипчоқ қабилаларининг Қўқон томонларда пайдо бўлиши тўғрисида шарқшунос олим В. Наливкин бундай маълумот беради: «...Мусулмонлар эрасининг тахминан XI аср бошларида қипчоқларнинг Россиядан худди собиқ Олтин Ўрда ёки қипчоқлар ўрдасидан чиқиб кетган бир қисми шу ёққа келиб қолган» (В. Наливкин, «Краткая история Кокандского ханства», Казань Императорского университета, 1886, 17-бет).

Қипчоқлар кейинчалик ўзбек халқига қўшилиб кетди. Уларнинг қабилачилиқ давридаги тирикчилиги аксар чорвачилиқ билан боғланган бўлиб, ҳаминша эътиборини ўтлоқ жойлар тортиб турарди. Шу сабабдан қипчоқлар ўтлоқ ерларга катта-катта қўрғонлар қуриб, ҳатто мол-мулклари билан шу ерларда қишлаб қолардилар. Ўзларининг моддий жиҳатларини шу йўл билан бир мунча мустаҳкамлаб олгач, сиёсий жиҳатдан ҳам мустаҳкам бўлиб олинга интиладилар. Энди ўтроқ халқлар билан қипчоқ қабилалари ўртасида сиёсий ҳокимият учун қаттиқ кураш боради. Буенинг устига хонликлар ўртасидаги ўзаро урушлар, ҳар бир хонлик таркибидаги беқларнинг амал, мансаб, шахсий манфаат йўлидаги хилма-хил келишимовчиликлари қабилалар ўртасидаги курашларни янада кескинлаштириб юборарди. Мана бу ҳол феодал якка ҳокимлик тузумини аста-секин емирилишига олиб бормади қўймасди. Бутун хонлик, баъзан эса, айрим кичик беқлар ҳам ўз мақсадини амалга ошириш учун бир қабилани иккинчи қабилага турли йўллар билан қарши қилиб қўяр, шу туфайли бекорга қон тўкишлар рўй берарди. Бундай жанжаллардан келиб чиқадиган кулфатлар халқни эзар, мамлакатни вайрон қиларди. Абдулла Қодирий тарихий ҳақиқатни қанчалик маҳорат билан бадий ҳақиқатга айлантиролганни кўриб ҳайратга тушамиз. Мазкур бадий ҳақиқатнинг тарихий манбаи асли бундай эди, XIX асрнинг қирқинчи йиллари бошларида Бухоро амири Насрулло Қўқон хонлигига қарши юришлар қилади. Аммо ҳар сафарги юришлар муваффақиятсиз чиқади. Шу тўқнашувлардан сўнг хон кўтарилган Шерали даврида қипчоқларнинг жуда кўп қонли курашлари, қўзғолоплари натижасида қипчоқлардан чиққан тadbирдор бек — Мусулмонқул хонлигидаги ҳамма ишларнинг жилловини қўлга олади. Шералихон ҳам унинг сиёсатида илорози бўлган феодаллар томонидан ўлдирилгач, Мусулмонқул ўзи тўп-

лаган ҳарбий кучлар ёрдамида 14—15 ёшлар атрофидаги Худоёрхонни тахтга ўтказди. Ёш бола тахтда бир жонли ҳайкал тарзида — қўғирчоқ бўлиб ўтираверарди. Бу ҳам етмагандек, Муслмонқул айёрлик билан ўз мавқеини сақлаб қолиш мақсадида Худоёрхонга қизини берди, амалда эса яна ҳокимият жиловини қўлида сақлаб қолади. «Ўткан кунилар»да бу тарихий воқеалар ҳам гоят зўр бадиий ифодасини топган.

Муслмонқул ўз мавқеидан фойдаланиб, ҳамма юқори мансабларга қипчоқлардан тайинлайди. Ана шундай йўл билан тарафкашликка замин ҳозирланади ва гоят даҳшатли гуруҳбозлик бошланиб кетади. Табиийки ҳокимият ўртасидаги ички зиддиятлар ҳамisha эл бошига қулфатлар солади, юртни вайрон қилади. Мана шу ҳол турли табақалар ўртасидаги, шу билан бирга хонлик атрофидаги амалдорлар феодаллар ўртасидаги тарафкашлик курашларини янада кескинлаштириб юборди.

Биз романнинг «Қипчоққа қирғин» деб аталган бобида Худоёрхон ҳам эсини таниб ўз ҳокимиятини ўрнатишга интилиб, қипчоқларни — етти ёшдан етмишигача қипичдан ўтказилганидан ҳаяжонга тушамиз. Зотан, энди бошқа қабилалар Худоёрхон тарафдорлари атрофида бирлашиб, Муслмонқул истибодига қарши қурашади. Ниҳоят, 1853 йилда Муслмонқул ва унинг тарафдорлари қатл этилади.

Ўлкада рўй берган бундай ўзаро қирғинлар, турли қабилаларнинг ҳокимият учун бўлган курашлари, мугтасил давом этаётган жанжаллар ва фитналар феодал хонлик тузумининг бўгинларини бўшаштирган, энди бу усул идоранинг тарихан инқирозга юз тутишини муқаррар қилиб қўйган, давлат тузуми тартибларини ўзгартириш тарафдорларини майдонга чиқарган эди.

Ўрта Осиё ҳудудидаги ички зиддиятлардан кучсизланган хонликларга 1865 йилда чор Россияси ҳужум бошлади. Майда хонликлар Россиядек бир бутун қудратли империя босқинчилигига дош беролмаслиги табиий эди. То 80-йилларнинг охиригача бутун Ўрта Осиё ўлкасига Юсуфбек ҳожи ибораси билан айtilса, «ўрис бўйинтуруғи» кийдирилди.

Адабиётшуносликда 20-йиллардан то шу кунларгача ҳам Россиянинг Ўрта Осиёга кириб келишини фақат ижобий баҳолайдиган сохта тарихчилар бўлди. Чунки инқилобдан кейинги биринчи кунлардан бошлаб Туркистон ва унинг халқига бўлган муносабат — чор Россияси ҳукмронлигида ўрнатилган шовинистик спёсатдан фарқ қилмасди, балки ундан неча марта баттарроқ эди. Ақли расо ҳар бир зиёли буни яхши билади. Буни тасдиқловчи тарихий асарлар жуда кўп, ҳаммасини санаб чиқиш шарт эмас. Аммо биргина ҳужжатли насрий асарни селатиб ўтиш билан чекланамиз. У ҳам бўлса Фозилбек Отабек ўғли томонидан ёзилиб, 1927 йилда нашр этилган «Дукчи эшон воқеаси» китобидир. Асар аниқ тарихий далилларга таяниш билан қаноатланмай, Россия босиб келган йиллардаги тўкилган қонлар, қирғин ва маҳаллий аҳоли шаънига қилинган ҳақоратларни ўз кўзи билан кўрган бир

қанча жонли гувоҳларнинг эсдаликларини келтиради. Ҳша вақтда ўз ғалабасидан мағрурланиб — тўп отиб, ичиб, маст-аласт халолашиб ўтирган рус солдат ва офицерларининг бир қанча фото суратларини ҳам китоб саҳифаларида эълон қилган.

Бу тўғрида мунозарали фикрлар ҳамон давом этади. Тарихчи олимлардан академик Аҳмадали Асқаровнинг 1991 йилда «Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») рўзномасида бўлиб ўтган тарихчилар суҳбатида билдирган фикрича Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиши ҳақида ҳамон тарихчилар бир фикрга келганлари йўқ, яъни Ўрта Осиё Россияга ўз ихтиёри билан қўшилганми ёки босиб олинганми? Унинг бу масала ҳал бўлмаган дейиши олимларнинггина эмас, оддий зиёлиларни ҳам ҳайратга солиб қўйди. Бу гапни бирор бошқа соҳага тегишли кимса эмас, тарихчи академик томонидан айтилишини нима деб баҳолаш керак? Адабиётшунослар орасида эса, то кейинги йилларгача — мамлакатимизда янгиланиш бошланган даврда ҳам, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ида русларга нисбатан миллатчилик қилинган, Россиянинг Ўрта Осиёга киришини Отабек ва Юсуфбек ҳожилар қоралаганлар; бу ёзувчи дунёқарашининг чекланганини билдиради, деган фикрни Ҳомил Ёқубов Ҳафиз Абдусаматовлар муттасил давом эттириб келдилар. «Ўткан кунлар»нинг 80-йилларда Ғ. Ғулом нашриёти, «Ўқитувчи» нашриёти томонидан чоп этилган нашрларидаги сўнгги сўзда Ҳомил Ёқубов бундан 30 йиллар илгариги фикрини айнан шу руҳда такрорлади. Ваҳоланки, Абдулла Қодирий 20-йилларнинг бошларидаёқ чор Россиясининг мустанлакачилик сиёсатини тўғри тушуниб баҳолаган, романда тўғри бадиий акс эттирган эди. Маҳаллий феодал бек ва бошқа амалдорларгина эмас, оддий халқ ўртасида ҳам Россиянинг босқинчилик сиёсатиға қарши қаттиқ қаршилиқ қилганлар бор эди. Айниқса, миллий бойликни талон-тарож қилишда бош бўлган шарқшунос рус олимларидан тортиб, Туркистон генерал губернаторларию офицерлар, оддий солдатларгача фаол қатнашганини маҳаллий аҳоли ўз кўзи билан кўриб турарди.

Ўтган асрнинг иккинчи яримларида Туркистондан талон-тарож қилиб Москва, Петербург музейларига олиб кетилган буюмлар, рус амалдорлари ва солдатлари томонидан ўғирлаб сотилган, ҳатто чет элларға чиқарилган, ўзлари уй-уйларига олиб кетган қимматбаҳо рўзгор, олтин-кумуш безак ва бошқа ноёб жавоҳирлар рўйхатиғача кўрсатилган мақолаларни халқимиз кейинги йилларда бир неча матбуот саҳифаларида ўқиб турибди. Бу тўғрида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида (1991 йил 19 июнь) чоп этилган бир ҳужжатдан озгина далил келтираимиз.

«1853 йили рус қўшинлари Оқ маҳит қалъасини босиб олган пайтдан бошлаб, то туркман ерларини забт этгунгача бўлган босқинчилик юришлари давомида рус олимлари архивлар, кутубхоналар ва бошқа маданий ёдгорликларни қўлга киритиш ишларини гоят ишоқлик билан олиб бордилар...»

Тарихчи олима Нафиса Содиқова Россия барча талон-торож ишларини режа билан амалга оширишнинг алоҳида йўлларини ишлаб чиққанлиги ва бу ҳақдаги махсус қўлланма Туркистон билан Россиянинг чегараси бўлган Оренбургдаги божхонага аниқ рўйхат ҳам бериб қўйилганини таъкидлайди. Қандай нарсаларни олиш ҳақидаги рўйхат рус солдат ва офицерлари қўлларига ҳам берилган. Шарқ халқлари тарихига оид маънавий бойлик манбалари — қимматбаҳо китоблар, қўлёзмалар, маданий бойликларни талашда Москва ва Петербургдан бизга «гўё илмий ёрдам бериш» баҳонасида келиб-келиб турган шарқшунос олимлар — Н. И. Веселовский, К. Г. Залеман, Н. Ф. Петровский, В. В. Радлов, А. Н. Самойлович, В. П. Бартольд ва бошқалар жонбозлик кўрсатдилар. Моддий бойлик ва жавоҳирларни талашда ҳарбий раҳбарлардан тортиб солдатларгача қатнашди. Хива хонлигига босқин ясалганда саройдаги жуда қимматли бой кутубхона ёппасига олиниб, Петербургга юборилди, улар жаҳон Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланади. «Хон саройидан таланган қимматли ўлжалар ичидан 200 пул ясайдиган қолип, хоннинг 25 тилла ва қумуш муҳри, 200 дан ортиқ қадимий танга... заргарлик буюмлари, қимматбаҳо кийим-кечаклар бор эди».

Таланган қимматбаҳо буюмларнинг кўп қисми ўғирлик билан ўзлаштирилди, «ким ошди» қилиб сотилди, бир қисми марказга топширилди...

Рус қўшинларининг Туркمانистонга қилган юришида беҳисоб қон тўкилди. «...Қалъага шафқатсиз ҳужумдан кейин кирилганда унда 12000 туркман ўтов эгасиз қолган эди... Ўтовлар тиламлар, уй-рўзгор буюмлари, қимматбаҳо тақинчоқлар билан тўла эди. Юришда қатнашган солдат ва офицерлар туркманларни таллаб қимматли коллекцияларга эга бўдилар...» «Бухоро амирлиги Россияга қарам хонликка айлангандан кейин бу ерда... совға олиб кетадиган рус амалдорлари кўпайиб кетди. Улар совға илинжида ҳар нарсани баҳона қилиб тез-тез келиб, амир ва хон совғаларини қўлга киритиб, Тошкентда сотиб кета бошладилар. «...Кейинчалик эса совғани фақат генерал-губернаторнинг ўзи олишга киришди. Туркистон генерал-губернатори Розенбахнинг хотини Ольга Ивановна... ундирилган қимматли, нодир совғаларни Тошкентда ким ошди савдосига сотар ва ҳисобсиз пул жамғарарди...»

Абдулла Қодирий чор Россиясининг Туркистонга қилган босқинчилиги ҳақида Юсуфбек ҳожи ва Отабеклар тилидан гоят тўғри фикр-мулоҳазаларни баён қилган эдики, энди буни баралла айтиш вақти етди. Бугина эмас, Қодирий хонлик тузумидаги адолатсизликларни фош этишда ҳам, у даврдаги нур ва сояларни ҳам ҳаққоний ифода этолди. Зотан, Қодирийнинг тарихий ромнларида тарихийликка катта амал қилинган. Биз ҳар бир роман воқелиги тасвирида буни яққол кўрамиз.

Шарқшунос олимлардан А. В. Пяковский, Е. Марковнинг 1901 йилда Петербургда босилган «Россия Ўрта Осиёда» номли китобида шундай бир маълумотни келтиради: «Осиёликларнинг

рус деганда бундай титраб-қақшашига эришиш осон бўлмади ва арзонга тушмади. Ерлиларнинг русга ҳужум қилишга бўлган озгина ҳаракатлари учун ҳам шафқатсиз қонли жазолаш лозим бўлди... Улдирилган бирорта руснинг мурдаси топилган атроф қишлоқлар ёқиб кулга айлантирилди».

Ўрта Осиё халқларининг бошига солинган кулфатлар хали бу билан чекланмайди. Яна хиёл ичкарироқ кирсак, бундан кўра даҳшатлироқ «томоша»лар бирин-кетин чиқиб келаверади: «Туркестанский сборник»нинг 361-том 138-а бетига бизнинг маънавий дунёмизга қарши қилинган у ҳужум ва қатллар ҳақида берилган маълумотлардан биргинасини келтирамиз: «Мусулмонлар маорифи учун асос қилиб олинishi шарт бўлган биринчи бош принцип — уларни руслаштиришдир...» «...Иккинчи принцип — исломни бузиш... Қисқасини айтганда мусулмонларнинг умуман диний жиҳатларини бузишдир».

Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини бевосита амалга оширган руслар билан бирга эзилган ўлкалардаги халқларнинг миллий-озодлик ҳаракатларига хайрихоҳлик кўрсатган воқеаларни виждон билан баҳолаган рус олимлари ҳам бор эди. Бу гапларимизга тарихий далиллар жуда сероб, биз баъзи намуналар келтириш билан чекланамиз. Жумладан, А. Васильев «Правда» рўзномасининг 1980 йил 14 апрель сониди шундай бир фикрни баён қилган эди: «Бутун ҳуқуқи, миллий удумлари, эътиқоди топталган ерли халқнинг мустамлака сиёсатига нафрати мана шулар асосида жўш уриши табиий эди. Миллатчиликни шу омиллар келтириб чиқарди...»

Биз «Ўткан қунлар» романида Абдулла Қодирий ва марказий ижобий қаҳрамонларининг халқ ҳаёти билан қанчалик боғлиқ ҳолда тасвир этилгани, бинобарин, тарихий ҳақиқатнинг бадиний ҳақиқатига нақадар юксак санъаткорлик билан муваффақ бўлганини кўрамиз. Қодирий шаънига то кейинги йилларгача миллатчилик тамғасини босиб келаётган номлари кўрсатилган ва кўрсатилмаган кимсаларнинг халқимиз маданий ва маънавий тарихига нақадар катта хиёнат қилаётганларини ҳам чуқур тушуниб оламиз.

Энди тўла ишовч билан айтиш мумкинки, Отабек ва Юсуфбек хожи ва уларнинг барча ҳамфикрлари жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларида шу жумладан, оилавий ҳаётда ҳам эркин, ўз даврига нисбатан энг илғор гояларни кўтариб, уларни қаттиқ ҳимоя қилувчи тараққийпарвар савдо-тижорат табақасининг типик вакиллари эди.

Отабекнинг биринчи Марғилон сафаридаги савдогарлар билан узрашуви манзараларини, ундаги ажойиб суҳбатларни бир эслаб кўрайлик. Отабек ўз юртларидагина эмас, ундан четда ҳам ҳукм сўриб келаётган қондалар, ҳаётда рўй бериб турган воқеа-ҳодисаларга баҳо беришда гоят довишмандлик кўрсатиши билан «мажлисга тансиқланди». Эътибор жалб этишда ўтирганлардан бирорта шахс унга тенглаша олмайди. Негаки, Отабек ҳамманинг тили

учида турган, аммо айта олмаётган гапларни топиб айтади. Жумладан давлатни бошқариш, эл-юрт манфаатларини ҳимоя қилиш, моддий-маънавий оламни ривожлантириш тўғрисида ғам-хўрлик қилиш, ҳатто шахсий-оилавий ҳаётда ҳам ақл-идрок билан иш тутиш ва ҳоказолар — софдил кишилар учун ҳамма замонларда ҳам энг муҳим ҳаётгий муаммолар бўлиб келгани маълум. Отабек савдо иши билан дунё кўрган ҳар бир борган жойида одамлар, турли воқеа-ҳодисалар ҳақида ўйлайди, таҳлил қилади, ўзича хулосалар чиқаради. Отабек «Ўзимизнинг шаҳарлардан кўпини кўрдим... Ўрус шаҳридан Шамайга ҳам бордим» дейиш билан бошқаларнинг ҳавасини келтирди. Зиё шоҳичи даъфатан жўшиб: «Ҳа, ҳа сиз Шамайга ҳам бордингизми», деб юборди. Унга қўшилган Қутидор «Чин савдогар сиз эмишсиз... Биз шу ёшга келиб ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарларимизни ҳам кўра олмадик; сиз Ўруснинг Шамайгача боргансиз!», деди завқи келиб.

Мазкур мулоҳазалар, савдо воситаси билан дунё кўрган шахсга савдо ходимларининг ҳавас билан қарашлари тасвири яна шуниси билан катта тарихий аҳамиятга эгаки, жаҳондаги барча тараққий этган мамлакатларда савдо-сотиқ ишига биринчи даражали эътибор берилган. Тижоратга кенг йўл очилган мамлакатлар иқтисодий аҳволи ҳам, маънавий дунёси ҳам юксала борган. Унга йўл бермаганларнинг юртлари хароб, одамлари қашшоқ, мол-дий ва маънавий тубанлашиб кетган. Бунга бизнинг етмиш йиллардан ортиқ турмуш тарзимиз яққол мисол бўлиб турибди. Инқилобнинг биринчи кунидан бошлаб савдогарларга қарши кураш очилди. Уларнинг шахсий мол-мулки мусодара қилинди, ўзлари қатл этилди. Шундай қилиб эл-юрт хароб, одамлар қашшоқ ва пасткаш бўлиб кетди. Алдам-қалдам ишлар авж олди. Маънавийти пуч, нопок одамлар кўпайиб кетди. Россия ва Ўрта Осиёдай бой бир мамлакат оқибатда очарчилик хавфи остида қолди. Марксизм-ленинизм деб дунёга жар солиш туфайли бизга эргашган бутун бошли Шарқий Оврупо мамлакатлари ҳам худди биздаги сингари ҳалокатга юз тутди, ниҳоят ҳаммасида давлат тўнтариши юз берди. Халқ биз бошлаб берган ижтимоий тузумдан юз ўгирди, «коммунизм» деган сохта ибора жаҳон миқёсида шарманда бўлди...

Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»и билан 20-йилларнинг бошларидаёқ ҳали инқилоб ўзининг бирор самарасини кўрсатмасдан оқ жамиятнинг қайси йўлдан бориб бахтли бўлиши мумкинлиги тўғрисида башорат қилган эди.

Биз юқорида Отабекни ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг деярли барча соҳаларида даврнинг илғор ғояларини кўтариб чиқаётганини таъкидлаган эдик. Ижтимоий ҳаётдаги муаммолар — унинг ёшлик чоғларидан буён ўз кўзи билан кўриб-кузатиб келаётган хон, бек ва амалдорлар ўртасидаги зиддиятлар, гуруҳбозликлар, ҳокимият учун турли қабилалар ўртасидаги курашлар, натижада ноҳақ тўкилган қонлар — эл-юртни хароб қилаётганлиги роман-

да ҳаққоний тасвирланган. Отабек бу воқеалардан тўғри хулосалар чиқаришга уринади. Худоёрхон давридаги адолатсизликдан Отабек ва Юсуфбек ҳожилар гоёт нафратланидилар. Марғилон савдогарларидан — Зиё шоҳичи уйидаги ўлтиришда Отабек ўз юрти аҳволини тўла таҳлил этиб турмуш ислоҳ қилинмаса, тобора жарга қулаб кетиш хавфи яқинлашаётганидан дарак беради. Гап Тошкентдаги аҳволга келиб тақалганда Азизбекнинг халққа қилаётган жабр-зулми ҳақида эшитувчиларни ҳайратга соладиган даражада тўла маълумот беради. «...Азизбекдан зулм, жафо кўрганлар билан биргаликда энди ўнинчи шикоятимизни юборгандирмиз... Лекин хоннинг йўлбошчиси бўлган кишининг ўзи зулмда Азизбекдан бир неча зина баланд ўринни ишғол этгувчи кимса бўлса, биз қандоғ қилайлик!»

Отабекнинг давлат идораси бобидаги орзулари ҳар жиҳатдан адолат ва ҳақиқат излаш, элни бахтиёр қилиш, юртни обод қилиш каби буюк ниятлари, унинг чинакам халқчил ва ўз тақдирини фақат эл-юрт тақдирини билан боғлаган, ҳар қандай мураккаб вазиятларда ҳам ўзининг буюк мақсадлари ва эътиқодига содиқ қолиши билан ибратлидир. У Россияда савдо-сотиқ ривожланган, бир бутун қудратли давлат сифатида биздаги хонлик тартибларига нисбатан юқори поғовали эканлигини самимият билан изоҳлаб беради.

Отабек сафар таассуротларини оддий бир ҳикоячи тарзида айтиб қўяқолмайди. Кўрган-билганларини таҳлил қилиб беради. Керакли нуқталардан ибрат олишга даъват этади. Бу ҳам эл-юртнинг обод қилиш бобидаги гамхўрлик мақсадлари билан чамбарчас боғланиб кетади. Зотан, эл-юрт гамини ўйлаб яшайдиган шахс то умрининг охиригача бу ҳис-туйғудан холи бўла олмайди, бу чинакам инсонга хос табиий ҳолат, хусусиятдир. Биз Отабекнинг мазкур ҳикояси давомида атрофдагиларни нимага даъват этаётганлигини ҳам, яна бир онда ҳамма кўрган-кечирганларини ҳам билиб оламиз. Бу фазилят — ёзувчининг нақадар сўзни тежаб, билиб ва усталик билан ишлатишидан келиб чиқар эди.

«...Менимча, ўруснинг биздан юқоридалиги унинг иттифоқидан бўлса керак... Аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низойимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман, бошқа хил айтганда Зиё амакимнинг фикрлари қисман тўғри (Зиёшоҳичи «бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли-бадимиздан», деган эди — А. А.). Бу кунги қора чопон ва қипчоқ низоларини сизга бир тимсол ўрнида кўрсатайин, ўйлаб кўрилса, бу низолардан бизга қанчалик фойда ва қипчоқ оғайниларибизга нима манфаат ҳосил бўлмоқда?! — Фақат бундан фойдаланувчилар икки халқ орасига адоват уруғини сочиб юргувчи бир неча ифвогар бошлиқларгинадир».

Мана бу ўринда биз Отабекнинг жамият ҳаётига оид энг муҳим ва мураккаб масалаларда нақадар жиддий фикр-мулоҳазалар юритиш даражасига кўтарилганини англаб оламиз. Шу билан бирга Отабек хонлик давридаги икки зиддиятлар натижасида мам-

лакат бошига қанчалик кулфатлар тушаётганини гоят тўғри ва чуқур идрок этади. Унинг тафаккури шу билангина чекланмайди, балки мазкур оғир вазиятлардан, элни таназулга сургаб бораётган омиллардан қутилиш йўлини ҳам ахтаради ва ўзича буни топади ҳам.

Отабек Худоёр замонидаги амалдорларнинг аксариятини қоралайди. Кўп амалдорлар халқни алдайди, талайди, нифоқ солади, бойлик орттириш, шахсий манфаатини кўзлаш ҳар қандай разолатдан тоймаслик, маишатпарастликка интилиш уларнинг асосий мақсадлари эканлигини дангал очиб ташлайди. Бу қадар тўғри сўзлик ва ботирлик унинг бошига озмунча ташвиш солмади. Бошини дор остига олиб келди. Аммо Отабек мард эди, ўз сўзи дан бир нафас ҳам қайтмади. У ўзининг олий хислатлари ва юксак мақсадлари, фазилатлари билан мазкур табақалардан ўзини бутунлай четда деб ҳисоблайди. Шу билан бирга ўзи мансуб бўлган табақани ўз муҳитида топа олмаётганидан қайғуради.

Тошкент аҳолиси Юсуфбек ҳожи раҳбарлигида Азизбекка қарши исён кўтариш муносабати билан Марғилонда Хомид ва Содиқлар Отабекка қарши бўҳтон уюштирадilar. Отабекни қаматишади. Марғилон қушбегиси томонидан сўроқ қилинганда Отабек ўзининг мавжуд ҳокимияти, ундаги амалдорларга бўлган муносабатларини дангал айтади. Халқ оммасига нисбатан (қайси қабилага мансуб бўлишидан қатъи назар) холис туйғулари билан қараяжани баён қилади. Отабекнинг мазкур фикр-мулоҳазаларидаги буюк ҳаққониятга яна бир тан берадиган жойи шундаки, у халқ орасидаги миллий тафовут (бу руслар тўғрисидаги мулоҳазаларида ҳам кўринган) қабилавий айирмалар, маҳаллийчилик, уруғчилик сингари бачкана, бир қарашда гўё майда кўринадиган, аслида эса жуда хавфли оқибатларга сургаб борадиган иллатлардан холи ва барчасидан юқори туради. У инсонларни ким ва қайси табақага мансуб бўлишидан қатъи назар, чин инсоний фазилатларига қараб баҳолаш фикрини олға суради, халқ оммасига умуман ҳурмат ва ихлос туйғуларини изҳор қиладди. «...Биз на қопчоқларга тарафдор бир киши ва на шаҳарли оғайниларга, — дейди Отабек. — Бу икки фирқа бизнинг назаримизда бир-бирисидан мумтоз, идора ишига бир-биридан ортиқроқ халқлар эмасдир. Шунга биноан Туркистон халқларининг истиқболларини бу икки фирқанинг биттасига ҳавола қилиш баайни қўйни бўрига тоншириш қабилидан бўладир. Нега десангиз, ҳар икки томоннинг иш бошига интилган кишиларининг кўкрагига қўл солиб кўрсангиз, бирисининг фақат эл таламоқ, бойлик орттирмоққагина бўлган орзусини, иккинчисининг кўркли хотинлар, юқори турмушлар учун бўлган мақсадинигина кўриб, икки ордан «элни тинчитай, эл ҳам роҳат тиркичилик қилсин!» деган учинчи бир олий мақсадни чироғ ёқиб ахтарсангиз ҳам топа олмассиз; мана биз тақсир, шу кейинги ишда кўрилмаса ҳам фақат ширин хаёллардагина юрган олий фирқага ўзимизда тарафдорлик ҳис этамиз....»

Халқимиз тарихидан олиб тасвир этилаётган маъзур манзара Отабек билан Хомидлар, яъни элгор фикрлилар билан тескаричи фикрлилар ўртасидаги ғоят кескин курашлар ҳақида ёрқин тасаввур беради.

Агар «Ўткан кунлар»да ёзувчи маҳорати ҳақида гап кетадиган бўлса, ундаги жуда кўп ғазилатлардан энг муҳими — даврлар ўтиши билан ҳам сира эскирмайдиган умуминсоний масалаларни кўтариб чиқилгани тўғрисида алоҳида саҳифалар ёзиш мумкин. Отабек, Юсуфбек ҳожи, Кумуш ва бошқалар қиёфасида, фаолиятида биз айни шундай ғазилатларини кўрамыз. Отабекнинг амалдор беклар, юрт ҳокимлари учун одам танлаш тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари ҳамма даврлар ва ҳамма миллатлар учун баб-баравар тегишли бўлиши билан умуминсоний аҳамиятга моликдир. Асли бадний асардан талаб қилинадиган энг катта вазифа ҳам шу бўлмоғи керак.

Отабек адолатсизликлар ичида қуйиб-пишиб яшаётган бир даврда зулмат ичидаги нур каби қалбимизни ёритади. Ҳаёт муаммоларига янада чуқурроқ кириб боришга ундайди. Ҳар қандай мураккаб, ҳатто ўз тақдири ҳал бўлаётган чоғларда ҳам тўғри сўз, виждон амри билан иш туттиш, ўз эл-юртига, меҳр-муҳаббатига содиқ қолиш, инсонпарварликни унутмаслик, шу билан бирга ғавқулодда жасорати билан китобхонга абадий ибрат бўлиб қолади. Мусулмонқул билан биринчи дуч келгандаги гап-сўзлари ҳаммани, шу жумладан душманларини ҳам завқлантириб юборади.

Отабек ўз тақдири фожиалар қўйнида эканини кўриб турганда ҳам йиғитлик шаънига доғ туширмаслиги сизгари жасорат кўрсатиш билан ҳам китобхон ҳурмати, эътиборини тортади.

Романдаги воқеалар жуда тез драматик равишда ривожланиб бориши билан китобхонни қизиқтириб кетаверади. Воқеалар давомида турли-туман ижтимоий табақаларнинг вакиллари образлари намён бўла боради. Отабекнинг улар билан учрашувлари, муносабатлари воситасида ҳар бирининг ички-ташқи қиёфалари очила боради.

Ёзувчи айниқса Отабекни ҳар томонлама мукамал кўрсатишга, бутун фикри-туйғулари, ички-ташқи оламини ёрқин тасвирлашга алоҳида аҳамият беради. Зотан, Отабек, бутун тўғрилиги, софдиллиги, жасоратлилиги билан Абдулла Қодирийнинг айни ўзига ўхшайди; Янглишмасам, Отабек — бу Абдулла Қодирийдир.

Отабек турли хил феъл-атвордаги шахслар билан тўқнашганда, турли хил вазиятларга тушганда, айниқса энг оғир ва мураккаб шароитларда унинг чинакам қиёфаси тўлароқ очилади. Худди шу характерлари Отабекни кўз олдимизга ғоят кучли, қудратли бир шахс сифатида намён қилади. Бинобарин, ёзувчи бошқа образларнинг хусусий, ҳар бирининг ўзига хос характерларини топиб бадний таҳлил этишга ҳам катта аҳамият беради.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Отабек бу қадар жасорат кўрсатиш билан у хиссиз-туйғусиз бир вужуд эмас, инсонга хос муайян «заифликлар»дан ҳам холи эмас. Маълум вазиятларда изтироб чекиш, дунёга сизмай қолиш, ҳамма нарсдан қўлини ювиб қўлтиққа уриш ва умидсизликка тушиш, керак бўлса, ҳаммасига бефарқ бўлиб қолиш кайфиятлари ҳам унга ёт эмас. Зотан бундай ҳис-туйғудан маҳрум одамлар табиатан ҳаётда йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Бундай одамлар фақат ясама китобларимиздагина бор.

Отабек ўлимга ҳукм этилиб, қатл этилиши аниқ бўлгач, гоят оғир бир руҳий изтиробга тушади. Ўлим олдида унинг руҳида кечаётган ҳаддан ташқари мураккаб бир ҳолатларни Қодирий гоят усталик билан ифода этади. У қанчалик жасур бўлмасин, Мусулмонқул уни жаллодга топширганда руҳи ўзгариб кетади. «Отабек гарангсигансимон деворга суянган, бундаги аллақандай маъноларни англаган тахт, тож, хон, бек каби лаш-лушлар унинг кўз ўнгида қора пуллик қадру қийматсиз...»

Кўриниб турибдики, Отабек ғайри табиий бир инсон эмас, ҳамма оддий кишиларга хос хусусиятлар унда ҳам мавжуд. Қодирий образларининг ҳаётийлиги-ю, реализми қудрати ҳам айтишундадир. Ёзувчи Отабекнинг ички, гоят позик ҳолати кечинмаларини чизар экан, уста санъаткор, инсонлар руҳини чуқур билувчи ва уни бадиий идрок этувчи ижодкор ва файласуф сифатида қалам тебратади. Отабек ўлим олдида гарчи ҳамма нарсага — бутун борлиққа бефарқ «безрайиб» қараса-да, ўз шахсий ҳаётидаги олий мақсади — Кумушга бўлган самимий муҳаббатини асло унутмайдди.

Ёзувчи ўз қаҳрамони қалбига шу қадар чуқур кириб, унинг ички дунёсини жуда яхши очиб беролган. Отабек ҳаётида кечган бу ва бошқа қатор ҳолатлар китобхонда Худоёрхон ва Мусулмонқул сингаги ҳокимият тепасидаги шахсларнинг давлатни бошқариш соҳасидаги нуқсонларини, уларнинг эл бошида туриб кўрсатаётган фаолиятлари, шахсий характерлари ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилади. Яъни ҳаётий зиддиятлар, образларнинг ўзаро муносабатлари воситасида инсон қиёфаси очилади. Шу маънода агар ёзувчи Отабекка замондош ва унинг фаолиятларига раҳна бўлиб турадиган Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек, Ҳомид, Содиқ, Мутал каби шахсларни бермаганда етакчи қаҳрамон (Отабек) образи бунчалик тўла-тўқис чиқмас эди. Салбий образлар орасида Отабекка қарши энг ноҳақ кураш олиб борган — Ҳомид эди.

Ҳомид Отабекка қарши тухматлар уюштириш билан унинг бошига жуда оғир қулфатлар ёғдиради; шу билан бирга Худоёрхон ва Мусулмонқул ҳукуматлари давридаги ички реакциялар кирдикорларининг астар-аврасини ҳам очиб кўрсатади. Уша даврдаги фитначилик, ўғрилик, порахўрлик, мунофиқликни авж олдириб давр сурган малъунлар Ҳомид, қўрбоши ва уларнинг ҳамфикрлари ҳақида тўла тасаввурга эга бўламиз.

Ёзувчи Отабекнинг Қумушга бўлган олий даражадаги муҳаббат туйғуларининг ҳамisha жўш уриб туриши тасвирига энг катта эътибор бергани бежиз эмас. Отабек Қумушни биринчи марта кўрган онидан кейинги бутун ҳаётининг мазмуни унга бўлган муҳаббатидан иборат бўлиб қолади. У энди ҳар кун эмас, ҳар нафаси Қумуш ҳақида ўйлаш билан ўтади. Бирон кун, бирон дақиқа йўқки, Қумуш Отабек қалбини тарк этсин. Отабек фақат Қумушни деб яшайдиган бўлиб қолади. Ҳатто тўй кунини никоҳ ўқиладиганда ҳам Отабек бирон сабаб билан ундан ажралиб қолаётгандай бир ички ҳаяжонда эди. Маълумки, ўзбек йигитлари уйланишда никоҳ ўқилади — бу тантанали маросим сифатида бутун тўй қатнашчилари ҳузурда бўлади. Шунинг учун ҳам йигит уялиниқираб, яна тўғрироғи одоб юзасидан домланинг биринчи сўроғида эмас, учинчи сўроғида жавоб беради, одатда домла то жавоб олмагунча уч маротаба ўқийди. У биринчи сўроқдаёқ «қабул қиламиз!» деб жавоб бермакчи бўлса ҳам, бироқ халқнинг «ўлиб турган экан» деб қиладиган таънасидан чўчиб жавоб бермайди. Яна қайта «сизким фалончи... жумласи домла тарафидан такрорланади. Қуёвларга учинчи сўроқда жавоб бериш одат ҳукмида бўлса ҳам, Отабек бу такаллуфгача боролмайди. Гўё учинчи сўроқ ўрнига «энди олмас экансиз-да» деб мажлис бузиладигандай сезилади-да, ҳамма товушини қўйиб барчага эшиттириб, «қабул қилдик», деб юборардир...»

Романининг бошидан охиригача рўй берган воқеалар сирасига ёрқин нур таратиб турган шу жўшқин, қайноқ, айни вақтда нозик ва майин бу муҳаббат ёлқини Отабек билан Қумуш ҳажри кезларидаги ёзишмаларда айниқса ярақлаб кетади. Зотан, Отабекнинг ишқ-муҳаббатни ғоят баланд қўйиши оқибатида унинг ҳаётида қанчадан-қанча фожиали воқеалар рўй беради. У ҳар қандай вазиятда ҳам ишқ-муҳаббатни ҳимоя қилишдан бир он ҳам чекинмайди. Отабек ўзини мафтун этган қизнинг висоли учун, унинг бахтли ҳаёти учун ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса-да, Содиқ, Мутал, Ҳомид сингари газандаларга қарши танҳо курашади. Бу курашга ҳам уни муҳаббат отлантиради. Ёзувчи асар воқеаларини бир-бирига ғоят мантиқий улаб юбориши, яъни асарнинг композициясини усталик билан тузгани учун «Душанба кун кечаси» гача юз берган воқеаларнинг ҳаммаси Отабекни шундай ҳаракат қилишга олиб келади. Бошқача иш кўриши мумкин эмас эди. Отабек ғоят даҳшатли курашда ғолиб чиқади. Унга ишқ-муҳаббат куч-қудрат бағишлаган эди.

Аммо Отабекни Зайнабга уйланиши иродасизлик эмас, замон тақозосидир. «Ота-она орзуси» туфайли рўй берган воқеаларни ёзувчи шу қадар мантиқ билан изоҳлайдики, унинг ўрнида ким бўлса ҳам бошқача ҳаракат қилолмасди, деб ўйлаб қолади киши. У ҳамisha Зайнабга ачинади, виждонан қаттиқ азобда юради, бир он вақтини ҳузур-ҳаловатда ўтқазингача берилмайди. Аммо у ота-онасининг истагига кескин қаршилик кўрсата олмайди. Юсуфбек ҳожининг мавқеи, ғоят усталик билан қўллаган тадбир-чоралари

бунга йўл қўймайди. Бу жиҳатдан Отабек ҳам ўз замонаси, ўз муҳитининг кишиси сифатида намоён бўлади.

Отабекнинг ижтимоий ва шахсий-оилавий ҳаёт бобидаги ҳамма яхши ниятлари барча олий мақсадлари фақат ширин ҳаёллардангина иборат бўлиб қолди. Ижтимоий ҳаётда адолат тополмаган Отабек оилавий ҳаётда ҳам ғожиаларга учрайди. Шундай қилиб, Отабек ўз даврида дунёга сиғмайди. У яшаб турган муҳитидан қарийб бир аср олға кетган ва шунинг учун ҳам замони уни кўтара олмасди. Зотан, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва уларнинг буюк сафдошлари ҳам ўзлари яшаб турган даврдан бир аср олға кетиб қолганлари учун адолатсиз ижтимоий тузум уларни ваҳшийларча емириб ташлади.

6. ИЖОБИЙ ҚАҲРАМОНЛАР ТАЛҚИНИ

Романнинг марказий ижобий қаҳрамонларидан бири — Юсуфбек ҳожи бизда Отабек ва унинг ҳамфикрларидан кам таассурот қолдирмайди. Юсуфбек ҳожи ўз даврининг энг илғор, ўқимишли, донишманд, тадбиркор, маънавий дунёси ғоят бой, имони-иродаси бутун, халқ ўртасида ўз ишончи, обрўси ва пок ниятлиги билан танилган ажойиб бир сиймодир.

Юсуфбек ҳожи хон ва беклар ўртасидаги келишмовчиликлардан, тобора кучайиб бормоқда бўлган зиддиятлардан қаттиқ қайғуради. Бу нарсалар халқ бошига, эл-юртга фақат кулфатлар келтириб туриши Ҳожини доим изтиробга солади. Зотан, у Тошкент беклигида маслаҳатчи сифатида фаолият кўрсатиш жараёнида ҳам ҳар бир ишни эл-юрт манфаатига қарата бориш тўғрисида ўйлайди. Амал, мансабдан бирон ўз манфаати учун фойдаланишга интилмайди. Юсуфбек ҳожи айни шу инсоний сифатлари билан бизга ғоят қимматлидир. Бугина эмас, Юсуфбек ҳожи дунё воқеаларидан ҳам доимо хабардор, эл-юрт бошига тушадиган айрим ташвишларни олдиндан сезиш, иложи бўлса фалокатнинг олдини олиш тўғрисида бошқалардан кўра олдинроқ чора излашга киришади, жамият манфаатини ҳимоя қилиш бобида тўғри келган ҳар қандай тўсиқ ва хавф-хатарга қарши давгал боради. Шунинг учун ҳам бу фариштасуман — юзларидан доимо нур таралиб турадиган фойзли сиймонинг соч-соқоли фақат эл-юрт қайғуси билан оқарган эди.

Юсуфбек ҳожи ўз даврида феодал-беклар ўртасидаги муттасил давом этиб келадиган уруш-жанжалларга қарши жуда қаттиқ кураш олиб борди. Бу жанжаллар натижасида халқ бошига тушаётган фалокатларни чуқур ҳис қилади. Халққа ачинади, аммо унинг илғор ғоялари, яхши ниятлари амалпараст, манфаатпараст бекларнинг қаршилигига дуч келаверади. Юсуфбек ҳожи ўзбеклар билан қипчоқлар ўртасидаги жанжаллардан айниқса қаттиқ изтироб чекади, ундан бутун вужуди қуйиб кетади. Эл-юрт бошига тушган бу катта фалокатни Юсуфбек ҳожи ўзининг бошига тушган фалокат тарзида ҳис этади. Ҳожи мазкур жанжалларни

келтириб чиқараётган айрим реакцион кучларнинг можароларидан фақат шахсий манфаатлари йўлида фойдаланаётганларини пайқаб, руҳан эзилиб кетади. Умидсизликка тушади, дунёга сиймай қолади, кетма-кет жанжал чиқариб юртни вайрон қилаётган палидлар дастидан дунё Ҳожи кўзига тор кўришиб қолади. Хуллас, ғоят оғир ва мураккаб вазиятларда Юсуфбек ҳожининг энг нозик қалб ҳис-туйғулари айниқса ёрқин намоён бўлади.

Ҳожи қипчоққа қирғин ясамоқчи бўлиб турган беклар йиғинидан «Агарда дунёдан ўтаётган бир кексангизнинг маслаҳатига қулоқ берсангизлар, бу фикрингиздан қайтинг, биродарлар. Илло Юсуфбекни ўлдига чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз...»

Агар Юсуфбек ҳожи ўз манфаати шахсиясини ўйлабгина яшаганда жуда тинч, оиласи таъминланган, Тошкент беклари нима деса, шуни бажариб, эл-юрт деган нарсани ўйламаса,— моддий жиҳатдан роҳат ва фароғатда бўларди, аммо маънавий дунёси қашшоқ бир шахс сифатидагина намоён бўларди.

Юсуфбек ҳожи юртга бошчилик қиладиганлар қиёфасини аниқ чизиб изоҳлаб беради ва ўзи айни бошқалардан талаб қиладиган қиёфада фаолият кўрсатади. Эл-юртга бошчилик қиладиганни шундай характерлайди: Ҳукумат мансабларига ўтказиш учун — «аввало манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси керак...» Бунинг ўзи билан ҳам Ҳожи чекланмайди. Эл бахтига бош тикиш — бу ўз-ўзидан бўлмайди. Бундай қиёфадаги шахсларда онг, тушунча, олий даражада пок ният, мақсад, имон, мустаҳкам бир эътиқод бўлиши ҳам керак. Катта мақсад сари интилувчида бу сифатлар бўлмас экан, у элга бошчилик қилолмайди, деган ақлдани Ҳожи қаттиқ уқдиради: «...Бу жамоанинг ўз маслағи йўлида қузатган маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур. Ана шундан кейин ҳалиги нишонага қараб интилишда оёғи остида илашган чўп-ҳасларни супура бориш лозим... Шу ёшга етиб бу халқ орасида ҳалиги жамоани уч-тўрт нафардан ортиқ учратолмадим, афсус!»

Тарихда ўзига тўқ, моддий жиҳатдан таъминланган ва ғоят маърифатли, ҳар томонлама етук, шунинг учун ҳам маънавий дунёси бой, ўз шахсий фароғатидан кўра халқ, эл-юрт тақдири, бахт-саодати учун курашни юқори қўйган шахслар кўп бўлган. Юсуфбек Ҳожи ҳар қандай мураккаб вазиятларда ҳам ўз нуқтаи назарини ғоят ақл-идрок билан ўтказишга қодир, одил, ботир, донишманд бир шахс. Энг оғир пайтларда «биз сенга — сен» деб жавоб бермасак, ҳаракатларимиз ақл-идрок доирасидан чиқмаса дейман» қабилида иш тутиб, ўзининг дипломатия бобидаги қобилиятини ҳам кўрсатади. Ўзи яшаб турган муҳитда ақл-идрок, маърифат ёрдами билан адолат ўрнатишга интилади. Барча фаолиятларида халқ оммасининг аҳволига ачиниб, унга қўлидан келганча ёрдам қилиш ҳиссиёти билан тўлиб тошган инсонпарвар Юсуфбек ҳожи сингари шахслар ўзбек халқида ҳам, жаҳон халқлари орасида ҳам кўп бўлган.

«Ўткан кунлар»да Юсуфбек ҳожи, Отабек ва уларнинг ҳам-фикрлари томонидан Худоёрхон замонидаги тарихий воқеалар чуқур таҳлил қилинар экан, унда ҳамма даврлар учун ибрат бўла оладиган умуминсоний, сира эскирмайдиган ажойиб масалалар олға суриладики, биз улардан ўзимиз яшаб турган ҳаётий вазиятларимиз учун ҳам гоят қимматли намуналар топа оламиз. Жумладан, Ҳожининг дард-ҳасратини тинглаб ўтирган Юнус Муҳаммад охунд мамлакатнинг биринчи бошлиғи нақадар катта қобилиятли, ҳалол ва холис, шу билан бирга жуда оқил шахс бўлиши лозимлигини чуқур идрок этади. Ҳожининг фикрларига қўшилган ҳолда у ҳам барча даврлар, тузумларда эл-юртга бош бўлувчининг қиёфаси ҳақида жуда қимматли фикр айтади.

Юқоридаги мулоҳазалар ва бадийй далиллар бизга Юсуфбек ҳожини фақат даврининг илғор ва буюк сиймосигина эмас, балки бизнинг давримиз учун ҳам — ҳаётни инсоф ва адолат билан қайта қуришда жуда катта ибрат бўла олади, деб ҳисоблашга ҳуқуқ беради.

7. ДУНЁГА НАМОЙИШ ЭТИЛГАН «ИЧКАРИ»

Ёзувчи ўзбек хотин-қизлар образларининг аҳвол-руҳияси, ички-ташқи дунёси, тили, ҳар қайсиларининг ўзига хос хусусиятлари, қанчалик нуқсон-ю, бутун фазилатларини мукаммал кўрсатишга жуда катта аҳамият беради. Бинобарин, Кумуш ва Отабек тақдири билан боғлиқ барча воқеалар Худоёрхон давридаги ўзбек халқи тарихини ифодалаб беради. Бу билан ёзувчи тарихий воқеалар ҳамisha жамиятдаги барча инсонлар, ҳатто ундаги ҳар бир шахснинг хусусий ҳаёти, фаолияти, тақдири билан боғлиқ бўлишини ҳам исботлаб берди. Бу тарихий бадийй асардан қилинадиган энг муҳим талаб сифатида Қодирий романларида ўз мукаммал ифодасини топади. Отабек ва Юсуфбек ҳожилар-ку, давлат ишларига аралашган, ҳаётда деярлик рўй бермоқда бўлган барча воқеаларга ўз муносабатларини билдирмай туролмайдилар, уларнинг ҳаёт-фаолиятида бошқача яшаш мумкин эмас. Аммо Кумуш, Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Зайнаб, Хушрўйбилар — ҳаммаси уй бекалари, остона ҳатлаб кўчага чиқмайдилар. Юзаки қараганда «ташқарида» бўлаётган воқеа-ҳодисаларга уларнинг, яъни «ичқаридаги» ларнинг ҳеч қандай алоқалари йўқ. Бироқ Қодирийнинг буюклиги шундаки, жамиятда яшаб туриб ундан узилиб чиқиш табиат қонунига зид, бу ҳаётнинг, тарихнинг ҳеч кимга боғлиқ бўлмаган ўз қонунияти эканлигини бадийй таҳлил воситаси билан кўрсатиб берди. Шахс ҳамisha ўз муҳити, эл-юрти тақдири билангина эмас, шу билан бирга жаҳон, бутун инсоният жамияти тақдири билан ҳам боғланган бўлади.

Кумуш — кимсан марғилонлик Мирзакарим қутидордай бой савдогарнинг ягона, эркагина, гўзал бир қизи. Оилада унинг бирор жиҳатдан камчилиги йўқ, ҳамма нарса муҳайё. Бундай оила-

ларда аксар қиз болага бериладиган тарбия — ўзига оро берип, ясаниб-тусаниб юриш, ниҳоят бўйига етгач, яхшироқ, бадавлатроқ оиллага келин бўлиб олиш иштиёқига ҳаракат қилишдан нари ўтмайди. 20-йиллар ва ундан кейинги давр адабиётимизда бой оиланинг хотин-қизлари фақат шалоқ, бузуқ, энг палид ишлар билан шуғулланувчи кимсалар тарзида кўрсатилди.

Кумуш нақадар ўзига тўқ оилада туғилиб ўсган билан, нақадар бой маънавий қиёфага эга эканлигини кўрсатиш Абдулла Қодирийнинг доим эътибор марказида бўлади, шунга эришади. Қодирий Кумушдаги буюк фазилатларни кўрсатиш билан унинг муҳитидаги нуқсонларни, дағаллик, ҳақсизлик, хуллас ҳаётда ҳаммиша учраб турадиган ғоят салбий ҳодисаларни ҳам кенг кўламада қамраб олади, уларни ич-тошмини очиб ташлайди. Кумуш билан Отабекларни худди ана шу ҳақсизликларга, дағалликларга қарши қўяди.

Кумушдаги барча ажойиб фазилатлар (мардлик, ишонч, гўзаллик, оқиллик, етуклик) гарчи Отабек томонидан қадрланган бўлса ҳам, бошқа шарт-шароитлар, мавжуд муҳитдаги мураккабликлар, зиддиятлар тарафидан топталди. Ҳаётдаги қарама-қаршиликлар ўз йўлида шиддат билан ривожланиб борар, инсонни ўз ҳолига қўймай гирдобига тортиб кетарди. Ҳар бир давр, жамиятда рўй бериб турадиган бундай даҳшатли воқеа-ҳодисалар қанчадан-қанча инсонларнинг тақдирини фожиалар қаърига ташлайди. Кумуш билан Отабек тақдирини ҳам худди шундай бўлди. Отабек Кумушнинг ҳимояси йўлида қўлидан келган ҳамма чора ва тадбирни бирма-бир қилиб кўрди. У софдил, доно, «мужассами иффат» қиз атрофидаги фалокатларга қарши танҳо курашди. Ҳатто жонидан кечиб, «Душанба кун кечаси» бир тўда газандлар билан бир ўзи ёлғиз олишади. Шу билан бирга бу кураш адолат билан адолатсизлик ўртасидаги ҳақиқий қарама-қаршилик ва адолатнинг қонуний афзаллигини ифода этарди. Бироқ, «айшини водон суриб, кулфатни доно тортадир» қабилдаги ҳаётий ҳодисалар жараёнида маънавий жиҳатдан пуч одамлар орасида ҳаммиша донолар ўз олийжанобликларининг азобини тартадилар. Кумуш ва Отабек ўз муҳитларидаги ана шу ҳодисаларнинг қурбони бўлдилар. Кумуш, ғоят улғуворлиги туфайли онг-тушунчаси паст, жоҳил, худбин, шуҳратпарастлик иллатлари гирдобига учраб, шафқатсиз ўлдирилди. У ўз улғуворлиги туфайли айбланган гувоҳкор сифатида ҳалок этилди. Романдаги барча воқеаларнинг ривожланиб бориши салбий кучларнинг устиворлигини таъминлади ва бу ҳол Кумушнинг ҳалокатини муқаррар қилиб қўйган эди.

Кумушнинг ҳалокати тасвири — ромanning энг ўтли, энг ҳароратли, энг алангали боби дейиш мумкин. Бу бобни неча марта ўқисангиз ҳам кўз ёши тўкмай туролмайсиз. Зотан, Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида гувоҳлик беришича, мазкур бобни Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам йиғлаб туриб ёзган. Модомики, ёзувчининг кўз ёшлари ўзи яратган образ ва воқеалар

устига тўкилар экан, китобхон ҳам бундай саҳифаларни кўз ёшсиз ўқий олмайди. Яна шуниси борки, китобхон асар бошиданоқ Кумушнинг бутун фазилатларини ҳавас билан кузатиб келиб, уни жонидан севиб қолади, Кумуш роҳат қилган кезларида у билан бирга роҳат қилади. Кумуш қийналган кезларида у билан бирга қийналади, эзилганда эзилади, қулганда кулади, ўз тақдирини у билан боғлиқ ҳолда ҳис этади, худди шундай ҳис-туйғулар билан тўлиб турган китобхон Кумушнинг ҳақсиз ўлимига чидолмай қолади, фарёд қилади. Романнинг бу саҳифаларини ўқиб бўлгач, йиллар давомида ҳам, ҳатто айтиш мумкинки, бир умрга унинг таъсиридан кетолмай юради...

Кундошлик жафолари Кумушни қандай қурбон қилган бўлса, Зайнабни, Кумушнинг қотилини ҳам шундай қурбон қилди. Зайнабнинг тақдири ҳам ғоят фожиали, мураккаб, зиддиятли бўлди. Зайнаб «ота-она орауси» билан Отабекка олиб берилган иккинчи хотин. Бу ҳам шаҳарнинг «ман-ман» деган бадавлат оилаларининг биридан чиққан қиз. Асли содда табиат: қиз бола бўйига етгач, эрга тегishi керак, деган тушунчадан нарига ўтмаган, эрнинг қандай одам бўлиши тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмаган, мўмин, оғир-вазмигина, камгап, эр-хотин, оила каби муаммолар тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлган оддийгина бир қиз эди. Мана шундай табиати, тушунчаси билан ҳатто Кумуш билан қамти келмагунча кундошлик тўғрисида ҳам ортиқча бош қотирмаган, хаёлига ҳам келтириб ўтирмасди.

Кумуш ҳам дастлаб, гарчи кундошликка «розилик» берган бўлса-да, Зайнаб билан бевосита дуч келгач, ғайри шуурий ҳолатда аста-секин рашк ўтига берила бошлади. Кумуш ўзининг ғоят ёқимли, фэйзли, хуш табиати-ю гўзал қиёфаси билан бутун оила аъзоларининг эътиборини тортиб қўяди, ҳурмат-эҳтиромига сазовор бўлади. Ҳатто илгарилари «марғилонли андиғага тиш-тирноғи билан қарши кураш олиб берган Ўзбек ойим, Кумушга биринчи дуч келгандаёқ ўпиб-ўпиб кўришар, негадир ўпиб туриб кўзидан ёш оқизарди, орадан кўп ўтмай батамом Кумуш томонга оғиб кетганди. Кундошлар ўртасида бир гап чиқса, Ўзбек ойим дангал Кумушни ёқлар, ҳатто айб Зайнабнинг ўзида, «гумбаз улгур, писмиқ» дейдиган бўлиб қолди. Шундан кейин яна Отабекнинг унга нисбатан очиқ билиниб турган кўнгилсизлиги ҳам қўшилиб, Зайнаб бу уйда ўзини ортиқча одамдай, ҳеч кими йўқ ечимчадай сезиб, ғам-аламга ботади. Аммо дардини ичига ютади, ҳеч кимга айтмай сиқилади. Ўзи аҳволини тузатишга бирон тadbир-чора тополмайди. Айни замонда Отабекдан ажралгиси, бу уйни тарк эткиси ҳам келмайди. Ниҳоят опаси Хушрўйибига ёрилгандан кейин, Хушрўйибиги унга «ақл ўргатиб, эсини киритади». Хушрўйибиги ўзига зеб берган, жуда мустақил фикрлайдиган, чўрт кесар, истагига қарши келган ҳар қандай кишига қарши очиқ кураша оладиган, шаддот, довюрак аёл эди. У, Зайнабга таъсир этади, агар эс-ҳуши борида этагини ёпмаса, бутун бахт-саодатидан маҳрум бўлиб қолишини уқдиради. Ниҳоят қўй-

дан ювонш Зайнаб энг даҳшатли жиноят қилишга тайёр бўлиб
ётади.

Зайнаб ҳақиқатда, қотил, жаллод бўладиган аёл эдими? Уни
реал ҳаёт, оилавий муҳит, содир бўлмиш воқеа-ҳодисалар ҳеч
нарсда йўқ, ношуд, соддагина бир аёлни қотиллик даражасига
сургаб боради. Гўё Зайнаб ўз кундошининг жаллоди бўлиш им-
кониятига эга бўлгани учун бу ишга қўл ургани йўқ, балки
унинг жаллоди бўлиш зарурияти қаршисида қолди. Зайнаб ё кун-
дошидан қутулиб бу уйда яшашни ёки бу уйдан воз кечиши қар-
шисида қолди. Яшаш учун кураш уни шу аҳволга солиб қўйди.
Бундан яна шундай хулоса чиқадики, кишиларнинг характерлари
ўз-ўзидан ўзгариб кетавермай, балки улар яшаб турган муҳит,
шарт-шароит унга ҳал қилувчи таъсир кўрсатар экан, уни турли
куйларга соларкан. Зайнаб ўзининг содда ва анча калтабинлиги
билан ҳатто Кумуш ҳалокати билан боғлиқ бўлган ёки юзага ке-
лиши мумкин бўлган фожиалар тўғрисида ҳам дурустроқ ўйлаб
кўрмайди. Унинг кўз олдида фақат битта нарса туради, яъни Ку-
муш ўлади-ю, Отабек ва унинг дабдабали оиласи ўзига қолади...

Бундай ўйлаб кўрилса, манфаат тақозоси инсонни шу куйга
солди. Зайнаб ўз қилмиши билан тинчимоқни кўзлади, аммо қил-
миши ёлғиз ўзини эмас, бутун бир оиланинг бошини еди... Бу
ўринда Ўзбек ойимнинг шухрат кетидан қувиб, ҳаммага, эрига,
ўғлига ҳам сўзини ўтказиши, ўз фикри хатоми, тўғрими, ундан
қатъи назар айтганини ҳар қандай йўл билан қила билиши барча
фожиаларнинг бош омили бўлганини алоҳида таъкидлаб ўтиш
зарур. Ўзбек ойимнинг қилмишлари ҳам бизга гоят ибратли,
ҳаётда бундай аёллар эмас, эркаклар ҳам тўлиб ётади ва бу образ
ҳам ҳеч қачон эскирмайди. Ундан ҳар бир давр китобхони ўзига
хулоса чиқариб олаверади. Биз илгариги тадқиқотларимизда Зай-
набни ҳам, унинг атрофидагиларни ҳам таҳлил қилганда —
уларнинг барча салбий қилмишларини хонлик ижтимоий тузу-
ми-ю, ундаги адолатсизлик ҳукмронлигига олиб бориб боғлаган-
миз. Бу ниҳоятда хато қараш бўлиб, бундай фожиалар инқилоб-
дан кейинги бизнинг ватанимизда нақадар авж олиб кетганлиги
ҳақида лом-мим деёлмас эдик. Модомики, Зайнаблар, Хушрўйлар,
Ўзбек ойимлар ҳозир ҳам тўлиб ётибди. Шу билан бирга, Ку-
мушлар, Офтоб ойимлар ҳам ҳаётда бор, уларнинг топиш нисба-
тан қийин бўлаётир холос... Бунга ижтимоий тузумнинг ҳеч бир
алоқаси йўқ эканини ҳаёт кўрсатиб турибди. Инсоният жамиятда
содир бўлиб турадиган бундай ҳолатларни Абдулла Қодирий гоят
чуқур идрок этар экан, биз уни тушумас эканмиз. Зайнабда қо-
тилликка яқинлашиб келаётгандаги рўй берган ўзгаришни Қо-
дирий шу қадар нозик кузатиш билан тасвирлайдики, ўқиб тур-
ган киши худди бир кино кўраётганга ўхшайди. Мана бу ҳолатга
эътибор беринг; Зайнаб дабдурустдан қотил бўлиб қолгани йўқ,
у шу даражага келгунча жуда кўп изтироблар чекди: «Зайнаб уч-
тўрт ойнинг ичида киши танимаслик ҳолга тушган эди. Илгариги
тўлалигининг ярмисини йўқотгандай, тусига қаримсиқлик кирган,

кўз ҳаракатида ҳам бир бесаранжомлик зоҳир ва буларнинг устига ҳар қачон унда кўрилган «огирлик» ўрнига асабийликка яқин бир вазият ўлтиргандай эди...» Кўришиб турибдики, уста санъаткор қўли билан ёзилган бу қисқа ва гўё оддийгина туюлган сатрларда иззат-нафси, бутун шаъни таҳқирланган ва ишқи ҳақоратланган аёл ҳақида, унинг ичида огир тош ботиб, сир бўлиб ётган қайғу-ҳасратлар, қалбига бигиздек санчилиб турган умидсизлик туйғулари ҳақида китобхонга жуда ёрқин тасаввур бера олади.

Ёзувчи Зайнабни бундай жиноятларга бориб тақалашини асослашга шундай уринадики, ниҳоят унинг бошқача бўлиши мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қилиб қоласиз. Зайнаб бундай жинойий ишга ўз истаги билан қўл ургани йўқ. Хушрўй билан қилган суҳбатида «шундай кунларга мен қолай дедимми?» қабилида фикрлаган содагина аёл, Хушрўйбининг «кундошинг билан эрингнинг роҳатини бузаверсанг, эринг сени қўяр! деган сўзидан кейин... бу аҳтимол тутилган ҳақиқат олдида энди бошқачароқ ўйланиб қолди... Зайнабнинг туси шу чоққача кўрилмаган равишда ўзгариб кетди. Негадир тинмай турган кўз ёшиси ҳам қуриди ва товушида ҳам ҳануз эшитилмаган кескин бир оҳанг бор эди.

Ўзбек ойим асли шу қадар ёмон она эдими? Йўқ, у жуда мураккаб характерли, деярли ҳар биримизнинг оиламизда, қариндош-уруғимизда, менингни, энг кўп учрайдиган аёллар образидир. Шунинг учун ҳам ўқувчида Ўзбек ойим жуда чуқур ва зўр таассурот қолдиради. Мазкур образда Абдулла Ҳодирийнинг бутун ҳажвиётчилик қобилияти, маҳорати мужассамланган. Ўзбек ойимнинг кўнгина хатти-ҳаракатларидан қуласиз, баъзан ғашингиз келади, аммо уни ёмон кўриб ҳам қолмайсиз. Чунки ўзи тагида ёмон одам эмас. Аммо айтганини қилмай қўймайди, айтганидан нима чиқишини ўйлаб ўтирмайди. Буни ёзувчи бошидаёқ ўқувчига таништиришда — «думбул табиат» деб қўяди. Ўзбек ойимнинг бутун ҳаёти, фаолиятида ёзувчи берган изоҳи тасдиқланиб бораверади. Ўзбек ойим на Отабек, на Қумушга ёмонлик раво кўрмайди, бироқ унинг қилмишлари беихтиёр ёмонликка олиб келади. Ўзбек ойим — халқимиз орасида мавжуд бўлган, балки жуда ҳам кўплаб учрайдиган муайян бир гуруҳга мансуб аёлларга хос бутун хусусиятларни ўзида мужасасмантирган типик образ. Бадиий асарда айни шундай образларни тип даражасига кўтарилган деб ҳисоблаб келинади. Ҳар бир оилада ота-она ўз фарзандига сўзини ўтказиш учун минг хил йўл излайди. Ўзбек ойим ҳам ўз оиласида ўзи чизган қолип билан ҳаёт қурмоқчи бўлиб фожиааларга учради. Нега Ўзбек ойим шундай балоларга йўлиқди? Бу сўроққа ёзувчи жуда асосли қилиб жавоб беради.

Ўзбек ойим аввало, Юсуфбек ҳожи билан Отабекнинг эл-юртдаги обрўси, мавқеи туфайли димоғдор бўлиб қолган, кеккайиб кетган, ман-манликка жуда берилган аёл. Йигилишларда, тўймаъракаларда, айниқса, уй ичида Ўзбек ойим ўзини хўжайин деб

билади. У мана шу табиатидан келиб чиқиб, қайнона, найнота, келин, куёв, хўжайин, қул, чўри ўрталаридаги муносабатлар, тафовутларни ўзича белгилаб олган. Айтайлик, Ҳасанали ғоят ақлли, етук инсон эканини Отабек билан Юсуфбек ҳожи тўла аниқлашади ва шунга яраша унинг ҳурматини сақлашади. Аммо Ўзбек ойим учун эса, у фақат қул, истаганча таҳқирлаши мумкин деб билади. Бошқаларга ҳам қарашлари айни шунинг сингари давом этаверади. Ўзбек ойимнинг уйда, кўчада, одамлар билан муносабатларда ўзи чизиб олган «қоидалари» бор, ҳар қандай вазиятда ҳам ўз билганидан қолмайди, шуҳратини қўлдан бермайди. У ҳақиқатда ўзини энг юқори табақага мансуб эканини кўзда тутади. Оила шаъни учун, айниқса ўз шаъни учун қаттиқ курашади. Ўзига маъқул тушмаган ҳар қандай ҳақиқатдан ҳар қандай вазиятда ҳам юз ўгира олади.

Кўриниб турадики, ёзувчи Ўзбек ойимнинг қилиқлари, юриштириши, ташқи қиёфаси, ички олами, тил ибораларига ҳам катта аҳамият беради ва унинг бутун борлиги ҳақида бизга ёрқин тасаввур бера олади. Унинг характеридаги энг нозик томонлари ҳам бизга шундай кўриниб туради.

Ёзувчининг сатирик маҳорати шундай етукки, Ўзбек ойим ўзини қанча баланд олиб, баландпарвоз гапирган сари унинг характери, ички, ташқи дунёси шунча чуқур очила боради. Гарчи у Ҳасаналини «ер юткур», «соқоли узун, ақли қисқа» деб қарғаб-сихтагани билан Ҳасаналининг унга нисбатан донолиги, воқеаларга холис қарай олиши, тўғри сўз, ақли расолиги яққол кўришиб туради.

Кумушни сиртдан таҳқирлаб, тиш-тирноғи билан унга қарши курашиб келган, Зайнабни ёқлаб юрган Ўзбек ойим юқорида таъкидлаганимиздек, Кумушни биринчи маргаба кўриши билан оқ унга оғиб кетади.

Атрофдагиларнинг Кумушга ҳавас билан қараётганлигини сезиб, баттар кеккайиб келган Ўзбек ойим ҳар бир қулай пайт келганда ўз қадрини, мавқеини янада кўтаришга тиришиб қолади. Қудалардан ясама ўпка қилиш баҳонасида ҳам насл-насабини пеш қилиб олади.

Ховлик даврида кўпхотин олиш гўё расм бўлиб келган, жамиятда аёллар ўртасида, айниқса кундошлар ўртасида «иссиқ-совуқ» одатлари анча кенг тарқалган эди. Абдулла Қодирий бу одатларни ҳам Ўзбек ойим образи фаолияти билан боғлаб, китобхонни роса кулдиради. Зотан, Ўзбек ойим ўз орзу-ҳавасларини рўёбга чиқариш учун «иссиқ-совуқ»қа роса ружу қилади. Ҳар қанча харажат қилиб бўлса ҳам Отабекни Марғилондаги хотинидан «совутиб» Тошкентдагисига «ситиш» ҳаракатига тушади. Аммо бу ҳаракатларидан бирон натижа чиқмайди, яна ўзи ҳайрон бўлади.

Ёзувчи бу ўринда кўплаб сатирик, юмористик усулларни қўллаб, аксари ўқувчида кутилмаганда кулгу қўзғайди. Бинобарин, ҳар бир изоҳ тагида яширинган маънолар, яъни коса тагида ним

косаларга ҳам ишора қилади: марғилонликнинг домласи кучли-лиги ҳақидаги гапларда Кумушнинг умуман афзаллигини таъкидлаш, бу эса, ҳар қандай «прим-сирим»лардан устун эканлигини кўрсатишдан ҳам иборат эди. Мазкур маънони бадий ифодалаш фақат Абдулла Ҳодирий маҳоратига хос хусусиятлардан бўлиб чиқади десак, муболаға бўлмаса керак. Шу билан бирга Ёзувчи Ўзбек ойимнинг ўз истаги-ю, шуҳрати орқасидан қувиши, бу йўлда барча воситаларни ишга солиши охирида икки ижобий қаҳрамоннинг бошига фожиялар солиши муқаррар эди, деган ғояни ҳам ифода этарди. Аммо Ўзбек ойим ўз ҳаракатларини ўзича фақат яхши ният билан қиларди. Натижаси ҳақида чуқурроқ ўйлашга у қодир эмасди.

«Ўткан кунлар»да қаҳрамонларнинг характерларини очиб миллий руҳини кўрсатиш билан уйғунлашиб кетади, шунинг учун ҳам ҳар бир образнинг гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари ишонарлидир. Ёзувчи асарининг ҳар саҳифасида ўзбекларнинг ўзига хос хусусиятларини, оилавий урф-одатларини чизишда миллий руҳ бўртиб туришини унутмайди. Романнинг энг кучли, бадий жиҳатдан юксаклиги ҳам дастлаб худди шу нуқтададир.

Ўзбек халқидаги миллий хусусиятлар айниқса «ичкари» деб аталмиш оилавий муҳитда, яъни хотин-қизлар орасида кўпроқ маҳкам сақланарди. Абдулла Ҳодирий ўзбек романчилиги ва у орқали бутун жаҳон адабиётига ана шу «ичкари»ни бутун сирасори, фазилатлари, нуқсонлари билан олиб кирди, ундаги ҳаётий қонуниятларини бадийий намойиш қилди. Ёзувчи томонидан яратилган ўзбек хотин-қизлар образлари туркуми — ер юзининг бошқа ҳеч бир жойида кўрилмаган ҳаёт манзараларини бадий адабиёт соҳаларида абадий яшайдиган қилиб тасвирлаб берди.

Ёзувчи эркак билан хотиннинг муносабатлари, «ичкари» қонуниятларида муҳаббатнинг роли ва ундаги муаммолар, «ичкари» билан «ташқари»нинг, (яъни кенг ижтимоий ҳаётнинг) бири-бирига чамбарчас боғлиқлигини кўрсатиш билан бирга, ҳар бир катта-кичик урф-одатлар, «ичкари» дагиларни ички, маънавий дунёси, руҳиятидаги ҳар бир муҳим нуқтага катта аҳамият берди. Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Кумуш, Зайнаб, Ойбодоқ, Тўйбека ва бошқа аёлларнинг қиёфаларига назар солсангиз, уларнинг ҳар қайсиси ўз хатти-ҳаракатлари, интилишлари, ҳатто ниятлари билан бир-бирларидан тамоман фарқ қиладилар. Шу билан бирга уларнинг ҳаммаси фақат ўзбекка хос миллий хусусиятлари билан худди бир оила аъзосидай бирлашиб кетадилар. Цемак, миллий руҳ уларни ҳамisha уйғунлаштириб туради. Бу — романнинг энг кучли томони ва унинг бадий юксаклигини таъмин этган бош омил эди.

Абдулла Ҳодирий XIX аср Туркистондаги турли табақалар вакилларига мансуб шахсларнинг маънавий қиёфаларини тўлатуқис кўрсатишда халқимиз ўртасида кенг тарқалган одатларни ҳам восита қилиб олиш билан романнинг миллий руҳини янада оширади, бадий қимматини янада кўтаради. Ёзувчи Кумуш би-

лан Отабек ўртасидаги ширин ҳаётнинг ўзгинасини айириб олмасдан, балки унинг дағал томонларини ҳам тўла қамраб олади ва барча ҳолатларни миллий руҳда ифода этишни бир нафас ҳам унутмайди. Китобхон романни ўқиш давомида бунинг ҳаммасини кўради, идрок этади, тушунади, ўзича хулосалар чиқаради, яна узоқ муддат воқеалар таассуротидан чиқолмай юради. Чунки ҳар бир ўқувчи ўзи танишган воқеа, манзара, образлар тақдирига беихтиёр аралашиб кетади, улар билан баробар нафас олади, яшайди. Ҳар бирига ўз муносабатини билдирмай туролмайди.

Абдулла Қодирий тасвир этган аёллар образлари, жумладан, биз юқорида кўриб ўтган аёллар образи ўз замонасининг ўзига тўқ, бадавлат, эл-юртда катта обрў-эътиборга эга бўлган оилалардан чиққан аёллардир. Қодирий бундай табақага мансуб аёлу эркаклар фақат салбий одамлар бўлади, деган ҳар қандай сохта дунёқарашлардан четда туриш билан ўз замондошларидан ғоят илгарилаб кетган эди. Зотан, 20-йиллар ўзбек адабиётида, ҳатто бутун шўро адабиётида «синфийлик» деган машғум, сунъий, бизнинг мафкурамизни ғоят оғир фожиаларга дучор қилган «назария»га фақат Қодирийгина берилмади, ўзбек адабиётида бошқа бирон ёзувчи шу даражада ҳалол ва мустаҳкам эътиқодда туролмади.

Демак, биз юқорида Ўзбек ойим ва Офтоб ойим, Қумуш ва Зайнабларнинг қайси табақаларга мансубликлари ҳақида, шу билан бирга, уларнинг характерлари, инсонийлик фазилатлари-ю нуқсонлари уларнинг ўзлари мансуб табақагагина боғлиқ бўлмаганлигини кўриб ўтдик. Ҳар қайсилари ўз инсоний хусусиятлари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар ва бу ҳолатлар уларга умуминсонийликни бағишлаган. Романда булардан ташқари «қуйи» табақа деб аташга одатланиб келганимиз камбағал оилаларининг вакиллари образлари ҳам бор. Уларнинг энг кўзга ташланиб турадиганларидан бири — Ҳасанали ва унинг хотини Ойбалдоқ, Офтоб ойимнинг чўриси — Тўйбека, Ойбалдоқ — Ўзбек ойимга чўрилик қилади. Романда тасвир этилган замонларда эркак қул ташқаридаги қора ишларни, аёл чўрилар эса, уй ичидаги қора ишларни бажарар эди. Биз илгариги ишларимизда, жумладан, «Абдулла Қодирий» деган адабий-танқидий очеркимизда кейинги табақа вакилларини Қодирий кам кўрсатиб, «тарихий ҳақиқатга эриша олмайди» (Ўша китоб, 117-бет), деб Қодирийга, унинг рақиблари таъсирида тухмат қилганмиз. Бир ҳақиқатни айтиш керак, биз илгари ҳам шу мулоҳазаларни таъкидлаган эдик: Тўйбека билан Ойбалдоқлар китобхонга бир-икки марта кўришиб қолади, уларнинг шахсий ҳаёти, кечинмалари, изтиробу роҳатлари, хуллас, уларнинг шахсий ҳаётлари тасвирига ортиқча ўрин берилмаган. Бироқ биз ёзувчининг қилмаган ишларига эмас, қилган ишларига қараб баҳо беришимиз, ижодий маҳсулотининг бадний савияси-ю, эстетик қиймати ҳақида, маънавий дунёмизга кўрсатадиган ижобий таъсири ҳақида ўйлашимиз лозим. Адабиётшуносликнинг бу энг муҳим вазифаси шу давргача орқага су-

риб келинганлиги — адабиётимизни сохталаштириш, адабиёт ҳақидаги илмимизни, бу илм ҳақидаги тушунчаларимизни тўғри йўлдан адаштирди. Агар биз 20-йиллардаги буюк аждодларимиз изидан оғинмай борганимизда, адабий ҳаётимизда, маънавий дунёмизда, мафкурамиз ва таълим-тарбия соҳаларимизда бу қадар тушқунликка учрамасдик...

8. МУРАККАБ ВА МУКАММАЛЛИККА ИНТИЛИШ ...

Биз юқоридаги саҳифада Тўйбека ва Ойбалдоқ образларига тўхтар эканмиз, «Ўтган кунлар» романининг энг муҳим ғазилатлардан бирига қисман тегиб ўтдик. Бу Абдулла Қодирийнинг меҳнаткаш халққа муносабати ва уни ўз асарларида буюк бир меҳр-муҳаббат билан тасвир этишидир. Шу ўринда «Меҳнаткаш» деган тушунча ҳақида ҳам икки оғиз изоҳ бериб ўтиш жои кўринади. Аввало биз шу давргача «меҳнаткаш» деб одатда фақат камбағал яшайдиган одамларни тушуниб келдик. Бинобарин: меҳнатни фақат камбағал қилади, ҳосилини бойлар олади. Меҳнаткаш ким? Ишчи билан деҳқон. Маҳсулотни оладиганлар ким? Шу иккисидан бошқалар. Уларни нима қилиш керак? Истеъмолчи бойни йўқотиш керак, кейин нима бўлади? Ҳамма тенг бўлади. Мана бизнинг сал кам бир асрдан буён одамларга сингдириб келётган ақидамиз. Бундан нима чиққани ҳақида энди тўхтаб ўтириш шарт бўлмай қолди. Абдулла Қодирий фоят оғир зулм, таҳдидларга қарамай бизнинг юқоридаги ақидаларимизга қўшилмади. У барча яхши одамларни эъвозлади, уларнинг буюк ғазилатларини намуна қилиб кўрсатди. Зотан, «меҳнаткаш» тушунчаси бутун бир халққа қарата, уларни, табақаларга ажратмасдан, бир-биринга қарама-қарши қўймасдан айтилиши керак, деб тушунди ва ёзувчи ўз асарларида буни кўрсатди. Хуллас, энди очиқ иқдор бўлиш керакки, Абдулла Қодирий ўз асарларида бутун меҳнаткаш халққа ҳурмат ва эҳтиром билан қаради, уларнинг бахти учун курашувчиларни улуғлади, бахтсизлиги учун курашадиганларни фош қилиб ташлади, бундайлардан ҳазар қилишни ўргатди. Абдулла Қодирий ижодидаги бу ғазилатларни адабиётчи, танқидчилар, ҳали-ҳануз етарли даражада баҳолай олгани йўқ.

Аmmo халқимиз кенг ўқувчилар оммаси Абдулла Қодирий қаламининг бу хусусиятини аллақачон, 20-йилларнинг ўзидаёқ тушуниб олган. Халқлар орасида (фақат ўзбек эмас, бошқа халқларда ҳам) Абдулла Қодирий ва унинг буюк асарларига ҳурмат сусаймаганининг, ҳатто йиллар ўтиши билан янада ортиб бораётганининг дастлабки сабабларидан бири ҳам шу.

То кейинги йилларгача танқидчиларни бир нарса чалғитиб келди: Абдулла Қодирий романларида барча воқеалар марказида фақат «юқори табақа» деб аталиб келган; ҳар жиҳатдан таъминланган — бой муҳитга мансуб кишиларнинг, жумладан, Отабек, Юсуфбек ҳожидан, Кумуш сингари шахсларнинг тақдири туради,

Аммо романни синчиклаб ўқилса, ёзувчининг асосий мақсади — умуман халқ ҳаётини тасвирлашдир. Халқ орасидаги барча табақа вакиллариининг ҳаёти ва фаолиятига ёзувчи уларнинг халққа, жамиятга, мамлакат тақдирига нисбатан муносабатларига қараб баҳо беради. Биз буни Отабек ва Юсуфбек ҳожилар фаолиятида ҳам, Худоёрхон, Мусулмонқуллар фаолиятида ҳам кўра-миз.

Отабек билан Юсуфбек ҳожилар сингари буюк сиймоларга ёзувчининг бутун диққат-этибори жалб бўлганига сабаб — уларнинг ўз замонида халқ ва мамлакат тақдири учун жуда муҳим бўлган, ғоят илғор, умуминсоний ғоялар учун курашганидир. Шунинг учун ҳам Абдулла Қодирий асарлари, дастлаб унинг «Ўткан кунлар» романи халқимиз тақдири ҳақидаги, балки халқлар, мамлакатлар тақдири ҳақидаги асарлардир, дейиш мумкин. Шу сабабли барча табақа вакиллари, халқнинг орасида оддий кўз билан кўриб бўлмайдиган, фақат Қодирийгина кўра оладиган турли-туман вакиллари шу жумладан, «қуйи табақа»га мансуб шахслар — намоёндалар ҳам мазкур асарларда жуда катта ўрин ишғол қилади.

Агар чуқурроқ ўйлаб қаралса, Абдулла Қодирий ўзбек адабиётида ўша биз «меҳнаткаш халқ» деб атаганимиз табақа вакиллариининг ёрқин тасвирланган образларини киргизган ёзувчиларнинг биринчиси бўлиб қолди. Бу фикримизнинг асл моҳияти шундаки мазкур табақа вакиллариини фақат бошқа барча табақаларга қарама-қарши қўйишни қонун қилиб олган сохта санъат йўриғига Қодирий кўр-кўрона эргашмади, бу йўл-йўриқнинг истиқболи пуч эканини сафдошлари ўртасида биринчи бўлиб пайқаган буюк сиймо ҳам Қодирий бўлиб қолди. «Халқдаги инқилобий оғ», «адабиётдаги синфийлик», «бойларга қарши ёппасига ўт очиш» сингари уйдирмалар ёзувчининг романларида кўринмаганининг боиси шу эди ва айни мана шу фазилатлар Қодирий асарларининг реалистик нуқтасини тайинлайди. Қодирий мазкур дунёқарашида собит туриб, ўзбек халқининг турли табақалари вакиллариини тасвирлар экан, ҳар жиҳатдан энг мукаммал, анчамунча нуқсонлар ва ожизликлардан холи, адолат, инсоф, иймон-этиқодга бутунлигича берилган, инсонлик ва инсонпарварликнинг ҳақиқий мужассами бўлган кишиларни, классик адабиётимизда кенг ишлатилувчи таъбир билан айтганда, «расо»ларни бутун халқимиз табақалари орасидан топади. Шу билан ёзувчи ҳаётда мураккабликдан мукамалликка интилади. «Меҳнаткаш» халқ вакиллари 20—30-йиллардаги деярлик, барча асарларида фақат исёнчи, бойнинг уйига ўт қўювчи-ю, мол-мулкни тортиб олувчи бир ёввойи сифатида тасвирланиб турган бир замонда, «юқори» табақа вакиллари фақат худбин, юлғич, бойлик орттириш, машат ва камбағалга зулм қилишдан бошқани билмайдиган малъунлар тарзида тасвирлаш қонунлаштирилган бир вазиятда Қодирий бошқача йўл тутди. Барча табақа вакилларииндан ижобийсини ҳам, салбийсини ҳам излади, топди. Шуниси жуда мароқлики,

«юқори» табақа вакиллариининг тасвирида ёзувчи ҳар образ характерида, масалан, Отабек, Юсуфбек ҳожи фаолиятида қанчадан-қанча фазилятлар мавжудлиги билан бирга қатор виддиятлар, инсонга хос ожизликлар борлигини ҳам уқдирган ҳолда, Ҳасаналилар табақаси вакиллариини ҳам иллатлардан ҳоли, худди ёнбидек тоза, яхлит ва мукамал шахслар сифатида тасвирламайди. Бу чинакам ҳаётий ҳақиқатга жуда мос келади. Худди шу сабабли, яъни мазкур фазилятлар Абдулла Қодирий ижодига, унинг романларига катта ҳаққонийлик, бинобарин, жозибадорлик бахш этади.

Ҳасанали ёзувчининг энг катта муҳаббат қўйиб чизган, ўқувчи олдида ҳам зўр ҳурматга сазовор бўладиган, инсонга хос ажойиб фазилятларнинг ҳаммасига эга бўлган образдир.

Ҳасанали Отабек ва унинг оиласига шу қадар самимият билан хизмат қиладики, бу хизматларини худди ўз бола-чақаларига бағишлагандай ҳис этади. Шунинг учун ҳам Отабек уни Юсуфбек ҳожи билан, деярли тенг қўяди, ўзига «маънавий падар» деб ҳисоблайди. Зотан, Ҳасанали буюк бир инсон, ғоят ақлли, фаросатли, жуда етук, хушёр; яна жуда оқ кўнгил одам. Отабек ва унинг оиласини чин қалбидан ҳурмат қилади, эҳтиёжларини олдиндан сезиб туради ва уни қондиришга астойдил ҳаракат қилади. Отабек савдо-сотик ишлари билан юрганда ҳамиша Ҳасанали бирга бўлади, шундан Юсуфбек ҳожи ҳам хотиржам. Отабекнинг Кумушга уйланишида — икки ошиқни қовуштиришда ҳам катта ролни Ҳасанали ўйнайди.

Отабек Кумуш туфайли ғамга ботиб, чидолмасдан, ичкиликка берилган кезларда ҳам Ҳасанали уни ташлаб қўймайди, падарона насихатлар қилади, хуллас, бутун умрини шу хилда самимий хизмат билан ўтказади, ўзи бировга озор бермагани учун хўжайинлардан ҳам бирор озор чекмайди. Уйлаб қарасак, Абдулла Қодирий тузини ичиб, тузлигига тупурадиганларни эмас, инсонда бир-бирига меҳр-оқибат узлуксиз куч олиб боришини ўзининг эстетик идеали қилиб олган ва бу ғоят қимматли, олий мақсад фақат ўзбек адабиёти учун эмас, балки барча халқлар учун, умуминсоний маданият учун ҳам бебаҳо мақсад эди.

Ҳасаналига муносабат масаласида яна бир нуқтани кўрайлик. Ҳасанали Марғилонда Отабек номидан совчи бўлиш масаласида кенгашмоқ учун машҳур савдогар Зиё шоҳичи ҳузурига боради. Шунда хўжайин учун қулнинг совчилик қилиши Зиё шоҳичидек катта савдогар, бадавлат кишини ҳайратга солиб қўяди. Чунки хўжайин билан қул ўртасидаги бу қадар яқинлик, нозик муносабат Зиё шоҳичини ўйлатиб қўяди. Бу ҳам ҳаётий ҳақиқат. Қодирий бундай муносабатларни ҳам назаридан қочирмайди.

Абдулла Қодирий Худоёрхон даврида яшаган турли табақа вакиллари ҳаётидан бизга ҳаққоний ва бадий образларни чизиб беради, биз уларни доим идеаллаштирди деган тухмат тамғаси билан изоҳлаб келдик. Шундай ажойиб, оқил, зукко, одамгарчилиги зўр, ниҳоятда покиза, ўз меҳнати, ҳунари, пешона тери би-

лан ҳаётини қурган уста Алим образидир. Бу камтарин, серзавқ, шинаванда шахс — Марғилон шаҳар ҳунармандларининг вакили бўлиб, унда марғилонликларга хос одоб, ширин муомала, майинлик, етук фаҳм-фаросатлилиқ сифатлари мужассамланган. Унинг ўзига хос жуда ажойиб яшаш тарзи, саргузаштлари борки, ўқиганингизда ўзи бир катта романга ўхшаб кетади. Китобхон Отабекни қандай севиб қолса, уста Алимни ҳам худди шундай севиб қолади. Аммо уста Алим нега моддий жиҳатдан таъминланган ва замонасидан шикоят қилмайди, деб ҳайрон бўламиз. Негаки, ўтган даврларда яъни, 1917 йилдан олдинги ҳамма асрларда халқ фақат қашшоқ яшаган, вайрон бўлган, октябрь тўнгаришидан кейинвоқ фақат бизда турмуш фаровон бўлиб кетди дейиш керак эди-да! Ана шу нуқтаи назардан уста Алимни ҳам Қодирий идеаллаштирди деб келинди, бу гаплар ҳаммаси ёлғон-яшиқ гаплар эди....

Энди уста Алим образига келсак, бу майда ҳунарманд, яхши тўқувчи, ўз дастгоҳида ажойиб атлас, уларга ўзига хос гўзал нусхалар бериш билан донг чиқарган шахс. Ёзувчи бу образ ҳаётини, унинг бошидан кечирган воқеаларни мукамал кўрсатишга интилиб, романда унга катта ўрин беради. Уста Алим ўзбек халқи тарихидаги маълум бир табақанинг типик характерларини ўзида акс эттирган образ сифатида тавдаланади. Ёзувчи уста Алимнинг бой маънавий қиёфасини кенг кўламда тасвирлашга катта эътибор берган.

Уста Алим ўзи мустақил ишлаб кун кўриш даражасига етгунча жуда оғир меҳнат йўлини босиб ўтди. У, йигирма йиллаб бировлар қўлида ёлланиб юрган кезларида кечирган қийинчиликларни ўзи рўй-рост сўзлаб беради, биз бунда устанинг ҳаёти идеаллаштирилганини бир лаҳза бўлсин кўрмаймиз: аксинча унинг ҳаёти ёшлигида ҳам, ундан кейин ҳам доим ташвишли бўлган, кучли ақл-продаси билан ўзини сақлаб юрганини англаб оламиз. Муҳаббатга садоқатда уста Алим ҳам Отабеклардан қолишмайди, она, севги-муҳаббат сингари энг ноёб инсоний тушунчаларга бутун иймон ва эътиқод билан муносабатда бўлади.

Абдулла Қодирий ҳаётни тўла ва тўғри бадий ифода этгани билан машҳур бўлди. У кўп калтабин танқидчилар айтгандай хонлик даврини кўкларга кўтаргани йўқ, ўша даврдаги зулмлардан азоб чекканларни ҳам роса кўрсатган. Халқнинг мавжуд усул-идора зулмига бўлган муносабатларини воқеалар давомида, жуда кўп ўринда кўрсатган, чуқур уқтирган. Қовоқ девона ҳангомалари, Азизбекка қарши исён манзаралари, Марғилон кўрбониси билан Ҳомид фаолиятлари, ниҳоят Мусулмоақул ва Худодёр билан Отабекнинг бевосита учрашувлари тасвирлари (саноқчи давом эттириш мумкин) ҳаммаси замондаги адолат ва адолатсизликни ёрқин ифода этади. Романнинг энг кучли бадий ҳақиқатлари аини шу ўринларда ҳам ғоят бўртиб кўринади.

Адолатсиз ҳукмронлар томонидан халқ бошига солинган кулфатлар ва уларга қарши курашувчи кучлар романнинг бошидан

охиригача якқол кўриниб туради, бинобарин, худди ана шу нуқта Қодирий асарининг реалистик қудратини таъминлайди. Воқеалар давомида ёзувчи бизни турли табақаларнинг шахсий ва расмий ҳаёти ичига олиб киради. Хон саройи, Қушбеги, йирик бой ва савдогарларнинг дабдабали уйлари, тўй-ҳашамлари, меҳмондорчиликлари-ю, камтарингина — майда ҳунармандларнинг ўзларига яраша кулбаларигача кўрсатади. Романда оддий халқ оммаси ҳаётини акс эттирувчи материаллар гузарда, чойхона ва бозорларда бўлаётган ҳангомаларни тасвир этувчи саҳифалар сероб. Мана шундай манзараларда ёзувчи кўпинча йирик воқеа ва ҳодисаларни энг оддий халқ вакиллари қараши билан ифода-лайди. Мана шаҳар чойхоналаридан биридаги ҳангомалар тасвири: «Оч қоринга саримсоқ еб, кўк чой ичишдан зериккан кишилар чойхонага Қовоқ девона кириши билан унга сўз қота қолдилар...»

Романда халқ оммаси кенг қатламларининг аҳволини намоён этиувчи бир қатор лавҳалар, образлар бор. Ўқувчи бутун воқеалар жараёнида улар билан танишиб боради. Ғам-аламларга, секин-қувончларга шерик бўлади. Бундай ҳолатлар баъзан ёзувчининг ўз тилидан баъзан эса, воқеаларда иштираётган образлар фаолиятида ифодаланadi. Халқ ўртасидаги гап-сўзларда авомнинг муҳитга бўлган муносабатлари, бiron-бир воқеа-ҳодисаларга берилган баҳо сифатида романда муттасил таъкидланиб борилади. Халқ оммасининг мавжуд усул-идорада ҳукм сураётган қонун-қоидалар борми, амалдорлар томонидан амалга оширилаётган тadbирлар борми, ундаги адолат ва адолатсизлик борми — ҳаммасига нисбатан муносабатлари гоҳо бир қарашда унча аҳамиятсиздай бўлиб кўринган лавҳаларда, деталларда, енгил-елпидай гапларда, мақолларда, халқ тўпланган жойлардаги шов-шувларда, муаллиф ва образларнинг тилларида, турли имо-ишораларда, хуллас ҳамма ерда сезилиб туради. Абдулла Қодирий қандай воқеа ва қандай табақа вакили образи фаолиятини кўрсатмасин, ҳар вақт оддий халқ оммаси тақдири, унинг манфаатларини ҳимоя қилиш, шунинг учун ҳам ҳар ишда, ҳар қандай вазиятда ҳам имон-виждонга қарши бормаслик гоёт муҳим инсоний бурч эканлигини уқтиради. Халқ оммаси тақдири ёзувчи диққат-эътибори марказида туради. Шунинг учун ҳам ёзувчининг ижобий қаҳрамонлари адолатсиз бекларга, ховларга, эл-юртни талаб, ўз маишатларини кўзлаганларга қарши дангал қурашади, уларнинг пуч маънавий дунёсини, кирдикорларини фoш этиб ташлайди. Зотан, ҳар бир тарихий даврда ҳам халқ оммаси манфаатларини ҳимоя қилиб ёзилган асарлар ва уларнинг ижобий қаҳрамонлари халқ учун сеvimли кишилар рамзи бўлиб келган. Салбий образлари эса, китобхонага атрофидаги дўст билан душманни ажратиб олишга ёрдам берган.

9. ҚОРА КУЧЛАРНИНГ НАМОЙИШИ

Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»ни ёзишга киришар экан, ҳар қандай тарихий давр ҳам, ўтмишдаги ҳар қандай воқеа-ҳодиса ҳам, тарихий роман учун мавзу бўлавермаслигини яхши тушунган эди. Ёзувчи ўз ватани тарихидаги энг драматик даврлардан бирини — Ўрта Осиёда феодал хонлик тартиблари тугаб, энди Россия империясининг қуллигига тушаётган энг аянчли давр воқеаларини мавзу қилиб олди. Бу даврда Туркистон халқлари Худоёрхон, Амир Олимхон ва Жунайидхонлар давридаги хунрезликлар гирдобидан ҳам баттар талон-торожга йўлиққан эди. Бир томондан Россиянинг ўлкамизга бостириб келаётгани, иккинчи томондан жон талвасасига тушиб қолган хонларнинг зулмини янада авжга миндиргани туфайли икки ўртада яна оддий халқ омаси гоят оғир кунларга тушганди. Буни ёзувчи чуқур идрок этиб, ўз романига тавлаб олган даврни «Тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари...» деб атайди ва бу қора кунларда ҳукмрон бўлган реакцион кучларни анча кенг кўламда ифода этишга муваффақ бўлади. Агар ўйлаб қарасак, Туркистон халқларининг XIX асрдан буёнги қайси тарихини мақтаб тилга олинса бўларкан? Россия босиб-янчиб, бутун бойлигимизни талон-тарож қилиб, хонликка хотима берди, ўзи бемалол ҳукмронлик қилиб, халқимиз бошига не-не кунларни солмади? 1917 йилги тўнтарिश чор Россия ҳукмронлигини тугатиб, яна ўзича янги мустамлакачилик сиёсатини ўрнатди. 20—30-йилларга келиб халқимизнинг энг севимли, илғор, зукко, гоят буюк маданий сиймоларини ёппасига қириб ташлади, уларнинг ўрнига «пастан юқорига» деган ясама шпор остида саводсизларни аввал амалга ўтқазиб, кейин ҳарф ўргатилди... Бу ҳам етмагандай, ҳамон халқимиз моддий ва маънавий қашшоқлик гирдобида эзилиб ётибди, бироқ охири ҳам кўринмасди. Бу кейинги тарихни ёзадиган Абдулла Қодирий чиқмаётганини таассуф билан таъкидлаб ўтмоқ керак. Саид Аҳмаднинг «ЎЖимжитлик», Мирмуҳсиннинг «Илон ўчи» сингари романлари энг сўнгги тарихий даврларимиз тўғрисида анча яхши бадий ҳақиқатни кўрсатишга эришди дейиш мумкин, лекин улар ҳали Қодирий романларидан узоқ.

«Ўткан кунлар»даги Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек, Хомид, Содиқ, Мутал, Қўрбоши, Қўшбеги, додҳо ва бошқа бир қатор майда беклар образлари XIX асрдаги ижтимоий тузумнинг турли табақа вакиллари бўлиб, булар асарда реакция кучларни мужассамлантирувчи салбий образлар сифатида гавдаланади. Буларнинг ҳаммалари, характерлари, кирдикорлари Отабек ва унинг ҳамфиқрларига қарши кураш жараёнида очила боради. Китобхон ҳукмрон табақа вакилларини расмий вазиятлардагина эмас, балки, шахсий, оилавий ҳаётда ҳам кўради, уларнинг бутун қилмишлари билан танишади. Ниҳоят мазкур арбобларнинг нақадар адолатсиз, маънавий пуч, инсон қиёфасида кўринган бўрилар эканига ишонч ҳосил қилади, улардан қаттиқ нафратланади. Хул-

лас, ёзувчи хонлик даври ҳукмронларини жуда катта бадший куч билан, уста санъаткорлик билан фош этиб ташлайди. Қора кучлар Юсуфбек ҳожи ва Отабеклар бош бўлган халқ оммасига қарама-қарши қўйилади. Реакцион кучлар тепасида Худоёрхон билан Мусулмонқул туради.

Маълумки, ҳар қайси даврда (то 1917 йилларгача) Туркистон ҳудудида ҳукмрон табақалар ўз қилмишларини шариат фатволари билан қонунлаштириб келганлар. Бу борада дин пешволари орасида ҳам шариатни ўз истаklarига, ҳукмронларнинг мақсадларига бўйсундириб келганлари бўлган. Бу ҳол бутун дин ва диний арбоблар ҳаромхўр бўлган деган сўз эмас, албатта. Инқилобдан кейинги тарихимизда муттасил дин ва диний ақидалар, дин пешволарининг ҳаммасига қора доғ чаплаб келинди, уларнинг бутун фаолияти ёппасига инкор этилди, таъқиқланди, қаматилди, отиб ташланди. Мазкур сиёсат бизнинг маънавийтимизга ғоят катта зарба берганини энди олам билади. Абдулла Қодирий буюк ёзувчи сифатида динга ишонувчан Юсуфбек ҳожи, Отабек, Мирзакарим қутидор, Зиё шоҳичи сингари юқори табақа вакилларидоғи, уста Алим сингари ўртача табақа вакилларидоғи олийжаноблик фазилатлари билан бирга ҳокимларнинг адолатсиз ишларини қонунлаштириб турадиган дин арбоблари вакилларини ҳам маҳорат билан кўрсатиб беради.

Мазкур лавҳалар бизга шу қадар кўп бир тарихий маълумот берадики, XIX асрда ҳукмронларга яқинлашиб, элга хиёнат қилган ва шунинг эвазига катта амаллар, имтиёзлар, имкониятларга эга бўлган зиёлилар 20-йиллар, 30-йилларда ҳам, ўшандан буён ўтган ҳамма ҳаётимизда, ҳатто ҳозир ҳам тўлиб ётганлиги билан бизни ҳайратга солади. Қодирий романларининг маънавий дунёмизда адабийлигини таъминлайди.

Худоёрхон даврида хон ўрдаси атрофидаги дин пешволари ҳукмронлар амалга оширган барча фитналарнинг бошида турдилар. Худоёр дастлаб тахтга чиққанда ёш бола эди. Мусулмонқул қипчоқлар ёрдами билан бош вазир бўлиб олгач, бутун ишни ўз қўлида сақлаб қолиш ниятида Худоёрни (ёш бўлгани учун) хон кўтарган ва мамлакатда ўз истагича ҳукмронлик қилади. Романда мана шу тарихий ҳақиқат жуда тўғри ва усталик билан ҳаққоний тасвирланган. Уқувчи дастлаб Худоёрхонни бир ҳайкал, кўғирчоқ сифатида ўтирганини яққол кўради.

Мусулмонқул мингбоши (бош вазир)лик вазифасини эгаллагандан кейин қабилавий низолар ҳаддан ташқари кучаяди, хонликнинг энг муҳим мансаблари фақат қипчоқларга берилаверади. Хон ўрдаси атрофида фитначилар тўдаси яна кўпаяди...

Ёзувчи фитначилар, золимларнинг иш усули ва Мусулмонқулнинг хон ўрдасида ҳокими мутлақ сифатида иш кўриб, умрида бирор марта ҳам ҳақли қон тўкмаганини бир неча жумладаёқ намойиш қилиб беради. Отабек Мусулмонқул ҳузурига келтирилган пайтда, Мусулмонқул уни ортиқча тафтиш қилиб ўлтирмасданоқ ўлимга ҳукм қилади-қўяди.

Абдулла Қодирий тарихимизнинг энг кирлик саҳифалари тарзида эл-юрт бошида турганларнинг адолатсиз, иймон ва инсофсиз фаолиятларини чизади. Худоёр билан Мусулмонқуллар кўп қон тўкканларини таъкидлайди. Бинобарин, ҳукмронлар «лоақал умрида бир марта» ҳам ҳақли равишда қон тўкмаганларини, ҳаммаша, бутун умриларида нуқул ноҳақ қон тўкиб келаётган кимсалар сифатида қандай иш олиб борганликларини жонли манзараларда кўрсатади. Абдулла Қодирий мазкур усул-идорада тахтож, мансаб талашиш орқасида ўзаро курашлар, қирғинлар мамлакатни байрон қилаётганини, халқни харобага сургаб келаётганини алоҳида дард билан уқдиради. Воқеаларни кузатар эканмиз, хонлик давридаги айрим майда-чуйда фитналардан ташқари энг катта фитначиларга Худоёрхон билан Мусулмонқул ўзлари бошчилик қилаётганини англаб оламиз. Модомики, давлат бошлиқларининг ўзлари бир-бирларига қарши яширин, гоҳ ошкор фитна қилиш билан машғул бўлсалар, эл-юрт тақдири ҳақида ғамхўрлик қилиш у ёқда турсин, бу тўғрида ўйлашга ҳам уларнинг ҳаёлида, миёсида жой бўлмайди.

Худоёр билан Мусулмонқул фитналарнинг бошлиғи эканлигини кўрсатувчи лавҳалардан яна бири шуки, Худоёр Мусулмонқулга қарши кураш ва хонликда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун уламолар воситаси билан ҳар қайси шаҳарда қипчоқларга қарши гуруҳлар ташкил этади ва уларга шундай буйруқ беради: «... Ушбу фармонимизни олган он дарҳол ўн беш ёшдан то етмиш ёшгача бўлган қипчоқ эр зотини қиличдан кечиргайлар...»

Воқеалар давомида Тошкент беги — Азизбек характери тобора чуқурроқ очила боради. Шуниси муҳимки, Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонларни психологиясини жуда яхши билади, уларнинг қалбига чуқур кира олади. Ёзувчи Азизбекнинг пуч ички дунёсини очиб бергани сари, китобхонда бу образга нисбатан ғазаб ва нафратни орта боради. Азизбек худди ўзимизнинг, 20—30-йиллар ва ундан кейинги йиллардаги кўпгина амалдорларимиз сингари фақат ўзим бўлай деган ният билан яшайди. Умрида бирор марта халқ ғамини еган эмас, аммо халққа қуруқ ваъдалар бериб алдаган. Ўз истаганича солиқлар солиб қийнаган, буйруғидан бўйин товлаганларга даҳшатли жазо берган.

Ёзувчи Азизбекнинг образини тўлароқ гавдалантириш учун кўпгина деталлар, лавҳалар чизади. Инсонлар бошидан уюлган тепаини кўздан ўтказишда Азизбекда инсонга хос туйғу-ҳисларнинг тамом битганини кўрамиз. Юсуфбек ҳожи бу манзарага даҳшат билан боқса, Азизбек завқ билан қарайди. Кесилган бошлар, тўкилган қонларга қараб кўнгли очилади. Одамларни қириш, талаш, эзини ҳисобига кўрадиган орзу-ҳаваслари тўғрисида, бундан кейин Тошкент устида суралиган мустақил ҳокимлик кайф-сафолари тўғрисида ҳаёл суреди. «...Азизбек бундан кейинги Тошкентнинг мустақил ҳукмдори, Азизбек! Қипчоқларга солган ғалабаси учун у терисига сиғмайди. У энди «қипчоқлар Тошкентни олиб қолсалар...» деган мудҳиш хавфдан қутилган. У энди

Тошкент ва атрофнинг хони, ҳоқони! Энди духоба ва атласлар устидагина ўлтироққа қаноатланмай, ўз шаънига, ўз қудратига мувофиқ тожлар, тахтлар яратмоқчи. Ўзининг эски маҳрамига кўнгли тўлмай, бошқа бир ўйинчи, ҳусндор бир маҳрам топмоқчи ва ўзининг бу машҳур маҳрами билан ер юзига (Туркистон ва Бухорога) донг, шухрат чиқармоқчи).

Ёзувчи ҳокимият тепасига чиқиб олган виждонсиз амалдорларни жуда кўп далиллар билан фош этиб боради. Юқоридаги кўчирманинг ҳаммаси Азизбек нуқсонларини фош этишга қаратилган. Бундай одамлар биринчи галда калтабин, шунинг учун ҳам қилмишлари фақат жиноят бўлади. Ҳатто унинг ер юзи ҳақидаги тасавури ҳам Бухоро билан Туркистондан нари эмаслигини айтиб қўйиш ёзувчи назаридан қочмайди.

Азизбек Тошкент аҳолиси устида қамчи ўйнатиб, халқни жонидан тўйдиради, ниҳоят халқ оммаси Юсуфбек ҳожининг бир турткиси биланоқ Азизбекка қарши исёнга қўзғолади-ю, золим бекни бир онда ер билан яксон қилади. Абдулла Қодирий зулм ошган сари унинг умри қисқаради, деган изоҳини аниқ ҳаётий воқеликда исботлаб ҳам берди. Ёзувчи романининг «Исён» сарлавҳали бобида Азизбек зулмига қарши бош кўтарган халқ оммасининг зўр қудратини намойиш қилади.

Романда воқеалари берилган давр қора кучлари сифатида тасвирланган Ҳомид, Мутал, Содиқ образлари ҳам китобхонда катта таассурот қолдиради. Улар ҳам оддий кишилар ва умуман жамият ҳаётига фақат зарар келтирадиган газандалар. Агар Мутал ва Содиқлар оддий каллакесар ўғиллар бўлса, Ҳомид ўзининг мустақил тўқувчилик дастгоҳига эга бир хунарманд, савдо-тижорат билан шуғулланади, пул топади, аммо бутун қилмишлари фисқу-фасот, муттаҳам, учига чиққан ифвогар, ичи қора, ҳаром-ҳалол деган нарсаларни ажратмайди, хуллас исёнга ҳос фазилатлардан маҳрум бир малъун. Абдулла Қодирий Ҳомидни барча софдил кишиларга қарши қўяди ва шу жараёнда унинг кирдикорларини очиб боради. Ҳомид ҳамма соҳада палид бўлиши билан онла, хотин-қизларга муносабатда ҳам ўлгудай ифлос. Унинг Отабекка нисбатан душманлиги ҳам худди шу ифлосликларидан, бахиллигидан келиб чиқади. Раҳмат Мирзакарим қутидорнинг қизи тўғрисида Отабекка гап очган пайтда дарров Ҳомиднинг ичи куйиб кетади, худди шу ондан бошлаб Отабекка душман бўлади-қўяди, чунки у ичи қора одамда, бировлар бахтини кўролмайди. Шу кундан бошлаб Ҳомид Отабек билан Қумушнинг муҳаббат тўла оилавий ҳаётига заҳар солаверади, бу йўлда ҳар қандай хиёнат, жиноят, ифлослик, мунофиқликдан тоймайди. Бу йўлда ўзига хайрихоҳлар, ҳомийлар топади.

Абдулла Қодирий қора кучларнинг ички-ташқи қиёфасини шу қадар нозик, мукамал, шу қадар батафсил чизиб берадигани, ундаги «хони билан сотилган кўзлар» тўқнашуви, Ҳомиднинг ўз қилмиши хиёнатлигидан ҳар нафас чўтиб, юраги теракнинг баргидек шигиллаб, титраб туриши, «икки кишининг хун баҳолари»

деб қичқираётган «виждон садо»лари китобхон қалбига ғоят чуқур сингиб кетади, хоин, сотқин, порахўр, хунрез сингари — инсон деган улуг зотга иснод ёғдирувчи палидларга нисбатан чексиз-чекгарасиз нафрат уйғотади. Шунинг ҳам айтиш керакки, Ҳодирий ромавларидаги салбий воқеалар ва уларга хос образлар фаолияти ҳам, ижобий воқеалар ва уларга хос образлар ҳам фақат энг етук, тўла иймон-виждонли, софдил, энг муҳими бадий асарнинг эстетик, тарбиявий, ғоят гўзал моҳиятини идрок этишга савияси етадиган китобхонга шундай катта таъсир этади.

10. МУСТАҲҚАМ ПОЙДЕВОР

Туб заминда тарихий воқеалар асос бўлиб ётган бадий асарда аниқ тарихий далиллар, ҳужжатлар, шахслар билан бирга ёзувчи томонидан яратилган тўқима образлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Аввало тўқима образлар фаолияти тарихий шахс ва тарихий воқеалар жараёнида мантиқий равишда мослашиб, уйғунлашиб кетиши шарт, бу жуда катта маҳорат талаб этади. Бинобарин, тўқима образлар тарихий воқеаларнинг моҳиятини чуқур очиқ беришга хизмат қилиши, уларнинг ўзаро мослашуви — санъат асарининг юксак савияда бадийлигини, муваффақиятини таъмин этувчи муҳим омил бўлади.

«Ўткан кунлар»да ёзувчи тарихий-бадий асардан, дастлаб, тарихий романдан қилинадиган мазкур талабларга тўла жавоб бергани билан катта муваффақиятга эришди. Ёзувчи романда бир қатор тарихий воқеалар билан бирга, талай бадий тўқима образлар, қатор-қатор манзаралар, лавҳалар ҳам яратадики, бу ҳол узоқ ўтмишнинг XIX аср ўрталари ва иккинчи ярмидаги ўзбеклар, қипчоқлар, хонлиқлар, турли табақалар вакиллари ҳаёти, фаолиятидан ёрқин намуналарни ифодалаб, бизга улар ҳақида бир мунча тўла тасаввур бера олди. Зотан, тарихий роман ёзадиган санъаткорнинг илмий тарихий асар ёзадиган олимдан фарқи ҳам, энг муҳим вазифаси ҳам худди шу — тўқима образлар яратишдадир.

Тарихий роман ёзувчиси тарихий фактлар, воқеалар, тарихий шахслар қиёфасини чизиш негизда ўзи мавзу қилиб танлаган даврнинг руҳини, психологиясини, мазкур давр вакиллари образларини, уларнинг характерларини яратиши керак. Санъаткор худди шу образлар ва характерлар яратиш билан оддий тарихчидан фарқ қилади.

Кўриниб турибдики, тарихий роман ёзувчиси бир йўла икки вазифани — ҳам тарихчи, ҳам ёзувчи вазифасини бажариши лозим, яъни тарихни санъат билан қўшиб, унга қатор жило беради, ўтмиш воқеа-ҳодисаларини тарихчидан кўра ҳам мукамалроқ ёритиш учун тарихий фактлар фонида бадий тўқима образлар, манзаралар ҳам яратади. Аммо тарихий бадий асарда санъаткор бош ғояни таъмин этишда асосан бадий тўқималар-

дан эмас, тарихий фактлардан келиб чиқиши шарт. Абдулла Қодирий ўзининг тарихий романларида санъаткордан қилинадиган мазкур талабларга тўла риоя қилди, уларни муваффақият билан адо этди. Аммо «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари гарчи ўзбек адабиёти тарихидагина эмас, бутун Ўрта Осиё халқлари адабиёти тарихида ҳам, ҳатто мамлакатимиздаги бошқа халқлар адабиётида ҳам катта воқеа сифатида майдонга келган бўлса-да, 20-йиллардан то 90-йилларгача ҳам ўзига муносиб расмий баҳосини ололмай келганини ҳеч нарса билан ёқлаб бўлмайди. Бунинг дастлабки сабаби — бизда бутун тарих, бутун адабиётимизга нотўғри муносабатларнинг узоқ даврлардан буён давом этиши нотўғри йўналишдан юритилгани бўлди. Бу ишлар қандай амалга оширилди,— деган савол туғилади. Агар таъбир жоиз бўлса, мен шундай жавоб берадим: тарихга ва тарихий бадий асарларга қандай муносабатда бўлиш ҳақида марксизм-ленинизм таълимотига асосланиш кераклигини ҳар нафасда, ҳар бир илмий ишда, оғзаки гап-сўзу, суҳбатларда таъкидланаверди-ю, амалда унинг тескарис қилинди. Яъни тарихдаги энг яхши анъаналардан намуна олиб тараққиёт учун замин сифатида фойдаланиш ҳақидаги гўё тўғри ва кўнгилга хуш келадиган назарий кўрсатмалар Маркс, Энгельс, Ленинда шу қадар кўп эдики, улардан ҳеч ким кўз юмолмади. Ҳамма уларни рўқач қилди. Амалда бу «ширали» назарияларнинг тескарис татбиқ этилаверди...

Энди Абдулла Қодирийнинг бу масаладаги қарашларига келсак, Қодирий тарихнинг энг ибратли, умуминсоний, ҳеч қачон эскирмайдиган нуқталарини миққоллаб териб, гоёт эҳтиёт қилиб бизга кўз-кўз қилди, ундаги энг қабиҳ нуқталарни тамоман қоралаб, эндиликда нималарга қарши курашишимиз лозимлигини ҳам белгиллаб берди. Бу жиҳатдан юқорида таъкидлаб ўтган илмий назарияга энг мос келадиган ғояларнинг бадий намунасини яратди. Аммо биздаги калбатинлар, ғаразгўйлар, ифвогарлар ўзларининг энг ифлос мақсад ва манфаатларини кўзлаб Қодирийнинг энг тўғри ва буюк хизматларини, тарихдан намуна олиб туриб, бугун ва эртанги кунимиз ҳақида, истиқболимиз ҳақида ўйлашимиз лозимлигини уқдирган энг қимматли фикрларига қарши курашдилар. Бу эса санъат ва адабиётимиз тараққиётига муттасил ҳалақат бериб келди.

Абдулла Қодирий ҳар икки тарихий романларида санъаткор сифатида тарихий воқеаларнинг йўналишига тўғри қарай олди, тарихий ҳужжатларни танқидий кўз билан чуқур ўрганиб, унинг бадий манзараларини яратади. Воқеликнинг моҳиятини чуқур ва етук бадий савияда ифода этишни санъат даражасига кўтаришда тўқима образ ва воқеалардан моҳирона фойдалана билди. Бунинг учун ёзувчи Қўқон хонлиги Худоёрхон даврига оид тарихий ҳужжатларни синчиклаб ўрганди. Худоёрхон, Мусумонқул, Азизбек ва бир қанча қушбегилар сингари тарихий шахслар фаолиятини кўрсатувчи ажойиб лавҳалар, манзараларни яратди. Худди мана шуларни китобхон тўла тасаввур этишида бадий

тўқималар катта восита сифатида хизмат қилади. Биз то шу кунларгача ҳам ҳаётда янги ўсиб келаётган илғор, тараққийпарвар кучлар ҳамisha ҳам ўз даврини яшаб бўлган эскилик тарафдори бўлганларнинг қаршилигига дуч келади ва булар ўртасида жиддий, го'ят кескин ҳаёт-мамонт кураши рўй беришининг гувоҳлари бўлиб турибмиз. Бу инсоният тарихида муттасил давом этадиган бир жараён бўлиб, турмуш тақозосига кўра турли шаклларда рўй беради. Йўмладан, яккахоқимлик, турғулик тартиблари асосида мамлакатни бошқаришга ўрганиб қолганлар билан демократик эркинликлар тарафдорлари ўртасидаги ўзимизда давом этаётган курашлар жараёни ҳам айти шу ҳаётний қонуниятлар заминида рўй бераётганини идрок этилса, Қодирий романларида тарихий ўтмишга муносабатлар нақадар тўғри эканлигига яна бир бор паймон келтирамиз. Ёзувчи XIX аср Туркистон халқлари ҳаётидаги воқеалар тасвирида юксак санъаткор даражасига кўтарилганига тўла ишонч ҳосил қиламиз.

Абдулла Қодирийга Юсуфбек ҳожи образини яратишда муҳим бир тарихий далил туртки бўлган дейиш мумкин. Шарқшунос олим В. Наливкиннинг «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи» китобида бир маълумот бор. Унга кўра XIX асрнинг 40-йилларида Тошкентда ҳокимлик қилган Азиз парвоначи (Азизбек) хазинада пул камайиб қолгани учун Тошкент аҳолисига қўшимча равишда «мис пули», «улов пули», деб бир неча хил солиқлар солади. Ваҳоланки, муттасил давом этиб келаётган феодал ўзаро урушлари, Қўқон лашкарлари қамали бусиз ҳам Тошкент халқини обдон қийнаб қўйган эди. Азизбек ҳатто шахсан одам юбориб, хонадонларни тинтув қилади: шу билан халқ ўртасида Азизбекка қарши норозилик кучайиб, бу норозилик аҳоли ўртасида катта обрўга эга бўлган Маъюсуфбой раҳбарлигида тезда қуролли қўзғолонга айланиб кетади. (Маъюсуфбой — ипак моллари тўқувчи катта устахона эгаси эди). Баррикадалар билан тўлган Тошкент кўчаларида Азиз парвоначи навкарлари билан халқ ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Халқ устун келаётган эди, тўпни ишга солиб, қўзғолон бостирилди. Аммо бир неча кундан сўнг халқ исёни яна кўтарилди, яна қаттиқ жанг бўлди. Худди шу топда Тошкентдаги воқеалардан хабардор бўлган Қўқон хонлиги Азизбекка қарши юриш қилиб, Тошкентни олди. Азизбек Қўқонга юборилиб, қатл этилди. Тошкентга қишқоқ Нормад додхоҳ ҳоким қилиб тайинланди.

Биз юқорида тарихий шахс ва воқеаларнинг моҳиятини чуқурроқ очишга тўқима образлар ва воқеалар кўпроқ хизмат қилади, бинобарин тарихий бадний асар худди шу хусусиятлари билан оддий тарихчи ишидан фарқ қилади, деган эдик. Ҳозирги келтирилган лавҳамиз «Ўткан кунлар» да энг ўринли, энг маҳорат билан бу вазифа бажарилганига далил бўлади. Абдулла Қодирий Худоёрхон ва Мусулмонқуллар ҳақида тўғридан тўғри бор тарихий ҳужжатларни келтириб ўтирмасдан улар билан Отабекни дуч келтиради, гаплаштиради, олиштиради... Бу ҳол

ҳар бир шахс ва образлар ҳақида, тарихий воқеа ва ҳодисалар ҳақида китобхонга кўпроқ маълумот бериш билан бирга жуда катта эстетик, ундан муҳими — ҳаётдаги ижобий ва салбий воқеалар, одамларга нисбатан ижобий ҳис-туйғулар уйғотади, шу билан адабиётнинг энг олий бурчи — тарбиявий аҳамиятини тайин этади. Фазилатларга муҳаббат, нуқсонларга нафратни орттиради. «Ўткан кунлар»нинг умуминсоний хусусиятлари ҳам, жумладан, шу нуқталарда намоён бўлади. Биз бундай манзараларни Азизбек билан Юсуфбек ҳожи фаолиятида, Азизбекка қарши кўтарилган халқ исёнида, Ҳомид билан Марғилон қушбегиси учрашувлари манзараларида, Кумуш билан Отабек бошига тушган кулфатлар тасвирида, Қовоқ девона ҳангомалари-ю, қинчоққа қирғин воқеалари ифодаланган саҳифаларда ўзбек халқи ўтмишидаги қатор тарихий воқеаларнинг жонли-бадий ифодасини кўрамиз. Тарихий роман учун муҳим шарт бўлган вазифаларни ёзувчи бу саҳифаларда муваффақият билан адо этади. Яъни уларда тарихий фактлар билан бадий тўқималар мантиқан боғлаб юборилган, аниқ тарихий воқеалар фонида яратилган бадий тўқималар романдаги барча воқеалар билан узвий равишда боғланиб, уларнинг руҳини бўрттиради, таъсир кучини оширишга хизмат қилади. Бу билан ёзувчи тарихий ҳужжатлар, воқеалар, фактларнинг мустаҳкам пойдевори асосида тарихан ҳаққоний асар майдонга келтириб, бутун фаолияти билан халқ манфаатларига зид бўлган яккахоқимлик тартибларининг кирдикорларини очиб ташлайди. Уларга нисбатан китобхонда нафрат уйғотади. Шу билан бирга бутун фаолиятлари билан халқ манфаатларини ҳимоя қилишга бағишланган кучларни барча эҳтимолларга қарши қўяди, бу тоифадаги образлар эса китобхонда меҳр, муҳаббат деган олий инсоний туйғуларни шакллантиради, китобхон қалбиде уларга нисбатан абадий ҳурмат ва эҳтиром ҳиссиётларини сингдиради. Асарнинг юксак тарбиявий аҳамияти ҳам худди шундадир.

«МЕҲРОБДАН ЧАЁН»

1. ЯНА ИЗЛАНИШДА...

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) нинг иккинчи тарихий романи — «Меҳробдан чаён» 1929 йилда босилиб чиқди. Ёзувчи биринчи романи билан аллақачон китобхонлар эътибори-ю эҳтиромини қозонган, софдил кишилар уни қалбларига маҳкам жойлаб олган, буюк талант ва қобилият рақиблари «Ўткан кунлар» ва унинг муаллифи теварагида талай иғво, фитналар уюштириб улгурган эдилар. Абдулла Қодирий иккинчи романини гоёт оғир зиддиятлар гирдобиде ёзди, шунга қарамай бу роман ҳам босмахонадан чиқмасданоқ қўлма-қўл бўлиб кетди. Чунки Қодирий қандай асар ёзишини эндиликда ҳамма, ҳатто унинг душман-

лари ҳам билар эди. Бунга бир кичик мисол келтирамиз: кекса матбаачи ва журналист М. Усмонов хотирлашича, «Меҳробдан чаён» босмахонага туширилганда ҳарф терувчилар орасида асарнинг ҳар саҳифаси терилиши билан то кейингисига ўтгунча қўлма-қўл бўлиб, талашиб ўқилар экан. Шундай жараёнларда бир саҳифа йўқолади, буни ҳеч ким тополмайди. Нима қилишини билмасдан босмахона ишчилари уч кишидан иборат вакил сайлаб, ёзувчи ҳузурига юборишга ва узр сўраб, аҳволни тўғри айтиб беришга қарор қилишади. Шу уч кишининг бири Усмонов экан. Вакиллар минг андиша билан Қодирий ҳузурига боришади. Воқеани очик айтиб, узр сўрашади. Қодирий йўқолган саҳифанинг бошқа нусхаси йўқлигини айтиб изтироб чекади. Аммо борган кишиларга қаттиқ гапирмайди. «Бўлар иш бўлибди», деб ҳалиги саҳифани ёддан қайта ёзиб берган экан. Мана бу кичик бир мисол бизга жуда катта воқеликдан далолат беради. Қодирий унинг романилари мавқеи билан бирга ёзувчи меҳнати, хотираси, таланти, қобилияти ҳақида ҳам бизга яна бир катта тушунча беради. «Ўткан кунлар» атрофидаги олағовур гап-сўзларга Қодирий эътибор бермаслиги мумкин эмас эди, албатта. «Меҳробдан чаён»да эса Қодирий синфий ёки ижтимоий тенгсизликни қандай тушуниш, уни китобхонга, оммага қандай тушунтириш намунасини кўрсатди. Бу нарса унинг биринчи романида ҳам бор эди, аммо яқинчисида бўрттириброқ кўрсатди. Ушанда ҳам камбағални бойга тўппа-тўғри, фақат у бой бўлгани учун қурол кўтариб боравериш тарзида эмас, балки ҳар бир адолатли жамиятда бўладиган зolim ва зулмга қарши, умуман инсон ҳуқуқлари, пзат-нафси, инсонийлик қондаларига зид келадиган ҳақсизликларга қарши курашиш тарзида тарғиб қилди. Бу оддий, қуруқ насихатлар ур-сур тарзида эмас, гоёт юксак бадиий ифодаси билан кўз олдимизда шундай намoён бўладик, умр бўйи яна қалбимизда жойлашиб қоладиган бир шаклда кўрсатилди. Адолатсизликка қарши кураш — бизнингча, бирор синфга мансуб бўлиб қоладиган нарса эмас, бу синфий курашни шу давргача онгимизга сингдириб келишган тушунчадан тамоман фарқ қилади. Демоқчимизки, ҳақсизликка қарши кураш — фақат биргина табақага мансуб бўлиши мумкин эмас, у ҳар бир табақага, ҳатто ҳар бир шахсга хос тушунча бўлиб, ҳар қандай ижтимоий тузумда бўлган ва бўлади. Марксизм-ленинизм номи билан бизга сингдириб келинган синфий кураш тушунчаси — ғайри инсоний тушунча эканини тарих исботлади.

«Меҳробдан чаён» романини 30- йилларнинг танқидчиси Сотти Ҳусайн бутунлай тан олмади, ҳатто асарни ўқувчилар қабул қилмади, шунинг учун у ҳақда тўхтаб ҳам ўтиришнинг ҳожати йўқ, деган фикрни айтишгача борди.

Абдулла Қодирий иккинчи тарихий романи учун ҳам Худоёрхоннинг сўнгги ҳукмронлик даври — Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиши даври воқеаларини танлайди.

«Меҳробдан чаён» да ёзувчи илгари таъна қилинган кўплаб

даъволардан бирига — яъни «юқори табақадан қаҳрамон танлади, савдогарларни ижобий қилиб кўрсатди», деган эътирозларига жавоб беришга ҳам ҳаракат қилинади. Бу борада албатта якнаҳоқимлик ижтимоий тузуми иллатлари кўпроқ очилади. Роман ёзишдан олдига қўйган мақсадини сўз бошида А. Қодирий шундан баён қилади: «Туркистон феодалларининг... вакили бўлган Худоёрхоннинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд касиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келувчиларга, тиласа ким бўлмаса, раҳмсиз жазо бериши романнинг мавзусидир. Худоёрхоннинг бу йўлдаги биринчи истеънодоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний хислатнинг битганлиги ва қолгани ҳам хабосат пардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарижа сиздирган қадар баён қилинадир. Булар романнинг номарғуб — манфий қаҳрамонлари. Иккинчи тарафдан, мазкур қора кучларга қарши «тубан» синф — камбағаллар, уларнинг хонлик тузилишига, қора куч-уламо алайҳига чиқиши, меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажжияси... уларнинг хон ва уламоларга қарши исёни табиий-меъёрийдир...»

Кўрииб турибди — синфлар, табақалар, уламолар ҳақида ўта жиддий гаплар айтилади. Бунинг дастлабки сабаби — аввало биз юқорида таъкидлаган биринчи роман ҳақидаги «танқид»лар бўлса, таъналар бўлса, иккинчидан, Қодирий то иккинчи романи ёзилиб битгунча Москвада бир муддат ўқиди, «Муштум», «Коммунист йўлдоши», «Ишгирокиюн», «Ўзил байроқ», «Инқилоб» сингари бир қатор ойнома ва рўзномаларда ишлади, шу билан бирга уларнинг ҳаммасида тинимсиз ижодий маҳсули билан фаол қатнашиб келди. Мазкур жараён ёзувчини мутасил инқилобдан илгариги ҳамма нарсани инкор этишга, 20-йиллардаги партия ва ҳукумат сиёсатини сўзсиз маъқуллашга, маъқуллашгина эмас, уни кўкларга кўтариб мақташга мажбур қилар эди. Аксар ёзувчилар бу йўлга муккасидан кетиб, кўзларини чирт юмиб олиб кетавердилар, аммо Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва уларнинг ҳамфикрлари бундай қилмадилар, иложи борича воқеаларга ақл-идрок билан қарашга ҳаракат қилдилар. Буни яна шундан ҳам кўрсак бўладикки, ёзувчи ва шоирлардан бири 1929—30 йиллардаёқ коммунизм уфқлари кўринди деб шеър ёзган бўлса, яна бири коммунизм гулбоғларига деб шеър ёзди, яна бири биз яшаб турган ватанда одамлар очликдан ўлаётганда бу ватаннинг ҳар тарафи фақат гул-лола, боғ деб мадҳия ўқиди. Биз Қодирий, Чўлпон, Фитратнинг бирорта шеърда, насрий ёки драматик асарда ҳам, ҳатто бирор публицистикасида, ҳикоя ва очеркида ҳам бу ҳолатни учратмадик. Борди-ю бўлса-да, биз ўқиган манбаларда учратмадик. Мазкур номлари тилга олинган уч буюк сиймо ана шу сифатлари билан ҳам бошқалардан ажралиб турарди, шу сифатлари учун ҳам уларни қурбон қилдилар... Биз Абдулла Қодирий иккинчи романини гоёт зиддият-

лар гирдобида ёзди деганимизда шуларни ҳам кўзда тутамиз. Матбуот соҳасида ишлаш одатда — бизда ҳар қандай қаламкашни ҳам ҳукумат сиёсатини ҳар куни қувватлаб туришга ўргатади, чунки бизнинг инқилобдан кейинги матбуотларимиздан бирортасида бир нафас ҳам эркинлик, мустақиллик деган нарса бўлган эмас. «Сўз эркинлиги», «матбуот эркинлиги» бериш ҳақидаги ваъдалар инқилобдан олдин ҳам, кейин ҳам қуруқ гаплардан иборат бўлиб қолаверади. Матбуот партия айтган чизигидан чиққан эмас. Шу ҳолнинг ўзи журналист ва ёзувчиларимиз учун қандай фожиа ва жазо бўлганлигини айтиб туради, буни ҳаёт аллақачон исботлаган, шу соҳадаги таназулимиз энди бутун жаҳонга очиқ айтилмоқдаки, биз бундан фақат мамнун бўлишимиз лозим. Ана энди Абдулла Қодирийнинг иккинчи тарихий романи ҳақида фикр юритилганда — унинг ёзилиш жараёни-ю, тарихни бадбий таҳлилига баҳо беришда шуларни кўзда тутмоқ керак бўлади. Биз илгариги қарашларимизда иккинчи романда ёзувчи ижоди ва дунёқарashiда ижобий эволюция рўй берди тарзида ёндошганмиз. Бунга мисол қилиб, синфий кураш, бой ва камбағаллар ўртасидаги зиддиятларни тушуниш ёзувчи идрокига матбуотларда ишлаши воситасида етиб борди, қабилдаги талай уйдирмаларни асос қилиб олганмиз. Бу ҳам етмагандай, Қодирий иккинчи романида Ўрта Осиёнинг руслар босиб олган ерларини, «адолат ўрнатилган» тарзида кўрсатди, бунга мисол Анвар билан Раънонинг Қўқондан Тошкентга келиши билан муроди мақсадига етгандар тарзида фикрлар баён қилганмиз. Шунини очиқ айтايки, мен Қодирий асарларини астойдил ўрганишга киришган кезларда унинг сафдошлари — Чўлпон, Фиррат, Элбек, Ғози Юнус, Фозилбек Отабек ўғли каби талай ёзувчиларнинг асарларини ҳам ўқиганман. Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романини ҳурматли домлаимиз Субутой Доғимовдан (ҳеч кимга билдирмасликка сўз берган ҳолда) олиб ўқиганман. Бундан жуда хурсандлигимни айтганимда домла эриб кетиб, «Аҳмаджон, бўлмаса энди мана буни ҳам ўқинг», деб Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи эшон воқеаси» асарини бердилар. Мазкур ҳар икки асарда Россиянинг Ўрта Осиёни қандай қонхўрлик билан босиб олгани ҳақидаги аниқ тарихий воқеалар роса ёзилганлигини билардим. Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Тошоша боғ» асарларида ҳам русларнинг мустамлакачилик ҳаракатлари муайян даражада акс этганини билардим. Айниқса, «Дукчи эшон воқеаси»даги қонхўрликлар бир умрга қалбимда муҳрланиб қолган, аммо русларнинг босқинчилик ҳаракатини нуқул оқлаш тарих фанида, адабиётшуносликда сунъий равишда одат тусига зўрлаб киритилган эди. Бу ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш қамоқ, сургун деган сўз эди. Ана энди мана шундай вазиятда Қодирий ва унинг сафдошлари номини тилга олишга журъат этолмаганларнинг ёв қочгандан кейинги ботирликлари баъзан кишини ҳайратга солади...

Абдулла Қодирийнинг кўплаб адабий-танқидий мақолалари

ҳам айни икки роман оралиғидаги ўтган етти йил мобайнида ёзилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Зеро бу даврда ёзувчи адабиётда зўр бериб реалистик йўлни, яъни ўша даврларда ҳам расм бўлган сунъий реализмни эмас, у Оврупоча тасаввурлардаги ҳақиқий реалистик анъаналарни ўзбек адабиётига сингдириш учун қаттиқ курашди. Аммо Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» да гарчи хонлик даври кирдикорларини янада чуқурроқ очишга, яъни тарихга илжои борица замон талабларидан келиб чиқиб қарашга интилган бўлса-да, яна атрофида бодроқдек қайнаб турган замонасоз ҳамкасбларидан фарқ қиладиган томонлари бор эди. Яъни синфий кураш деб одамларни бир-бирларига гиж-гижлаш, бир турли халқни гуруҳларга бўлиб, бирининг гўштини иккинчисига едириш сингари ваҳший нуқтаи назарлардан олсда эди. Яна ўша адолат ва адолатсизлик, зулмга қарши кескин курашни бадний ифода этиш, иймон, виждон сингари энг олий, муқаддас тушунчаларни улуглаш «Меҳробдан чаён» романининг бош ғоясини ташкил этади. Анвар камбағал-бўёқчининг етимчаси, Сафар бўзчи — майда ҳунарманд — ўз меҳнати билан қўл учда кун кўрадиган кичик бир тўқувчи, Раъно — Солих маҳдумдек бир зиқна, манфаатпараст, ичи қора бир мактабдор домланинг қизи, Султонали — хон саройидаги каттагина амалдор, ҳукмрон табақа вакили ва ҳоказо... Нақадар лок, иймон ва виждон билан иш кўрадиган, ҳар қандай оғир вазиятларда, ҳатто қамоқ ва ўлим таҳдид солиб турган кезларда ҳам буларнинг биронтаси ўз виждонига килоф иш қилмайди, қарши бормаиди, пасткашликка бормаиди. Агар роман ёзилган даврдаги ҳукмрон мафкурага Қодирий батамом қул бўлиб ижод қилганда — биз юқорида номларини тилга олган образлар ичида Анвардан бошқа ҳаммасини ёвуз кишилар тарзида талқин қилиши лозим эди. Буни қандай тушуниш керак? Яъни — Анвар камбағал оиласидан чиқиб бутунлай етим, болалиқдан бировлар эшигида хизматкор ва хор-зор бўлиб юриши, ўз хўжайинидан фақат ёмонлик кўриши ва шу алпозда ё ўлиб кетиши ёки хўжайинларга қарши исён кўтариб, мол-мулкни талаши ва уларни хонавайрон қилиши лозим эди. Раъно эса — зиқна уламо қизи, хунук қиз бўлиб туғилиши, борди-ю, хиёл ҳусевдор бўлса, албатта бузилиб кетиши, Сафар бўзчи — қўлидан бўзини тортиб олган солиқчига қарши бош кўтариши, Султонали Анвар билан Раънога ёрдам бериш эмас, балки уларни Худоёрхонга тутиб бериб, катта совғалар ва янада каттароқ амал пояларига кўтарилиши лозим эди. Абдулла Қодирий бу йўлдан бормади, чунки бу йўл асли ҳаётда етакчи ёки бош тўғри йўл эмаслигини 20-йиллардаёқ, тушунган бизнинг доҳий ёзувчимиз эди.

Маълумки, Қодирий «Ўтган кунлар»да Худоёрхоннинг ёшигина тахтга ўтирган чоғларидаги воқеаларни кўрсатган бўлса, «Меҳробдан чаён»да унинг рўй-рост хон сифатида иш кўрган ва ниҳоят Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олишга киришган даври воқеаларини ифода этади. Бу даврда Худоёрхон тахти остидан

зил кетган, хонлик ичидаги зиддиятлар ҳаддан ташқари кучайиб, уни қанчалик бўшаштириб қўйган ва бунинг устига руслар бос-тириб келаётган ўта оғир ва мураккаб давр воқеа-ҳодисаларини бадиий аке этириш романнинг асосий мавзунини ташкил этарди. Мана шундай мураккаб вазиятларда Худоёрхон ва Мусумонқуллар, талай беклар, уламолар, косиблар, бўёқчилар каби «майда» одамлар, хон саройи, аъёнлари ҳаёти, ички-ташқи қиёфаси, руҳий олами, ҳар бирининг ўзига хос шахсий хусусиятлари билан «Меҳробдан чаён» да шундай гавдаланадики, ҳаммамиз кўз ўнгимизда, қалбимизда муҳрланиб қолади. Бунинг учун санъаткор воқеа-ҳодисаларнинг асл моҳиятини, гоёсини иложи борича бузмасдан, юқори бадиий савияда ифода этишга ҳаракат қилади ва шунга эришади. Ёзувчи тарихий воқеаларни тарихчилар сингари хронологик тарзда бирин-кетин чизиб кетавермайди, уларни жонли образлар фаолияти воситасида, яъни санъаткорона тасвирлашга, кўрсатишга интилади — воқеалар гоёси ўз-ўзидан келиб чиқаверади. Бу аввало реалистик йўналишнинг бадиий адабиётдаги муҳим вазифасини, моҳиятини тайин этади, бинобарин тарихий романчи учун шу энг тўғри йўл эканини ҳам тасдиқлайди.

Абдулла Қодирий иккинчи тарихий романини ёзиш учун Фарғона водийси, Қўқон, Марғилон томонларга бир неча бор саёҳат қилиб, Худоёрхоннинг кейинги даврларига оид тарихий ёдгорликлар, ҳужжатлар тўплади, хонлик даврини ўз кўзи билан кўрган кишилар билан учрашди, суҳбатлашди, уларнинг яшаш шароитлари, шахсий-оилавий ҳаётларини ўрганди. Кўпларининг хонлик даврига оид хотираларини ёзиб олди. Қўқонга бориб, Худоёрхон давридан қолган саройлар, мадрасалар ва бошқа тарихий биноларни текширди, айрим кексалардан сўраб, хонлик даврига хос урф-одатларни ўрганди... Рус ва ўзбек шарқшунос олимларининг Қўқон хонлиги ва умуман Туркистоннинг XIX аср тарихига бағишланган асарларини ўқийди.

Романнинг номи асли Абдурахмон домла, Шаҳодат муфти ва Калоншоҳлар қилмишларини фош этишга қаратилган бўлиб, «меҳроб» ва «чаён» ибораларидан ясалади. Маълумки, меҳроб — муқаддас жой, мачитда қибла томонга белгилаб қўйилади ва намозни шунга қараб ўқилади. Уйда эса, жойнамозга унинг нусхаси тикиб қўйилади ва намозхон қибла томонга шуни ёзиб намоз ўқийди. Энди худди шундай муқаддас тамгадан — бошқаларга маърифат таратадиган кимсалар — диний ақидалар ҳақида лоф уриб, ўзлари дин ва имонга зид ишлари билан шуғулланишларини кўрган Қодирий пиймонсизларни «чаён» деб атади. Меҳробдан чиққан чаёнлар билан ислом дини ва диний ақидалар ўртасида ҳеч қандай умумиятлик йўқ эканлигини уқдиради. Солиҳ махдум ҳам шуларнинг бири, аммо улардан бир оз содда-роқлиги билан фарқ қилади.

Анвар ва Раъно ўткир ақл-идроки билан хон замонидаги мазкур шахслар табиатини, хатти-ҳаракатларини, беклар орасидаги

мураккаб зиддиятларгача — ҳаммасини билади, ҳаммаси нафс балоси билан боелиқлигини тушуниб етади. Ҳамиша ўз ишини мана шу ғоят оғир ва мураккаб муҳитга қараб олиб боради. Анвар ҳам ўз давридаги аянчли воқеа-ҳодисалардан куюди, ёнади, азоб чекади, қарши курашади, ниҳоят ночорлик қилиб қолгач, «...Ҳақнинг ҳақсизликка ғолиб эканлигини оғизда эшитсам ҳам шу чоқ-қача амалда кўрмадим...» дейди. Анвар, айниқса ўрда ҳаётига араллашиб, ундаги рўй бераётган воқеа-ҳодисалар билан бевосита яқиндан танишганда ўз фикрининг нақадар тўғри эканлигига яна йймон келтиради. Чунки Анвар «...Таъмани, шайтонатни, адоватни, айниқса, хуфйаликни билмас, девонда ўзига топширилган вазифаларнигина адо қилар, алаҳхусус мазлумлар додномасини хонга эшиттиришга ва яхши натижалантиришга тиришар эди...» Бу қабилда ўрдада фаолият кўрсатиш — ҳаёт-мамонт кураши деган сўз эди. Чунки Анварга ёқмайдиган ярамас ҳолларнинг макони ҳам хон ўрдаси эди. Шунинг учун ҳам уни бош мушййликка кўтармоқчи бўлганларида Анвар дастлаб сира розилик бергиси келмайди. Ўрдадаги мирзолар орасида Анвар ўзини поклиги билан якка-ёлғиз ҳис этади. У оддий мирзолик пайтларидаёқ бу муҳитнинг таг-томиригача билиб олган ва «ифлос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим» деган қарорга келган эди.

Анварнинг шахс сифатида буюклиги дастлаб шундаки, ёмондан қаттиқ ҳазар қилади. Фитначи амалпарастларни жон-жаҳди билан қоралайди. Ғаразли амалпарастликдан нафратланади. Чунки ҳар қандай нопок амалпарастлик таъмагириликдан, манфаатпарастликдан келиб чиқади. Бу ҳолат инсонни оқдбат натижада эл-юртини, қавми-қариндошларини, энг яхши ошноларини сотиб юборадиган бир хонига айлантиради, яъни қонунсиз, ғайри табиий манфаатпарастлик муқаррар равишда шунга олиб боради. Анвар худди шундай хиёнатларга бефарқ қаролмасди, шу хусусиятлари билан ўрдада ёлғизлик қилиб қоларди.

Анварнинг юртда тўкилаётган «гуноҳсиз қонлар, тевақадан эшитилиб турган оҳу-зорлар»ни кўриб юраклари эзилиши, тинчлигининг бузилиши, беҳад азоб чекиши — бу Қодирийнинг қалб садолари, ўзи яшаб турган тарихий шароитга нисбатан муносабатлари ёзувчи фаолияти ва ҳаракатларининг «аксинча натижаланиб» руҳини эзаётгани, виждонининг азобланиши ифодаси эди. Мазкур бадиий тасвирлар маъносини 30-йиллар ва ундан кейинги босиб ўтилган ҳамма тарххий йўлимизда чуқурроқ англаб ета бошладик. Зотан, шахсга сиғиниш даврида тўкилган гуноҳсиз қонлар, эл бошига солинган ғоят даҳшатли фожиялар, ҳақсизлик, адолатсизликлар, халқ мулкани талон-торож қилишлар, Абдураҳмон домла, Калоншоҳ сингари фитначилар юртбошига чиқиб, буюкларимизни оёқости қилишлар — қайси хонлик давридан қолишади?! Абдулла Қодирий ўз тарихий романларида, жумладан, «Меҳробдан чаён»да ўзи яшаб турган замон фожияларини билвосита ифодалашни кўзда тутди, чунки у тарихий

мавзуда бадий асар ёзишдан маънад — замонавий муаммоларни ҳал этишга кўмаклашишдан ибратлигини ҳаммадан кўра чуқурроқ тушунарди. Бироқ 20- йиллардан тортиб, то 80- йилларнинг охирларигача ҳам ёзувчи мақсадини ё тушунмаслик орқасида, ёки атайлаб бузиб кўрсатган «танқидчи»ларда агар озгина виждон бўлса ҳам бунга иқрор бўлардилар. Улар Абдулла Қодирийнинг тарихий асарларидаги буюк ғояларни ҳаминша инкор этиб, ёзувчини замонадан кечинида, октябрь тўнтариши натижасида қурилган ва қурилаётган, келажакда буюк бир жаннат ваъда қилаётган социалистик деб аталган ҳаётдан кечинида, ундан илҳом ололмаётганликда айблардилар. Бундай қарашлар сув узидати кўпикдай аллақачон сурилиб кетди. Қодирий романлари эса, йиллар ўтган сари, ижтимоий тузумлар ўзгарган ва адолат юзага чиққан сари қадр-қиммати ошиб бормоқда... Анвар «зулм кучайган сари умри қисқаради» деганда шу мулоҳазаларни кўзда тутмаган деб ким айта олади?! «Хонга яхши кўривини учун кўп ишларни унинг истагича кўрсатиш», мансабда узоқ яшанининг асосий шarti «зулм пичоғини қайраб бериш»дан иборат деганда Москва ва Тошкентдаги сотқин амалдорларни ҳам кўзда тутмаган деб ким айта олади?! Зулм пичоғини қайраб бериб турганлар кўз ўнгимизда юқори амал пояларига чиқиб, харомхўрликни авж олдирганларини биз ўз кўзимиз билан кўриб турганимизда, Абдулла Қодирий кўрмайди, деб ким айта олади?! Ҳали Қодирий романларида кўтарилган муаммолар ҳақида ўнлаб китоблар ёзилади, бир-икки китобда уларни тўла қамраб бўлмайди...

2. РАЪНО

Раъно образида ёзувчи ўзбек хотин-қизларининг истеъдодини, улардаги жасорат, севгилисига садоқат каби олижаноб хислатларни кўрсатишга интилади. Раъно ҳам худди Анварга ўхшаш ўз даврининг етук, илмли, саводли қизи эди. Муаллиф таъбирича, Раъно — «адабиётдан Навоийнинг барча асарларини, «Девони Фузулий», «Лайли Мажнун», Амирий, Фазлий ва шулардек чигатой — ўзбек катта шоирларининг асарлари, форсийдан Хўжа Ҳофиз, Шерозий ва Мирзо Бедил... «асарларини муқаммал билар эди... Баъзан овлоқроқ жойларда ўзича манзумалар... ҳам тўкиб юради».

Раънода мужассамланган мазкур фазилатлар ҳаётга, воқеаларга, муҳитга ёшлигиданоқ авча хушёрлик билан қарашига, кўрган-билганларининг моҳиятини чуқур идрок этишга кўмак беради. Зотан, Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён»да халқимиз тарихидаги турли воқеа-ҳодисалар билан бирга ўзбек хотин-қизлари орасидаги зиёлилар турлича истеъдодлар, шоирлар ва бошқа кўп нуқталарни қамраб олишга ҳаракат қилади. Бинобарин, инсондаги истеъдоднинг ривожланишига буюк Шарқ классик маънавий хазинаси мустаҳкам замин бўла олишини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтади. Раъно ва Анварнинг бой ички олами,

дунёқарашида шу замин ҳал қилувчи роль ўйнайди. Раъно ҳатто ўз отаси — Солиҳ махдум табиатидаги хасислик, пастлик сингари нуқсонларни ҳам тезда пайқайди ва унга таңқидий кўз билан қарайди. «Ёғлар тўкилса ерга ётиб ялар тақсирим, бўлса бозорда пастлик сетиб олар тақсирим...» қабилда махдумни ҳажв қилади.

Раънонинг Анварга кўнгли қўйиб, ҳар жиҳатдан у билан ҳамфикр бўлиб туриши бора-бора унинг вужудини ҳаётда рўй бераётган адолатсизликларга қарши нафрат руҳи билан тўлдира бошлайди. Хон, бекваччаларнинг атрофларида юз бераётган ҳодисаларга, уларда иштирок этаётган шахслар фаолиятига Раъно худди Анвар сингари баҳо бериш даражасига кўтарилади, бу ҳамфикрлилик эса иккаласи ўртасидаги самимий муҳаббатни, ажралмас дўстлик ишларини тобора мустаҳкамлай боради. Раъно кўнглидаги барча орзу-ҳаваслардан тортиб, энг нозик инсоний тўйгуларигача ҳаммасини Анваргина яхши тушувади. Бинобарин, Анвардаги мазкур фазилатларни ҳам энг кўп тушунадиган шахс — ана шу Раъно эди. Шу сабабдан ҳам Раъно ҳар қандай мушкул вазиятларда ҳам у билан бирга бўлишга интилади, бутун ҳаётини Анварга бағишлайди.

Раъно билан Анвар орасидаги монандлик, бирлик узоқ тарихга ва чуқур илдизга эга. Раънодаги олижаноб хислатлар — унинг қалбидан туб ўрин олган пок муҳаббат, дўстлик алоқалари жуда ёшликдан шакллана бошлаган. Демоқчимизки, бу қадар яқинлик унда ёшлиқдан, беғубор болалик чоғларидан табиий равишда туғилиб, аста-секин ўзлари билан бирга вояга етади.

Анвар ўрдадаги аҳвол, одамлар, хон, беклар, айрим таъмағир уламоларнинг табиати ва бошқалар ҳақида Раънога маълумотлар берар экан, кўнгли пок, қалби энг яхши орзу-ҳаваслар билан тўла Раъно Шарқ даҳолари маънавий хазинасидан олган билимларини гўё амалда сынаб кўраётгандай бўлади. Анвар билан бир сафда туриб халқ, жамият манфаатларига холис хизмат қилгиси келади. Ўз ниятини албатта Анварга бемалол изҳор қилади: «Яхши ният билан мирзобошиликни қабул қилсангиз, аҳолидан ёрдам қўлингизни аямасангиз, шу ҳолда барча гуноҳ сизнинг бўйингиздан соқит бўлади, Анвар ака!» Агар таъбир жоиз бўлса, худди мана шу суҳбатда бутун романнынг боши госяси ўз ифодасини топади, дейиши мумкин. Суҳбат тобора чуқурлашиб, нозиклашиб, ҳал этувчи чўққига кўтарилади. Анвар бу суҳбат моҳиятини янада чуқурроқлиги, унга янада кенг ва теранроқ кўламда ёндошишни тавсия этади. Анвар ҳамма гап фақат масъулият ва гуноҳдан халос бўлишдан иборат эмаслигини, бу аввало виждон иши эканлигини уқдиради.

Раънодаги биз юқорида қисман таъкидлаб ўтган фазилатлар тобора ривожланиб бориб, энди ҳар қандай оғир вазиятларда ҳам Анвар билан ёнма-ён туриб ҳаракат қилишга олиб боради. Ниҳоят Раънога Худобёрхон «совчи» юбориши биланвоқ Анвар ўрдани бутунлай тарк этишга қарор беради. Анвар билан сўнги

бор учрашишида Раънонинг фавқулудда жасорати намоён бўлади. Анвар ўрда-ю, мирзобошилиқнигица эмас, ҳатто Қўқонни ҳам ташлаб кетиш зарурати қаршисида қолади. Бу вақтда Раъно шу давргача бўлган бутун кечинмаларининг хулосаси сифатида қатъий бир фикрга, ўз тақдирига тап бериб, хонга тегиб кетавериш эмас, унга қарши исён кўтариш қарорига келиб қўйган эди.

Ёзувчи шу ўринда Раънонинг руҳий оламини, ундаги энг нозик нуқталаригача чуқур ифодалаб беради. Ёшгина қиз бутун тақдирини ҳал бўлаётган ўта мураккаб бир ҳолатда қолиб, дабдурустдан «мумкин», деб «қалтираган»да ўз уйидангина эмас, ватани, қавму-қариндошидан айрилиш ва бутунлай номаълум бир истиқболга томон, балки ўзи учун ўта хатарли ва тамоман янги бир дунёга қадам босаётганлигини чуқур ҳис этар ва худди шу туфайли ўта мушкилот эҳтимоллари қаршисида турганини жуда яхши биларди.

Анвар билан Раънонинг бу ва бошқа бир неча мулоқотларида ёзувчи қалбдан севинган қиз ва йиғитнинг вужудига, руҳий оламга чуқур киради. Анвар билан бирга қочиб кетишида Раънонинг назарида Анвар ақл-идроки билан шундай бир қудратли бўлиб туюладикки, гарчи унга таҳдид этиб турган хавф кучли эканлиги ҳақида унинг ўзи Раънони огоҳлантирса ҳам, Раъно бирор хавф бор деб ниятидан, танлаган йўлидан қайтмайди. Анварнинг ҳалоқатга маҳкум бўлиб қолиш эҳтимолидан ҳам чўчиб ўтирмайди: борди-ю, шундай бўлиб қолган тақдирда у ҳам бирга ҳалок бўлишга тайёр эди. Бу ерда ўз ишқининг чўққисига чиққан мукамал, олижаноб, жасур бир ўзбек қизини кўрамиз. Абдулла Қодирий бу ҳолатни шундай моҳирлик билан ифодалайдикки, ўқувчи гўё бунини бошқача тасвирлаб бўлмаса керак деб ўйлайди.

Раъно ота-она билан маъшуқи ўртасида қолиб, бирини танлаш ҳақида ўйлаб қийналади ва пиروварди Анварни танлар экан, бунинг ҳам мантиқий, ҳам бадний асослаш лозим эди. Маъшуқи фойдасига жавоб беришда Раънонинг руҳида кечиб турган азоб-уқубатларда хотин-қизларга хос (албатта ўзбек хотин-қизларига хос) бир қанча хусусиятларнинг жўши урганини, оддий кишиларга мансуб «заифликлар»нинг ҳаммаси Раънода ҳам мавжуд эканлигини кўрамиз. У аллақандай — ғайри табиий жасур қиз эмас, балки соф виждонли, пиймони бутун инсонларга хос оддий жасорат эгасидир. Айни шу фазилатлар уни хон истагига қарши боришга ундайди. Ёзувчи Раънодаги кўпгина фазилатларни, улугворликни, ўзбек қизларига хос қанчадан-қанча хислатларни асарнинг бошидан бошлаб изоҳлаб келиб, ниҳоят «Жасур қиз» бобида бунини узил-кесил якунлайди.

Хуллас, Кумуш. Раънолар ва улар муҳитидаги Шарқ хотин-қизлари образларини, биринчи галда ўзбек аёллари образларини яратин ёзувчининг 20- йиллар туркий халқлар адабиётидаги катта ютуғидир, десак, муболаға бўлмас.

3. РАЪНО ОБРАЗИНИ ТЎЛДИРУВЧИ ПЕРСОНАЖЛАР

Солиҳ махдумнинг хотини, Раънонинг онаси — Нигорхонимни бир нафас эслаб кўринг: бу мушфиқ аёл — гарчи эридан ёлчи-май, бирор рўшнолик кўрмасдан, махдумнинг вон эмас-хасислиги, бемаъни қилиқларига чидаб, фақат «уйим-жойим» деб яшайди; шунга кўникиб кетган ва ўз ҳаётини табиий ҳол тарзида талқин этиб, «хотин кишининг боши — уй ичининг оғир тоши» деган ақида билан расмийлаштириб ҳам қўйган. Гарчи Нигорхоним ана шу хислатлари билан сиртдан ўта оддий, бўшбаёв кўринса-да, ҳаётда махдум сингари эркаклардан устун туриши, ақл-идроқда беқиёс афзаллиги кўриниб туради. Нигорхоним ҳар ишда Раънога ҳамфикрдир. Шунинг учун бўлса керак, махдум фаолиятидаги салбий хислатлар Нигорхоним табиатига ёмон таъсир эта олмайди. Нигорхонимнинг фаҳм-фаросати, иймон-иродаси махдумга нисбатан беқиёс кучли ва ҳаётга ҳамisha ақл-идроқ ва умид билан қарайди...

Нигорхоним уйда қизларга сабоқ берганда ҳам эрига ўхшаб «озодлик» (дарсдан халос этиш) учун ўқувчиларни сиқмас, билъакс, «бўшлиги» учун махдум томонидан сиқилар эди.

«Меҳробдан чаён»да озгинагина кўринса ҳам, китобхон қалбида чуқур муҳаббат ва ҳурмат изи қолдирадиган ўзбек аёлларининг яна тиниқ образларидан бири — махдумнинг онаси Моҳлар ойимдир. Махдум табиатидаги хасислик, ўлғудай таъмагирлик каби қатор хулқ-атвор Моҳлар ойимга ҳам малол келарди, унинг қилиқларини ёқтирмай юрарди ва шу хислатлари билан махдумдан ажралиб турарди. Ҳатто махдумнинг қилмишларидан норизо бўлиб, Марғилондаги ўғлиникига кетиб қолади. Биз Моҳлар ойимни биринчи марта Анварни етаклаб махдумникига келган онаси Нодира билан бирга кўрамыз. Анварни махдум дастлаб ёқтирмайди, яна бир нонхўр уйига келишини истамасди. Аммо Моҳлар ойим Нодирага жуда хушмуомала қилиб кутиб олади, истагини ҳам бажо келтиради. Моҳлар ойим Анварни кўриши биланоқ ўзбек оналарига хос самимий меҳр ва муҳаббат билан уни бағрига олади. Моҳлар ойимни биз асарда бошқа кўрмаймиз, аммо шу бир бор учрашгандаёқ, бу қалби тўла меҳр-шафқат нуруний она бизда чуқур таассурот қолдириб кетади. Унинг бир-икки жумла гапларида замона қийинчиликлари-ю, ўзбек оналарига хос бутун илиқлик жўш уриб, кўнглимизга ўрнашиб қолади.

Агар 20- йиллардаги партия ва ҳукумат кўрсатмаларига қулоқ солганда Султонаlining ўзи ҳам, хотини ҳам албатта энг ифлос одамлар тарзида талқин этилиши лозим эди, чунки улар ҳар иккиси Худоёрхон ўрдасига мансуб кимсалар. Ҳамон юқори табаққа қарашлими, «у малъун» қабилидаги дунёқараш зўрлаб сингдирилаётган бир шароитда Абдулла Ҳодирий тарихга ўз қарашини ўзгартирмади, ўтмишдан тамоман юз ўгириш мумкин эмаслигини исботлади. Ундаги нуқсонлар билан бирга ёрқин нур-

ларни, бизга ибрат бўладиган нуқталарни ҳам кўрсатиш йўлидан тоймайди. Султонаlining хотини Рузвон Худоёрхон ўрдасига нақадар яқин бўлгани билан худди эри сингари ақлли, виждонли, йимонли аёллардан, Рузвон Анвар билан Раънонинг ўз тақдирлари учун кураш жараёнларида ўта фаол, бевосита иштирок этади. Бу иш нақадар хатарли эканини яхши билгани ҳолда Султонали ва Сафар бўзчилар билан бирга ошиқ-маъшуқаларга жуда катта ёрдам беради. Иккаласи ўртасида бўлган ёзишмаларни етказиб туради, энг даҳшатли вазиятларда Раънони уйида яширин сақлайди, ниҳоят Анварга эсон-омон тоштириб, уларнинг Тошкентга қочиш кетишларини таъмин этишда ҳал қилувчи воситалардан бири ҳам Рузвон эканини эсласак, бу аёлнинг нақадар инсоний фазилатда буюклиги ёрқин намён бўлади.

«Меҳробдан чаён»даги хотин-қизлар образларининг бадий ифодаси шунинг ўзи билан чекланмайди, албатта. Бу ҳақда ҳали кўплаб фикр-мулоҳазалар юритиш мумкин ва бунинг ўзи катта бир илмий ишга мавзу бўла олади, аммо биз романининг умумий йўналишда аёллар образлари тасвири қай даражада бўлганлигини қисман изоҳлаш билан ҳозирча қаноатланиб турамиз. Зотан, «Раънонинг эгаси», «Амир Умархоннинг канизи», «Нигорхоним», «Раъно», «Нега ерга қарайсан. Раъно?», «Ҳарам», «Оғачча ойим», «Қирқ қизлар», «Нозик» сингари сарлавҳалар остида ёзилган лавҳаларнинг ҳар бири бир монографияга манбаъ бўлади, ўзбек аёллари тарихий йўли ҳақида ажойиб маълумотлар беради.

4. ХАЛҚ ОММАСИ ҚУДРАТИ ТАСВИРИ

«Меҳробдан чаён» романида халқ оммаси қудратини бадий ифодалашга катта аҳамият берилган. Биз бу ғоянинг «Ўткан кунлар»да ҳам нақадар муваффақиятли акс этганини кўрган эдик. Иккинчи тарихий романда эса, мазкур мавзу янада кенгроқ кўламда берилган дейиш мумкин. Аммо бу деган сўз юқорида изоҳлаб ўтилган воқеалар, образлар халқ оммасига алоқаси йўқ деган тушунчани бермайди. Улар ҳам халқ оммаси вакиллари ҳаёти, фаолиятидан иборат, албатта. Бироқ халқ оммасининг куч-қудратини ҳар иккала тарихий романда Абдулла Қодирий ўрни билан алоҳида, жуда бўрттириб, уни бутун борлиги билан намойиш этиб берадики, бу алоҳида ҳам тарихий, ҳам бадий аҳамиятга эгадир. Негаки, биз етмиш йиллар мобайнида тарихни халқ яратади, халқ қудратли куч, ҳамма нарсани шу ҳал қилади, деган ақидани олға суриб келамиз. Бу бир томондан тўғри, албатта, юрт миқёсидаги катта тадбир халқнинг кучисиз амалга ошмайди. Аммо октябрь тўнтаришидан кейинги тарихимизда халқ билан шахс муносабатлари ҳақидаги ақидаларимиз оғизда тўғри бўлса ҳам, амалда тўғри бўлганини ҳали кўрганамиз йўқ, энди бу ҳақда баралла гапириш вақти келди. Агар ҳамма нарсани халқ ҳал этадиган бўлса, бизнинг мамлакатимиз халқлари

ўз ихтиёрлари билан қулликка тушармидилар ёки жар ёқасига келармидилар?

«Меҳробдан чаён»да ёзувчи халқимиз орасидаги «қуйи табақа» вакиллари қиёфасида инсонийлик хислатларини бир қадар бўрттириброқ кўрсатишга алоҳида аҳамият беради, камбағалкамтарин шахслар қиёфасида содда, самимий дўстлик, оқ кўнгиллилик каби ажойиб фазилатлари мужассамланганини кўриб ҳавасимиз келади. Бу жиҳатдан айниқса Сафар бўзчи образи китобхон муҳаббатини қозонади, унинг одамийлик хислатлари қалбимизда алоҳида из қолдиради. Худоёрхон даврида ҳам ва ундан кейинги тарихий шароитларда ҳам Сафар бўзчи сингари майда хунарманд, камбағал қосиб, камтарин табақа вакиллари елкасида ҳукмронларнинг оғир юклари жойлашиб олганлигини эндиликда ҳеч ким инкор этмаса керак, бироқ шунга қарамай ундаги одамгарчиликнинг юксак намуналари киши қалбини ром этади. Зотан, Сафар бўзчининг бутун хатти-ҳаракатлари самимият билан, виждон-иймон бутунлиги, эътиқоднинг мустаҳкамлиги билан, мукамал инсонийлик руҳи билан суғорилган. Кўринишда соддагина туйиладиган Сафар бўзчи ўткир фаҳм-фаросати, ақл-идроки билан унча-мунча чаламуллалардан кўра юқорироқ туради. Унинг «Жиловхонада» Абдурахмон билан олишувини бир эсланг... «Яхши» билан «ёмонни» дарров пайқаб олади, яхшини ёқлайди, ёмонни дангал қоралайди. Шу тариқа Сафар бўзчи софдил, покиза одамларга дуч келганда ҳақиқий дўстлик бурчини ҳам виждонан адо этади. Сафар бўзчи воқеалар тақозаси билан Анвар билан танишиб қолади-ю, ҳар иккисининг виждон иймони уларни дўстлашиб кетишига сабаб бўлади. Ўйлаб кўринг — ҳаётда тутган мавқеи, туриш-турмуши жиҳатдан ер билан осмондай бир-биридан олисдаги икки шахсни бирлаштирган омил нима? Бу саволга фақат биргина сўз билан жавоб бериш мумкин — иймон. Тарихий воқеалар ўз йўли билан давом этаверади, қанча-қанча паст-баланд вазиятлар рўй беради, Анвар бир вақт амалдорлик даврида Сафар бўзчига жиндек яхшилик қилиб қўйган эди; иши битгандан кейин Сафар бўзчи Анварнинг бошига ташвиш тушганини кўриб, «яна бир балоси чиқиб, менга зарари тегмасин» деб кетавериши мумкин эди-ку. Сафар бўзчининг бутун инсоний фазилатлари Анвар билан Раъноларнинг бошларига кулфат тушганда рўйи-рост кўринади. Икки севишганлар тақдирда жуда катта роль ўйнаши билан ҳар қандай киши эътиборини жалб этади. Анвар билан Раъно ўртасидаги ҳақиқий, соф муҳаббатнинг нақадар юксаклигини чуқур идрок этган Сафар бўзчи, уларнинг мақсадларини амалга ошириш учун энг хатарли, энг масъулиятли вазифаларни бажаришдан ҳам ўзини тортмайди, қўрқмайди, катта жасорат кўрсатади.

Анвар билан Раъноларнинг мукамал инсон эканликларини чуқур тушуниш туфайли ўзи билан улар ўртасида бир умумийлик топади ва икки орада дўстлик алоқалари бошланганча тобора мустаҳкамланиб кетаверади. Булар ўртасидаги дўстликнинг

боиси замона воқеаларига, одамларга деярли бир хилда, бир нуқтаи назардан қараш туфайлигина эди. Сафар бўзчи ҳам худди Анвар ва Раънолар сингари эл-юртда ҳукм сураётган аҳвол, ундаги адолат ва адолатсизликлар, амалдорлар ўртасидаги яхши, ёмонликлар ҳақида яқдил фикр-мулоҳаза юритади. Аммо иш бошига Анвар каби виждонли, иймонли, камбағалга қайишадиган, ҳеч кимдан ҳеч нарса тама қилмайдиган, давлат ишида илжани борича тўғри ва адолатли йўл тутадиганлар келмагунча аҳвол тузалмайди, халқнинг боши кулфатдан чиқмайди, деб ҳисобларди. Биз бундай қарашни илгариги ишларимизда рад этганмиз, бутунлай қоралаганмиз. Иш бошига пролетариат келмагунча, яъни хонлик тузумини ағдариб, ўрнига социалистик деб аталадиган ижтимоий тузум ўрнатилмагунча халқ бахтиёр бўлмайди, деб доддираб юрганмиз. Бизнинг қарашларимиз нақадар ҳаёлий, таги қуруқ бўм-бўш эканлигини энди бутун дунё кўриб турибди.

Абдулла Қодирий романларида бадий ифодаланишича, Худоёрхон ўз ҳукмронлик даврида (1845—1875 йиллар орасида бир-икки узилишлар билан) эл-юрт бошига анча-мунча ташвишлар солган, ўлкадаги қабилавий келишмовчиликлар, турлича гуруҳбозликларни келтириб чиқариб, ҳар соҳада адолатсизликни кучайтириб юборган. Маълумки, юртда гуруҳбозлик авж олгани, у қайси аср, қайси ижтимоий тузум бўлишидан қатъий назар, эл-юрт таназулга юз тутайди. Чунки ҳар бир тўда тарафдор ўз иши ва фаолиятини, ҳар бир гапини ҳақиқат деб билади. Биз Қодирийнинг ҳар икки романида ҳам тарихдаги кўпгина нурли нуқталарни ўзимизга ибрат қилиб олишимиз билан бирга, эли вайронага сургаб келадиган омиллари ҳам билиб оламиз. Ҳаётда нималар қилиш фойдали ва ҳалолликка, нималар қабиҳлик ва инқирозга даъват этишини чуқур тушуниб оламиз. Санъат асаридан қилинадиган энг катта талаб ҳам асли шундан иборат бўлса, Қодирий ҳаминша шу олий мақсадни кўзда тутиб ижод қиларди. Ёзувчи мазкур вазифани муваффақият билан бажариш учун ўқувчини Худоёрхон ўрдаси муҳитига, ҳатто хоннинг ҳузурига олиб киради. Ҳукмронларнинг бир қанчасини, шу жумладан хонни ҳам айни иш устида, қарамда, тахтада, ётоқхонасида аниқ тарихий вазиятларда кўрсатишга интилади. Абдураҳмон домла, Шаҳодат муфти, Калоншоҳ, Солиҳ махдум ва бошқа-бошқа бир қатор шахслар, уларнинг хонлик ҳузурин атрофидаги турлича фаолиятлари ифодасида биз Худоёрхон давридаги тарихий шароит, ундаги давлат тартиблари, халқ аҳволи руҳияси билан чуқурроқ танишамиз. Булар даврнинг энг нозик ва энг мураккаб, оддий кўз билан кўриб бўлмайдиган, фақат санъаткоргина идрок эта оладиган нуқталарини очиб беради. Биргина Абдураҳмон домладек мунофиқ-чаламулланинг жамоатчилик олида ўқийдиган ваъзхонлигини бир эсанг! Агар диний ақидалар ҳақида гапириб турган бўлса-ю, орада бирор ўрдага яқинроқ кимса кўриниб қолса, у дарров

мавзусини ўзгартириб ҳаммабоб гаплардан кўра хонбop гапларни айтишга тушиб кетади. Бундай юзаки қараганда оддийгина кўриниши мумкин бўлган бу тасвирда бир дунё фалсафа бор. Абдулла Қодирий учун Худоёрхон образи — зoлим ҳукмронни ифода этиш воситаси холос. Унинг ўрнида бошқа бир исм билан аталадиган зoлимни ҳам олиши мумкин эди. Гап бунда эмас. Худоёрхон, Муслмонқул, Азизбеклар аниқ тарихий шахс сифатида романларга киритилиши билан санъат асарининг реалистик йўналишини кучайтиради, ишонтириш қобилиятини оширади, ҳаётийликни таъмин этади. Худоёрхон образида ёзувчи машаққатга муккасидан кетган ҳукмронларнинг ўта салбий қиёфаларини умумлаштиради. Фикримизча, бу билан ёзувчи бутун туркий халқларнинг ҳукмронлари фақат шундай бўлган демоқчи эмас ва ундай бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Борди-ю, шундай ҳисобланадиган бўлса, туркий халқларнинг жаҳонга машҳур бой маънавий дунёси, маданияти, илм-фан соҳасидаги муваффақиятлари қайси заминда пайдо бўларди, ривожланарди? Отабек, Юсуфбек ҳожи, Анвар, Султoналилар, Кумуш-у Раънолар, Офтоб оғим-у Нигорхонимлар қайси оилавий шароитларда етишиб чиқарди?! Абдулла Қодирийнинг буюклиги ҳам шундаки — мазкур саволларга аниқ жавоб беради, ҳар икки романида биз таъкидлаб ўтган ҳаётий заминлар, тарихий шарт-шароитларни тўла кўрсата олган. Зеро Юсуфбек ҳожи Туркистонга босқинчилик қилиб келаётганларга қарши туриш ҳақида гапирганда — буюк аждодларимиз — Амир Темур, Али Сино, Форобий, Улуғбек, Бобурлар руҳини қандай ҳурмат ва эҳтиром билан ёдга олганини эслаш кифоядир. Агар ҳаётда Худоёрхон қилмишларидан бошқа бирор ижобий ҳодиса тарихда мутлақо рўй бермаганда, туркий халқларнинг боши кулфатлардан, эли вайроналиқдан чиқмаган бўларди. Шундай қилиб Абдулла Қодирий иккинчи тарихий романида Туркистон ўлкаси ва Худоёрхоннинг русларга аср тушиш олдидаги сўнгги жуда таҳликали даври воқеаларини таллайди ва сўнгги туркий ҳукмроннинг фожиасини кўрсатади. Фожиага юз тутган воқеа, ҳодиса, шахс одатда ҳар кун эмас, ҳар дақиқадаги фаолияти билан фақат жарга яқинлашиб бораверади. Худоёрхоннинг бутун хатти-ҳаракати ҳам худди шу йўсинда — жаҳаннамга оғиб кетаверади...

Тарихчи А. Диваев Худоёрхоннинг энг кейинги аҳволи, фаолияти, айниқса халқ оmmasи билан муносабатлари гоята ёмонлашиб, кескинлашиб кетганлиги, аҳолига қўллаб солиқлар солиб, айримларининг мол-мулкини тўғридан-тўғри тортиб олганлиги ва бир қанча фуқароларни хонавайрон қилганлигини таъкидлайди. (Қаранг: А. Диваев. Последние дни Худаярхана. Перевод из «Туркестанских ведомостей». 20 за 1916 г. Типогр. при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора). А. Қодирий бошқа манбаълардан олган маълумотлари билан бирга мазкур тарихий далилларни ҳам роман мазмунига, унинг воқеалари мағизига усталик билан сингдириб юборади. Ёзувчи воқеалар давомида

ўрни-ўрини топиб турли лавҳаларда оғир ҳолатларни изоҳлаб боради. Хон ўрдасига қарашли ҳашаматли боғ ичига кирган одам дарҳол «...ўзини хон ҳузурда истибодд салобати остида сезар: қасрдан руҳ олиш ўрнига... бир даҳшат ва хавф ҳис эта бошлар эди...» Ёзувчи бу шарҳни ўзи томонидан айтади ва шу билан чекланмайди, хонга қарашли муҳтдағиларнинг ҳаётини аниқ тасвирлаш билан ажойиб манзараларни ҳам яратиб беради.

Абдулла Қодирий Худоёрхоннинг сўнгги ҳукмронлик даври фоят таҳликали бўлганлигини ҳар тарафлама ифодалаш учун тарихий вазиятларни айниқса кенг кўламда қамраб олишга интилади. Аввало Амир Темурнинг қудратли империясидан кейинги бўлинишлар (Бухоро, Хоразм, Қўқон) зиддиятларни кўшайтиришга олиб келди. Хонликлар ўртасидаги курашлар устига уларнинг ҳар бири бекликлари ўртасидаги талон-торожликлар билан қўшилиб, бутун Туркистон мамлакатини ҳалокат ёқасига келтириб қўйган ва айни вайронлик устига бостириб келган руслар ўлкани осонлик билан босиб олдилар. Мана шу тарихий шароитда Туркистон хонлари, шу жумладан Худоёрхон ҳам муттасил таҳлика остида қолган эди. Абдулла Қодирий шу икки муҳим омил хонликнинг ҳалокатини муқаррар қилиб қўйганлигини тарихан тўғри кўрсатдигина эмас, санъаткорона тасвирлаб берди. Зотан, Худоёрхоннинг «Охири салтанати хон истибоддининг аччиқ зулм ва таҳдидларнинг жонсиз қора саҳифаларини ташкил этади. 1283 ҳижрийдан 1292 гача бўлган саккиз йил Худоёрнинг... Фарғона устида қамчи ўйнатган ва зулм тигини камбағаллар қони билан сарбаст бўлган сўнгги давридир...»

Ёзувчи Худоёрхоннинг зулмини кенгроқ ифода этишни кўзда тутиб, «Меҳробдан чаён»да «Зулм ўчоғи» деб алоҳида бир боб ёзгани ҳам бежиз эмас. Чиндан ҳам Худоёр Сирдарёдан сув чиқариб, ўлкада экин майдонларини, суғориладиган ерларни кенгайтириш бобида бир қанча ишларни амалга оширган эди. Хонариқ номи билан машҳур канални қозиш жараёнидаги оғир меҳнатда эзилган меҳнаткаш анча жабр кўрганни Қодирий алоҳида эътибор билан тасвир этади ва бу билан хоннинг золимлигини янада бўрттириб кўрсатишга интилади. Мазкур саҳифада диққатга лойиқ нуқталар шундан иборатки, хонариқ қазишда ҳам меҳнатни қилган бошқа-ю, роҳатини кўрган бошқа қабилдаги ҳаёт тарзи ўз бадий ифодасини топади.

Кўриниб турибдики, ёзувчи кейинги тарихий романида ҳам хонлик усул-идорасининг бундан буён мамлакатни идора этишга қобил эмаслигини, эл-юртни бошқаришнинг янгича услубига ўтиш учун тарихий вазият етилганини уқдиради. Якка ҳокимликнинг кирдикорларини чуқур очиб ташлайди. Яъни Худоёрхоннинг эндиги ҳар қандай уриниши, ҳар бир хатти-ҳаракати — чин ҳалокатдан қутқариб қололмаслигини таъкидлайди. Хоннинг мамлакатни обод қилиш номи билан қилаётган баъзи ишлари ҳам мутлақо истиқболсиз, беҳуда уринишлардан иборатлигини

ҳам тўғри изоҳлайди. Унинг эндиги ҳар бир ҳаракатлари бугун-эрта бостириб келаётган «...рус подшосига жоилилик кўрсатиш, ялтирасин шаъну-шавкат билан Фарғонани ўз қўлида сақлаб қолиш учун эди. Учадиган чироғ ёниб ўчади мақоли каби... бу маъмуриятпарварлик бизга қолса, шу омиллардан туғилган ва бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди». Бугина эмас, ёзувчи хон ва бошқа амалдорларнинг ном чиқарга катта тўйлар қилиб, эл юртга донг тарқатишларида ҳам самимиятлик ёки саҳийликдан асар ҳам йўқлигини, ҳаракатлар халқни талаш ҳисобига бўлаётганини ҳам жуда ўринли қилиб очиб ташлайди: «...хонлар ва подшоҳлар хазинасидаги олтинлар манбаи... Фуқаронинг билак кучидир... Худоёрхоннинг саховатпешалиги ва маъмуриятпарварлиги меҳнаткашларнинг... бевосита билак кучидан, кўз ёшидан эди...»

Абдулла Қодирий Худоёрхон даври тарихини шу қадар чуқур билардики, бу жамиятни тутиб турган кучлар кимлар, уларнинг ички-ташқи қиёфаси қандай, давлатни идора услуби-ю моҳияти оқибатлари нима билан натижаланишини ҳам жуда яхши тасаввур этарди. Икки тарихий романнинг бу даврга бағишланиши ва катта муваффақиятга эришуви босси ҳам дастлаб шундан иборатдир. Мазкур биймдонликнинг санъаткорлик билан, ёзувчи маҳорати билан уйғунлашуви эса, бу ўринда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Абдулла Қодирий асарларида, айниқса икки тарихий романида халқ оммаси қудрати, унинг тақдири, мамлакат истиқболи ҳақида ғамхўрлик қилиш ғояларини талқин этишни алоҳида бир китобга мавзу қилиб олса бўлади. Бу ҳақда йўл-йўлакай фикр айтиш билан тўла тасаввур ҳосил қилиш қийин. Мазкур ғоя шу қадар кенг ва чуқур фалсафий, ҳам ўта санъаткорона талқин этиладикки, романларнинг деярлик ҳамма саҳифасида унга дуч келаверамиз. Зотан, ҳар икки романнинг асл мақсади ҳам шу ғояни бадиий ифодалашдан иборат дейиш мумкин.

«Меҳробдан чаён»нинг «Зулм ўчоғи» бобида халқ оммаси аҳволидан, «хон ариқ» қазиш жараёнидаги қонли воқеалардан хабардор бўламиз. Саркорлар ҳар гал келганда бир-икки камбағал қонини тўкиб кетаётган бир вақтда хон ..ўғли Ўрмонхоннинг хатнаси учун бир юз йигирма кун ош бериб, тўрт ойлик тўй эълон қилди... ҳар куни икки юз қозон ош дамланар, саккиз юз тандур нон ёпилар, икки юзлаб улоқ берилар, мамлакатдан тўйга келувчи аёнга ҳар куни минглаб тўн кийдирилар эди». Худди шу вазиятларда ариқ қазишга келган қашшоқлар очликдан кетмонларини кўтаришга ҳам мадорлари етмаганидан дангасаликда айбланиб, жазога тортилар, ҳатто сўйиб ташланарди. Биз бу ерда ҳар қандай зулмга ҳам бардош бериб, хонга итоатдан нари ўтолмаган «халқ оммаси»ни кўрамиз. Оммага берилган бу баҳо тўғрими? Мен бунга энг тўғри деб ҳисоблардим. Зотан, бизнинг халқимизни руслар босиб олган асрдан то йигирманчи асрнинг 90-йилларигача қандай итоаткор бўлиб яшаган, қонлари

тўқилганда ҳам «миқ» этмай келгани бунга далил эмасми? Иккинчи томондан, Қодирий халқ оммасининг онги зулмга қарши кураш даражасида пишиб етилгандан кейин, тоқати тугагандан кейин — биргина учқун билан хужумга ўтадиган бўлса, на хашакни ва на фалакни кўяди қабилидаги қудратиши ҳам кўрсатади. Бу ҳолни биз «Ўткан кунлар»да Азизбекка қарши кўтарилган исён саҳифаларида кўрдик. «Меҳробдан чаён»да эса, Анварни жаллодлар қўлидан исён кўтариб қутқариб олганлар Қобил ва унинг сафдошлари фаолиятида кўрамиз. Бу тўғримида? Менга қолса, гоёт тўғри деб ҳисоблардим. Чунки халқ оммаси шундай бир куч эканки, жўш урса тоғни ҳам талқон қиларкан, индамай юраберса — асрлар давомида ҳам ҳукмронлар зулмига кўйдай бош эгиб юраберар экан.

5. ҲАЖВИЁТ ДАРҒАСИ

«Меҳробдан чаён»да ёзувчининг ҳажвиёт соҳасидаги усталиги гоёт кенг кўламда намоён бўлади. Романнинг кўпгина бобларида тасвирланган воқеа-ҳодисаларда доим ҳажвий саҳифаларга дуч келамиз ва ўша лавҳаларни, унда иштирок этаётган образларнинг хатти-ҳаракатларини ҳузур қилиб ўқиймиз. «Ўпка ва ҳазил», «Маҳдумнинг баъзи хислатлари», «Хон кўнгил очмоқчи», «Ғизикчилар», «Маҳдумнинг уйланиши ва мактабдорлиги», «Оила ва кишилар билан муомала» сингари қатор бобларида ёзувчи ҳажвий маҳорати жуда мукамал намоён бўлади.

Дин арбоблари қиёфасига яшириниб, бутун қилмиш-қидирмиши жирканч шахслардан бири — Абдураҳмон домладир. Унинг мозийси ҳам, ҳозир ҳам ўлгудай ифлос. Ёзувчи бу палид нухани чуқурроқ очиб учун «Жиловхонада бир жанжал», «Ифлос бир мозий», «Чаённинг намоёнлиги» каби маҳсул бобларни ёзади. Жиловхонада Абдураҳмон домланинг қилмишлари — Сафар бўзчидай бир содда, ўқимаган камбағал-камтар, аммо ақл-идрокли, иймони бутун, халқ доғишманди сингари фаҳм-фаросатли бир кимса роса кулги қилиб очиб ташлайди. Домла мачитга келиб шу қадар расво бўлганидан, астар-авраси очилиб кетганидан ўсал бўлади, бўғилади, шарманда бўлади, аммо ҳеч нарса қўлидан келмайди. Яъни очиқ даъво билан иш қилолмайдиган пасткашлар одатда ҳамиша зимдан, яширинча, энг қабих усулларда рақибларига қарши фитна, суиқасд қиладилар. Абдураҳмон домла ана шундай палидлар сирасига кирди. Ёзувчи асарда гарчи бошқа образларга нисбатан кам кўрилса ҳам, ҳар замон — энг оғир, мураккаб, энг жиддий вазиятларга ҳам «бир илжайиб» қўйиб билан меҳробдан чиқиб думени гайрак қилиб турган ҳақиқий чаён сифатида гавдалантирди. У билан дўстлашган Шаҳодат муфти, Калоншоҳлар ҳам худди Абдураҳмон домла сингари — мачит-мадраса меҳробларида зимдан заҳар тўплаб, ўз манфаатлари йўлида керак бўлса тўғри келган кишига найза санчишга доим тайёр маълунлардан эди. Абдураҳмон домлани Солиҳ мах-

дум воситаси ва илтимоси билан ўрдага ишга Анвар олиб келади, лекин Абдураҳмон домла анави муттаҳамлар билан дарров тил топишади. Одатда пасткаш одамлар тезда бирлашади, ҳалол кимсалар бундай бирлашишнинг ўзини пасткашлик ҳисоблайдилар, тажрибалар бунини тасдиқлаб келади...

Солиҳ маҳдум гарчи айрим таъмагирлиги, пасткашликлари билан уларга яқинлашиб келгани билан асли улар каби зарарли, заҳарли эмас. Аммо манфаат деганда ҳар қандай пасткашликдан тоймаслиги бор. Ўлғудай зиқналиги орқасида кулгига қолади, одамларнинг ихлосини қолдиради, ҳатто Анвар билан Раъно ҳам унинг хасилиги туфайли ранжишади, аммо одоб юзасидан ўзларининг қарашларини бирор йўсинда Солиҳ маҳдумга очиқ билдиришмайди. Қадимги ўзбек урф-одати, ахлоқ-одоби бунга йўл қўймайди, тийиб туради. Бу эса маҳдумни ҳажв қилишдан Раънонинг ҳам, Анварни ҳам тўхтата олмайди. Ҳажв қилганда ҳам бегараз, самимий, фақат икки севишганлар ўртасида қоладиган қилиб ҳажв қилинади холос. Ёзувчи маҳдум ва унинг атрофдагиларнинг ижтимоий чиқишидан бошлаб текинхўр, маънавий майиб, таъмагир, ўта манфаатпараст эканлигини чуқур реалистик чизиқлар билан тўла чизади. А. Қодирий образларнинг типик шароитдаги типик характерларини кўрсатишга жуда катта ўрин беради.

Абдураҳмон домла кўзини очиб, ифлос бир муҳитни кўради, бошидан нуқул жирканч воқеаларни ўтказади. «Кўш уясида кўрганини қилади» дегандай, ифлослик, пасткашлик сингари иллатлар қуршовида сузади. Шу алфозда катта бўлган одамнинг тузалишига албатта, ақл бовар қилмасди. У бирга ишлаб келган ҳамфикрлари ичида энг пасткаш ва энг хавфлиси ҳам эди. Атрофдагиларга энг ярамас маслаҳатларни шу топиб беради. Гарчи Солиҳ маҳдум Калоншоҳ, Шаҳодат муфтилар — аслида муайян бир табақага мансуб бўлсалар-да, воқеалар давомида улар ўзларига хос айрим хусусиятлари билан бир-бирларидан ажралиб турардилар. Бунини китобхон сезиб боради.

Абдураҳмон домла образини яратишда Абдулла Қодирий ғалати бир услуб қўллайди: бу образ ҳақида муаллиф тилидан кўнгина изоҳлар берилади, образнинг ўзи эса ҳар замон бир ҳаракат қилиб қўяди, баъзида биргина сўз ташлаб қолади, шунинг ўзиёқ китобхонда Абдураҳмон домла қиёфаси ҳақида анча тасаввур ҳосил қилади. Ёзувчи гоҳо биргина кичик изоҳ билан домланинг ижтимоий муҳити, гуруҳи, мақсади, интилишларини очиб ташлайверади. Абдураҳмон домла Бухоро мадрасаларида учрайдиган айрим бузуқчиликларга ёшлигидаёқ тезда аралашиб, жуда тубанлашиб қолган эди. Шу аҳволда «таълим» олган мулла-лавачанинг келажакда қандай қиёфада кўриниши маълум. У яшаган «мудариснинг меҳмонхонаси деворлари Абдураҳмонни «Бухорои шариф»да авж олган бузуқчиликлардан сақлай ололмади... Шунини таъкидлаш зарурки, Абдулла Қодирий мактаб-мадраса таълим-тарбиясини ёппасига инкор қилаётгани йўқ,

фақат ундаги мавжуд нуқсонларни — жирканч нуқталарини қораламоқда, китобхонда — шундай муҳит оқибат-натихада қандай аянчли, даҳшатли хулосаларга, инсон шахсини қандай фожиаларга сургаб келиши ҳақида тасаввур ҳосил қилмоқда, унга нисбатан нафрат уйғотмоқда. Бугина эмас, давлат бошқарув муассасаларига шундай кимсаларнинг кириб қолиши — эл-юртни фақат ҳалокатга олиб боришга хизмат қилиши тўғрисида бизни огоҳлантирмоқда ҳам эди.

Худоёрхон даврида ўрда ишларини дин, шарият номи билан боғлаб юргизишда иштирок этаётганлар орасида Анвар, Султонали сингари пок ниятли шахслар фаолияти билан Абдурахмон домла, унинг ҳамфикрлари Шаҳодат муфти, Калоншоҳлар фаолиятини ҳам кўрамиз ва қайси гуруҳ қаёққа сургаётганига қараб уларга баҳо берамиз. Мана шу турли тоифа кишиларнинг бутун хатти-ҳаракатлари бизнинг давримиз учун ҳам, ҳатто биздан кейинги аср авлодларимиз учун ҳам буюк ибратли, айтиш мумкинки, абадий йўл кўрсатувчи юлдуз бўлиб қолади. Чувончи, «Меҳробдан чаён»ни ўқиган ҳар бир соғлом шахс, у асли ўзи мана шулардан қайси бирига мансуб бўлишидан қатъий назар — Анвар ва Султоналини ёқлайди, уларга қарши очиқ гап айтолмайди. Аммо ҳаётда Абдурахмон домлалар сингари ишини яширинча, худди ўшанинг ўзига ўхшаб — қўлга тушмайдиган йўсинда давом эттирвериши мумкин, бари бир ҳақиқат Анвар билан Султонали томонида қолаверади, халқ ўшаларни севади, рақибларини лаънатлайди... Буни А. Қодирий гоёт ишончли далиллар билан неча жойда санъаткорона кўрсатиб беради: «...Четда ёзилган ариза қабул қилинса ҳам, ариза эгаси қалам учинчи бегона қилгани учун аризани хонга, сармуншийга кўрсатмай йиртиб ташлар эдилар... «Бу «саводхонлар» (Абдурахмон домла, Шаҳодат муфти, Калоншоҳлар — А. А.) эрта-ю кеч бирор амалга, юқорироқ пояларга чиқиб олиб текин даромад манбаини кенгайтириш дарди билан яшайдилар. Бизнинг кўплаб амалдорларимиз билан нақадар яқин булар қиёфаси... Ҳалол одамларга муттасил зарба бериш пайида иш кўришлари — Анвар бош мувшийликка кўтарилиши билан унга қарши фитна уюштиришлари манзараларида нақадар ҳаққоний акс этгани билан ҳайратга солади. Анвар бош мувшийликка кўтарилиши билан жирканч гуруҳлар тўнларини тескари кийиб олган, бу мансабдан нима учун ўзлари қуруқ қолганларини «тушуна олмаган» эдилар, дарҳол фитна йўлини қидиришга тушиб кетдилар. Мазкур жирканч қиёфаларнинг сиртиданоқ ёзувчи худди расмини чизгандай кўрсатиб қўяди: бу «қовоқ-тумшуғи осилиб кетганларнинг биттаси Шаҳодат муфти, иккинчиси Калоншоҳ отзик яна бир пешқадам мирзо эди», уларга Мулла Абдурахмон домла қўшилдилар, яна сафлари тўлди. Мазкур фитначилар гуруҳи — Анварнинг истеъдодидан, тўғрилигидан, айниқса халқпарварлигидан чўчирдилар. Чирган ўрданинг ҳалокатини тезлаштирадиган маълунлар шулар эди-да. Анвар келиши билан текинхўрлар-

нинг айрим даромадлари бир қадар кесилган, шундан аламзада эдилар. Улар хон томонидан олинадиган иш ҳақи устига ҳар бир келувчидан ҳам бирор нарса ундириб турмасалар чиқолмасдилар.

Ёзувчи бу фитначилар гуруҳини ўрни-ўрни билан кўрсатиб бориб, ниҳоят «Чаённинг намойиши» бобида жуда зўр далиллар билан узил-кесил фош қилиб ташлайди. Улар Анварнинг бошига қанчадан-қанча кулфатлар соладилар, шаънига доғ тушириш йўлида унга тухматлар ёғдириб, қанча пасткашлик қиладилар, уни йўқотишга зимдан ҳаракат қиладилар, унга қарши чуқур кавлашнинг энг ифлос усуллариини ўйлаб топадилар.

Уч фитначи кеча-кундуз Анвар оёғидан олиш «касал»га мубтало ва фақат шу дард билан таналари сирқирайди. Охири Раънога хонни совчи қилишни уюштирган ҳам шулар бўлади. Анвар билан Раъно қочгандан кейин ҳам улар тинчишмайди. Энди фитначиларга Абдураҳмон домла етакчи бўлиб қолади.

Ёзувчи Абдураҳмон домланинг асли бутун вужуди пасткашлик билан қопланган, аммо ўзини мутлақо шу тарзда ҳисобламайдиган бир малъун сифатидаги хатти-ҳаракатларини ҳўб меъёрига етказиб кўрсатади. Абдураҳмон домла «ўзининг яқин мазийсида усти шиннига беланган от тезагидан бошқа бир нарса кўрмаганидек, истиқболида ҳам эпақалик бир ҳол тасаввур қила олмас эди. Аммо тақдирига тан бериш эмас, тобора мунофиқликка, пасткашликка ружу қилади, қай йўл билан бўлса ҳам ўрдага, хон атрофига, бекларга яқинлашиш пайига, шу йўл билан бирор амалга эга бўлиш ҳаракатига тушади. Ёзувчи унинг бундай интилишларини ҳам қотириб чиза боради. У маҳитда ваъз-хонлик қилган кезларида ҳам ўлгудай мунофиқ, мақтанчоқлик қилади: «...кучангандан кучанар, айниқса орада хонга тегишлик ҳуқуматдор беклардан кўриниб қолса, жаннат ва жаҳаннам устидаги масалани дарҳол хонга итоат, бекларга ҳурмат билан айирбошлаб...» оларди. Абдураҳмон домла мунофиқ кишиларда бўладиган барча пастликларни ўзида мужассамлантирган ўта зўр мунофиқ эди. Энг мушкул вазиятларда ҳам, гарчи ичини ит тирнаётган бўлса-да, «илжайиб» туриш — мана шундайларнинг энг катта тамғаслигини ҳўб ўхшатиб тасвир этади. Жумладан, Абдураҳмон «...ер остидан муфтиларга қараб илжайди», «Абдураҳмон ерга қараган ҳолда илжайди...» «...Орада ўз фикрига қарши шунча раддия ўтса ҳам парвосиз гўё муноқабада ўлтирувчи мулла Абдураҳмон яна илжайиб бош кўтарди...» ва ҳоказолар. Бундай палидлар бировлар — айниқса, ҳалол, покиза одамлар бошига бахтсизлик солишдан завқ оладилар. Анварни ўлимга ҳукм қилдирганидан гоят мамвун бўлиб, ҳатто тепасида кулиб туриб томоша қилишдан ортиқ даражада қувонарди. Анвар бош муношийликка тайинланган кунидёқ, у ич-ичидан куйиб, «тавба, бу қандай бемазалик? Бир беному нишонга бунча илтифот?!» деб ёнарди. Сафар бўзчидай илтифот кўрганлар эса, Анвар ҳақиқага нуқул дуо қилиб, «қилмишидан топди бу йиғит, бўлгани жуда маъқул», деб янги мирзобошининг таърифини

қилар эдилар... Ниҳоят Абдурахмон домла сингари палитлар Анварни ўлимга олиб борди, виждон-иймонли оддий фуқаролар уни ўлимдан қутқарди: бу хулоса айрим пасткаш шахслар билан энг пок ниятли жамоатчилик фаолиятларини бир-биридан фарқини очиқ намоёниш этиб турирди.

«Меҳробдан чаён»даги уламолар табақасига мансуб образлар орасида Абдулла Қодирий Солиҳ маҳдумга энг кўп ўрин беради, уни ҳар тарафдан мукаммал бир шахс, уламодаги энг мураккаб хислатларни ўзида акс эттирган кимса сифатида кўрсатишга интилади. Бу бежиз эмас эди. Зотан, инсон шундай бир мавжудотки, унинг кўнглидаги ўта яширин, нозик сир-асрорини ўзидан бошқа ҳеч ким тўла-тўқис билолган эмас. Қодирий Маҳдумдаги ана шундай хислатлардан кўпини — иложи борича сиртга чиқаришга уринади ва шу билан 20-йиллар ўзбек адабиётида йирик бир психологик образ яратишга муваффақ бўлади.

Солиҳ маҳдум — синфий жиҳатдан уламо оиласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон ва Умархон даврларида муфтилик, қозилик мансабларида хизмат қилган, отаси эса Қўқоннинг Маъдалихон мадрасасида неча йиллар мударрис бўлганлар. Қисқаси, маҳдумнинг ота-боболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида «шарафли ва муҳтарам» мавқеини ушлаб келганлар... «Ёзувчининг бу изоҳи маҳдумнинг келиб чиқиши ҳақида тўла маълумот бериши билан бирга ундаги айрим хислатларнинг заминини ҳам муайян даражада англаиб туради. Шу йўсида ёзувчи маҳдумнинг бутун борлиги, ҳар қадами, ҳар нафасдаги хатти-ҳаракати, интилиши, ички дунёси, аҳвол-руҳиясига эътибор беради. Ҳамма тасвирий воситалар мазмунини жам қилинса, яхлит бир маъно — «молга хирс» шу йўлдаги барча пасткашликларнинг заминидир деган манتيқ келиб чиқади. Солиҳ маҳдум сингари психологик типлар жаҳон адабиётида кўплаб учрайди ва ҳамон санъаткорлар бундай образларни яратишда давом этадилар. Бироқ А. Қодирий 20-йиллар ўзбек адабиётида уларни биринчи марта энг муваффақиятли намунасини кашф этди. Мазкур образ ўз миллий хусусиятлари, миллий руҳи билан, хонлик даври воқеаларида фаол иштироки билан ва шу жараёнда бутун борлиги чуқур очила бориши билан ҳам қимматлидир. У катта психологик образ сифатида кенг ўқувчилар оммаси кўз ўнгиде муҳим тарбиявий аҳамият касб этади, бинобарин, кўплаб ёзувчилар ижодига таъсир кўрсатади. «Судхўрнинг ўлими»даги Қори Ишкамба, Саид Аҳмаднинг «Уфқ» романидаги Иноят оқсоқол сингари «нон емас»ларнинг яратилишига Солиҳ маҳдум туртки бўлган бўлса не ажаб.

Ёзувчи маҳдум образини кенгроқ очиш учун унинг ҳаёти ва фаолияти тасвирига алоҳида боблар бағишлайди: «Маҳдумнинг уйланиши ва мактабдорлиги», «Маҳдумнинг баъзи хислатлари», «Опла ва кишилар билан муомала», «Маҳдумнинг таҳдиди», «Маҳдумнинг бахти», «Янги ҳунар» каби бобларда биз унинг ҳар хил қилмишлари-ю, ички-ташқи дунёсидаги турли-туман

хилқатларни кўриб борамиз. Бироқ ҳамма қилмишларини йиғиб қаралса, ҳаммаси асос-эътибори билан бир нуқтага — тамагирликка бориб тақалаверади. Маҳдумни қай тарафдан қараманг, айланиб келиб шу хулосага тақаласиз. Қодирий романларининг реалистик кучи ҳаётий воқеаларини санъаткорона тасвир этиш билан оша боради, ўқувчини ишонтириш ва бутун эътиборини тортиб олиш билан тасдиқланаверади. Ёзувчи маҳдумни бир қадар ижобий томонларини ҳам кўрсатишга интилади, ammo «ҳарчанд тиришилса ҳам мақтаб бўлмайди», «ойни этак билан ёпиб бўлмайди», деб афсусланади, одамнинг шу қадар паст кетишидан изтироб чекади.

Маҳдум бутун табиати билан ҳаётда «яхши кечиниш учун эмас... кўпайтириш учун, яшашга ўрганиб кетган. Мол-дунёга хирс кўйишдан бошқа бирор мақсадни маҳдум ўйламайди. Даромади кўпайган сари яна кўпайтириш тўғрисидагина ўйлайди. Анвардан дастлабки ойликни олаётганда маҳдум юраги ёрилгудай ажиб бир ҳолатга тушиб, «кўзлари ғилайланган, афтида қизиқ ўзгариш кўриниб, оғзининг танаби узоқ саёҳатни ихтиёр қилган», «ҳабба, ҳосилинг дуруст, Анвар болам, лекин пулга эҳтиёт бўл, бўтам!» деб юборади, ҳаяжондан ўзини зўрга тутиб.

Маҳдумнинг Анварга нисбатан дастлабки муносабати билан мирзобошиликка кўтарилгандан кейинги қарашлари ҳам унинг қиёфасидаги ўзгарувчанликни яна бир томондан кўрсатади. Илгарги Моҳлар ойимнинг «Агар ўлмасам, шу дўндиқ қизимни бериб, Анварни ўзимга куёв қиламан» деган сўзларини «беъмани, аҳамиятсиз» деб кексайиб қолган онасининг хаёлпарастелигига йўйган маҳдум, Анвар амалга мийиб даромад келтира бошлагандан кейин, уни тезроқ куёв қилиш пайига тушади. Илгарги Анварни «насил-насабининг тайини йўқ», деб қараган эди, энди эса «насл-насабининг аҳамияти йўқ», «Анварнинг бахти очилиб кетса нима маломати бор» деб бир қарорга келиб қўяди. Маҳдумнинг ўз иборалари билан айтганда «етимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим, кулиб турган бахт ҳожат...» Энди маҳдум аввало Анварнинг бутун даромадига эга бўлиш билан бирга хон саройига яқинлашиб олиш ва яна кўпроқ мавқега эришиб қолиш ниятига тушади. Фақат Раънонинг тезроқ бўйи етишини тоқатсизлик билан кутади. Анварнинг қўнғилини овлаш учун боғ этагидан жой кўрсатиб, иморатлар қуриб бериши тўғрисида таниради, шомга кетаётиб Раънога: «Анвар ақандан хабар ол, мой олип чиқ», қабилида кўрсатмалар беради. Илгарилар Анварнинг олдига ёлғиз чиқмасликни буюрадиган маҳдум энди унинг тескарисини қилади. Анвар бош мушыйликни рад этмоқчилигини эшитиб қолган заҳоти маҳдумнинг жонини чиқиб кетади. «Ойинга қирқ тилло вазифа, анвойи ҳадияи шоҳона, яна элдан кўриладиган обрў-ҳурмат, ҳай, ҳай, ҳай... башарти бу мартабани худойи таоло сенга насиб қилса, ҳалигидек, болалик ақлинг билан нобуд қилиб қўйма...» дейди куйиб-пишиб. Анвар «агар мени бош мушыйликка таклиф қилсалар «...истеъфо ва узр аризасини

берар эдим» деганда махдум «Ҳамоқат!» деб бақириб юборади. Бу сўзи махдумнинг айни пайтдаги ҳолатини гоёят аниқ ифода этарди. Унинг юраги қинидан чиқиб кетай дейди, кўзларидан ўт чақнайди.

Ниҳоят Раънога хондан совчилар келиши билан Анвар ва Раънолар қай аҳволга тушгани-ю, бу борадаги махдум қиёфасининг бирдан ўзгаришига назар солсангиз, мунофиқликнинг энг чўққисини шунда кўрасиз. Дунёда махдумдан кўра қабихроқ, палидроқ, пасткашроқ одам бўлмаса керак, деб қоласиз. Махдум шу ондаёқ Анварнинг бутун «фазлу-камолатини» оёқ ости қилиб, яна обрў, даромад орттириш пайига тушади.

«Меҳробдан чаён» романининг фазллатлари — асар тили, бадиийлиги, образларнинг ҳар бири хусусиятлари, тарихийлик, тарих ва бадиий ҳақиқат, сюжет, композиция, диалог, табиат манзаралари тасвири, энг муҳими — асарда ўзбек халқига хос миллий руҳ, одоб-ахлоқ масалаларининг ёритилиши, хотин-қизларнинг образлари ифодаси каби ҳали талай масалалар борки, уларни махсус ўрганиш, ҳар қайсиси ҳақида биттадан эмас, бир нечадан китоблар ёзиш мумкин.

ЯНГИ ҲАЁТ ҲАҚИДА БИРИНЧИ ҚИССА

20- йиллар ўзбек адабиёти олдига партия ва ҳукумат фақат октябр тўнтаришини мадҳ этиш, уни ҳар тарафлама тасдиқлаш вазифасини қўйди. Шу гоёдан заррача чекинган, ҳатто чекингангина эмас, хиёла у ҳақда бошқачарақ мулоҳаза юритган шоир, ёзувчи қамалди, сургун қилинди, отилди. «Хиёл» мулоҳаза деганимизда ҳаётдаги бирор нуқсон ҳақида фикр айтиш, яъни янги қурилмоқда бўлган тузумда ҳеч қандай нуқсон йўқ деган маънони билдирарди. Шундан кейин «социалистик» ҳаётнинг «буюклиги-ю, муваффақиятлари» улуғланадиган бўлиб қолди. Ҳар бир ёзувчи асари инқилобий ва унинг «ютуқлари» ҳақида қанчалик баландпарвоз гап айтиши билан баҳоланаверди. Бу фақат ўзбек адабиётида эмас, бутун шўро адабиётида мажбурий жорий этилди. Шундай қилиб, шўро адабиётида бизнинг ҳаёт тарзимизни мадҳ этиш учун темир-бетондан замин яратилган бўлди. Аслида мазкур замин кукундан, похолдан эканини пайкаган зиёлилар шафқатсиз қириб ташланадиган бўлиб қолди...

30- йилларга келиб эса, инқилобнинг узил-кесил ғалаба қозонганлигини эмас, энди унинг «беқиёс, оламшумул самаралари» тўғрисида ёзиш бошланди, ҳатто «мана-мана» ёки «ана-ана» коммунизм уфқлари кўрина бошлади» қабилида асарлар пайдо бўлаверди. Камчилик-нуқсон йўқ, бўлса ҳам халқ душманлари, заруркуналдалар, миллатчилар, бизга ёт бўлган унсурлар томонидан содир қилинади қабилидаги, ёки ўзимизда яшаб туриб ҳали ҳам инқилобдан олдинги ҳаётни қўмсайдиганлар томонидан содир бўлади, уларга қарши кенг кўламда ва шафқатсиз зарба беришга даъват 30- йиллар адабиётининг бош гоёсига

айланди. Мазкур ғоя миллионлаб одамларимизни қамаш, сургун қилиш, қатл этишга асоё солган ва кенг йўл очиб бериш билан бирга — адабиётдан, умуман, барча совет санъат асарларидан инсондаги-инсонийликдай энг буюк хислатни қувиб чиқара бошлайди. Инсон табиатнинг олий маҳсули тарзида туғилиб, бизнинг ҳаётимизга шерик бўлгандан кейин аста-секин «лойдан ясаиб, офтобда қуритилган» бир пўк нарсага айлава бошлади. Адабиётда шундай одамлар кўкларга кўтариладиган, уларни ҳаммага ибрат қилиб кўрсатиладиган бўлди...

Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссаси ҳам шу давр маҳсули сифатида юзага чиқди, зотан, ёзувчининг 30-йиллардаги энг йирик асари ва қатл этилишидан олдинги энг кейинги ижодий маҳсули ҳам шу бўлиб қолди.

30-йиллар бизнинг тарихимизда мамлакатни sanoatlashтириш ва қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш даври деб ном чиқарди. Sanoatlashтириш ҳам, қишлоқ хўжалигини бирлаштириш ҳам ғоят катта жинсий тадбирларни, инсонлар қонини тўкиш, очарчиликни авж олдириш воситаси билан амалга оширилди. Бу ҳаммага маълум. Аммо ёзувчилар эса, на очарчилик, на қонхўрлик ҳақида оғиз очмасликлари, фақат sanoat ва қишлоқ хўжалиги юксалишининг янги йўлига, энг тўғри ва олижаноб йўлига тушганини мадҳ этишга мажбур қилиндилар. Аслида эса, инқирознинг энг фожiali йўлига худди шу даврда замин ҳозирланган ва унга жуда кенг имконият очилган эди. Бироқ ёзувчиларимиз 30-йиллардаги нартия талаб этган ғояларни ифода-далаб талай бадий асарлар яратдилар, биз уларнинг бадий ҳаётимиз тарихини белгиловчи аҳамиятнинг инкор этолмаймиз. Уларга баҳо беришда замон талаблари, ёзувчининг аҳволи, бутун адабий муҳит, жараён хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёндошиш — адабиётшунослигимизнинг энг муҳим вазифаси бўлиб қолаверади.

30-йиллар ўзбек адабиётидаги йирик насрий асарлар С. Айнийнинг «Қўллар», Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» Хусайн Шамснинг «Душман», Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» романлари бўлиб, буларнинг ҳаммаси худди ёзилган даври ғоявий мундарижаси талаблари асосида пайдо бўлди. Мазкур асарларнинг ҳар бири ўзи бир олам ва алоҳида-алоҳида тадқиқ этиш учун манба бўла олади. Бироқ ҳаммасига хос бир хусусият — бизга душман бўлган унсурларни излаб топ-пиш, қишлоқни бирлаштиришнинг буюк самараларини мадҳ этиш, шу ғояларни амалга оширишга тўсиқ бўлиб турганларни «фоп» этиш ҳаммасига ёйилган, мағизига сингдирилган эди... Икки буюк тарихий роман ёзиб оламга танилган Абдулла Қодирий ҳақида, унинг рақиблари ёзувчини ҳозирги замондан илҳом ололмасликда, янги замонни ҳуш кўрмасликда талай иғволарни тарқатиб улгурган эдилар. Ёзувчи гарчи мазкур иғволардан қанчалик устун турмасин, унга эътибор қилмаслиги мумкин эмас эди. Ниҳоят қишлоқнинг янгича ҳаётини кўриб, ўрганиб,

«Обид кетмон» қиссасини ёзди. Шу қиссада ҳам Қодирий қишлоқ ҳаётини бошқалардан кўра ҳаққонийроқ ифода этди.

Асардан дастлабки боблар «Ўзбекистон шўро адабиёти» ойномасида эълон қилингандаёқ ўқувчилар эътиборини тортди. Аввало Қодирийни тарихий романлар устаси сифатида таниган кенг жамоатчилик орасида «қани, янги замон ҳақида қандай ёзар экан» қабилда хаёл сурадиганлар ҳам кўп эди.

Колхоз ҳаётига бағишланган биринчи йирик насрий асарда ёзувчи ўзбек қишлоқлари ҳаётидаги гоят муҳим муаммоларни бошқалардан кўра аниқроқ кўра билган эди. Ҳамон колхоз тузилди, бу хўжалик аввало ўз аъзолари тақдири тўғрисида гамхўрлик қилишлари лозимлигини, ўзбек адабиётида биринчи марта кўтариб чиқди. Қишлоқни обод қилиш, янги мактаб, клуб, қишлоқ кутубхонаси, ҳаваскорлик тўғаракларидан тортиб, ҳар бир аъзони сигирлик, қўйлик қилиш тўғрисида ўйлашга чақирган бошқа бир асарни ҳозирча мен учратмадим. Бу 30- йилларнинг бошларидаги гап. Ўша вақтдаги қишлоқ ҳаётини бошқа асарлар асосан ички дунманни ахтаришга энг катта эътиборни жалб қилганлар. Қодирий эса, колхозга келиш йўллариини ўша давр қишлоқ аҳолиси кайфияти билан қўшиб энг тўғри кўрсатган ёзувчилардан бўлиб қолди. Асарнинг бошидаёқ ёзувчи колхозчининг меҳнатга муносабати бобидаги тафовутларни кўра билди ва аниқ ифода этади. Ёнма-ён, бир хил об-ҳаво, ер-сув, табиий шароитда яшайдиган икки колхоз «Пахтачи ва «Четан» номи билан аталиб, бир-бирларидан фарқ қилади. Бунда иш, ҳосил, меҳнатга муносабат, ташкилотчилик жиҳатдан бир-бирдан кескин ажралиб туришига ёзувчи эътиборни жалб қилади. А. Қодирий тагида меҳнаткаш, ижодий ишни жисмоний иш билан энг кўп қўшиб олиб борган шахс бўлганидан қишлоқ меҳнатини жуда яхши биларди. Гап ҳалол ишлаш масаласига келиб тақалганда ишқмасни гоят ғазаб билан қоралайди. «Обид кетмон»нинг биринчи саҳифасидаги биринчи жумладаёқ биз шунинг ўқиймиз. Бутун бошли қисса шу сатрлар билан бошланиб, унда мазкур жумлада ифодаланган гоё етакчи бош гоё бўлиб қолади. Қолган воқеалар, одамлар фаолияти ҳаммаси шу гоёни тобора кенгайтириб боришга хизмат қилади. Дарвоқе, бир хил ер-сув, бир хил об-ҳаво шароити, бир хил авлодлар яшаб, тирикчилик қиладиган жойда нега икки хил — бирида кўп, бирида оз ҳосил етиштирилади? Бу саволни ёзувчи аниқ ва жуда кескин қўйиб, унга тўла жавоб беришга интилади. Агар меҳнатга астойдил киришилса, ундан меҳнаткаш манфаатдор бўлиб турса, қишлоқ аҳолисининг аҳволи яхши бўлади қабилдаги фикр ёзувчи излаган, орзу қилган мақсад эди. Ниҳоят, колхозда ишни тўғри ташкил этилса, унга раҳбарлик қилувчилар ўз манфаатини эмас, аввало бошқалар — жамоат манфаатини ўйласа, халқ мулкига кўз олайтирмаса, ҳамма баробар яхши ишласа, қишлоқ хўжалиги юксалади деган гоёни илгари суради. Бунинг учун икки колхоз ҳаётини қисслаб, бири қолақ, бири илғорлиги сабабла-

рини кўрсатади. Мазкур фикрни ифода этишга асос бўлган бир омил ҳақида ёзувчи қишлоқларни кезиб юрганларида чиндан ҳам Обид кетмон сингари гоят ҳалол меҳнаткаш ўзбек йигитини шахсан учратиб завқлангани ҳақида, ёшларга тажрибаларини сўзлаб берганда айтиб ўтган эди. Бунинг устига Абдулла Қодирий асли деҳқончилик билан шахсан узоқ вақт шуғулланган ва бу ҳаётни, деҳқонлар табиатини яхши биларди. Шунга кўра қишлоққа раҳбар тайинланган Обиднинг муллалиги, поклиги, намоз ўқиши, мусулмон табиатли — иймони бутун, эътиқоди мустаҳкамлиги, киши ҳақинда ҳазар қилиши, доим кўпчилиكنинг манфаати йўлида беминнат хизмат қилишга тайёр — ажойиб йигит, йприк бир шахс сифатидаги қиёфасини кўрсатишга катта аҳамият беради. Мулла Обид худди Юсуфбек ҳожи, Анварлар сингари нимаки деса, эл-юрт манфаатини кўзлаб дейди, нимаки қилса — эл-юрт манфаатини кўзлаб қиладди. Бу — Абдулла Қодирийнинг бутун ҳаёти, ижодий фаолиятининг гоёвий мундарижасини ташкил этади, унинг ўзи шундай шахс эди, барча катта-кичик асарларида, жумладан, «Обид кетмон»да ҳам шу нуқтаи назар бўртиб туради. Қодирий ўзининг мақсадларини 20-йилларда ҳам, 30-йилларда ҳам деярли бир хилда ифода этади. Илгариги икки романи у ёқда турсин, «Обид кетмон»да илгарги сурган гоёлари кейинчалик кўпилаб ёзувчилар ижодига таъсир этди. Бунга биргина мисол — Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасида колхоздаги ҳар бир масалани жамоатчилик кенгаши билан ҳал этиш ҳақидаги фикр-мулоҳазалар «Обид кетмон»да 30-йиллардаёқ кўтарилган эди. Колхозда партком — Берди татар ўзбошимчалик билан бирор иш қилмайди, муҳимроқ масала чиқиб қолса, албатта колхоз бошқармаси аъзолари билан кенгашади. Бир кунги Обид каттароқ бир масалани таклиф этганда Берди татар унга «рост айтасан, ошнам, бу тўғрида идора мажлиси қилишимиз керак экан», — деб жавоб бериши шу кун тили билан айтганда ҳар бир йирик муаммо парламентчилик йўсинида — демократик асосда ҳал этилиши деган сўз. Ваҳоланки, мамлакатни идора этишдаги бу услуб 30-йилларга келиб даҳшатли равишда поймол қилинаётганини эсласак, Қодирийнинг «Обид кетмон»и яратилган даврда ҳам, ундан кейин ҳам нақадар буюк ҳаётий аҳамият касб этишини янада равшанроқ тасаввур эта-миз.

Абдулла Қодирий мазкур асарида масалани қай тарзда қўймасин, ундаги етакчи гоё сира эскирмаганлиги билан қимматлидир. Жумладан, бир тепанинг икки томонидаги икки колхозда олиб борилаётган ишнинг икки хиллиги буларни бир-биридан ер билан кўкдай ажратиб туради. Бирида ишбошилар яхши, иккинчисида ёмон. «Четан» колхозига Мулла Обид раис, Берди татар партком бўлиб сайланганидан кейин орадан кўп ўтмай колхоз ишлари юришиб кетди. Булар раҳбар сифатида бир ёқадан бош чиқариб ишлашади. Иккаласи ҳам ҳалол, кўнгиллари пок одамлар. Ташкилотчилик фаолиятлари, ишни ташкил қилишда ҳам

доим маслаҳат билан бир хилда йўл тутишади. Шунга кўра ҳосил яхши, кўп ўтмай, қишлоқ обод бўла бошлайди: «...Бутоқлар орасидан «Четан» колхозининг бултур солган зўр клубининг оқ тунука томи, шу клуб ёнига район маорифи томонидан бултур солиб берилган етти йиллик қишлоқ мактабининг қизил бўёқли тунукаси, шу қаторга учинчи бино бўлиб ўтирган ва ичига матлубот кооперативи, қишлоқ омонат кассалари жойлашган, ҳозирча деворлари ганчланмаган иморат. Унинг нариги ёнидаги шу кунлардагина ганчдан чиқиб оппоққина бўлиб кўринган қишлоқ касалхонаси, янги биоларнинг бешинчиси бўлган ва ҳозирча дераза, эшиклари қурилиб битмаган «Четан» колхозининг ҳунар устахонаси томлари кўринади...» Абдулла Қодирий қишлоқда колхоз тузилгандан кейинги деҳқонлар ҳаётини мана шундай бўлишини орзу қиларди, хўжалик раҳбарлари қиёфасини ҳам Мулла Обидлар сингари иймонли, эътиқодли бўлишларини орзу қиларди, афсуски — ҳаёт унинг бутун орзу-ҳавасларини барбод қилди. Мулла Обидлар 30-йилларнинг ўзидаёқ, қолганлари ундан кейинги йилларда қириб ташланди...

30-йилларда халқимиз тарихини қоралаш, инқилобдан илгариги ҳаётни сидирғасига инкор этиш авжга чиққан, деҳқон бошига илгари тушган қулфатлар фақат бизнинг давримиздагина ариди қабилда сунъий фикрлаш одат тусига кирди. Аммо Абдулла Қодирий бошқалардан фарқли ўлароқ бу масалага ҳам иложи борича тўғрироқ ёндошишга ҳаракат қилди, жумладан, «Четан» колхозининг раиси Обид ҳам инқилобдан илгари анча-мунча азоб-уқубат тортган, кўпгина умри саргардонликда ўтган Обид ҳар қандай шароитда ҳам имон-виждонини пок сақлаган, ақли расо, меҳнаткаш бўлгани туфайли оёққа туриб олган. Бутун бошли тепаи ўзи бузиб, экинзор — обод қилади, уй-рўзгорини бутлайди. Инқилобдан кейинги дастлабки йилларда шўро ҳукуматига бетараф қарайди. Ҳукуматнинг камбағал деҳқонга ер бериши, ундан кейин колхоз тузиб ҳаммасини бирлаштириши ҳам дастлаб Обидни ўйлантириб юради, Колхозга кириш-кирмаслик масаласида ҳам ҳар хил, зиддиятли фикр-мулоҳазаларда юради. Ёзувчи 30-йиллардаги қишлоқ хўжалигида бўлаётган ўзгаришларга муносабатни — Обид ва Аҳмад тоға образларида ҳаққоний тасвирлади. Иккиланишлар, чалғишлар бўлди. Зеро, йирик ерли ва ўрта деҳқон бор-йўғини колхозга бериб аъзоликка рози бўлишлари осон эмас эди. Аслини олганда ҳаётда бу тadbир қишлоқ аҳолисининг энг етакчи кучларини ёппасига қириш жараёни билан қўшиб олиб борилган эди. Шаҳарда ўзига тўқроқларни «шўрога ҳақсиз» деган ибора билан, қишлоқда эса «қулоқ» деган машъум тамға билан қириб ташлаш худди шу йилларда жуда даҳшатли равишда амалга оширилганлигини Абдулла Қодирий ўз кўзи билан кўриб турган эди. Шундай бир «маҳшар каби» фожиаги вазиятда колхоз тузилишини нетамаётган, ёки унга бетараф қараётган, ё бўлмаса, иккиланиб турган образлар қиёфасини чизиб нақадар мушкул бўлганлигини бир кўз

олдимишга келтирсак, «Обид кетмон» асарининг реалистик кучига тан берамиз, ёзувчи жасоратига қойил қоламиз...

Энди Обид образига келсак, биз юқорида бир қадар таъкидлаб ўтганимиздек, асли ақлли, продаси мустақкам, беш вақт намозини яширинча ўқиб юрадиган пиймони бут, художўй, шунинг учун ҳам тўғри сўз, одамларга меҳр-шафқатли, пок бир шахс. У ҳар гапни ўйлаб гапиради, ўзи анча камгап одам. Ишини билиб қилади. Юқоридан келган буйруқни кўр-кўрона бажаришни ёқтирмайди. Биз Абдулла Қодирийнинг бу масаладаги узоқни кўра билишини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтишимиз лозим. Аввало, асарда ҳукумат катталари доим одамларни шоширишу, тепадан туриб буйруқ бериш билан чалғитишга ўрганиб қолганларини қаттиқ қоралайди. Бу гап асли ўша бизда энди-гина очиқ айтилаётган «маъмурий-буйруқбозлик» 30- йиллардан ҳаддан ошгани ва худди шу заминда қатлиом амалга оширилгани тарихдан маълум. Қодирий колхоз ҳаёти мисолида бундай иш услубининг зарарларини кўрсатмоқчи бўлади. Колхоз идораси аъзолари — раис мулла Обид, унинг муовини Мирсоат, колхоз саркоотиби — Умарали, ҳисобчи — Абулқосим ўтиришиб пахта терими ҳақида, уни бошлаш муддати ва ҳоказолар тўғрисида юқоридан берилган кўрсатмани пахтакама қилинади. Муовин раис Мирсоат — юқоридагилар пахта теримини «ўнинчи сентябрдан бошлаш ва сентябрь режасини 25 гача бажаришга «буюрганларини» айтади. Мулла Обид ўйлашиб қолади. Колхозлар ва пункт орасида ўтказилган мажлисда шитирок этган Мардонбой ҳам шу хабарни етказганини мулла Обид таъкидлайди. Эътибор беринг, бутун райком, ижроком, пунктдагилар ҳамма бир хил гапни айтади. Шундай вазиятда қайси колхоз раҳбари қарши чиқа оларди. Обид ўз билганидан қолмайди, «яна бир мунча вақт жим ўлтиради», хаёлга ботади. Ҳамма унинг оғзини пойлаб турибди. Мирсоат бояги гапини яна қайтариб, «Хўш, (юқоридагиларни буйруғини бажариб — А. А.) ўнинчи сентябрдан тера берамизми?» деб такрор сўрайди. Мулла Обид ниҳоят ўз қатъий қарорини эълон қилади:

«— Йўқ, биз теролмаймиз, — дейди оҳисатагина қилиб Мулла Обид, — бизникини теришга ҳали вақт бор!» Обиднинг бу сўзлари бошқаларга эриш туюлади, чунки юқорининг буйруғини иккита қиладиган одам йўқ эди-да, Обид уларнинг кайфиятини сезиб, ўз фикрини янада қатъийроқ қилиб таъкидлаб қўйди: «Буйруқни ёзаберади! — дейди қўл силжиб Мирсоатнинг ишоратига жавобан Мулла Обид, — мен 25 сентябрдан илгари гўзани ичига одам эмас, ҳатто бир мушук ҳам киргазмайман!» Бугина эмас, Мулла Обид ўз фикрини кучли мантиқ билан асэслайди. «...Ҳар тушнинг тагидаги иккита-учта очилган пахтани териб оламан деб, ўн тарафга қулоч отган гўза шохларини қийратиб олайми, иккита очилган пахта деб йигирмата кўсакни сўлтайми?!»

Биз мазкур манзараларда раҳбар ташкилотлар билан оддий одамлар ўртасидаги муносабатларда қанчалик узилишлар мав-

жудлигини кўрамиз; бинобарин, кўзини чирт юмиб, фақат буйруқни бажарадиган, ўзи бирор нарсани идрок этолмайдиган манқурт қабилидаги кимсалар халқимиз бошига не кулфатлар — солгани-ю, яна солиши мумкинлиги ҳақида ҳам ўйлаб қоламиз. Зотан, юқори буйруғини бажариш эмас, кўр-кўрона ошириб бажариш — таназзулимизнинг илдизларидан бири бўлди. Абдулла Қодирий Мулла Обид тилидан соддача, деҳқонча қилиб ифода этаётган ҳар бир оддий жумлада мана шундай олам-олам фалсафий маънолар борлигини тушуна билиш керак эди.

30-йилларда халқимиз, шу жумладан ўзбек деҳқонлари бошига тушган аянчли фожиалардан бири — ер эгаларини «қулоқ» қилиб, бутун оиласи, бола-чақалари билан қамаш, мол-мулкнинг мусодара қилиш, айримларини отиш, баъзиларини сургунга жўнатиш бўлган эди. Биз «Обид кетмон»да бу фожианинг аниқ изини ҳам кўрамиз. Биз юқорида колхоз идораси аъзолари суҳбатидан мисоллар келтирдик. Суҳбат жойи — колхоз идораси, қаердан пайдо бўлди? Ёзувчи буни аниқ кўрсатади: «Бултурги йил қулоққа чиқарилиб Украинага жўнатишга Абдужалел тегирмончининг кичкина меҳмонхонаси «Четан» колхозининг идораси...» эди. Бу гап оддий бир идора ҳақидагина айтилаётгандай туюлади. Аммо унинг тагида бошқа гаплар кўп. Бир оила аъзоларини хонавайрон қилиш ҳисобига колхоз идорали бўлган.

Мулла Обид ўзи раҳбарлик қилаётган колхозда дастлаб худди шундай муносабатга қарши ҳўжасизлик бўлмаслиги учун курашади. Ундан кейин колхоз кишлоғи, аъзолари тақдири ҳақида астойдил гамхўрлик қилади. Ёзувчи қўшни колхоз — «Пахтачи»да ишлар яхши йўлга қўйилмаганилиги, Мулла Обид ва Берди татар сингари ҳалол раҳбарлик ва гамхўрлик йўқлиги туфайли аҳвол ёмонлигига алоҳида эътибор беради. «...Ўғзалари ...ерга қанот ёзиб туллаш учун бағрини иссиқ кесакка бериб ётган мусичага ўхшаш умирвоқи...» бўлиб ербағирлаб ётибди, ўсмаган, ҳосили кам... Ҳатто даласига назар солсанг, «калнинг боши» даги яккам-дуккам сочларни эслатади... Баъзи жойларини гўмай босиб ўғзалари кўринмайди, беданинг аҳволи ундан баттар. Суғорилмаган, қуриган, суғорилганлари ҳам «суғордингми-суғордим» қабилида бўлиб сув теккан жойлари кўкарган, тегмаганлари қуриб кетган...» Хуллас, ёзувчи колхоз ишига икки хил муносабатнинг икки хил натижаларини асослаб кўрсатади. Ҳўжасизлик оқибатида барбод бўлаётган қишлоқларимизни қандай қилиб сақлаб қолиш мумкинлиги тўғрисида бизни огоҳлантиради, аммо Қодирийнинг ўз ибораси билан айтганда — бу мазористондан иборат бўлган бизнинг ватанимиз ҳокимиятида «ҳай-ю алая фалаҳ» овозини эшитадиган «аҳмоқ» йўқ эди. Ер-сув, шаҳар-қишлоқ, одамлар қиёфаси, маънавий дунёнинг хароб бўлаётгани партия ва ҳукуматни қизиқтирмаё эди. Уларни фақат маҳсулотни суғуриб олиш, етмаганига азоб ва жазо бериш қизиқтирар, инсондаги паймон, виждон деган энг олий сифатларни поймол қилиш, шу билан ҳаммасини қарам қилиш, манқуртга

айлантириш кўпроқ қизиқтирар, фақат шу тўғрида кўпроқ ғам-хўрлик қилишарди.

Абдулла Ҳодирий «Обид кетмон»да қишлоқни коллективлаштириш қаттиқ синфий курашлар жараёнида амалга оширилди қабилдаги ясама таърифларга ҳам берилиб кетгани йўқ. У ўзи асли бирор кимсага, бирор буйруқ ёки фикрга кўр-кўрона эргашган эмас. Қоҳрамонлари ҳам худди шундай. Отабек, Анвар, Мулла Обидлар асли бир авлод, бир хил фикрдаги одамлар дейиш мумкин. Улар ўз тарихий даврлари, шароитлари билан ажралиб турсалар-да, паймон-этиқодда, халқ, жамият, ватан тўғрисида ғамхўрлик қилишлари билан бирлашиб кетадилар. Ҳодирийнинг ўзи ҳам худди шу тонфага мансуб шахс... Энди 30-йиллардаги синфий кураш «Обид кетмон»да етарли акс этмади қабилдаги сийқаси чиққан, 30-йиллардан бошлаб давом этиб келаётган туҳматларга келсак, Ҳодирий бу гаплардан минг марта устун турганини яна бир бор таъкидлаймиз. Синфий курашни асли партия ва ҳукумат сунъий равишда уюштириб, бир хил халқ, бир хил миллатни минг бўлакка бўлиб, уларни бир-бирига гиж-гижлаб қўйди, уриштирди, қонини тўкди, олов ёқиб исиниб юрверди... Аммо ўзи қилган жиноятларни «синфий кураш» номи билан пардалаб атади. Аслида Абдулла Ҳодирий «Обид кетмон»да Мулла Обид, Берди татар, уларнинг колхоз тузилишига муносабатлари, ишларида қишлоқдаги Абдужалил тегирмончи, Хубби бой, Ҳатиб домла кабиларнинг муносабатлари билан, уларнинг тақдирини ифода этиш билан воқеликни ҳаққоний кўрсата билган. Ёзувчи меҳнатининг бу соҳадаги энг катта қиммати шулки, у шўро қишлоғининг келажакда ривожланиши лозимлигини, одамларнинг тақдири, истиқболи шу билан нақадар боғлиқлигини қаттиқ уқтиради. Бунинг учун эса, дастлаб паймонли, эътиқодли Мулла Обид, Берди татар сингари шахслар унга раҳбарлик қилиши тўғрисида ҳам бизни огоҳлантиради...

Абдулҳамид Сулаймон — Чўлпон ҳақида кейинги йилларда бир қатор мақолалар, тадқиқотлар, диссертациялар ёзилганини фоят қувонч билан таъкидлаш лозим. Зеро, Чўлпон ижодига 20-йиллардан то 80-йилларга қадар нуқул салбий баҳо бериб келинган эди. Минг шукурки, янгиланиш даври, қудратли истиқлолимиз мазкур таҳқирларга хотима берди. Ойнома, рўзномаларда Чўлпон шеърларидан кўплаб намуналар эълон қилинди. «Чўлпон» нашриётининг бу борадаги дадил қадами алоҳида таҳсинга сазовордир. Ҳали кўпгина таҳририят ҳайъатлари Чўлпон асарларини босишга журъат этмай, иккиланиб турган бир вазиятда мазкур нашриёт 1988 йилда шоирнинг «Баҳорни соғиндим» номли шеърлар тўпламини босиб чиқарди. У вақтда нашриёт «Юлдузча» деб аталарди. Кейинчалик нашриёт номи «Чўлпон» деб қўйилди. Тўпламга филология фанлари номзоди Иброҳим Ҳаққулов самимият билан сўз боши ёзди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шу тўплам чиқмагунча бирорта матбуотда Чўлпоннинг бирор шеъри ҳам, у ҳақда бирор мақола ҳам эълон қилингани йўқ. Чўлпон, Фитрат номи тилга олинган мақола муаллифлари фақат бу икки сиймо ҳақида шу вақтгача бирор мақола берилмаётганидан шикоят қилишарди холос...

Шундай қилиб, 1989—90 йиллардан бошлаб Чўлпон ҳақида катта-кичик мақолалар пайдо бўла бошлади, бу орада Наим Каримов, Шерали Турдиев, Озод Шарафуддиновларнинг саъий ҳаракатлари билан Чўлпон асарларидан «Яна олдим созимни» номи билан бир каттагина тўплам нашр этилди. Тўпламга адибнинг ижоди ҳақида дурустгина сўз боши ёзилиб, унинг биографияси ва ижодий фаолияти тўғрисида маълумотлар берилган. Яна «Чўлпон» нашриёти 1991 йилда Озод Шарафуддинов қаламига мансуб «Чўлпон» номли адабий-танқидий очерк ҳам чиқарди. 1989—1991 йиллар давомида «Саъбат» сйномаси адабиётшунос

ва санъатшунос олим Сирожиддин Аҳмедовнинг Чўлпон ижодига оид кўплаб асарларини эълон қилди. Мазкур ойноманинг 1991 йилги 10, 11, 12-сонларида фалсафа фанлари доктори, профессор Тилаб Маҳмудов билан Дилором Зайниддиновалар қаламига мансуб яна бир каттагина илмий асар чоп этилди. Мазкур тадқиқотда олимлар «Чўлпон — романтик шоир» сарлавҳаси остида шоирнинг ижодий методи ҳақида биринчи бор кенг кўламда фикр юритадилар ва илмий жиҳатдан деярли ўзларига хос янги бир йўналишни кашф этадиларки, булар ҳаммаси адабий ҳаётимизда, маънавий муҳитимизда жуда катта воқеа деб баҳолашга арзийди. Булардан ташқаран «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Ёш ленинчи», «Гулистон», «Шарқ юлдузи» сингари ойнома ва рўзномаларда Чўлпон асарларидан бир қатор намуналар, у ҳақда мақолалар босилди ва ҳаммасида бир сўз билан айтилганда энди, Чўлпон ижодиётига росмана ҳурмат изҳор этилди, бу жуда қувончли ҳолатдир. Биз мазкур ишда бир қатор мақола муаллифлари, ёки мақолаларнинг номларини тилга олиш билан чекландик, қолганларидан узр сўраб, шунини маълум қиламизки, ҳозир уларни таҳлил қилмоқчи эмасмиз. Чўлпон ихлосмандлари қаторида биз шоирнинг кўплаб шеърлари, драмалари, ҳикоялари, очерклари ҳақида 1960—1970 йилларда чиққан «Абдулла Қодирий» (адабий-танқидий очерк) ҳамда «Ижод ва изланишлар» номли китобларимизда замон тазйиқи остида кўпроқ танқидий фикрлар билдирганмиз. Ниҳоят «Адабий мерос ва замонавийлик» (1983 й.) номли китобда бир қадар ижобийроқ фикр юритган эдик. Ниҳоят «Юлдузча» томонидан чиқарилган «Баҳорни соғиндим» тўплами муносабати билан биз ҳам кўнглимиздаги дардларимиздан бир қисмини шу вақтгача Чўлпон ҳақида айтолмаётган фикрларимиздан баъзиларини айтиб олишга эришдик. Мазкур мақола ҳам кейинги 30—40, ҳатто ундан ҳам ортиқроқ ўтган йиллардан кейин бизда эълон қилинган биричи ижобий нуқтан-назар, Иброҳим Хаққулов томонидан ёзилган сўз бошидан кейинги биринчи фикр эди. Шунинг учун ҳали унда етишмовчиликлар бор ва бу табиий ҳол. Мақола аввало Чўлпоннинг бутун ижодий фаолиятини қамраб олишни кўзда тутган эмас, фақат унинг шеърлятидаги айрим муҳим реалистик ва поэтик хусусиятлар ҳақидагина дастлабки мулоҳазалар тарзида эълон қилинган. Чўлпон шеърляти ҳақида Иброҳим Хаққулов 1988 йилда «Сўз боши» ёзган бўлса, биз бу ҳақда 1989 йил 4 июнда «Ёш ленинчи» рўзномасида мақола бердик. Уша даврдаги биринчи эркинроқ фикр юритишдан намуна сифатида биз мазкур мақолага оид туб йўналишга ортиқча ўзгартириш киритмасдан китобга қўшиш маъқулроқ деб топдик.

Чўлпон шеърляти ҳақида гап кетганда унинг мероси ўз даврида ҳам, ундан кейин ҳам — бутун ўзбек адабиёти тарихий жараёнида минглаб ёшларни тарбиялаб келаётганини энди баралла айтиш лозим. Унинг шеърлятидаги эстетик завқ, гўзаллик руҳи, ҳаётнинг лаззати-ю, фожияларигача поэтик акс этиши

озмунча шоирни илҳомлантирдими?! Ҳудда кўпларга ижодий татсиёр кўрсатди, илҳом манбаи бўлиб қолди.

Октябрь тўнтариишидан кейинги дастлабки йиллардаёқ Чўлпон анча машҳур шоир даражасида танилган ва унинг шеърлари қизиқиб ўрганилган, аини ўзбек зиёлилари, ёшлари ўртасида кенг тарқалган эди. Маълумки, унинг ижоди ҳақида ўша йиллардаёқ қизғин баҳслар, мунозаралар бошланиб, то кейинги йилларгача, ҳатто ҳозиргача давом этиб келаётгани бежиз эмас. Зотан, буюк ижодкор даҳоларгина ҳар бир даврда ўзига хос янги-янги маънолар кашф этавериш билан мангу қоладилар. Уқувчида фикр уйғотиш, баҳс қўзғотиш ижодкор учун катта муваффақият ҳисобланади. Агар ижод ҳаммаёғи тарашлангандай сипсиллиқ бўлиб, на янги фикр, на баҳс қўзғотмаса, кўзи юмуқлигича оламдан ўтади-кетади.

Чўлпон шеъриятидаги эстетик завқ, реалистик қудрат унинг узлуксиз баҳсларга сабаб бўлиши билан ҳам изоҳланади. Зотан, баҳсларга сабаб бўлиш янги-янги фикр уйғотиш туфайли бўлади, фикр уйғотиш эса, бадий асарда, аини замонда шеъриятда ҳаётий муаммолар қамровининг кенглиги ва чуқурлигидан келиб чиқади.

Чўлпон шеъриятининг мавзу доираси кенг, поэтик маҳорати эса, 20-йиллардаги ҳаётий муаммолар билан узвий боғланган, тили ширали, раvon, шўро даври ўзбек адабиёти реалистик шеърӣ тил ифода воситаларини ишлаб чиқишда етакчи роль ўйнайди. Бу жиҳатдан Чўлпон шеърияти тилини Абдулла Қодирийнинг романлари тили, яъни ўзбек насри адабий тили ривожидати роли билан, Фитрат драмаларининг ўзбек драматургияси адабий тили ривожидати ўрни билан тенглаштириш мумкин.

Чўлпон асли ўзбек миллий шоири эканлиги, унинг шеърларида халқимизнинг туб миллий руҳи акс этганлиги билан ҳам қимматлидир. Унинг шеърларини синчиклаб ўқиб чиққан каттадан-кичик ўзбек бунга амин бўлади. Уқишда ҳам ўқини бор, ўқувчининг ўқувчидан фарқи бор. Унинг шеърларини яхши ният билан ўқигандагина тўғри маъносини уқади.

Чўлпон бутун ижодий фаолияти давомида бутун дунё ташвишлари билан яшади, ўз ватани, халқи тақдирини ўйлади, бу борадаги дарди-ҳасратларини бузмай-нетмай шеърга солди. Ҳаёт билан муттасил баҳслашди, юқоридан ёмғирдай ёғаётган буйруқларга бўй эгмади, у қулликни, қарамликни тан олмади, айниқса продасизликка қарши муттасил ўт очди. 1922 йилда ёзган «Виждон эрки» сарлавҳали шеърда ватанда рўй бериб турган жабр-зулм шундай ифодасини тошди:

Зулм олдида ҳар бир нарса,
Эҳтимолки бўйин эгар.
Агар зулм авжга келса,
Кўк боши-да ерга тегар.

Ҳайвонларга, инсонларга,
Золим эга бўлмай қолмас,
Фақат эркин виждонларга
Эга бўлмоқ — мумкин эмас!

Эътибор қилинг, мамлакатда фуқаролар уруши, шўро ҳукумати ўз мустақилчилик сиёсатини ўрнатиб учун ҳамма нарсани қурбон қилаётган бир давр, миллий озодлик ҳаракатларини «босмачилик» номи билан атаб, аслида чор Россиясидан ҳам баттар босқинчилик бўлиб турган пайтда қанча ўзбек шоирлари «яшасинчилик» билан овора бир давр... Чўлпон эса, мазкур сиёсат аслида босқинчилик, зўравонлик, ҳаммани бўйсундиришдан иборатлигини пайқатган ва очиб ташлаган эди. Ҳар томонга тўлқинлар солиб босиб келаётган сиёсат ватангагина эмас, бутун дунё тарихига доғ солаётган бир кишидан бўлиб кўринди шоир кўзига. Ниҳоят мазкур даҳшатли кишига хитоб қилади:

Кишидан, гавдамдаги излар, буқун ҳам битгани йўқдир,
Темир бармоқларингнинг доғи, буткул кетгани йўқдир!
Башар тарихининг ҳар саҳифасида қонли доғинг бор!
Юмилмас кўзларингнинг ҳар бири бир элни қаҳр айлар;
Фақат, бир борлигингдирким, бутун борлиқни заҳр айлар!

Мазкур шеърининг охириги сатрларида шоир энди бўлар иш бўлгани, ундан қутилишга умид боғлашнинг ҳождати йўқлигини уқдириб ғоят қайғуради, эл-юртидаги фожиали воқеа-ҳодисалар шоир виждонини эзади, қийнайди, азоб беради ва ниҳоят «кишидан, гавдамдаги доғинг ҳануз ҳам битгани йўқдир, фақат, буткул қутулмоққа умидим энди ортиқдир!..» деб шеърини тугатади. Бу шеър ҳам 1922 йилда ёзилган. Ана энди ўйлаб кўрайлик, чор Россияси ўтган асрнинг ўрталарида бўйнимизга кишидан солган. Чўлпон уни кўрган, зумларини татиган. 1917 йилда эса, илгариги кишининг излари битмасдан, устига-устак яна маҳкамроқ кишидан солинди. Чўлпон бу галгисидан қутулиш мумкин эмас, деб зориди, бу ундаги мустақиллик, озодлик учун кураш ҳиссиётларининг шеърини туғени эди-да! Агар Чўлпон бугунги қундаги мустақилликни кўрганда қандай шеърлар ёзар эди? Уни тасаввур этиш қийин. Зотан, у умр бўйи мустақиллик, эркинлик деб яшади, бунинг учун курашга бутун борлигини бағишлади, эзилди, қуйди, ёнди, рўшнсизлик кўрмади, дард-аламлари ичидан кетди, афсус!.. Чўлпоннинг деярли ҳамма шеърлятида албатта бир жиддий дард топилади. Бундай ҳислат аслида пок қалб, юксак мақсад, мустаҳкам эътиқод билан яшаб, жамият бахт-саодатини муттасил ўйлайдиган жўшқин ҳиссиётли ижодкоргагина хос хусусиятдир. Вужудини шамолга қараб ўзгартираверадиган ёзувчи «ёз» деганини эзади, ҳеч қачон баҳслашиб ўтирмайди, тирикчилигини тинч ўтказиб юраверади.

Чўлпон ҳақида ёзилган бир қатор мақолаларда, шу жумла-

дан Иброҳим Ҳаққуловнинг «Баҳорни соғиндим» тўпламига сўз бошисида ҳам шоир ижодининг дастлабки даврларидаги зиддиятлар ва уларнинг замини инқилобдан кейинги — янги ҳаёт учун кураш муаммолари билан боғлиқ бўлганлиги тўғри таъкидланади. Айни шу даврдаги рус шўро адабиёти атоқли намойёндлари ижодиёти билан қиёсланиб, улар ўртасидаги муштараклик таъкидланади. Бу даврдаги уларга хос хусусиятлар — дунёқараш масалалари билан боғлиқлигига алоҳида аҳамият берилади. Бу асосан тўғри қиёслаш ва изоҳлаш эди...

Инқилобга муносабат масаласига келганда Чўлпон умуман инқилобни қабул қилмаган ва кейинчалик мажбурий равишда айрим муроса-ю мадора тарзида шеърлар ёзганини энди очиқ айтивериш вақти келди. Чунки инқилоб Чўлпон назарида ҳам, Фитрат ва бошқалар назарида ҳам гарчи дастлаб бир оз яхши умид туғдирган бўлса-да, кўп ўтмай мамлакатга очлик, вайронагарчилик келтирган бир офат эканлиги англашалган эди. Юқоридаги саҳифаларда буни қисман кўриб ўтилди. Бу тўғрида қанча-қанча шеърлар, ҳикоялар ва аниқ ҳаётний воқеалар заминида ҳикоялар ҳам ёзган. Чўлпоннинг 20-йиллар бошларидаги кўплаб шеърларида мағлуб шарқ ва ғолиб ғарб тасвирлари алоҳида ўрин тутади. Бу қараш асримизнинг 10-йилларида рўй-рост қад кўрсатган жадидчилик ҳаракати моҳиятини ҳам кенг кўламда акс этган. Мазкур қараш Россия ҳудудидаги мусулмон халқлари ва уларнинг зиёлилари онгида русларнинг мустамлакачилик зулми туфайли пайдо бўлган, ғолибларнинг Туркистон халқлари бошига солган чексиз кулфатлари, айниқса, улуғмиллатчилик (шовинистик) сиёсати, маҳаллий аҳолининг ер-сувидан тортиб бутун бойлигини тален-тороғ қилиши туфайли пайдо бўлган эди. Жадидчилик ҳаракати эса, халқни ўша босқинчиларга қарши курашга даъват этиш жараёнида шаклланган. Мазкур зулм, шовинистик сиёсат инқилобдан кейин ҳам даҳшатли равишда давом этди. Чўлпон бунинг моҳиятини чуқур идрок этарди. «Оғриганда», «Кўз», «Ўтли сув» каби қатор шеърларида, «Йўлда бир кундуз», «Кекса терак» сингари бир қатор очерк ва ҳикояларида («Адабиёт парчалари» тўплами, 1926 йил) Чўлпон ўз эл-юрти дард-ҳасратларини ифода этади.

1922 йилда ёзган «Ўтли сув» шеърида шундай сатрларни ўқиймиз:

Зўр денгизнинг тўлқинлари бағрида,
Юз йилларнинг қовли, қўрқинч изи бор.

Эл бошига кулфатлар солиб юз йиллардан буён қовли из қолдириб келаётган босқинчилар ҳамси маъжудлигини таткидлаган шоир, кейинги сатрларда уларнинг қиёфаси билан таништиради:

Юмшоқ сувдан бириктирган оғзида
Шафқат билмас исёнларини (нг) сўзи бор.

Шеър ҳали бу билан тугамайди, шоир навбатдаги сатрларда босқинчилар тинчгина яшаб турган элга келиб, босиб, янчиб, аҳолини қандай ҳақорат қилаётгани, сўкиб, қарғаб оёқ ости қилаётганини, мол-мулкларини талаётганини алоҳида уқдиради:

Қандай мағрур аҳмоқларким, тинч ерда
Тот олурлар уни қарғаб, сўкмоқдан;
Йўлчи бўлиб йўлга чиққач, бу ерда
Жон бералар даҳшатидан қўрқмоқдан.

Ҳаммаёққа даҳшат солиб, кўрганларнинг ўтини ёриб келаётганларнинг куч-қудрати қанчалик ошиб бораётганига қарамай, оқибатда уларнинг тақдири гўрга тиқилиш, халқ тўлқини, денгиз қудрати каби қаърига кўмиб юборажаги, қабрлари оша йўқ этиб юборишини уқдириш мазкур шеърнинг асл поэтик моҳияти бўлиб чиқади.

Қора булут кўзларидан кўп чоқлар,
Ховуч-ховуч янги кучлар оладир.
Ай тинч ерда кучлар юзли ўйноқлар,
Сизга ёлғиз қовоғини соладир.

Маҳаллий аҳоли ерини талон-тороғ қилаётганларнинг хуржинлари, қоплари фақат нарсалар билан эмас, эл-юртнинг кўз ёшлари, дод-фарёдлари билан ҳам тўлаётгани ҳар бир онгли шахсни изтиробларга солмаслиги мумкин эмас эди-да.

Саватингиз, хуржинингиз кўрдиким,
Кўз ёшлари, қайшилар-ла тўлмишдир.
Учиб ўтган йўлчилардан сўрдиким,
Йўлингизда жон йигитлар ўлмишдир.

Шеърнинг хулоса қисмида — зулм қанчалик кучли бўлмасин, оқибати ҳалокат билан якунлангани муқаррар деган ғоят буюк бир ғоя ифода этилади, унинг ғоявий ҳам, бадий қиммати ҳам шудир:

Кўпирар ул, ҳовлиқар ул, тошар ул,
Гўрингиздан наъра тортиб ошар ул!..

Чўлпон мазкур шеърдаги ғояларни насрий асарларида, жумладан «Кекса терак» ҳикоясида давом эттиради. Унда 1916 йилги мардикор олиш воқеалари ёритилган. Халқ ўз фарзандларини катта бир кекса терак остига йиғилиб кузатгани, энди эса, болалари ҳажрида куйганлар шу терак атрофида йиғилиб, ҳасратларини қанчалик дард билан бир-бирларига айтишлари каби оғир аҳвол-руҳиялар баён қилинади. «Йўлда бир кундуз» (Йўл эсдаликларидан) туркумида ёзилган очеркларидан бирида бундан

ҳам даҳшатлироқ воқеалар қаламга олинади. Маълумки, чор Россияси вакиллари бостириб келиши билан энг яхши ер-сувларни эгаллаб олган, бунга маҳаллий аҳоли ўртасидаги айрим хоинлар, баъзан эса лақмалар ҳам ёрдамлашиб турган эди. Очеркда таъкидланшича, ўзимиздан чиққан бир аҳмоқ тўра неча минг ботмон келадиган катта бир боғли ерни деҳқонлардан арзон нархда бир яҳудийга олиб беради. Тўра ёрдами билан бу ерларга сув келади. Кейинчалик бой жуҳуд тўранинг ўзини ҳам ҳайдайди. То ишлари биткунча «майин супурги» бўлиб турган жуҳуднинг асли қиёфаси у росмана ўрнашиб олгандан кейин маълум бўлади. Аҳмоқ тўра эса, унга ёрдам қиламан деб қанча камбағал деҳқонни қурбон қилади. Бу асли ҳаётинг воқеа бўлиб, мазкур мавзуда инқилобдан олдин ҳам, кейин ҳам (20- йилларда) кўплаб ўзбек ёзувчилари шеър, ҳикоя, очерклар, мақолалар ёзганлар. Жумладан, Бехбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Рафиқ Мўмин ва бошқаларда Туркистон ерлари босқинчилар ўртасида қандай талон-тороғ қилингани ҳақида кўпгина бадий асарлар бор...

Энди ўша «Адабиёт парчалари» тўпламида Чўлпон шеърини мазмунига ёт бир шеърдан ҳам намуна келтирамиз. Бу шоир Ғайратий қаламига мансуб бўлиб, 1924 йилда ёзилган. Бу йилларда жумҳуриятимизда қандай даҳшатлар амалга ошириляётгани ҳақида кўп гапирганмиз. Айни шундай кезларда Ғайратий нималар ёзганини бир кўринг:

Фарғона

Қабристондек бир вақтлар жим бўлгон,
Қайғу-ҳасрат бирла бағрин доғлагон,
Ҳеч ёзуқсиз мазлумларча инграгон,
Жафо тортган, қора кунлар кетмишдир.

Мазкур сатрларда шоир янги қурилмоқда бўлган шўро ҳаётини, сиёсатини зўр бериб маъқуллайди. Энди ғам-алам деган нарсалар йўқолишига ишонч билдиради. Ўлкада очлик, вайроналик авжига минган. Эл-юртнинг мол-мулки то охиригача тортиб олинаётган бир вазиятда, шоир ҳаётининг нақадар қувончли тус олаётгани ҳақидаги кўрсатмаларни тарғиб этади:

Вайроналик буқун кўздан йўқолмиш,
Севинч билан бир ўзгача тус олмиш.
Кўкат, майса, қиз-жувонлар ўйнамиш,
У таъсирлик, чеккан оҳлар битмишдир.

Шоир Ғайратийнинг умидбахш шеърига биз бугунги кунда катта даъво қилиш ниятида эмасмиз. 1924 йилда ёзилган бу шеър шоирнинг инқилобга нисбатан чексиз умидларини изҳор этади. Ҳатто кейинги сатрларда орау-умид шу қадар жўшиб

ифода этиладики, ҳайрон қоласиз; шоир ўтмишдан бутунлай юз ўгириб, фақат шеъри ёзилган кунларгагина қарайди:

Ев тинлаган у ўсмирлар қувнайлар,
Ҳар томонда эркин бўлиб ўйнайлар,
Шодлик қуйи билан улар куйлайлар,
Тўхтаб қолғон пок булоқлар оқмишдир.

Мазкур сатрлардаги пок булоқлар, албатта, фақат айна булоқ маъносидан тортиб, эркинлик, бахт, шодлик, яъни ҳамма бўғиб ташланган эзгуликлар маъносида бўлса-да, истиқболда буларнинг бирортаси кўрилмади. Қайнаб турган булоқлар у ёқда турсин, бизни эксплуатация қилиш оқибатлари денгизгача қури-тиб юборди. Шундан кейин тарих Чўлпонлар, Фитратлар, Қодирийлар ҳақли эканлигини, Ғайратийлар ҳақсизлигини кўрсатди. Бу мавзунини 20-йиллар ўзбек шеъриятини қийсий ўрганиш билан кенгроқ кўламда тадқиқ этиш мумкин.

Биз келтирган мисоллардаги хилма-хилликлар оқибати нима бўлди? Чўлпонлар қириб ташланди, Ғайратийлар жон сақлаб қолди. Ҳаёт ёлғонлардан ташкил топди, адабиёт сохталашди, сийқалашди...

Бироқ Чўлпон ва унинг сафдошлари сўнгги нафасигача ўз халқи, ватанига содиқ бўлиб қолганини, эътиқоди, иймонини сотмаганини таъкидламай ўтиб бўлмайди. Биз Чўлпон шеърияти ҳақида қандай фикр юритмайлик, унга баҳо беришнинг бош омили шу бўлиб қолаверади.

Чўлпоннинг инқилобдан олдинги ижодий фаолиятида жадидчилик ва жадид ёзувчиларининг таъсири масаласига келсак, аслида бу бор ва мазкур таъсирдан Чўлпон эмас, 1900—1910 йилларда яшаб ижод қилган ўзбек ёзувчиларининг энг илғор вакиллари айна шу йўналишда эди. Негаки, асримиз бошларида шаклланиб анча кенг тарқалган жадидчилик ҳаракати, дунёқараши кўпгина мусулмон халқлари зиёлилари қаторида ўзбек зиёлилари мақсадларига ҳам мос келарди. Жадидчилик бутун бир давр зиёлиларини уйғотди, тараққиётга даъват этди, ўзлигини танишга ўргатди. Чўлпон ҳам худди шу руҳда адабиёт майдонига кириб келган. 10-йиллардаги ёшлар номидан Чўлпон «шу вақтда ҳаммамиз Фитрат таъсирида эдик», деган эди. Фитрат 10-йиллардаги йирик жадид сиймолардан бири экани маълум. Чўлпон ва жадидчилик масаласи алоҳида тадқиқот талаб этадиган йирик ва жиддий мавзу. 10-йилларда халқимиз эрки, озодлиги ҳақида ўйлаб адабиётга кириб келган Чўлпондек бир зиёли янгилик тарафдорларига дарҳол эргашмай туролмасди. Мустахлақчилик сиёсатига қарши, миллий озодлик, мустақиллик, маданий ривожланишга даъват, биқиклик, жоҳиллик, подонликка қарши ўт очиниш — ёш зиёлиларнинг айна мақсади эди. Яна яқка ҳокимлик тартибларига қарши демократик усул — идорани жорий этиш, мактаб, маориф, рўзнома, зйномаларни

кенг кўламда ривожлантириш, ёшларни тараққий этган Оврўпо мамлакатларига юбориб таълим олишига интилиш Чўлпон ва унинг сафдошларини қизиқтирар, хуллас, шу каби бутун дастурлари билан ёш зиёлиларни қамраб олган жадиждчилик тобора ўз таъсир доирасини кенгайтириб борарди. Жадиждлар айни ҳаракатлари билан хонлик томонидан «кофир» деб қувғин қилинарди. Бухоро амири уларни қатл этди. Омон қолганлари эса, 30-йиллардаёқ шўро ҳукумати томонидан отиб ташланди, булар орасида Чўлпон ҳам отилди.

Чўлпон шеъриятида виждон эркинлиги, инсон эркинлиги, умуман миллий мустақиллик ва озодлик мавзуи ҳаммиша етакчи фикр бўлиб қолган. Шоир виждон эркинлигини ҳамма нарсадан юқори қўяди ва уни ҳаммиша дахлсиз деб билади. Бу ҳақда адабиётшунос олим Иброҳим Ғофуров «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» саҳифасида махсус мақола ёзиб, мақоласига «Шеърлар нега девона бўладилар» деб рамзний бир сарлавҳа қўйгани ҳам бежиз эмасди. Айниқса, Чўлпон шоир эркинлик куйида «девона»лардан эди. Бирор шеъри йўқки, бирор жихатдан эркинлик мавзунга бориб тақалмасин... Шодликни, қайғуни, йил фасллари, табиат манзаралари, хуллас ҳаётда бор ниманки нарса ҳақида шеър ёзса — айланиб бориб эркинлик, озодлик, шахснинг иззат-нафси, қадр-қимматини кўтарини ғояларига бориб тақалаверарди. Агар адабиёт инсоншунослик бўладиган бўлса, асли шундай бўлиши керак, деб тушунган Чўлпон ана шундай асл шоир эди-да!.. Шахсга сизгиниш даври сийёсати эса айни шунга, инсондаги инсонийликка қарши курашди. Чўлпон инсонийликдан кечиб яшайдан кўра, инсон бўлиб қатл этилишни афзал кўрди. Унинг шеърияти мавзу доираси ғоят кенг, ҳаммасида инсон шахси улуғланади, оғир тақдирни ҳикоя қилинади. Кўклам, ёз, куз, қиш фасллари, ер-кўк, истиқбол, севги-мухаббат, хотин-кизлар озодлиги, табиат манзаралари, ҳодисалари — ҳаммасига бағишланган шеъриятда инсон эркинлиги муаммолари чуқур поэтик ва ғоят фалсафий ифода этилади. Шоир ўз мулоҳазаларини гоҳ шўх, ўйноқчи мпераларда, гоҳ ўта қайғули, ҳасратли ифодаларда катта маҳорат билан изҳор этади. Ҳаётнинг турли-туман воқеалари — тўйи, азаси, қувончи, қайғуси ҳамма-ҳаммаси шоирни қизиқтиради, уларга муносабатини билдирмай туролмайди. Зотан, ҳаёт ҳеч қачон нуқул қувончлардан иборат бўлмаганидай, нуқул ташвишлардан ҳам иборат бўлмайди. Чўлпон шеъриятининг туб эстетик идеали шу эди, биз шоир реализмининг қудрати ҳам шунда деб ҳисоблаймиз. Чунки унинг шеъриятида биз ҳаётнинг бадий ифодасини кўрамиз. Ҳақиқий шеърий аксини кўрамиз. Чўлпон ўз шеъриятининг ҳаққонийлиги учун йўқ қилинади. Шоирнинг ҳаётий ғам-андуҳларини бадий ифода этган шеърларини тўплаб, «хўш, ўртоқ», қани бунга жавоб берчи? Бизда ғам борми? деб ёқасидан тутганлар ҳаётни ҳаммиша гулдурос олқишлар-у, карнай-сурнайлар, «юз офарин», «минг офарин»дан иборат қилиб кўрсатиб келди-

лар. Қайта қуриш, покланиш, тўғрироғи, истиқлолимиз давригина бундай сохта, сийқа дунёқарашларни дадил ғош этиб ташлади. Мана шу жараёнлар — қайта қуриш, мустақиллик ўртага ташлаб амалга ошираётган барча ижобий воқеалар — Чўлпон шеърятининг реалистик қудратини, унинг юксаклигини исботлади.

Шуни айтиш керакки, Чўлпонда ғамгинлик руҳидаги шеърлар билан бирга ҳаёт қувончларини, лаззатларини тўлиб-тошиб куйлаган шеърлар ҳам жуда кўп. Уларни ўқиганда яшаш завқи кўкларга қўтарилади. Табиатнинг гўзал неъматлари — гуллар, тоғ-тошлар, боғ-роғлар, зилол сувлар, дарёлар, булоқлар ҳақида шеър ёзганда шоир қалб жўш уради, қувонч ҳисларига тўлиб тошади. «Бойчечак», «Кўклам келади», «Кўкламдан хабар», «Яна кўклам», «Наврўз кунида», «Бинафша», «Баҳорда», «Кўклам ёмғири» каби бир талай шеърларида биз ҳаёт қувончлари, яшаш завқи ҳиссиётларини туямиз. Маълумки, кўкламнинг биринчи даракчиси бўлган бойчечак қиш кетиши билан биринчи кўринадиган табиий гул, шоир уни кўриши билан пайдо бўлган кўнгил қувончларини соддача, шўх, ўйноқи бир оҳангли сатрларда ифода этади:

«Бойчечакнинг боласи»

Ҳар уйда кулди,
Гўдакларнинг халтаси
Нон билан тўлди.

Шоир баҳорнинг биринчи гули пайдо бўлишидан эл-юртга ризқ-рўз тилайди, мўл-кўлчиликка умид боғлайди, халталарнинг тўла нон бўлишини орзу қилади, ҳаётга тўла умид билан қарайди. «Табиат китобидан» шеърида эса мазкур фикр-мулоҳаза янада кенг кўламда берилади. Бунда шоир табиатнинг энг улуг инъоми Ер ҳам, кўклам келиши билан худди инсонлардай яйраб-яшнаб кетиши, тўйиб-тўйиб нафас олиши-ю, ҳаётга жон кириши, ноз-неъматлар ато этишини шундай бир нозик лирик ҳиссиётлар билан тасвирлайдики, ўқиши билан киши кўнгил ҳам уйғониб кўркини таратаётган кўклам сингари яйраб кетади. Яъни кўклам келиши билан Ер қиш уйқусидан бош қўтаради, «қалбидан — кучли ҳовур» чиқариб жилваланаётган гўзал бир келинчак қлэфасига киради... У эндигина уйқудан туриб «кун тигида сочларини тарайди», «болалари (бўлмиш) дарахтларни эмизиб», кун сайин янги-янги гуллар, чечаклар ўстиради. Бу меҳнатидан сира чарчамайди, толмайди. Бу ҳаётбахш фаслда бутун борлиқ, дарахтлар, кўкатлар «соғлом, тетик» болалардай ҳар кун эмас, ҳар нафасда ўсади, «кенг кўкларга яйраб-яйраб қарайди». Янги ўсиб чиқаётган баргчалар худди она бағрида эркаланиб, тўйиб, мириқиб сут эмаётган болалар сурурунинг ўзгинаси. Булар ҳаммаси ҳаёт нашидасини сурини, турмушнинг ширин, лаззатли «томирини узмаслик», «шу нашъани, шу роҳатни бузмаслик» иштиёқи билан тўлиб тошган.

Кўклам... ернинг тинч уйқуси бузилгон,
То қалбидан кучли ҳовур чўзилгон.
Бир қиш ухлаб, бир қиш ётиб зериккан,
Кенг кўкларга яйраб-ййраб қарайди,
Кун тигида сочларини тарайди...

Шоир табиатнинг энг гўзал фаслини тасвирлашга келганда бутун кўнгил шодлигини шундай тўкиб соладикки, сатрларни ўқиган сари яшашнинг лаззатларини, ҳаётнинг ширинлигини татиб кўраётгандай бўласан, гўё ҳаммаёқ роҳат — фароғат-у, зар-рача ғам-ташвиш йўқдай:

Шохчалар секингина ўрмалаб,
Навдаларда қанот ёзар баргчалар:
Юмшоқ еллар эркалатиб, сийпалаб
Бетларидан ўпиб-ўпиб кечалар...

Шеърнинг сўнгги сатрлари яшашнинг маъноси, яшашнинг олий мақсадини ифодаловчи фалсафий хулоса билан якунланади:

Ҳар баргчанинг табиатдан тилаги:
Шу яшашнинг томирини узмаслик,
Шу нашъани, шу роҳатни бузмаслик.

Чўлпон шеъриятида табиат ҳодисалари жонланиб, худди инсонлар қиёфасида оддий одамларга хос хусусиятлари билан ғалати бир шаклларда намоён бўлади. Табиат китобидаги фасллар тасвирида — кўклам ёш келинчақлар сингари гўзалликни намоён қилади, кўзнинг кириб келиши-ю, қишнинг бошланиши булутларини ёйиб келаётган кампирга қиёсланади. Ҳаётнинг бошланиши ёш — кўклам якуни кекса — куз тарзида ифодаланади.

«Табиат китобидан» шеърининг «биринчи бет»ида эрта кўкламнинг соф ҳавосида яйраб нафас олаётган Ер ёзнинг жазирама иссиғида «ҳансираб» ётади. Куз изғиринлари бошланиши билан дарахт барглари сарғайиб тўкила бошлайди. Ундан кейин қиш бўронлари бошланади ва ҳоказо...

Ёз ўтиши билан «булут-кампир элагини кўтариб, супрасини ёймоқ учун боради». Изғирин кўм-кўк барглари сарғайтириб тўкиши, яйраб турган жонлиларнинг «титраб» тўкилиши шоир кўнглида «оғриқ, мағлуб, тутқун Шарқнинг юзи»ни эслатади. «Куз» шеъри эзилган, мағлуб шарқларнинг сўлғин кайфиятлари, уларнинг устидан ҳукмронлик қилиб, босиб, ўз бўронлари, яроғлари билан бостириб келаётган ғолиб ғарбнинг даҳшатларини эслатади:

Қора булут тўдасиким, кўкларни
Шарқни ёпган парда янглиғ ёпишдир.

Чўлпон ҳар бир воқеа-ҳодиса жамият, инсонлар ҳаётидан четда турмаслигини чуқур идрок этган ҳолда, куз фасли табиий ҳодисаларини шундай тасвирлайдики, уларнинг ҳар бири фалсафий маънони аниқлатади. Осмонда пайдо бўлган «қора булут тўдаси», «шарқни ёпган парда»га ўхшайди. Бундай дамларда «шарқдек ичдан яширингина эзилиб», «кўп жонлилар сўнгги тивни кутадир». Эътибор беринг, ичдан эзилиб, яширингина кўз ёпи тўкиш — фақат ўксук ва заиф, ночорларга хос хусусиятдир. Шу ўринда биз Чўлпоннинг фақат шеъриятигина эмас, ҳикоялари, очерклари, ҳатто катта насрий асари — «Кеча ва кундуз» романига ҳам хос бир нуқтани таъкидлаб ўтамиз. У ҳам бўлса шуки, Чўлпон барча асарларида — эзилган, қийналган, заиф, ночорлар ҳаётини, жамиятнинг турли-туман зиддиятли воқеалари жараёнида рўй берадиган адолатсизликлар туфайли энг кўпчиликдан иборат ночорлар қурбон бўлиб кетадиган, аслида ҳалол ва тўғри, софдил шахслар тақдири, улар бошига ноҳақ тушадиган фожиялар шоир қалбини муттасил ўртайди...

Кўпгина ҳаётбахш, ўйноқи шеърлари қаторида бутун юртининг номаълум истиқболи-ю, қайғу ҳасратларини ифодалаган «Оғриганда», «Виждон эрки», «Бир тилла қўнғиз», «Кураш» каби кўплаб шеърларида эзилган юрт, қулликка тушган миллат қисмати азоб чекиш, эзилиш бўлган халқ фсжиалари, шу билан бирга зулмга қарши кучайиб бораётган адолатли кураш жараёнлари ифодаланади. «Улуғ, қаттиқ, ағдаргучи бир кураш» гар бошланган экан, у тобора куч олади, унинг мақсади бор: «ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш», аммо «йўқ яраш!..» деган ўта инқилобий ғоя Чўлпон шеъриятининг бош ғоясини ташкил этади. Биз Чўлпон «йўғлоқи шоир, умидсизликка чорлайди», деган ғояларга энди мутлақо қўшилмаймиз. Унинг бутун ижодий фаолияти — адолатсизликка қарши кураш ғоясини олға суради. Ночорларга, заифларга эътибор — ҳаётда адолатни ҳимоя қилишдан иборат бўлиб чиқади. Шеъриятдаги бу ғоялар унинг «Новвой қиз» ҳикоясининг бош қаҳрамони ҳаётидан «Кеча ва кундуз» романидаги бош қаҳрамон Зебинисога қадар етакчилик қилади. Ночорга шафқат қилиш, унга ёрдам қўлини чўзиш, уларнинг аҳволини тушувиш яқка бир шахсдан тортиб бутун халқ, миллат, эл-юрт тақдири, истиқболини ўйлаш, унинг бахти учун кураш, адиб, драматург, жамоат арбоби Чўлпон қиёфаси моҳиятини ифода этади. Биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек. Чўлпон шеъриятида ҳамisha зиддиятлар, «оқ-қора» сингари ёнмаён келади. Завқли сатрлар кўнглимизни қанча кўтарса, ғамгин кайфиятларни ифода этганлари қалбимизни эзади, изтиробларга солади. Унинг инқилобдан кейин ўтган беш йил халқ бошига нималар келтирганини ифодалаган «Қурбон» (1923 йил) сарлав-

ҳали шеърда биз давр ғожиаларининг реалистик ифодасини ўқиймиз. Бундаги сатрларга бир эътибор беринг:

Тили йўқ, гувоҳсиз ва ювош ҳайвонлар,
Муқаддас нон билан юз минглаб суюлур;
Озмиди тўкилган шу қадар пок қонлар?
«Савоб» деб, «қурбон» деб янами қуюлур?

Биз кейинги сатрларда инқилоб ғалабасидан кейинги ўтган беш йил ичида Туркистон халқи бошига тушаётган ғожиалар тасвирини ўқиймиз:

Бир элким, беш йилдир қонларга булганган,
Отаси ўғлини «душман» деб бўғадир.
Сўнг бунда нони ҳам қолмасдан таланган,
Еш-гўдак боласи: «бир бурда нон!» дейдир.

Инқилобдан илгари ҳам, ундан кейинги йилларда ҳам озиқ-овқатга бой, минг-минглаб қўй-қўзиси бор бир халқ шундай бир аҳволга тушдики, «бир бурда нони йўқ гўдакка бергали», «мингларча қўйи бор қурбонли қилгали». Бироқ Чўлпон аҳволни шунчаки кўрсатиб қўяқолиш билан чекланмайди. Уни тузатиш учун курашга, дадил ҳаракатга, «тезроқ», «қанот» ёйиб ишга киришишга чақиради. Шарқнинг ҳаёти чигаллашиб кетганига анча бўлгани-ю, уни ечишга даъват этади. Шоир юракларда сақланиб келинаётган буюк мақсадлар ҳар қандай денгиздан, тўсиқлардан улуғ, белини маҳкам боғлаб шу тилак учун курашмоқ зарурлигини уқдиради. «Улуғ йўл» (1920 йил) шеърда аввал мақсаднинг улуғлигини таърифлайди, «Юракдаги сақлаб борган амаллар» — «йўллардаги денгизлардан улуғроқ» деб изоҳлайди. Кейинги сатрлар мақсадга эришмоқ учун нима қилиш лозимлигини айтади:

Маҳкам қилиб боғланилган камарлар!..
— Тезроқ!
— Қанот!
Қушлар янглиғ учайлик,
Кенг чўллардан, денгизлардан кечайлик,
Шарқнинг аски чигалини ечайлик!

Чўлпон «Куз», «Шарқ қизи», «Оппоқ ой», «Оғриганда» каби қатор шеърлари 1920—21 йилларда ёзилган бўлиб, уларда шоир қалбининг энг нозик дард аламлари акс этади. Куз — япроқларнинг сарғайиб тўкилиши-ю, кўклам ва ёз неъматларининг сўнишини ифодалайди, «қиш маъносидан аталган «Оппоқ ой» элга ташвиш орттириб, нафасини бўғайтган аёз тарзида ғамга гирифтор қилади. «Оғриганда» инсон қалбидаги ночорлик, тушкунлик, ўлим даҳшатлари ортиб кетаётгани алам билан куйланади. Ни-

ҳоят «Кураш», «Халқ» сингари шеърларда шоир одамлар бошига тушаётган кулфатларни, азоб-уқубатларни зўр қудрат билан кўтариб ташловчи кучлар мавжудлигини катта поэтик маҳорат билан чизиб беради. «Кўклам» фасли, баҳор келиши нашидаси Чўлпон қалбининг энг умидбахш, ҳузур-ҳаловатларини ифода этади. Бу гўзал фасл ҳар қандай оғриқларга, азобларга қарши қўйилади. Шундай қилиб, эл-юрт бошидан 20- йилларда кечаётган воқеа-ҳодисалар, ўта оғир ва мураккаб ҳаёт зиддиятлари шоир қалбида реал акс-садо бераётганини ўйлабгина уни тўғри тушуниш мумкин. Чўлпон ўз ватанининг сохта фуқароси эмас, унинг чинакам ватанпарвари сифатида ундаги ҳар нуқтага чиндан, тўғри, ҳалол эътибор берар, муносабатини билдирарди.

Шунинг учун ҳам у «Ҳайбаракаллачи»ларга қўшилолмасди. Кўнглини эзган воқеаларга ҳиссиётларини баён қилмай туролмасди. Жумладан, «Оғриганда» шеърида шу ҳолатларни кўра-миз:

Бўғиқ, қисиқ, асабий бир кўнгли билан тун-кун,
Тўшакда ўйлар орасинда инграиб ётмоқ
Оғир... Қийин.
— Бу ётишнинг сўнги, сўнги келсун!
Езилмаганми бу тувлар сўнгида тонг отмак?

Шоир бутун вужудини қақшатаётган оғир дамлардан қутулиш кунларини сабрсизлик билан кутади ва оғриқ азобларидан қанчалик эзилаётганини таъкидлайди. Бу ҳаёт оғриғи, 20- йиллардаги халқимиз бошига тушган оғриқлар эди... Аммо шундай оғир ҳаётда ҳам бари бир завқли дамлар бор ва доим бўларди. Чўлпон «Созим» шеърида яшашнинг нақадар гаштли ва завқли дамларини ҳам тўлиб-тошиб куйлай олади. Мана бу сатрларга эътибор беринг:

Нафрат ўлкасинда ҳижрат қилганман,
Улфат диёрига маскан қурганман.
Юзимни ўт эмас, гулга бурганман,
Самовий завқларга тўлиб турганман,
Булбуллар севгини мақтаган дамда!
Чечаклар ўсгуси кўз ёшларимдан,
Бўғинлар унгуси ўйлашларимдан,
Қалблар юмшагуси сайрашларимдан,
Жаиватлар яратгай ташланган жавда...

Кўриниб турибдики, ҳаётини муаммолар билан бирга нафас олиш шоир ҳаётининг табиати, яшаш тарзига айланиб қолган. Шунинг учун ҳам Чўлпон шоир умр бўйи муаммолар ичида кезиб, қайнаб, тошиб «Зерикмай, эринмай кетаверадир». Шоир бундан бошқача яшашни тасаввур этолмайди. Чўлпоннинг шоирона хаёллари шу қадар кучли, қудратли, ўйноқли, гоҳо уни

тўхтатиш қўлидан келмай қолади. Шу сабабли шеърлар унинг қалб қўридан табиий равишда қайнаб чиқаётган ёғду сингари порлайди:

Хаёлим бир учиб кетиб қоладир,
Мен ҳам тизгинини қўйиб бераман.
Зотан қандоқ қилиб тутиб тураман,
Энг нозик қалбимга тегиб қоладир («Мен шоирми?»)

Чўлпон шеърляти ҳақида 20-йиллардан то ҳозиргача озмунча тақризлар ёзилгани йўқ. Аммо шоирнинг қайноқ қалбини, тўлқинларга тўла ҳиссиётларини ҳеч ким унинг ўзидек нозик ва чуқур идрок этолмаган бўлса керак. Шу жиҳатдан атоқли шарқшунос олим, журналист, Чўлпон билан кўп йиллар давомида бирга яшаб, ҳамсуҳбат бўлган, худди шоирнинг ўзи каби дидли Лазиз Азиззоданинг «Чўлпон ким эди?» («Ёшлик», 1988 й., 10-сон) сарлавҳали хотираномасини эҳтиром билан таъкидлаб ўтишни истар эдим. Мақола муаллифи Чўлпон шеърлятини чуқур ва ҳалол таҳлил қилар экан, ундаги нозик кузатишлар ва самимият барқ уриб туради. Шоирнинг мақсадларини нотўғри талқин этганлардан Чўлпон ўз ҳаётида нақадар озор чекганини Лазиз Азиззода алоҳида таъкидлайди ва Чўлпоннинг буюк шоирлигини зўр ҳурмат ва эҳтиром билан изоҳлайди.

Биз юқорида шоир қалби нозиклиги, ҳар бир воқеага бефарқ қарай олмаслиги ҳақида гап айтганмиз, унга мисоллар гоят сероб ва ҳаммасини санаб ҳам бўлмаса керак. Аммо шу нарса аниқки, шоир кўнгилсиз ҳодисалардан қаттиқ ранжийди, завқли чоғларга дуч келганда эса, «нарига ўтолмасдан тўхтаб қоладир», «Ошиқдек ястаниб, ётиб оладир...» Шу вақт шоирда ижод дарди шу қадар жўш урадики, ҳиссиётларини ўзи истаётганича ифода-далай олмаётганидан қийналади. Бизнингча, худди мана шу ҳолат ҳаёт шиқи билан яшаётган санъаткоргагина хос хусусиятдир. Чўлпоннинг 20-йиллардан то шу вақтгача бор бўлган рақибларига шу ўринда бир нуқтани уқдириб ўтишни истардим: Шоир Чўлпон бутун шеърляти давомида қанчалик қайғу-ҳасратни куйлаган бўлмасин, у худди инсоният жамияти сингари, фақат яшашни, бахтли бўлиб яшашни орзу қилган ва ҳеч қачон яшашдан афзал кўрган эмас. Бу Чўлпон шеърлятининг асосини, шу билан бирга умуман адабиёт асосини ташкил этади. Бинобарин, ҳаётнинг табиий қонунийати ҳам шудир.

Шоир ҳаёлида нималар кечишини бир тасаввур этиб кўрайлик:

Баъзан ҳовлиқтириб жинни юракни..
Қўланка кабидир ўтган еридан,
Сўнгра қарасағиз бир нишон қолмас,
Юрган ерларидан озиқ ҳам олмас.
Шунда зерикаман унинг сайридан..

Шоир хаёли бетўхтов кезаркан, «озиқ» олмай қолган кезлар қалбини толиқтиради, зериктиради. Ҳаётдан «озиқ» олган кезлардачи? Шоир завқ-шавққа тўлади:

Бир замон бир ширин ойга етганда,
Нарига ўтмасдан тўхтаб қоладир:
Ошиқдек ястаниб ётиб оладир...
Шу чоқда қийналиш бошланар менда.
Чунки хаёлимнинг кўзлари билан,
Бир гўзал ҳолатни кўриб тураман,
Лаззатга ғарқ бўлиб, ўлиб тураман,
У ҳолни борлиқнинг сўзлари билан —
Англишиш қўлимдан келмай қоладир...

Чўлпон инқилобдан кейинги янги ҳаётнинг аччиқ-чучугини аралаш ҳис этиш ва уни аралаш поэтик акс эттириш билан бошқалардан кескин фарқ қилади ва бу шоирнинг реалистик қудратидан келиб чиқади. 20—30-йиллардаги танқидчилар буни ҳеч қачон тўғри баҳолай олмадилар.

Октябрь инқилобидан кейинги зўрма-зўракилик билан адабиётга киритилаётган ғоялар, порлоқ келажак у ҳақидаги ривоятлар кўплар қатори Чўлпон эътиборини ҳам тортади, илҳомланиб шеърлар ёзади. «Жумладан, «Қизил байроқ», «Ўн йил» (инқилобнинг ўн йиллиги муносабати билан ёзилган) сингари шеърларида инқилоб ва унинг байроғига катта умидлар боғлайди... Аммо унинг барча умид-армонлари-ю саволларига бу инқилоб шоирни қатл этиш билан жавоб берди. Савол туғилиши мумкин — инқилоб қатл этдимиз? Тўла асос билан ҳа, инқилоб қатл этди, деб жавоб бериш мумкин. Чунки, инқилоб қатл этишлар дастурини бериб турди, бу дастурлар янгидан-янги қотилларни пайдо қилди, шаклантирди, кўпайтирди. Улардан ҳануз тўла қутулганимизча йўқ... Инқилоб ва унинг ғалабаларига, саналарига, раҳбарларига умид боғлаб ёзган шеърлари зўрма-зўракими, астойдилми, бундан қатъий назар, шоир умидларини пучга чиқарди, ҳаммаси сароб бўлиб қолди, шунинг учун мазкур мавзудаги шеърлар Чўлпон шеъриятининг асосини ташкил этолмайди ҳам...

Чўлпон шеъриятининг энг қувончли мисралари кўкламга бағишлангани алоҳида эътиборга лойиқдир. Зотан, Чўлпон ўта таъсирчан, нозик таъб шоир ва зукко шахс сифатида гўзал фаслларга, айниқса баҳорга, кўкаламзор боғлар, дала-қирларнинг гўзал манзараларига ҳаддан ташқари завқ-шавқ билан мафтун бўлади. Бу мавзуларга бағишланган шеърлари жуда шўх, нозик ҳиссиётлар ифодасига бой, йилнинг ўша энг гўзал баҳор фасли каби ёқимли фигур-туйғуларга йўғрилган бир илҳом чашмаси сифатида қайнаб тошади. «Бойчечак», «Табиат китобидан», «Кўклам келадир», «Кўкламдан хабар», «Яна кўклам», «Баҳорни соғиндим», «Наврўз кунда», «Баҳорда», «Кўклам»,

«Кўклам ёмғири», «Барг» каби талай шеърлар шоирнинг энг ҳаётбахш, яшаш сурури сингари энг олий инсоний туйғуларини ифодалаш билан бирга, унинг эркинликка бўлган интилишларини, соф ҳаволардан тўйиб нафас олиш иштиғи билан ёнб ётганини, қарамлик, қулик занжирларига нисбатан чексиз нафратларини ҳам изҳор этади. Баҳор фасли — шоирга озодлик, эркинлик, қарамликдан мустақилликка чиқиш ва эркин нафас олиш рамзидир... Шоир Чўлпон бундай мавзуларни ёзганда ишқ-муҳаббатга, ҳаёт завқига тўлиб-тошади, яшашнинг гоят ширин, мароқли нашидасини баланд руҳ билан куйлайди. «Кўклам келадир» шеърини қаранг: бу гўзал фасл худди тўй кунини ясаиб-тусаниб куёв томон келаятган ёш келинчак қиёфасининг ўзгинаси:

Кўклам ойм йўлга чиққан, кўклам ойм кўзгалган,
Кўк кўйлакнинг битишига унча ҳам кўп қолмаган:
Тиниқ ҳаво... Кўк юзида оппоқ, ҳарир пардадек
Оқ булутлар. Унда-бунда ёйилганлар паршон.

Кўклам, баҳор ҳақида ўйлаганда шоир қалбида нуқул шавқ-у, завқ жўш уришини, шеър булоғи тинимсиз қайнаб-тошишини айтган эдик. Бу гўзал фаслнинг мафтункор жамоянини Чўлпон болаларга қандай ўқдиришини бир кўринг, бундаги сатрлар ихчам, содда, тушуниши осон ва ифодали бўлиб, худди бола тилидан айтилаётгандай қувноқ бир оҳанги ҳам бор:

Бақа сайраса,
«Бақа-қо» деса,
«Кўклам кўзғолди!»
Доб хабар берса,
Шунда ҳам кўнглим анча яйрайдир.

Биз бир неча йил «қантарилғоч», Наврўзи олам деб аталмиш гўзал кўклам байрамига эндигина аҳамият бера бошладик, мустақиллик йилларидан буён халқимиз бу қутлуғ мавсумни очик қўнғил билан нишонлай бошлади. Бундан мамнун бўлмаган ўзбек бўлмаса керак... Чўлпон 20-йилларда халқимиз тарихи, урф-одатлари, миллий маданиятимиз заминига болта уриш қизиби кетган бир тарихий шароитда мусулмон дунёсининг бу машҳур баҳор байрамини улуғлаган, унинг моҳиятини изоҳлашга гўзал мисралар бағишлаган. Шоирнинг баҳорга атаб ёзган кўпгина шеърлари орасида «Наврўз кунида» сарлавҳаси остидагиси алоҳида аҳамият касб этади. Шеър 1921 йилда мамлакатда фуқаролар уруши авж олган, «Россиянинг шўро давридаги мустамакчилик сиёсати зўрлик билан Туркистон ўлкасига киритилаётган, унга қарши турган маҳаллий миллатларнинг ўз ерларини бировларга бермаслик ва мустақиллик учун олиб борган курашларини «босмачилик» деб устимизга тухматлар ёғдирилаётган бир вазиятда Чўл-

поннинг мазкур шеъри (бошқа асарлари ҳам) салоҳида аҳамиятга эга эди. Ўзбек халқигина эмас, бутун мусулмон дунёси Наврўз — элга ризқ-рўз келтирадиган бир бахт байрами деб тушунган ва шунинг учун ҳам уни шодлик билан кутиб олган, нишонлаган. Наврўз қиш машаққатларидан кейин эндигина келган баҳорнинг биринчи янги куни сифатида орзиқиб кутилларди. Оғир қиш кечаларидаги «хира, ўчган, кучсиз дилларга «Наврўз биринчи бўлиб «ёруғ ёғду, турмуш сепган янги кун» келтиради. Шоир шундай қувончли кунларда ўзбек қизларининг очиқ ўйнаб кулолмай ичкарида димиқиб ўтиришидан пазироб чекади, уларнинг ҳам эркин нафас, соф баҳорий ҳаводан тўйиб-тўйиб баҳраманд бўлишларини орзу қилади. Наврўз эркинлик, озодлик соф ҳаводан нафас олишга эришув куни бўлмоғи лозимлиги шоирнинг барча шеърляти қатори бу шеърларида етакчи фикр бўлиб қолади. Мана бу сатрларга эътибор қилинг:

Неча юз йил қишавларда энтиккан,
Қашшоқ, йўқсул, тутқунларга эрк берар:
Ўзбек қизи: «Бошқаларга эрк берган,
Менга қани эркинг?» деса не деяр?

Чўлпон шеърлятининг, агар ҳаммасига хос ягона хусусият борми? деб сўралса, мен унга бор — бу Эрк, деб жавоб берардим.

Чўлпон «Наврўз кунда» шеърининг кейинги сатрларида ўзбек қизларига қўйиладиган энг кўп тарқалган номларни тилга олиб, уларга ҳурлик тилайди:

Гулой, Тўти, Қумри, Ойхол, Ерқинлар,
Наврўз куни деворларга қарайлар:
Кўчаларда эр-қизлардан оқинлар,
Тутқунларнинг ёнларига кирмайлар.

Чўлпон барча шеърляри каби Наврўзга аталган сатрларда ҳам дастлаб тутқунлик, қарамликка, мутеъликка гоят нафрат ўтларини аёвсиз сочади, фикр-мулоҳазаларини ҳар бир мавзуда ўрин билан муттасил, хилма хил шаклларда баён қилиб боради...

Совуқ қишнинг қақшатқич азоблари, аёзли кунлари-ю, қалин қорлари остида асир бўлиб ётган ер юзига Наврўз куни эрк беради, қувонч бахш этади.

Эътибор қилинг, совуқ қиш ва унинг қалин қорлари остида асир ер — бу оддий луғавий маъноларидан бошқа — рамзий маънолари ҳам йўқ деб ким айта олади? Маълумки, қиш — асли ва кўпроқ шимолий ўлкаларга хос ва умуман ерни қор босиши бу фаслнинг хусусияти, аммо, «асир» ибораси мусулмон шарқи ўлкаларига, унинг бой ва гўзал ери босқиндалигини, қарамлигини кўзда тутмасмикан? Тутиши ҳам мумкин-ку?! Чўлпон «асир» ва «қарамлик», «эркинлик» ва «тутқунлик» ибораларини ишлатган кезларда — унинг шеърлятида турли-туман, гоят кенг, тўла

шарҳлаш қийин, қамрови оғир фикрларни қалаштириб ташлайдики, уларни тўла изоҳлаш фақат шоирнинг ўзи қўлидангина келади, дейиш мумкин. Адабиётшунос олим Лазиз Азиззода биз юқорида тилга олган мақоласида айни шуларни таъкидлайди. «Наврўз кунида» шеърида шоир қор остидан биринчи кутилган кунни Ер ва бутун борлиқ уйқудан туришини қутлайди. Бинобарин, шундай бутун борлиққа «Эрк» берган наврўз ўзбек қизларига нега эрк бермаётганидан қайғуради, қўнглидаги аламли сатрларини тўкиб солади, эркинликни бўғиб ётган ноинсофларга нафратини сочади:

Тутқунларни кишига ҳам санамайлар..
Тутқунларнинг кўз ёшлари баҳордек
Шудрингдек гўзалликни ҳўллайлар.
«Гўзалликни севдим» деган эркинлар,
Кўриб туриб уялмайлар. Ўлмайлар!..

Чўлпон Наврўз баҳонаси билан ҳам «эркинлик» ва «тутқунлик» ибораларига жуда кенг маънолар беради, эркинликда юрганлар билан тутқунликдагиларни қиёслайди, зўрлик билан асирликда тутиб турганларда на уят бор, на виждон деб улардан чексиз нафратланади. Тутқунликда сақланаётганлар «борлигини кенг дунёга отолмай», димқиқиб, қийналиб, эзилиб «чин эрк кунин кута-кута телмирар...» деб таърифлаган шоир яна ёруғ кунларга, Наврўз каби янги-эркинлик қарор топадиган кунларга умид боғлайди, «чин эрк кун» Чўлпон шеъриятининг бутун ғоявий мундарижасини қамраб олади... !

Мазкур шеър ёзилган кезларда шўро ҳукумати хотин-қизларни «озодликка чиқариш» ҳақида туну-кун жар солиб, илгор зиёдиларнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдирмоқда эди. Ширали шiorларнинг сиртдан ялтироқлиги ва ичидан нақадар қалтироқлиги кейинчалик маълум бўлган бу ва бошқа гаплар охирида қандай фожиаларга сургаб келганини энди ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз. 20-йилларнинг бошларидаёқ ўзбек хотин-қизларини паранжи ташлаш ва жамият ишларига жалб этиш ҳаракатлари қизитиб юборилган эди. Албатта, ўзбек хотин-қизларини ўқитиш, жамоат ишларига тортиш, уларнинг талант ва қобилиятларини ишга солиш сингари беғараз, шарафли ишлар Чўлпон сингари илгор зиёдилар эътиборини тортмаслиги мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам Чўлпон хотин-қизлар мавзуини инқилобдан кейин дастлабки йиллардаёқ биринчи кўтариб чиққан ёзувчилар қаторида туради. Хотин-қизлар мавзун Чўлпон шеъриятининг энг кўп қисмини ташкил этади ва бу мавзу муттасил шоир эътибори марказида туради, талай шеърлар ёзади. «Ерқиной» драмасида ҳам бош ролни Чўлпон хотин-қизлардан топади. Бутун воқеа давомида унинг фаолиятига жуда катта ўрин беради. «Ерқиной» пьесасида ўз севгилисига вафодор қизнинг адолат учун, халқлар озодлиги учун олиб борилган курашлардаги фаол ишти-

рокини кўрсатишга алоҳида аҳамият беради, томошабин эътиборини шунга жалб қилади. «Кеча ва кундуз» романида кўпгина муаммолар қаторида энг каттаси — Ўзбек аёлининг (Зебинисо қиёфасида) мустамлакачилик давридаги ғоят оғир кулфатларини, фожиасини кўрсатиш кўзда тутилган.

Шоирнинг «Паранжи», «Қиз қўшиғи», «Наврўз қуни», «Мен ва бошқалар», «Шарқ қизи» (унинг тилидан), «Ер асиралари», «Исташ» каби талай шеърлари ўзбек хотин-қизларининг инсоний ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, улардаги гўзал фазилатларини улуғлаш шоирнинг энг муҳим ғояларни ифода этишга бағишланади.

Биргина «Ер асиралари» шеърида хотин-қизлар учун фақат тилла тақинчоқларгина олий мақсад эмаслиги, аввало инсонийликка хос улуғ мақсадлар билан яшаш, кишини улуғлаш шундай ифода этилади:

Ер асиралари, ер асиралари,
Тилла билақузуклар, ёқут маржонлар,
Садаф доналарми тасаллилари?
Қўрғонми, деворми насибалари?
Кун санаб ўтарми ой ва йиллари?
Тилга келмасларми шу қадар жонлар?

Чўлпон яна ўша тутқувликда ётганлар-у, уларнинг аччиқ тақдирларини тасвир этаркан, зиндонда кўз ёш тўкишдан натижа чиқмаслиги, тўсуқни куч билан йўқотиш лозимлигини қаттиқ уқдиради, асираларни шунга даъват этади.

Асираларни гўзал тонглардан қувват олишга «тиришиб бевиждонларнинг «кўнглига эрк учун илҳом» солишга чақиради. Бу билан ҳам қаноатланмасдан, «тилга» киришга, ҳаракатга келишга даъват этади. Бу каби шеърларнинг ғоялари уйғунлашган ҳолда унинг «Халқ», «Қураш» каби шеърларининг яратилишига олиб келган бўлса ажаб эмас. Буларда халқ қудрати, унинг қураши ҳар қандай тўсиқдан устун туришини ифодалаган эди.

«Виждон эрки» шеърида шоир эркинликни бўғиб турган «бўрилардан» омонлик кутиш тентакликдир, деб уқдиради ва уларга қарши кескин қурашларга даъват этади, ҳаётда тўсиқларни енгиб ўтишдан ортиқ тўғри йўл йўқ, деган ғояни чуқур тарғиб қилади.

Бўрилардан омон кутмак —
Тентакларнинг ишидир ул:
Ҳар моневъни хатлаб ўтмак —
Турмушда энг тўғри бир йўл:

Мазкур мисралар кетидан шоир зулм қанча қудратли бўлмасин, ҳатто ер-қўқни бўй эгдириш даражасигача етар, лекин виждон эркинлигини бўй эгдира олмайди, деган фикрни айтиш билан шеърини яқунлайди.

Шоир қалбидан топиб чиққан мазкур сатрлар 20-йилларда

иждо қилган барча илғор сафдошлари фикрини ифода этади. Зотан улар тарихнинг инқилоб ва ундан кейинги кескин бурилишлари, чалкашликлари ёлғончи шиорлари энди ўртага ташланган бир даврда яшаб, янгиликка катта умид боғлар эдилар. Орадан етмиш йиллар ўтиб, биз уларнинг қанчалик машаққатлар, зиддиятларга дуч келганликларини тан ола бошладик. Шунга кўра айта оламизки, адабиётимизда айни кунларда (ҳозир ҳам) долзарб бўлиб келаётган жуда кўп масалаларнинг туб илдизлари 20—30-йиллардаги адабий жараёнга, ўша муҳитга бориб тақалади. Биргина мисол, кейинги йилларда деҳқончилик ва ер масалалари қай даражада мураккаблашиб кетгани расмий идораларда ҳам эътироф этилди. Чўлпон ва унинг сафдошлари бу масалага 20-йиллардаёқ катта эътибор берганлар. Меҳнаткаш деҳқон ғамини ейиш, унга эркин ишлаш ва яшаш учун тўла шароит яратиб бериш тўғрисида куйиб-пишиб фикр айтганлар.

20-йилларнинг ўрталарида «ер ислоҳоти» номи билан тарихимизга кирган бир найранг бошланди: гўё деҳқонларга ер берилди. Бу ҳақда қувнаб шеър ёзмаган шоир қолмади. Шу жумладан Чўлпон ҳам ёзди. Амалдорларга хитоб қилиб, уларни ердан ҳосил етиштирувчи деҳқонни чалғитмасдан иш юритишга, алдамасликка даъват этди. «Ўзбек чиновникларига» деб ёзган ўша вақтдаги шеърини ўқисангиз, ер ва деҳқонлар ҳақида худди бугун айтиш керак бўлган фикрлар деб ҳайрон қоласиз. Мана бу сатрларга қаранг-а:

Ерни ўлчанг, таноб тортинг, ҳандасага тўғриланг:
Ер экувчи деҳқонларнинг ҳолини ҳам хўб ўйланг:
Таноб деган жонсиз нарса, мўлжалгача чўзилар,
Аммо жонли деҳқонлар-чи унга етмай узилар.
Рақам билган мия билан деҳқонларнинг ғамин англангиз
Таноб тортган қўллар билан ярасини боғлангиз!
Ўзингизни ер-эгатнинг хизматига чоғлангиз!
Ер ва меҳнат ёвларининг юрагини доғлангиз!

Чўлпоннинг мазкур шеъри бирор жиҳати билан Муқимийнинг «Танобчилар» шеърини эслатса-да, шоир деҳқоннинг янги шароитдаги тақдирини ўйлайди. Ер ва меҳнатнинг ёвларига қарши ўт очади.

Чўлпон ашулабоп шеърлар ҳам ёзган, унинг кўпгина лирик шеърлари, газаллари 20—30-йилларда куйларга солиб айтилган. «Галдир», «Қаландар ишқи» каби газаллардаги шеърый оҳанг ва ўзига хос бир нозик жозибга ёқимли мусиқа сингари киши кўнглининг энг севимли торларини чертади... Шоир ўзи ҳам «Галдир» иборасини куй ва девона, парижонҳол одам деб изоҳлайди ва шеърни ўшандай руҳий ҳолатдаги шахс тилидан ёзади. Ундаги сатрлар ўз дардига бутун вужуди билан берилиб кетган, дунёдаги бошқа ҳамма нарсани унутиб, фақат дардлилар, ғамида унинг бағрида яшаётган олижаноб бир кимса тилидан янграй-

ди... Унинг паришонҳоллиги «дилларда ғам тўла бечораларга ёр...»лигидан, «вақти хуш, ғам кўрмаганлардан тамом безор...» лигидан келиб чиқар, дунё ташвишларидан бегона, беғам, дарди йўқ кесак қабилдаги махлуқлардан юз ўтирганлигидан, инсоний ҳиссиётларга тўла қалб қўрларидан, соддароқ қилиб айтадиган бўлсак — инсоният тақдири тўғрисида ғамхўрликларидан келиб чиқарди. Бу ерда гап шеър эгасининг ғоят катта дардли бир шахс эканлиги ҳақида боради. Шунинг учун ҳам «паришонҳол», «де-вона» иборалари кўчма маънода бўлиб, унинг кўнглида барча дард, алам, ишқ, меҳр, муҳаббат, завқ, шавқ бор мукамал бир инсон, ғоят зукко, етук идрокли, ҳис-туйғулари муттасил жўш уриб турадиган, донишманд, нозиктаъб файласуф кечинмалари акс этади. Аслини олганда Чўлпоннинг ўзи — худди шу сифатларга эга бўлган шоир ва мазкур шеърнинг лирик қаҳрамони — Чўлпоннинг ўзи деб бемалол айтиш мумкин. Бу шеър Чўлпоннинг бутун шоирона қалбини, мураккаб туйғу-ҳисларини намоён қилиб турган кўзгуга ўхшайди:

Мен дутор билан туғишган, кўҳна бир девонаман,
Ул туғишганим билан бир ўтда донм ёнаман.
Дилларида ғам тўла бечораларга ёрман,
Вақти хуш, ғам кўрмаганлардан тамом безорман.

Лирик қаҳрамон дутор, танбур куйларини бутун вужуди билан ёниб тинглайди, куйга сингиб кетади... шу дамларда дунёни унутади, «девонага», «паришонҳол» вужудга айланади... Қалби эса, ўзи ҳам англаб, англамайдиган ажиб бир ҳиссиётларга тўлади, гўё дардлари тўкилаётгандай, унинг ўрнини яна бошқа ҳис-туйғулар олаётгандай... Чолғу авж пардаларга етганда эзилади, инграйди, букилади, савтида бош кўтаради, енгил тортади... Хуллас ўзи ҳам сезмаган ҳолда беихтиёр дутор билан «бир ўтда донм» ёнаверади.

«Паришонҳол» шахс беғам, амалпараст, худбин, ҳеч қандай эътиқоди йўқ қуруқ вужудлардан тамоман юз ўтиради. Уларни рад қилади, тан олмайди ва у дастлаб худди шу фазилатлари билан буюқдир. Шеърнинг кейинги сатрларида дутор, куй, шеър ва шахснинг нақадар уйғунлашиб бирлашиб кетишини кўрамиз: куй, дутор, шахс қўшилишиб, ягона, бир бутун қудратли шоир қиёфасини ташкил этади: қуйидаги сатрлар шу маънони англатади:

Аҳли ғамдарё, мен каби мажнунсифат «галдир» бўлар,
Шул сабабдан банданинг номини «галдир» қўйдилар...

Бундай дунё ташвишлари билан яшайдиган шахснинг туб эътиқоди қандай бўлади? деган сўроққа шоир ғоят чуқур фалсафий бир мантиқ билан шундай жавоб беради:

Мен дуторнинг ҳар ерига беркиниб олсам агар,
Пардаларнинг ҳар бири бергай бўлак гамдин хабар.

Дардли шахснинг қалби шундай ташвишларга тўлиб кетганки, агар уни дуторга беркитиладиган бўлса, унинг ҳар бир пардаси турли-туман гамларга кўмилиб кетарди... Ниҳоят мазкур шахс ўзига қуйидаги яшаш тарзини қатъий бир қоида қилиб олган, шунга амал қилади, мана унинг яшаш тарзи:

Йўқ ишим: ҳоким, амалдор, шоҳу ҳоқонлар билан:
Биргадурман доимо ҳамдард бўлганлар билан!..

Чўлпоннинг «Галдир» сингари яна бир ажойиб шеърларидан бири «Қаландар ишқи» деб аталади. Бу ҳам куй ва қўшиқларга мосланиб ёзилган жуда нозик ҳис-туйғуларга бой лирик шеър бўлиб, унда дунё ишқи-муҳаббати, яшаш завқи, ҳаётга чуқур эътиқод сингари зўр фалсафий мулоҳазалар ифодаланади.

Шоир мазкур шеърида ишқ-муҳаббатнинг шундай бир лаззатли нуқталарини топиб, унинг ҳадсиз, ҳудудсиз кўлами коинот сингари экани, унинг гашти, нашъаси, ташвишлари, дардлари борлиги, улар чексиз ва хатарли ҳам эканлиги, аммо бу йўлдан, кўзлаган муроддан қайтиш йўқлиги ҳақида фикр юритади. Чўлпон шоир сифатида ишқ-муҳаббат мавзуида жуда кўп шеър ёзган ва бу масалага келганда ҳамиша қаттиқ дард-аламларини ғоят жўшқин мисраларда, ўта самимият билан, қалб қўрлари билан уйғунлаштириб айта олади. Бу масалага келганда гоҳо кўзларидан ёш, гоҳ қалби тўла қувонч, гоҳ оламнинг бевафолигидан шикоят, гоҳ унинг ширинлигидан мамнуният ҳис-туйғулари оқиб туради.

«Қаландар ишқи»даги севги-муҳаббат жозибаси шу қадар қудратлики, у — лирик қаҳрамоннинг бутун борлигини қамраб олган, эргаштириб «қаландар» ёки «паршонҳол» қилиб қўйган — етаклаб кетаверади, бир зум ўз ҳолига қўймайди, дарбадар кездирди, девонасифат қаёққа истаса шу ёққа сургайди... Дунёни кезишда на тоғни, на тошни, денгизни билади, на ҳалокатни, на тирикликни ўйлайди. Унда ишқдан бошқа нарса барчаси ўз маъноларини йўқотган... Ҳатто бу йўл қаёққа олиб бориши тўғрисида ҳам ўйлаш йўқ:

Муҳаббатнинг саройи кенг экан йўлни йўқотдим-ку,
Асрлик тош янглиғ бу хатарлик йўлда қотдим-ку.

Кейинги сатрларда лирик қаҳрамон ўз ҳалокатини ўйлаб ўтирмай, қулочни катта отади, тўсиқларга, хавф-хатарга қарамайди, унинг кўнглидаги дардлар, аламлар, армонлар қалбини ўраб олган, бошқа нарса ҳақида ўйлашга бермайди... Боғларда, гулзорларда нола қилаётган булбулларгина худди унинг кўнглини топаётгандай...

Қарашма денгизин кўрдим, на нозлик тўлқини бордир,
Ҳалокат бўлгусин билмай қулочни катта отдим-ку.

Шуни таъкидлаш лозимки, мазкур ошиқ аллақандай ҳаёлий, афсонавий нарса эмас, балки чинакам ҳаётий, адабий тилда айтадиган бўлсак — дунёвий ишқ-муҳаббат тарзида улуғланади:

Ажаб дунё экан бу ишқ дунёси аё дўстлар,
Бу дунё деб у дунёни баҳосиз нугла сотдим-ку.

Шоир тасвирида муҳаббат дунёга қудратли нур, ҳаётбахш нур таратаётган шундай бир қудратли — қуёшки, унинг ҳарорати қаршисида шоир бир юлдуз сифатида унга тенг келолмайди...

Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.

Фақат муҳаббатнинг гулзоридаги булбул хонишлари шоир қалби билан ҳамоҳанг, гул ишқида сайраётган гўзал қўш кўзлар-да ёш, бағрида қон ўйнатади:

Унинг гулзорида булбул ўқуб қон айлади бағрин,
Кўзимдан ёшни жў айлаб аламлар ичра ботдим-ку.

Чўлпон шеърлятида бундай ҳаётий дардлар ифодаланган тўла фалсафий мушоҳадалар тўлиб ётибди. Улар ўзи бир олам. Буларни бир икки мақола-ю, ҳатто китобда ҳам тўла изоҳлаш қийин. Шоир ижодини эндигина жиддий ва холис ўрганишга киришилганининг ўзи бир қувончли ҳодисадир. Бу иш ҳали узоқ давом этади, янги-янги тадқиқотларга мавзу бўлади. Унинг шеърлятида жонли инсон туйғу ҳислари, орзу-армонлари, айниқса шоирнинг ўз қалби қўрлари самимият билан, жуда чуқур, ҳам гўзал, ҳам нозик лирик ифодасини топади.

Чўлпон гоят серқирра, йирик санъаткор, у ҳақда ҳали кўплаб илмий ишлар қилинади. Ҳозирча биз унинг шеърляти ҳақидаги озгина ишимизни яқунлар эканмиз, машҳур рус ёзувчиси В. Яннинг Чўлпон билан дўстлик алоқалари ҳақидаги хотираларидан бир парча келтиришни лозим кўрдик. Мазкур парча асли В. Яннинг қундалигидан намуна бўлиб, менга адабиётшунос олима, Яннинг тарихий романлари устида кўп йиллардан буён тадқиқот олиб бораётган ҳурматли Татьяна Константиновна Лобанова лутфан марҳамат қилди. Бунинг ўз тарихи бор: Ян ва Чўлпон орасида яқинлик борлигини эшитган эдим-у, бирор аниқ маъдумоти йўқ эди. Иттифоқо адабиётшунос олима Зоя Кедринна билан шу тўғрида бир учрашганда гап сўрадим. У яхши хабардор экан, Яннинг ўғлида бу тўғрида отасининг қундаликлари борлигидан дарак берди ва ўгли ҳозирда Москвада яшаётгани, касби архитектор эканлигини, уй адреси ва телефон номерларигача айтиб берди. Мен Москвага телефон қилиб В. Яннинг ўғлини топдим, ўзимни танитдим, у жуда яхши муомала қилди ва бу тўғридаги

бор маълумотини Т. К. Лобановага берганлигини, Лобанова эса, Тошкентда Ўз ФА тил ва адабиёт институти рус адабиёти бўлимида ишлаётганини ҳам айтиб берди. Шундай қилиб, ҳурматли Т. К. Лобановани топиб, илтимос қилдим ва қуйидаги маълумотни олишга эришдим.

В. Яннинг «Хужум» (пьесаси — А. А.) ва Чўлпон ҳақидаги хотириларидан, (1933 йил Москва).

«Советская энциклопедия» редакцияси менга янги бир вазифа топширди: ҳасадгүй маҳаллий «Авербахлар» томонидан жабр кўрган ўзбек шоири ва драматурги Чўлпон таржимаи ҳолини ёзиб келишни илтимос қилди.

Кечқурун мен уни қидириб топдим. У «Мешчанская» кўчаси охиридаги эскириб, анча мазаси қочиб қолган, икки қаватли қилиб қурилган бир уйда ижарага турарди. Ҳовли қаровсиз, эски-туски қақир-қуқрлар қалашиб ётибди. Уйда водопровод ва бошқа қулайликлар ҳам йўқ. Аммо уй ремонт қилинган, озодагина. Столчада Будаговнинг турк тиллари луғати ётибди. Пўлга катта гилам тўшалган ва унда кичкинагина хонтахта ҳам бор. Хонтахтада ўтириб овқат ейилади.

Чўлпон таржимаи ҳолини сўзлаб берди. Мен шу ондаёқ ёзиб олдим. Гап орасида шундай бир ҳодисани ҳам айтиб берди:

Ёшлик чоғларинда отам Фарғонада газмол билан савдо қиларди.— деб гап бошлади,— отам жуда мусулмонтабиат бўлиб, муллаларга ихлоси балеанд эди. Мени ҳам муллавачча қилиб етиштиришни орзу қилиб, мадрасага ўқишга берди. Мадрасада бир одам билан танишни қолдим, у менга катта таъсир кўрсатди. Мазкур одам Қуръонни бутун ёд биладиган катта олим, «мударрис» деган юксак унвонга эга эди. Бу олим асли турк бўлиб, пантуркистик ва панисломистик таълимотларни ёйиш мақсадида Истамбул пантуркистлари марказидан Хитой Туркистонига юборилган ва шу таълимотни тарғиб этиш учун Фарғонага кўнган эди. Мана шу одам мени катта ҳаётий муаммолар билан ошно қилди, менда адабий, сиёсий ишларга қизғин ҳавас уйғотди.

Мадрасадаги дарсда Қуръонни ёдлатишди, уни дарҳол эсдан чиқараман. Дарс туғани билан чопиб кўчага чиқаман-у янги рўзнамаларни оламан. Шундай қилиб, «мударрис» бўлиш ўрнига мен ўзбекнинг миллий ёзувчиси бўлишга қарор қилдим ва отамдан ҳам, муаллимдан ҳам қочиб Тошкентга келдим-да, шеър ва ҳикоялар ёзиб ойнома ва рўзнамаларга бериб юрдим.

У вақтларда биз ҳамма ўзбек ёзувчилари Фитрат таъсирида эдик.

Фитрат шу кезларда эски араб-форс (шеър) шакллари ва шаблонлари таъсиридан қутулиб, халқнинг реал жонли тилида ёза бошлаган эди.

Фитрат ҳам худди Чўлпондек, ўзбек РАППчилари томонидан таъқиб қилинади, аммо у йирик мавзулар устида қаттиқ ишлашнинг давом эттираверади.

Кейинги йилларда у «Травли» асарини академия учун ёзади.

(В. Яннинг ўгли гап қандай академия устида бораётгани маълум эмас, деб изоҳ беради — А. А.). Фитрат яна «Ўзбекистонда ер муносабатлари тарихи», ўзбек адабиёти тарихи курси ва яна бир қатор илмий тарихий мақолалар ёзади.

Чўлпонни таъқиб қилганларнинг энг каттаси Зиё Саид эди. У «Литературная газета»да бир мақола эълон қилиб, Чўлпонни қаттиқ қоралади. Бу билан ҳам қавоатланмасдан съезднинг ташкилот кўмитасига махсус бориб, Чўлпонга яна ташланади. Чўлпон шу йилларда долзарб мавзуларда иккита пьеса ёзади, булар Тошкентда ва Фарғонадаги театрларда қўйилади. Аммо Зиё Саид яна унга қарши ҳужум қилиб, саҳнадан олдириб ташлайди. Ифво шу даражага борадики, Зиё Саид Фарғонада пьесанинг муваффақият қозонганлигига сабаб, режиссёр Уйғур билан Чўлпон томошабинларга чапак чалиб, муаллифни саҳнага чақириб шарт билан бепул билет тарқатишди, деган гапни тарқатади. Уйғур бу ифвога қарши раддия тарзида матбуотда махсус мақола билан чиқади. Фарғонада ҳеч қандай бепул билет тарқатилгани йўқ, деб жавоб беради (7 октябрь).

Кечқурун ўзбек шоири Чўлпон ҳузурда бўлдим. У ош дамлади. Ошни примусда қилиш жуда қийин. Унинг ёшгина рус хотини бўлиб, Чўлпон уни Катенька деб атаб, эскигина жиҳозларининг ҳам мазаси йўқ уйдаги кичкинагина хонага, Катенька шарқона файз киритишга зўр бериб уринарди.

Шоир Шенгели хотини билан келди. У Ўзбекистон ва Туркمانистондаги қурилишларга бағишлаб ёзган янги шеърларини ўқиб берди. Чўлпон биринчи рюмкадан кейинвоқ очилиб кетди. Шарқ шоирларининг шеърларидан ўқиб, кўшиқлар айтиб юборарди. Чўлпон шеър ўқиб, кўшиқлар айтаётганда айрим сатрларга шарқона халқ латифаларини қўшиб юборарди. Баъзиларига фавқуллодда ҳажвий тус бериб, ҳаммамизни кулдирар, гоҳо Хўжа Насриддин ҳақидаги ажойиб латифалардан ҳам айтиб беради.

Мазкур латифалар менга янги бир ҳажвий пьеса — Буфанади сюжетини тузиб олишга туртки бўлди. (Бу асардаги ғояни В. Ян кейинчалик «Қувноқ қизиқчилар», «Муқимий севиб қолди» ва бошқа асарларига киритиб юборади. Бу асарларини В. Ян Тошкентда яшаган йилларида ёзган эди — муаллифнинг ўгли изоҳи) Хаёлимда ўз ўтмишини яшириб колхозга кириб олган яна бир эшон ва қишлоқ табиби образлари гавдаланади.

Ўз кўзи билан кўрган бир ўзбек бизга шу нарсани айтиб берди — биз Чўлпон билан бирга ёзган «Хужум» пьесаси таъқиқлаб қўйилган эди, ҳозир клубларда қўйила бошлабди. (В. Ян Чўлпон билан ҳамкорлик ҳақида гапирганда «Хужум»нинг ўзбекча нусхасини кўзда тутди. Ян пьесасини таржима қилатуриб Чўлпон асарга бир янги саҳнани ўзи ёзиб қўшиб юборган).

Бизда Янни ҳамма билади, унинг шарофати билан биз Чўлпон номини ҳам эшитиб турамыз (6 декабрь).

Ўзбеклар ҳаётидан ёзаётган пьесаларим ҳақида яхши ўзбек шоири Даврон билан гаплашиб олдим. (В. Яннинг ўзбекча мав-

зуга бағишланган анча-мунча пьесалари учун мўлжалланган схема, режаларнинг дастлабки чизгилари (наброска) сақланиб қолган, лекин Даврон билан қайси бири ҳақида сўзлашганини аниқ билиб бўлмайди). Ўзим ўзимни койиб қўйдим! Иш тамом бўлмагунча, ҳеч кимга ҳеч нарса айтма! (У менга шундай тушунтирди: пьеса санъат ишлари бошқармасига берилади (бошлиғи Валиев), кейин Главреперткомга (унда Аббосов бўлса керак) топширилади. Яхшиси «Ҳамза» номидаги ўзбек театрига берилгани маъқул. У ерда «Ҳужум» туфайли таниб олишган (Уйғур режиссёрлик қилади...)

Кечқурун ўзбек опера ва балет театрига бориб, Фарғона канали қурилишига бағишланган «Буюк канал» пьесасини кўрдим. Театр залининг учдан икки қисми бўм-бўш, ҳашаматли, ажойиб театр, бу ерда жуда яхши асарларни қўйса бўлади.

Биз В. Яннинг Чўлпон ҳақидаги хотиралари ёзилган кундалик қўлимизга киритилганини бердик. Ундаги айрим изоҳлар ва эслатмалар яна аниқланиши кераклиги сезилиб туради. Эҳтимол бунга ҳам эришиш имкони бўлиб қолар, лекин шундайлигича ҳам икки буюк сиймо ўртасидаги ижодий ҳамкорлик ва дўстлик равшан кўриниб туради. Асли байналмилалчилик тушунчаси шу бўлса керак. Зотан, Чўлпон билан В. Ян ўрталаридаги дўстлик давом этган, буви Чўлпонга жумҳуриятимизда тез-тез бўлиб турган ноўрин ҳужумларга Ян тўғри баҳо берганида ҳам сезилиб туради. Мазкур самимий дўстлик туфайли «Энциклопедия» редакцияси Чўлпон таржимаи ҳолини В. Янга топширган бўлиши ҳам мумкин.

МАҲМУДХУЖА БЕҲБУДХУЖА ЎҒЛИ БЕҲБУДИЙ (1875—1919)

XX аср бошларида маърифат, адабиёт, маданият майдонига дастлабки қадамни ташлаб, тез орада катта обрў-эътиборга эга бўлган зиёлиларимиз қатламига мансуб буюк аждодларимиздан бири Маҳмудхўжа Беҳбудхўжа ўғли Беҳбудийдир. Биз Беҳбудий ҳазратларини ўзбек ва бутун Туркистон халқлари маданиятининг буюк вакили сифатида эндигина фақат Истиқлол шарофати билан баҳолашга киришдик. Чунки Беҳбудий Туркий халқлар орасидан етишган дастлабки Истиқлолчи шахс бўлиб, ўзининг бутун ҳаёти-фаолиятини мустамлакачиликка қарши, миллий мустақиллик учун курашга бағишлаган буюк бир сиймо бўлгани сабабли қизил империя унинг номини қарийб ярим аср давомида тилга олишга йўл қўймади...

Бугина эмас, Беҳбудийни маҳаллий буржуазия синфи манфаатларини ҳимоя қилган — шўро тузумига ёт кимса деб шаънига турли уйдирма тамғалар босиб келди... Ваҳоланки, Беҳбудий бутун Турон эли халқлари маданияти тараққиётига катта таъсир кўрсатган буюк шахс сифатида тарихимизга кирган ва сира ўчмас из қолдирган...

Маданият тарихи ғоят кенг қўламли тушунча бўлиб, инсоният онгини шакллантириш ва ривожлантириш бобида илм-фаннинг деярли барча соҳаларини ўз ичига олади. Шу билан барча илмлар уйғунликда юксалиб бориб, жамият тараққиётини таъмин этади. Мазкур жараён дастлаб инсон тафаккурини юксалтириш, онгини кўтариш, унинг қалбига ҳам миллий, ҳам умуминсоний фазилатларни чуқур сингдириш, ўз ватани, халқи, тарихи, бугуни, эртаси ҳақида ғамхўрлик қилиш ҳис-туйларини шакллантириш ва ривожлантириш билан бирга қўшилган ҳолда давом этади... Беҳбудий ана шу буюк ғоя ва эътиқодни дилига жо қилиб 1900— йиллардаёқ етук олим, педагог, тарихчи, драматург, серқирра маърифатчи, жадидчилик ҳаракатининг етакчи арбобла-

ридан бири сифатида тарих майдонига чиқди. Унинг қомусий олимлиги ўтмишдаги буюкларимиз аъёналарига жуда муносиб бўлиб, XX аср бошларида уларнинг ишларини янги даврга мослаб олиб борганлиги билан ҳам изоҳланади. Абу Али Ибн Сино, Беруний ва бошқа буюк аждодларимиз сингари Беҳбудий ҳам ўз даврининг бир қатор илмларини чуқур эгаллади. Тил, адабиёт, математика, жуғрофия, тарих ва бошқа фанлар соҳасида қатор илмий ишлар, дарслик ва қўлланмалар яратди. Бир қатор газета ва журналлар ташкил этиб ўзи раҳбарлик қилди, китоблар, хариталар босиб чиқарди, босмахона, мактаблар очиб маърифат тарқатди... Шундай қилиб, бутун Туркистон халқлари маънавий тараққиётни устида гамхўрлик қилиб бизга бой мерос қолдирди. Беҳбудийнинг халқимиз тарихий тараққиётидаги мавқеини ўз замондошлари юксак баҳолайдилар, у ҳақда кўплаб фикр-мулоҳазаларини жуда катта эҳтиром билан баён қиладилар. Жумладан Файзулла Хўжаев Туркистон жадидчилиқ ҳаракати тарихини ёзганда Беҳбудийга шундай баҳо беради:

«...Туркистоннинг айрим жадидлари... Бухоро ва Туркистон жадид ташкилотлари ўртасидаги тафовутларга қарамай, бир қанча қулайликларга эришиш учун бутун кучларини сарфладилар. Бу борада Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг номини эсламасдан ўтиб бўлмайди. Сиесий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтдаги жадидларидан унга тенг кела оладиган кишиси бўлмаса керак...» (Ф. Х. «Танланган Асар.» 1-т. 84-бет).

Қисқача таржиман ҳоли.

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1875 йил март ойида Самарқанд вилояти Сиеб туманидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида туғилди. Отаси имом бўлиб, илм-маърифатга ихлосманд эди. Беҳбудийнинг ота томонидан бобоси бўлмиш Солихўжа узоқ наслпасабни жиҳатдан Хўжа Аҳмад Яссавийлар авлодига бориб тақалади. Она томондан эса, бобоси Ниёзхўжа XII аср ҳижрий ўрталарида Амр Шохмурод томонидан Урганчдан Самарқандга келтирилган ва умрининг охиригача қорилик билан яшаган одам эди...

1862 йилларда ўрислар Самарқандни босиб олганда Беҳбудхўжа ўз оиласи билан Сиеб бўлисидаги Бахшитепа қишлоғига кўчди ва Маҳмудхўжа шу ерда дунёга келади. У 6—7 ёшларида тоғаси Муҳаммад Сиддиқ ёрдамида савод чиқарди. Кичик тоғаси Мулла Одил унга араб тили ва грамматикасини ўргатади. Шу йилларда Маҳмудхўжа Жомийнинг «Шарҳи мулло» асари билан танишади. Шундан кейин илмга тобора ҳаваси ортиб, маантиқ илмига онд «Шамсия», ҳуқуқшуносликдан «Мухтасар ал-виқоя», «Ҳошия» ва ҳисоб илмларини ўрганишга киришади...

1893 йилда Беҳбудийнинг отаси вафот этиб, оилани ўзи боқишга тўғри келади. Шу йилларида тоғаси Муҳаммад Сиддиқ Чашмаоб қишлоғида қозилик қилар эди, жиянини ёнига олиб, мирзоликка тайинлайди. Кўп ўтмай шу ишда обрў-эътибор қозо-

нади. Вазифасини ҳалол бажаради, ишонч қозонади. Қозихонада ишлаб туриб, муфтийликка оид шарият қоидаларини чуқур ўрганади. Тоғаси қозиликдан тушгандан кейин ҳам Маҳмудхўжани қўйиб юборишмайди, у Қобул бўлисининг қозиси Мулла Зубайр ҳузурда мирзолик қилади. Маҳмудхўжа ўз ҳалол меҳнати, билими, адолатли фаолияти билан обрў-эътибори янада ошади. Қозиликда халқ ва жамиятга заррача хиёнат қилишга йўл қўймайди, халқ манфаатини шарият қонун-қоидаларига мувофиқ ҳимоя қилишда зўр жонбозлик кўрсатади. Хуқуқшунослик илминини чуқур эгаллашга алоҳида аҳамият беради. Ҳар бир чигалликни ечишда илмий ва шаръий қоидаларга оғишмай амал қилади. Кўп ўтмай Маҳмудхўжа муфтийлик лавозимини эгаллайди. Шундан бошлаб уни Муфтий Маҳмудхўжа деб аташади... Ўз фаолиятида камбағал, бева-бечораларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилади, уларга ён босади...

Шундай қилиб, дастлабки маълумотни эски мактабда, тоғалари раҳбарлигида олган Беҳбудий мадрасада ҳам ўқийди, аммо уни битирмасдан, ўзи шахсий мутолаага киришиб кўпроқ илм олади. Эҳтимол отаси вафотидан кейин у мадрасани тарк этишга мажбур бўлгандир...

Беҳбудий 1899—1900 ва 1914 йилларда Шарқ мамлакатларига қилган сафар ва саёҳатлари туфайли дунё кезиб ва яна шахсий мутолаа қилиб назарий билими кўламинини кенгайтиради, қатор китоблар, илмий, назарий публицистик мақолалар ёзади. Ҳар бир асарига замонанинг энг долзарб мавзуларини кўтаради, таҳлил қилади, хулосалар чиқаради. Ижодий маҳсулининг ҳаммаси Туркистон халқларинини маърифатли қилиш, ўзлигини таниб олишга кўмаклашиш, миллий мустақилликка эришмоқ ҳождарини сингдиришга қаратиллади. Беҳбудий ўз ҳовлисида мактаб очиб, ёшларга илм-маърифат тарқатади. Ўрис босқинчилари уни кўпинча таъқиб қилиб, уйини тинтув қилишарди. Шундай кезларда Беҳбудий жуғрофия, тарих, ҳисоб ва бошқа китобларини молхонадаги охурларга яшириб сақлаб қоларди. Шундай вазиятларда ҳам Беҳбудий ўз мактаби, кутубхонасини, ўқувчилар ва атрофидаги зиёлиларни илмий, адабий, ижтимоий-сиёсий китоблар билан таъминлаб турди. Чет элларга чиққанда ҳам турли-туман китоблар олиб келарди. Сафарларидан бирида Мисрдан сотиб олган бир қанча китобларини таъқиблардан ўтолмай ўша ерда қолдириб келганини замондошлари гапиришган эди. Беҳбудий ва бутун жадидлар барча мақсадларини фақат маърифат воситасида амалга оширишни кўзлар эдилар. Улар миллий мустақиллик учун мустамаккачиликка, жаҳолат, зулмат ва қолоқликка қарши курашда илм-фанга суянардилар. Шунинг учун ҳам бутун фаолиятларини мактаб, маориф, диний, табиий илмларни ривожлантиришга қаратганлар... Бу ҳақда Садриддин Айний «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» китобида шундай деб ёзади: «Самарқандлик шаҳид Муфти Маҳмудхўжа идорасида чиқатурғон «Ойна

мужалласи бир даража ёшларга ношири афкорлик вазифасини ўтаб турар эди». (С. Айний. 8-томлик. I-т. 264-бет).

С. Айний маълумотларига кўра худди шу йилларда Бехбудийнинг сафдошлари шогирдлари бўлмиш — Атохўжа, Шаҳрисабзда мактаблар очиб қизгин иш олиб боради. Бу мактабда Мирзо Юсуф, Низом Маҳзумлар етишиб чиқиб кейинчалик муаллимликни давом эттирадилар. Шу вақтда Қаркида мактаб ва кутубхоналар очилади. Бухорода бир қанча мактаблар яширинча иш олиб боради. Ҳожи Абдулмажид уйида мактаб очиб бир қанча болаларни ўқитади. Мукаммалиддин, Мирзо Муҳиддин ва яна бир қанча ёш бухориликлар уйларида усули жадид мактаблари очиб, болаларни яширинча ўқитардилар. Яна улар илмни давом эттириш учун ўз ўқувчиларидан энг яхшиларини четга ҳам чиқариб ўқитардилар. Ёшлардан — Зиёиддин маҳзумни Уфага, Заҳириддин Фатҳиддинзодани Оренбургга таҳсил илм учун юбордилар. Россиянинг туркий халқлар яшайдиган ерларида жадидчилик ва маърифатпарварлик ишларига Гаспиринли Исмоилбек раҳбарлик қиларди. У Ёш бухориликлар, Туркистондаги жадидлар билан ҳам яқиндан алоқа боғлаган, шахсан Бехбудий Исмоилбекка жуда катта иззат-эҳтиром кўрсатади. Улар туркий халқлар маънавиятини ривожлантиришда ҳамisha яқдил бўлиб келганлари ҳақида Бехбудийнинг махсус хотиралари бор. Исмоилбек Бехбудий дунёқарашига катта таъсир кўрсатган. Миллий манфаатларини кўзлаб маърифатга алоҳида аҳамият берган Бехбудий ўз фаолиятини чор Россиясининг босқинчилик сиёсати авжга минган даврда бошлади ва бу фаолиятини октябрь тўнтарышидан кейин ҳам узлуксиз давом эттирди. 1918 йилда Тошкетга келиб Туркистон Автоном совет республикаси ишларида иштирок этади. Қонун ва ҳужжат низомни лойиҳаларини тайёрловчи халқ комиссариати фаолиятида қатнашади. Шунда давлат тили масаласи ҳам кўрилади. Бехбудий мазкур масалага ғоят жиддий эътибор беради. Бизнинг ҳозирги фаолиятимизни ўша вақтда ефода этган Бехбудий шундай деган эди:

«...Туркистон ўлкасидаги халқни (нинг) кўбраги, ўзбек, қирғиз, қozoқ ҳам туркман халқларидан иборат. Бошқалар бўлса-да, оз. Биноан алайҳ ўзбек (сартия) учун ўзбек тили, қирғиз-қozoқлар учун қozoқ тили, Туркменистон учун туркман тили (баъзи шевалари) расмий тил саналарга тейиш...» («Улуғ Туркистон», 1918 й. 27 июль). Бу Бехбудийнинг миллий тил ҳақидаги фикр-мулоҳазалари халқлар тарихида қандай аҳамият касб этиши ўз-ўзидан кўриниб туради, шарҳга муҳтож эмас...

1918 йилда Самарқандда Муслмон ишчи ва деҳқон шўроси тузилганда Бехбудий унинг маориф ишларига раҳбарлик қилади. Янги мактаблар тармоқларини янада кенгайтиради. Ўқув режалари дастурини тузиш, янги дарсликлар, қўлланмалар яратиш, ўқитувчилар тайёрлаш курслари очиб ишларини жонлантириб юборади. Илм, маърифат, маданиятни ривожлантириш муаммоларига бағишлаб бир неча юзлаб мақолалар ёзиб эълон қилади.

Бехбудий қаламига мансуб дарслик ва қўлланмалардан баъзиларни санаб ўтамиз: «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий жуғрофия»), «Китоб ул — атфол» («Болалар учун китоб»), «Мухтасари тарихи ислом». («Ислоннинг қисқача тарихи»), «Амалиёти ислом», «Маҳдали жуғрофияи умроний») («Аҳоли жуғрофиясига кириш»), «Мухтасари жуғрофияи руси», («Россиянинг қисқача жуғрофияси») ва ҳоказо. «Бехбудий нашриёти»ни ташкил этиб, унда бир қатор дарсликлар, Туркистон — Бухоро ва Хива харитасини босиб чиқарди. 1912 йилда ёзган «Падаркуш» пьесаси илм, маърифат, мактаб-маориф ва умуман таълим-тарбия масалаларини кескин қилиб қўйгани учун томошабинларнинг барча табақалари эътиборини жалб этди. Тошкент, Бухоро, Қўқон, Андижон, Наманган, Каттақўрғон ва бошқа шаҳар, қишлоқ театр труппаларида узоқ йиллар давомида сахнадан тушмади... Шу билан бирга ўзбек адабиётида миллий драматургиянинг ривожланишига таъсир кўрсатди. Абдулла Қодирий ўзининг «Бахтсиз куёв» пьесасини «Падаркуш» таъсирида ёзганини Бехбудийга катта ҳурмат билан таъкидлаб ўтади. Бехбудий 1913—1914 йилларда «Самарқанд» газетасини, ана шу йилларда «Ойна» журналинини таҳрир қилади ва нашр эттиради. 1918 йилда бошланғич синфлар учун «Янги ҳисоб» дарслигини ёзиб ўз нашриётида чоп эттиради. 1919 йилда Бехбудий Шаҳрисабзда Бухоро амири амалдорлари томонидан жаҳид ва большевиклар жосуси сифатида қамоққа олинади, икки ойдан кейин Қарши беги — Тоғайбек томонидан қатли этилади. У ўз ўлими олдидан қилган васиятида ҳам имон-этиқодларидан қайтмаслигини жасорат билан айтади: «Биз ўз қисматимизни биламиз... Агар бизнинг ҳаётимиз ҳуррият ва халқнинг бахт-саодати учун қурбонлик сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам хурсандчилик билан кутиб оламиз. Бизнинг ўлимимиз учун энг яхши қасос... мумкин қадар кўпроқ яхши мактаблар очиш, шунингдек, маориф ва халқ бахт-саодатини таъминлаш соҳасида тинмай ишлаш бизга энг яхши ҳайкал бўлади...» Бехбудийнинг Ҳуррият учун, бугунги ибора билан айтганда, миллий мустақиллик учун курашдаги буюк жасоратини таърифлаш ва улуғлашга сўз топиш қийин...

Бехбудий фаолияти бошланган XX аср аввалидаги ижтимоий ҳаёт Туркистонда қандай эди? Мазкур тарихий шароитда жаҳидчилик қандай роль ўйнади?

Аввало мана шу саволларга қисқача жавоб берайлик.

Чор Россияси мустамлакачиларининг XIX аср ўрталарида Туркистонга қилган босқинчилиги дастлабки қунларданоқ халқимиз бошига жуда оғир қулфатларни сола бошлади... XX аср бошларига келиб босқинчиларга қарши халқ газабни жўш уради. Чунки давлат тузумидаги барча йирик амалдорлар фақат ўрислардан, қолаверса, яҳудий ва арманлардан бўлиб, улар «буюк ўрис шовинистик» сиёсатини зўрлик билан жорий этадилар. Туркистон ўша вақтдаёқ Россиянинг хом ашё заминига айлантирилди. Туркистонга темир йўл қурилди. Қишлоқ хўжалигидан чиқа-

диган пахта, пилла, чорва, мева-чевадан тортиб ҳаммаси ўрислар юртига ташиб кетилаверди. Бу мустамлакачиларнинг бизга етказган моддий зарарларидан биргина намуна холос. Улар бу билан чекланганлари йўқ. Маънавий дунёмизга ҳам чанг солдилар. Туркистон халқларининг тили, дини, миллий қадриятлари, урф-одатлари, тарихи, маданияти, миллий ҳис-туйғулари, ифтихори оёқ ости қилинди. Энг қадимий даврлардан бошлаб ҳозиргача мавжуд бўлган маънавий меросимиз — нодир қўлёзмалар, китоблар, тарихий ёдгорликлар ўрисларнинг марказий шаҳарларига ташиб кетилди. Айримлари ўгринча ҳолда чет элларга сотиб юборилди... Бу маъшум ишларни Туркистонда ҳукмронлик қилган ўрис амалдорлари, Шарқ халқларининг тилларини биладиган ўрис шарқшунослари амалга оширдилар... Шудай қилиб, ерли халқ иложи борича ўзлигини, тарихини, инсоний ҳуқуқларини танимаслиги чора-тадбирлари кўрилаверди.

Аҳвол аслида шундай фожиалар билан тўлиб ётибди. Аммо матбуотларда Россия Туркистонга илм, маърифат, маданият келтирди деб жар солинади. Ўз ичимиздан чиққан айрим хонлар унга жўр бўлишади... Бундай оғир, мураккаб тарихий вазиятларда иймон-этиқоди бутун-ватаншарвар шахслар бепарво турсолмасди. Мазкур аҳвол-маҳаллий миллатнинг онгли зиёлилари қалбини ўртади. Мустамлакачилик сиёсати туфайли рўй бераётган воқеа-ҳодисалар жадидчилик ҳаракатини шакллантирди, бинобарин, бу ҳаракат жадал ривожланиб кетди. Унга ёш зиёлилар, олимлар, шоирлар, ёзувчилар, журналистлар, ҳуқуқшунослар, матбаачилар, хуллас илғор фикрли барча табақа вакиллари — савдогарлару, бошқа касб эгаларигача қўшилаверди. Зотан, аҳолининг айни шу қисми ҳаётни, воқеаларни, миллий мустақиллик ва қарамликни фалсафий таҳлил эта олар, ўз халқи миллати, ватани мустақиллигини, моддий ва маънавий тараққиётини тўғри идрок этарди. Туркистон зиёлиларининг шу даврдаги энг илғор вакилларидан Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Бехбудий, Фитрат, Садриддин Айний, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Ғози Юнус ва уларнинг сафдош-ҳамфикрлари жадидчилик ҳаракатининг пешқадамлари бўлдилар... Бехбудийнинг майдонга чиқиши ана шундай ижтимоий вазиятга тўғри келди. Мазкур ҳаракатда етакчи даражага кўтарилди. Октябрь тўнтаришидан кейин тарихимиздаги мазкур ижтимоий воқеа-ҳодисалар ҳам, унинг етакчилари бўлган буюк аждодларимиз фаолиятлари ҳам бузиб, сохталаштириб кўрсатилди. Буюк аждодларимиздан қолган бой маънавий меросни бузиб изоҳлашгина эмас, фанда уларни ўрганишни бутунлай тақиқлаб қўйилди... Бу борада қизил империя ва уларнинг ўз ичимиздан чиққан дастёрлари хўб жонбозлик қилдилар... Бехбудий мустамлакачиларнинг шовинистик сиёсатларини фош этишда маҳаллий аҳоли миллатига мансуб сотқинларнинг қилмишларини ҳам гоят нафрат билан изоҳлаб туради. Босқинчиларга ён бериб, уларнинг мустамлакачилик сиёсатларини оқлаб кўрсатадиганларга қарата Бехбудий 1908 йилда шундай

деб ёзади: «...Туркистон обод бўлди. Илгари бой кам эди, миллионер йўқ эли. Яхши иморат ва бинолар йўқ эди... Бас, нима учун инсофсиз муҳаррирлар «харобмиз» деб, жоҳилона ёзадилар?... Бу саволга шундай деб жавоб бермак керак: 6 миллион туркистонликларда уч миллионер борлиги маълум эмас. Бойман деганлар банка ва фабриканинг хизматчисидирлар. Шаҳарларда катта иморат ва корхоналар ҳаммаси яҳудий ва оврўполикларникидир. Оврўпо амтиласи ерли амтилаларни синдирди. Деҳқонлар эса, гарчи бир вақт қўли бир оз ақча кўрар, яна Оврўпо амтилаларини (нг) бирга икки-беш хом мол бериб пишиқни зўрға олур....» («Хуршид», 1908, 4-с.).

Бундан сал кам бир аср илгари айтилиб, Туркистон аҳолисининг ўша даврдаги қарамлик ҳолатини тўла ифодалаб берган мазкур мулоҳаза асримизнинг 80—90-йилларидаги, яъни мустақиллик эълон қилингунча кечган аҳволимизни тўғри баён қилаётганлиги билан ҳам қимматлидир. Аждодларимизнинг бу каби бой маънавий мероси қалбларимиздан чуқур жой олиши билангина бизда ўз тарихимиз, ватанимиз, ота-боболаримиз анъаналарига садоқат туйғуси уйғотади. Бугина эмас, қарамлик билан мустақиллик ўртасидаги ер ва кўкдаги тафовутларни теран англаб олишимизга ёрдам беради. «Қарамликда арзончилик эди, мустақилликда қимматчилик бўлиб кетди» қабилидаги саёз, узоқни кўра олмайдиган сафсатабозларга қарши кураш очишга ҳам ўргатади. Жаҳон тарихида бирон эзгулик, агар у жамият тараққиёти миқёсида бўладиган бўлса, ҳеч қачон оғир қийинчиликларсиз амалга ошган эмас... Беҳбудий бутун ҳаёти ва фаолиятини саёз қарашларга, ҳаётни, истиқболни фалсафий таҳлил этолмайдиган кимсаларга қарши курашларга бағишлади...

Беҳбудий маънавий тараққиётда халқлар ва миллатларни бир-бирига қарши қўйишга ҳамиша қарши чиқиб келди. Хар бир иши, асари, мақоласи, назарий ва амалий фаолиятида миллатлараро тотувликни, иттифоқликни тарғиб этади. Аммо бир миллат ёки халқни иккинчисидан устун қўйишни, яъни қарамликни очик қоралайди, миллий мустақилликка эришмоқ учун курашни ҳамма нарсани баланд кўяди. Илм-фан тараққиёти масалаларига келганда, миллий анъаналар, халқимиз урф-одатларига (илғор урф-одатларгина кўзда тутилади) ҳурмат билан қарашни жаҳон миқёсидаги фан-техника ривожларидан иборат олиш билан қўшиб олиб бориш зарурлигини уқдиради. Беҳбудийнинг шу борадаги фикридан бир мисол келтирамиз: «Илми диний ила бирга илми замоний, илми дунёвий таҳсил қилмасак мунқарз бўлармиз Яҳудий, армани ва (бошқа) ажнабийларга поймол бўлишимиз йилларнинг ўтиши билан лозим келувчи бир амри табиийдир. Замонамизнинг илм ва фанидан, илми динимиз ила бирга ўқув ўзимизни дин ва миллатимизни хибз этмак керак ва илло Оврўпо ашёйи нафисаси касабаларимизни ва Оврўпо сиёсийлари вужудимизни бўлиб юбордилар...» («Тараққий» газ., 1906 й. 7-с.). Мазкур мулоҳаза биз-

нинг ҳозирги тараққиёт босқичимизда мустақиллигимизни мустаҳкамлаш учун олиб бораётган курашларимиздаги аҳамияти шундаки, диний ақидаларимиз йймон-эътиқодимизни, ўзлигимизни йўқотиб юбормаслик учун, миллий ҳис-туйғуларимиздан ажралиб қолмаслигимиз учун зарурлиги таъкидлангани ҳолда, жаҳон тараққиёти рақобатларига дош бериш учун — дунёвий илмларни эгаллаш ҳам шарт қилиб қўйилади. Бошқача айтилганда, ўз эл-юрти тақдири бутун дунё тақдири билан боғлиқ эканлиги уқдирилади. Воқеликни жаҳон миқёсида идрок этиш, фақат эл-юртгина эмас, ҳар бир шахс тақдири ҳам — бутун жаҳон тақдири билан чамбарчас боғланганлигини Беҳбудий гоят чуқур тушунар, бу фикр-мулоҳазани ҳаммага англаштиришга интиларди. Воқеаларни шундай тасаввур этиш ва таҳлил қилиш фақат Беҳбудий сингари қомусий билимдон зиёлиларгагина насиб этарди. Беҳбудий ўз ниятларини ҳамisha эл-юрти манфаатларини кўзлаб амалга оширишга ҳаракат қиларди. Бу борада жуда катта тўсиқларга дуч келар, ҳаммасини енгиб ўтиш гоят оғир эди. Биргина мисол; Беҳбудий ва унинг ҳамфикрлари жаҳид зиёлилари ташкил этган усули жаҳид мактаблари гарчи халқ ўртасида обрў қозониб, кенгайиб борган бўлса-да, жуда кўп зиддиятларга дуч келиб турарди. Маҳаллий хурофотчилар уларни «кофир»ликда айблар, ўрис мустамлакачилари эса, уларни мусулмонлар кўзини очиб юборишидан қўчишарди. Ўрис мустамлакачилари гоҳ тўсатдан усули жаҳид мактабларига бостириб келиб, нималар ўқилаётгани ҳақида маълумот тўпларди. Баъзан китоб ва бошқа нарсаларни олиб кетишарди, тинтув қилиб туришарди... Беҳбудий ва унинг сафдошлари шундай вазиятларда ҳам ўз ишларини давом эттираверадилар. Беҳбудий бошидан кечирган зиддиятлардан бир-икки мисол келтирамиз: «Маърифатпарвар Беҳбудий амирлар, хонлар... Қози-ю, раислар томонидан алданган, таҳқирланган халқ учун Самарқанднинг Эски шаҳар қисмида бепул кутубхона, қироатхона, ўз ҳовлисида мактаб очди... Абдулқодир Шакурийнинг янги усулдаги мактабини ўз ҳовлисига кўчириб келиб, уни рағбатлантирди. Ўзи тарих, жуғрофия ва бошқа фанлардан дарс берди... Қора идоранинг (ўрис мустамлакачилари назоратчилари демоқчи — А. А.) 1906-йилги зулми замонида мактабга ўрус марфаттишлар (инспекторлар) келиб киргон чоғда жуғрофия, тарих ва ҳисоб китобларини охур тагига ёпириб юргон вақтлардаги азоб ва масъулиятлар Абдулқодир афанди билан баробар Беҳбудийнинг устига ҳам тушгандир. Мустамлакачилик даврида Туркистоннинг истиқболи учун бирдан-бир умидлик билим ўчоғини ўз ҳовлисида тутқовни сабаблик Беҳбудийга кўпроқ қийноқлар кўришга тўғри келгандир...» («Совет Ўзбекистони санъати» журнали, 1989, 2-сон, 19-бет).

Беҳбудий фаолиятига маҳаллий хурофотчилар ҳам кўп тўсиқчилик қилишларини айтиб ўтганмиз. Шу борадаги бир тарихий воқеани эслатиб ўтамиз. Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида шундай бир воқеа бўлиб ўтади — мадраса ичидаги жомеда беш-

олти минг мусулмон жума намозиға йиғилган бир кун (бу воқеа 1914 йил 3 январда бўлади). Муаззин намоздан сўнг маъруза қилиб, шундай гапни айтади: «Усули жаҳидчиларнинг ва русча ўқитмоққа ташвиқ қилатурғонларнинг ҳаммаси кофир, ҳар ким боласини усули жаҳид мактабига берса, ўзи кофир, хотини талоқ бўлади...» Бундай оғир вазият Беҳбудий ва бутун ўқитувчиларни, мактаб ходимларини, барча жаҳид маърифатчиларини мушкул аҳволга солиб қўяди. Бундай кезларда халқ оммасига таъсир этишининг энг қулай усули ислом дини ақидаларининг таълим-тарбияга оид муҳим нуқталарига таянган ҳолда иш кўриш эди. Бу вазифани Муфти Беҳбудий чуқур билим доираси ва етук ақлидроки билан муваффақиятли ҳал этиши мумкин эди. Худди шундай бўлди. «Ойна» журналининг 1914 йилги 12-сонида Беҳбудий «Фавқуллода тақфир» сарлавҳали мақоласи билан чиқиб, содир бўлган нохуш воқеа тўғрисида, унинг фуқаролар онига салбий таъсири ҳақида, шу билан бирга, чинакам илм-маърифатнинг моҳиятлари ҳақида қимматли фикр-мулоҳазаларини баён қилади. Айрим хурофотчилар диний қондаларни бузган ҳолда таълим-тарбия ва маърифат йўлларини нотўғри талқин этаётганини қаттиқ танқид қилади, кирдикорларини аёвсиз фош этади. Беҳбудий мақоласида жумладан, шундай мулоҳазалар бор эди: «...Шуни-да фавран ёзаинки, «кофир» деган одамлари азалий ва абадий мусулмондир. Улар куфрни абадан қабул этмайдулар.. Келар адад «Ойна»да батафсил ёзармиз...».

Дарҳақиқат, «Ойна»нинг навбатдаги сонида Беҳбудий «Бизни(нг) ҳоллар ва ишлар» сарлавҳали мақола билан яна чиқади... Унинг мақолалари халқ ўртасида катта шов-шувларга сабаб бўлади. Чунки ёшлар тарбияси, мактаб-маориф ишлари ҳар бир фуқарони қизиқтириши табиий эди. Беҳбудийнинг биз тилга олиб ўтган мақоласида таъкидланишича, «ушбу нутқ (муаззиннинг иввогарона қилган баёноти — А. А.) (ҳукуматга ҳам маълум бўлиб, ҳукумат тарафидан Мадрасаи Тиллакор ва Мадрасаи Улғубек мударрислари — жаноб Имомназар ва жаноб Мулла Салим ва нутқ қилган муаззиндан сўролибдур. Жаноб мударрислар «ушбу нутқдан хабаримиз йўқ» дебдурлар. Муаззин айтубдурки, «мен усули жаҳид ё русча ўқумоқ ва усли жаҳидчилар ҳақида ҳеч бир нимарса айтганим йўқ... Бошқа айтганларига мункир бўлудур. «Шундан ҳам Беҳбудийнинг иймон-продаси, рақибларига қарши курашларидаги жасорати, қобилияти яққол кўриниб туради. У ўзининг ёшларга билим бериш, таълим-тарбия соҳасидаги фаолиятини ҳаммадан кўра ўзи яхши изоҳлаб беради, зеро таълим-тарбия Беҳбудий фаолиятида ҳамиша энг катта муаммо бўлиб турган эди. Мазкур мақолалардаги фикрни Беҳбудийнинг ўзи қандай изоҳлаб беришига эътибор қилайлик: «...Биз бу сўзни ёзмас эдук, аммо бутун халқ орасида шуҳрат топгани жомен шарифда сўйлангани учун ва Туркистондаги юз минг оталарки, болалари усули жаҳид мактабига ўқуйдур, аларга дафъи иштибоҳ қилмоқ учун ва халойиқни ҳар нимарсадан азиз имониға чанг

урулгон учун ёзиб фурсатимизни фавт қилармиз. Ва алъон туруб, мункир бўлгувчи киши сўзини бир пуллик эътибори йўқдур».

Беҳбудий ёшлар таълим-тарбияси бобида ҳар бир майда-чуйда баҳоналар билан ишга халақит берадиган одамларнинг қилмишларини ўрни келганда қаттиқ фош этиб турарди. Миллий маҳдудлик билан миллатни севиш ўртасидаги фарқи чуқур изоҳлаб беради. Миллий урф-одатларни ҳимоя қилиш баҳонасида миллий чекланишга бориб қолишдан сақланишни уқдиради, ёшларнинг кийиниши, баъзи безарар янгиликларга интилишидан чўчимасликни алоҳида таъкидлайди. «...Энди келайлук жузъий ташаббуҳлар масъаласигаким, бу: курси (стул)га ўтурмоқ, қошиқ ва чинакча истеъмол этмақ, медаль тақмоқ, ҳавонинг иссиқлиги учун бош яланғоч ўтирмоқ каби шайлардан иборатдур. Агар бу жузъий ташаббуҳлар ила-да киши кофир бўлаверса, бас, ер юзида бир нафар ҳам мусулмон қолмаслиги лозим келур...» Зеро ҳар бир бўлар-бўлмас гаплар билан таълим-тарбия, жамият тараққиётига салбий таъсир кўрсатишга қарши кураш олиб бориш ҳам Беҳбудий назаридан қочмайди. Бу соҳада айниқса миллий урф-одатлар орасидан ҳам илғор нуқталарини ёқлаш, ортиқчаларини, аҳамиятсизларини йўқотиш ҳам янгиликни ривожлантириш учун зарурлигини Беҳбудий идрок этади, уларнинг тафобутини ажрата билишга даъват этади.

«...Замонанинг марвари ила баъзи расм ва одатлар доимо ўзгариб турадурки,— деб ёзади у,— бу ўзгариш бобомиз Одам замонидан бери воқе бўлуб келмоқдадур... Расм ва одатлар ичида фойдали ва яхшиси бўлгонидек, ёмон ва зарарлиси ҳам мутлақо бордур. Чунончи, бурунги замонда исрофли тўй ва аза, ва баъзи жувон каби ёмон одатларимиз йўқ эди, сўнгра пайдо бўлди: қабул этдук. Энди мунинг қўлидан осонлик ила қутула олмай турибмиз...»

Беҳбудий тараққиётга, янгиликка, айниқса, усули жаҳид мактабларига ёшларни жалб этишга қарши чиқувчиларни фош этишда тарихий манбалар, энг муҳим диний ақидалар заминида ўз фикр-мулоҳазаларини чуқур асослаб беради. Бу борадаги даъволарини изоҳлашда Шарқ мамлакатларида катта обрў-эътиборга эга бўлган Миср муфтийси — машҳур олим Муҳаммад Абдо фатвосидан далиллар келтириб шундай дейди: «...Мақсадимиз шариат нуқтан назаридан кийим ва ташаббуҳ масаласини баён этмақ эди... Ишлана ва шапка оврўпо кийимларини киймоқ шариати исломча, ҳеч бир зарарлик иш эмасдур. Мунга инкор қилувчилар суннати Расул, тарихи умматдан хабарсиз одамлардур...» Беҳбудий келтирган далилларда яна шундай маълумотлар бор: мазкур олим (Муҳаммад Абдо) таъкидлашича, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ва саҳобалар турли мамлакатларга борганларида шу жойи туб аҳолисининг кийимларини кийганлар. Жумладан, улар румликларнинг жандасини ва бошақларнинг миллий кийим-бешларини кийиб юрганларини эслатади. Бу ерда

гап жамият тараққиёти учун зарур бўлган ҳар бир янгилик, ўзгаришга ижодий ёндашиш ҳақида боради. Ҳаёт ўз йўли билан борар экан, унга муносабат — ҳар бир шахсдан катта билим ва ақл-идрок талаб этишига эътиборни тортади. Зеро ижтимоий ҳаётда бу жуда муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий ҳаётда кун тартибига чиқаётган муаммоларни ҳал этиш устида мулоҳаза юритиб бориб, ниҳоят гап Туркистон халқларининг Россия томонидан босиб олинishiга тақалганда Бехбудий бу воқеанинг омилларидан энг каттаси — ноаҳиллик, бош-бошдоқлик деб изоҳлайди. Тарафкашлик, маънафатпарастлик, маданий маънавий савиянинг пастлигидан, бир ёқадан бош чиқариб яшамасликдан деб билади. Бу нуқсон ва зиддиятларни илм-маърифат, маданий ривожланиш воситасида йўқотиш мумкин деб ҳисоблайди Бехбудий. Бу асли жади́дчилик ҳаракатининг бугун маърифий ва сиёсий негизидан келиб чиқарди. Шу ерда бир фикрни изоҳлаш жонз: кўпгина мутахассислар, айниқса ёшлар ўртасида — жади́дчилик ҳаракати фақат маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилиш билан чекланиди, деганлар бор. Бу тўғри эмас. Жади́дчилик асос-эътибори билан — жуда катта сиёсий мақсадни олдига қўйган ва йирик сиёсий оқим сифатида ижтимоий тузумни, демократик заминда ўзгартириш муаммосини кун тартибига чиқарган. Фақат уни ислохотлар йўли билан, халқ оммаси онгини маърифат ёрдами билан ўстириш воситасида амалга оширишни кўзлаган эди. Чунки жади́дчилик етакчилари 1905, 1914, 1917 йиллардаги уруш ва инқилобларни бошдан кечирган, большевикларнинг ҳаётни инқилобий йўл билан ўзгартириш борасидаги ишлари инсоният бошига не-не қулфатлар солганини чуқур тушунганлар. Жади́дчилик асли мустамлакачиликка қарши миллий мустақилликка эришишни ривожланган мамлакатларга ҳар жиҳатдан тенглашиб олиш билан таъмин этилишини идрок этдилар. Бу мулоҳазани Бехбудий шундай изоҳлайди: «...Колониал (мустамлакат) ҳолида сиёсий ила бизни идора этарларки, бунга ўз ихтилофларимиз сабаб бўлур. Мана шуларнинг чораси шулким ёшлар тезлик ва беъманиликни қўйиб фанний ила иш қилсунлар. Мен ҳам тезлик тарафдори эдим. Аммо, на чора, бу фикрнинг тарафдори оз. Бас, оҳиста кетишдан бошқа илож йўқ. Катталаримиз ва муаллимларимизга ҳам арз қилурмизким, ёшлардан нафрат қилмай, аларнинг хизматидан маҳрум эттирмасунлар. Ёшлар истайдурларки, миллатга ва халқ оммага хизмат этсалар. Аларнинг айби шулким, ичлари тор. Олдимизда иш кўп. Бошқа халқлар ҳар дақиқа тараққий этмоқдадурлар. Такрор арз қилурмизки, ёш ва катталар бир бўлиб ишламоқ керак...»

1910-йилларда Туркия, Эрон сингари Шарқ мамлакатларида кучайиб кетган демократик ҳаракатлар таъсирида Туркистонда ҳам жади́дчилик ҳаракати ташкилий тусга кирган. Айни шундай вазиятда Бехбудий миллий мустақилликка эришувнинг йўл-йўриқлари ҳақида мақолалар ёзиб матбуотларда чиқиб туради, ўз ниятларини халқ оммаси қалбига сингдириш учун бор имконият-

лари билан курашади. Агар халқ оммаси онгини кўтармасак, на хуррият, на мухториятга эришолмаймиз деган фикрни чуқур изоҳлайди. Бу борада у дунё миқёсида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар, ер юзида етакчилик қилаётган сиёсатни ўз ватанига кўрсатмоқда бўлган таъсирини фалсафий таҳлил қилади. Улардан тегишли хулоса чиқариш ва шунга қараб иш олиб бориш масалаларини аниқ тасаввур этган ҳолда ўз мулоҳазаларини баён қилади. «...Бу неъматлар (мустақиллик, хуррият, яна бошқа эркинликлар кўзда тутилади—А.А.) ҳар бир халқни ҳозирлигига қараб беришур. Тўғриси, ҳар миллатнинг ўзини мужоҳид ва мужоҳидаси ила бу неъматларга мойил бўлур. Халқимизнинг ҳозирги ихтилофи мени дилхун этар, маъюс этар. Бошқа миллатлар иттифоқ ила яшаганда биз бир-биримиз ила душманликда турсак, вой бизнинг ҳолимизга...» («Улуғ Туркистон» газ. 1917 й. 12 июнь).

Биз юқоридаги саҳифаларда Исмоилбек билан Бехбудий ўртаеидаги яқдиллик ўзаро ҳамфикрлик ҳақида бир қадар хабар бериб ўтдик. Бу асли — Туркистон жадидчилик ҳаракатида жуда катта аҳамият касб этади. Бехбудий Исмоилбек билан ҳар бир учрашувлари, суҳбатлари ҳақидаги таассуротларини гоят тўлқинланиб, ўта мамнуният ва унга нисбатан катта ҳурмат билан баён қилади. Бехбудий «Исмоилбек ҳазратлари ила суҳбат» сарлавҳали бир мақоласида ёзади: «...Исмоилбек ҳазратлари ҳужрада манга Русиядан, Туркистондан, умумий олами исломдан, дунёдан сўйлайдилар; Мусулмонларнинг кундан-кун тараққий этишин сўйлаб, хурсанд бўлурлар. Яна дерларки, «Маҳмудхўжа энди сиз сўйланг... Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Хива, Фарғона хулоса ҳар биридан сўйлайман: «Оллога шукур, ҳукумат мактабларинда туркистонли қардошлар бола бермакка бошладилар». «Букун икки жаридида бир мажаллангиз бор. Мактабларингиз-да бир оз тараққийда... Рус маданиятидан чўчимангиз. Ох, билмам, шу Бухоро ва ўлур?» дерлар. («Ойна», 1914 й. 19-с. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 й. 21 май.)

Бехбудийнинг таъкидлашича, Исмоилбек билан бўлган ушбу суҳбат етти соат давом этган. Бехбудий бу учрашувда устозига гоят иззат-ҳурмат изҳор этади. Ўртада замоннинг энг долзарб муаммолари муҳокама қилинади, икки буюк сиймо ҳамиша бир хил дунёқараш билан бир-бирларини тўлдирадидлар, фикр-мулоҳазаларидан мамнун бўладидлар, суҳбатларига тўймайдилар... Суҳбат қайси масала устида бўлмасин, ҳамиша унда бош мавзу — мустамлакачилик зулмидан озод бўлиш, миллий мустақилликка эришиш, бунинг учун мусулмон олами маънавий дунёсини ривожлантириш, шу билан уларга ўзлигини танитиш ва олий мақсад учун курашга даъват этишдан иборат эди. Маъкур учрашув Бехбудийнинг Миср, Шом, араб, ўлкаларига кетатуриб, Истамбулда тўхтаган ва у ердаги соя-салқин бир боғда сайр қилиб юрган чоғида тасодифан рўй берган эди...

Биз икки буюк сиймо учрашуви ҳақидаги маълумотни нега келтирамиз? Бунинг ҳозирги аҳамияти нимадан иборат? Бундай

саволларга жавоб шуки, XX аср уйғониш даври етакчилари нақадар олий мақсадлар билан яшаганларидан ибрат оламиз. Иккинчидан, жадиличлик ҳаракатининг икки раҳбарлари ўртасидаги якдиллилик, ҳамфикрлилик, бир-бирларига нисбатан ўта юксак ҳурмат ва эҳтиром фақат бугун эмас, балки ҳамма давр ёшлари-ю, катталарига намуна бўлиб қолади; бугина эмас, буюк аجدодларимиз ҳаётидаги ҳар бир муҳим воқеа-ҳодиса миллий қобиқдан чиқиб, алақачон умуминсоний қадриятларга ҳам айланиб кетганидан фахрланамиз.. Энди худди шу нуқтаи назардан Беҳбудийнинг Исмоилбек билан Истамбул боғидаги учрашуви ҳақидаги ўз таъсиротидан бир мисол келтирамиз;

«...Устод ҳазратларини Истамбулда кўрмоқ ва суҳбат этмоқ ҳеч ҳаёлимга ўтмоғон эди. Оллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг танҳо етти соат суҳбатларидан шу қадар файз тошиб мамнун қолдимки, айтган ила адо эта олмайман. Ва ул суҳбатнинг лаззати асло мендан кетмайдур. Кошки, эртаси Шомға кетмай, устод ҳазратлари ила зиёдроқ суҳбат этса эдим. Оҳ! Ул устоди комилни энди қўлдан бердик... (Исмоилбек вафоти ҳақида гап кетади, А. А.). Балки уйқуларда, хаёлларда, ул зоти сутудасифатин руҳи ила суҳбат этармиз...» (Сутудасифат — фазилатлари маъносида). Беҳбудий ўз устозига гоят буюк иззат-икром билдириб ёзган хотирасини мана бу шеърини сатрлар билан якунлайди:

Он айш гузашта,
Ки дигар бор нагардад.
Вай рафт зи дасту
На равод ҳеч зи ёдам.

Мазмуни:

У айш ўтди,
Энди қайтиб келмагай.
У қўлдан кетди-ю,
Аммо ёддан келмагай.

Беҳбудий билан Исмоилбек ўрталаридаги дунёқарашнинг муштараклиги улар ўртасидаги дўстлик муносабатларининг негизини ташкил этади. Айниқса туркий халқлар ва уларнинг бошқа барча миллатга хос халқ ва мамлакатлар билан дўстона алоқаларни ўрнатиш миллий мустақилликка эришиш учун олиб борилган курашларнинг муваффақиятини таъминлашни якдил бўлиб англашдан ҳам иборат эди...

Истиқлол муносабати билан миллий қадриятларимизни тиклаш, ҳақида гап кетар экан, ҳамisha бир бош нуқта эътиборимиз марказида туради, яъни аجدодларимиз маънавий меросининг бугунги аҳамияти ҳақида ўйлаймиз. Ҳозирги тараққиётимизда улар бизга қандай ёрдам бериши мумкинлиги йўлида изланамиз... Мана шу мулоҳаза устида ўйлаганда ҳар сафар янги-янги фикрлар пайдо бўлади, кун тартибига ўта мураккаб муаммолар чиқиб туради... Ўз даври воқеалари моҳиятига кириб яшаётган ҳар бир овгли

шахс кўнглида бир хаёл бўғиб туради, жўш уради. Москва газета ва журналларида чиқиб турадиган айрим мақолалар, ёки, журналистларнинг раҳбарларимиз билан учрашган кезларда бераётган саволлари-ю, олаётган жавобларида буюк сиймоларимиз Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирийларнинг ўз асарларида ифода этган мулоҳазалари ўртасида ҳаминша мантиқий бир умумиятлиликни кўрамиз. Жумладан, чор Россияси мустамлакачилиги даврида амалга ошириб келинган bosқинчилик, бойликларимизни талаш устига шаънимизга қилинган иғво, тўхматлар октябрь тўнгаршидан кейин багтар авж олдирилди. Ўлкамизда миллий мустақиллик эълон қилингандан кейинги ўтган икки-ўч йилларда ва ҳозирги кунларда эса, собиқ иттифоқ тузумини кўмсаётган Россиядаги айрим кучлар ҳамон ўша тўхмат ва иғволарни ўқтин-ўқтин такрорлаб туришади. Бир-икки йил муқаддам «Новое время»да Ўзбекистонда яҳудийларнинг ҳуқуқлари «чекланаётир» деган тўхмат гап бўлди. Биздаги рус забонли миллатлар ҳақида ҳам тез-тез шундай тўхматномалар ёзилиб туради. Бугина эмас, Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон шаънига очиқдан-очиқ тўхмат тарзида «Правда», «Известия», «Комсомольская парда», «Груд» газеталарида, телекўрсатувларда асли замини йўқ «маълумотлар» бериб турилди, бу иш ҳали ҳам тўхтагани йўқ. Камина «Ёш ленинчи» газетасининг 1990 йил 22 ноябрь сонида «Нифоқ» сарлавҳали бир мақола эълон қилиб, юқоридаги муаммолар ҳақидаги мулоҳазаларимизни баён қилганмиз. Яна мазкур газетада «Устоз Саъди Ҳасанович» сарлавҳали мақола (хотиранома чоп эттириб, унда қизил империянинг ҳалокати арафасида ҳам Топкентдаги энг илғор зиёлиларимизга қарши Москвадан ташкил этилган қирғинлар ва уларнинг маҳаллий малайлари — ўз ичимиздан чиққан хоинлар ҳақида аниқ ҳужжатлар асосида маълумот берган эдик. Масаланинг жиддийлиги шундаки, Россиядаги оммавий ахборот воситалари ва айрим амалдорлар Ўзбекистонда ўрисларнинг ҳуқуқлари чекланмоқда деган, аслида бирор тағ-замини бўлмаган, иғвогарлик руҳидаги гапларни матбуотларда эълон қилиб юбориш ҳали давом этмоқда... Бу ҳам етмагандай, ҳатто юртбошимиз, ўз байналмилалчилик қарашлари билан жаҳонга танилаётган Ислом Каримов шаънига ҳам, қизил империядан сарқит бўлиб қолган эски ифлос тамга «миллатчи» деган айбни қўйишга интилмоқдалар. Ваҳоланки, юртбошимизнинг кўпмиллатли катта бир республикамизда бирон миллий чеклашга йўл қўймаслик бобида жиддий иш олиб бораётгани ривожланган давлатларнинг онгли раҳбарларидан тортиб энг оддий фуқароларигача ҳавас билан кузатиб бораётганини бутун дунё кўриб турибди...

Асли аҳвол шундай бўлишига қарамай ҳали ўрис журналистлари, ҳали Россия ташқи ишлар вазири Андрей Козиревнинг бир неча бор чиқишларида — ўрис забонли фуқароларнинг ҳуқуқларини керак бўлса, қуролли кучлар ёрдами билан ҳам ҳимоя қиламиз деб баёнот беришлари — чор Россияси ва қизил империя-

нинг мустамлакачилик ва шовинистик сиёсатини қўмсаш деб ба-
ҳоланса хато бўлмаса керак. Қизиги шундаки, мана шундай асос-
сиз даъволар, дўқ-пўписалар 1860—70-йиллардан бошланиб, 1991
йилларгача муттасил давом этган эди... Ҳамон ўша даъво-ю, дўқ-
пўписалар турли шаклларда бўлиб туради... Бехбудий, Фитрат,
Абдулла Қодирий, Чўпон каби буюкларимиз ўз даврида бундай
даъволарга ўта жасорат билан дадил жавоб берганлар, ватан,
миллат жамият манфаатларини ҳимоя қилишда ҳозирги айрим
тирик ёзувчи ва журналистлардан кўра минг марта фаолроқ иш-
лаганлар... Бу жараёнда бошларини гаровга қўйиб яшаганлар...
Иймон-этиқодларидан ҳеч қачон, ҳатто ўлим аниқ таҳдид солиб
турганда ҳам, қайтган эмаслар... Бехбудийнинг бундан юз йилча
олдин айтган мана бу гапларига эътибор берайлик: «...Биз мусул-
монлар хусусан Туркистон мусулмонлари истаймизки, ҳеч бир
киши бизнинг дин ва миллатимизга зулм ва таҳдид қилмасин ва
бизни бошқаларга таҳдид қилмоққа асло фикр ва ниятимиз йўқ.
Зотан, динимиз-да бунга монийдирки, Туркистон яҳудийларининг
1300 йиллик ҳоли бунга шоҳиддир. Биз истаймизки, бутун Рос-
сия мусулмонлари мухторият (федерация) усули юзасидан ти-
риклик қилсунлар.» Бу фикр-мулоҳаза Бехбудийнинг нақадар
узоқни кўра билганлиги ҳақида аниқ тасаввур беради. Даврнинг
етук зиёлиси даражасидаги шахс ҳеч бир даврда, ҳеч қандай
вазиятда миллатлар ўртасида нифоқ кўзгамайди. Фақат қора
ниятли, ифвогарликни касб қилиб олган кишиларгина миллий
низо чиқариш воситасида ўз ифлос мақсадларига етишни кўз-
лайдилар. Бехбудий, Фитрат ва уларнинг сафдошлари ҳар бир
воқеа-ҳодисага жаҳон миқёсида фикрлаш билан баҳо берарди-
лар. Шунинг учун ҳам уларнинг мулоҳазалари худди бугунги
ҳаётимиз муаммолари билан узвий боғланиб кетмоқда ва шуниси
билан ўз қимматини ҳамон йўқотмайди. Аждодларимиз маънавий
меросининг бугунги аҳамияти-ю, абадийлиги ва умуминсоний қад-
риятга айланиб кетганлиги шундадир... Энди «Труд» газетаси
муҳбири саволлари билан президентимиз Ислоҳ Қаримовнинг
унга берган жавобларидан биргина мисол келтирайлик-да, ундан
кейин Бехбудийга яна мурожаат қилиб кўрамиз. Аввал савол-
нинг ўзига эътибор берайлик. «...Мавжуд шароитда... тотувликка
эришиш йўлида сиз жамиятни демократиялаш жараёнларини бир
мунча чеклашга тайёрсиз деса бўладими?»

Мазкур саволнинг қўйилишидаёқ мавжуд тарафқаш ва ҳар
қандай йўл билан жанжал чиқаришга уринаётган, ўз ичимиздаги
сийқа, насткаш кимсаларга озуқа бериб олишга интилиш борли-
ги шундай сезилиб туради. Ўз ичимиздаги айрим аламзада му-
холифлар, Абдулла Қодирий ибораси билан айтганда, — «бурчак-
бурчакда сасиб юрганлар» бор, уларни ўзимиз ҳам кўриб юрамиз.
Президентимиз бу ифвогарона саволга жуда кескин, аниқ, тўла
ва тўғри жавоб бердилар. Унда шундай жумлаларни ўқиймиз:
«...Ҳар бир ҳолатда мавжуд вазиятни ва бизнинг хусусиятлари-
мизни ҳисобга олиб, чуқурроқ мулоҳаза юритишни илтимос қил-

ган бўлур эдим... Бизни танқид қилувчиларга такрор-такрор айтаман: бизнинг юртимизда ислоҳотлар давом этмоқда, демократик жараёнлар давом этмоқда. Аммо қандай босқичдан ўтишимиз — бошқа масала. Бу масалани мен ҳар қандай мухолиф билан муҳокама қилишга тайёрман...» ва ҳоказо... Савол-жавоб ҳамма матбуотларда тўла эълон қилинган, жамоатчилик билади. Бироқ гап шундаки, «демократия» ибораси остида ўйламай-нетмай, каллага келганини айтавериб, ёки истаган ишни қилавериш, жамиятга зарар етказадиган фитначиликни ҳам қилавериш учун ҳеч кимга, ҳеч қачон, ҳеч ким, ҳеч қандай ҳуқуқни берган эмас, бермайди ҳам. Ҳаммага, ҳамма соҳада чексиз-чегарасиз ҳуқуқни беришга ҳеч кимнинг ҳуқуқи ҳам йўқ бўлса керак. Демократия, аввало, халқ, миллат, жамият манфаатларига зид келмайдиган гап, иш ва тадбир-чораларга тегишлидир. Биз бутун тарихимиз давомида ҳақгўй, иймон-этиқоди бутун шахслар билан бир қаторда фақат ўз манфаатини ўйлайдиган ҳаромхўрлар ўртасидаги барча зиддиятлар, курашлар ҳамisha «демократия» ибораси билан пардалаб келинганини биламиз-ку?! Халқ, миллат, жамият манфаатини чиндан кўзлаган фидойилар мазкур иборадан тўғри фойдаланганлар; сотқинлар, эса оғиздагина бу сўзни ишлатиб, амалда унга тескари иш қилганлар. Президентимиз ўз жавобларида бундай типларни кескин фош этиб ташладилар.. Ана шундай тарихий вазиятлар халқимиз ўтмишида ҳам кўп бўлган. Жумладан. Бехбудий ҳам бундай ҳолатларга дуч келган. Ўз даврида туркистонликлар ўртасида рўй берган ниёфоларга доим зарба бериб, эл-юртни тоғувликка ундар, бусиз ислоҳотни амалга ошириб бўлмаслигини уқдирарди. Ана шундай фикрлардан бирини келтирамиз: «...Агар биз Туркистон мусулмонлари хоҳласакки, дин ва миллатимизни иттифоқ этиб, бу кундан ислоҳотга, иттифоққа қадам қўйсалар... Зиёли ва тараққийпарварларимиз бирлашиб, дин ва миллат ва ватанни ривожини учун хизмат этсак. Агарда биз мухториятни ривожлантиришни хоҳласак, ва русларга ҳурриятдан ва ҳамватанликдан баҳра топмоқчи бўлсак, лозимки, ўзимиздан бора-бора тадрижий суратда... аскарларимиз бўлсин... Ул миллий аскарларимизнинг вазифасини, қиёфат ва шаклини, либос ва тарз маишатини ўзимиз тайин қилурмиз...»

Бехбудийнинг мазкур фикр-мулоҳазаларида бизнинг Туркистон фуқаролари қалбига айни шу кунларда сингдирмоқ учун курашаётганимиз гоёлар ўз ифодасини топган деса бўлади. Зеро Бехбудий жадидлар ҳаракатининг етакчиси сифатида ўзи илгари сурган гоёларни амалга оширадиган вазиятни қандай вужудга келтириш ҳақида ҳам аниқ фикр айтади. У ёзади: «...Туркистон ҳуқуқмати таъсис этсак, ўзимизни(нг) мажлис муборотимиз (парламентимиз) бўлсин. Туркистон мусулмонлари ўз шароит ва одатларига... ўз закон ва динларига мувофиқ тириклик қилсунлар. Туркистон яҳудийлари ва бошқа миллатлари мусулмонлари учун ҳаммаларининг манфаатларини эътиборга олатурғон қонунлар тузулсун...»

Агар эътибор қилинса, бу фикрларда ўрис мустамлакачилигидан қутулиб, миллий мустақилликка эришиш ва ундан кейин амалга оширилиши лозим бўлган энг муҳим вазифалар санаб ўтилади. Мустақил давлат таъсис этиш, унинг олий Мажлисини тузиш, миллий асқар яратиш, бу ердаги бошқа миллатларнинг ҳуқуқларини ҳам ҳимоя қилиш ва умуман давлат ишларини демократик асосда юритиш қонунларини ишлаб чиқиш, яъни конституция яратиш каби, бугунги кун тартибига қўйилаётган ҳамда амалга оширилаётган масалалар — Бехбудий ва жадидчилик ҳаракатининг бош мақсадларидан эди. Шу жиҳатдан қараганда мустақилликни мустаҳкамлаш даври мафқурасини яратишда буюк аждодларимизнинг маънавий мероси бизга ёрдам бериши яққол кўринади. Зотан, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»га «Ёзувчидан» деб атаган сўз бошисида «Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлик, дийдирилар. Шунга кўра мавзун мазийдан, яқин ўткан кунлардан, тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлгон кейинги «Хон зомонлари»дан белгиладим» деб, ўтмушдан ҳаммиса сабоқ олиб туришни таъкидлаб ўтади. Бу фикр ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам мутлақо эскирмайди. Бизга доим тўғри йўл излаб топишга кўмаклашиб туради...

Бехбудий, Мунавварқори сингари аждодларимиз бутун фаолиятларида халқимиз онгига мустақиллик неъматини — ҳамма тилаклардан юқори туришини сингдиришдан иборат эди. Қарамлик инсон учун энг катта, энг даҳшатли, энг фожиаги ҳодиса эканини барча мусулмонларга чуқур тушинтириш, улар учун олий мақсад бўлиб қолади. Айни шу йўл билан мустақиллик учун курашга оммавий равишда ҳаракат қилишга даъват этардилар. Бирок эркинлик, мустақиллик ўз-ўзидан келмайди, уни курашиб олинишни аждодларимизнинг буюк вакиллари Бехбудий, Фитрат ва Мунавварқорилар чуқур тушунганлар. Мунавварқорининг 1917 йилда («Нажот» газ. 26-март) ёзган мулоҳазаларидан бирига эътибор беринг: «Хуррият берилмас, олинур» сарлавҳаси остида ёзилган мазкур мақолада чор мустамлакачиларининг Туркистон халқлари бошига солган кулфатлари санаб ўтилади. 1916 йилги кўзғолонлар тарихи, миллий-озодлик учун кураш тарзида изоҳланади. Унда шундай жумлалар бор: «Бутун дунёда хурриятчилар орасида бир сўз бор, «Хуррият берилмас, олинур». Ҳеч нарса ила олиб бўлмас, фақат қон ва қурбон илагина олиб бўлур». Мана бу жумлалар ҳақиқатга шул қадар мувофиқдурки, ҳазрат Одамдан шул вақтагача ҳеч бир давлат ва мамлакатда Хурриятнинг берилгани, қон ва қурбонсиз берилгани тарихларда кўрилмайду. Балки ҳар замон ва ерда хуррият берилмаган, ҳам кўп қон ва қурбонлар баробариндагина олинган...» Хуррият учун курашган «мингларча олимларнинг баданлари турма ва зиндонларда қуриди. Мингларча файласуфлар қўл ва оёқлари боғланган ҳолда Сибири саҳроларида умр ўтказдилар. Мингларча доҳийлар азиз Ватанларидан айрилиб, чет мамлакатларда қочиб юрмакка мажбур бўлдилар. Мингларча қаҳрамонлар кўкраклар-

ин ўққа, бўйинларин дор орқонларина қурбон этдилар. Мингларча гуноҳсиз мазлум ва мазлумалар ўзларининг маъсум қонлари ила ер юзини лозазор этдилар... Ҳурриятчиларни тутмоқ, қамамоқ, осмоқ, кесмоқ ҳозиргача давом этди. Ҳукуматга қаршилик туҳмат ила зиндонларга солинган мингларча мусулмонларнинг судлари ҳануз тамом бўлмаган, военный судларнинг адолатсиз ҳукмлари ила осилган шаҳидларнинг баданлари ҳануз чурумаган эдики, жаноб Ҳақ бу зулм ва истибодчиларнинг амирларидан тортиб маъмурларигача, шоҳлардан тортуб қоровулларигача ер бирла яксон қилди...» («Еш ленинчи», 28.VIII.91). Энди Бехбудий ҳазратларининг худди ўша — 1917 йил июнь ойида «Улуғ Туркистон» газетасида эълон қилинган «Баёни ҳақиқат» сарлавҳали мақоласини кўздан кечирсак Мунавварқори билан нақадар ҳамфикр бўлганликларини дарҳол англаб оламиз. Бехбудий мақолага мутлақ ҳақиқат маъносини беради. Мана унда нималар дейилади: «Билмоқ керакки, ҳақ олинур, берилмайду. Ҳар бир миллат ва мамлакат халқи ўзининг ҳуқуқи, диния ва сиёсатини ҳаракат ва иттифоқ ила бошқалардан олади... Биз мусулмонлар, хусусан, Туркистон мусулмонлари...» қалбига ўз ҳуқуқларини курашиб олишлари лозимлиги, бунинг учун иттифоқ бўлиб ҳаракат қилиш зарурлиги уқдирилади. Ҳар икки буюк сиймо миллий мустақиллик учун кураш ҳақидаги муштарак қарашларини айни октябр тўнтариши амалга оширилаётган кунларда майдонга ташлангани билан ҳам алоҳида аҳамиятлидир. Демак буюк аждодларимиз октябрь тўнтариши Туркистонга ҳеч қандай ижобий самара бермаслигини ўша йиллардаёқ пайқаганлар деб ҳисоблаш мумкин. Айниқса, Бехбудий билан Мунавварқори дунёқарашларида шундай эди деган хулосага келиш учун ҳамма асослар бор. Инқилобдан кейинги бутун тарихимиз уларнинг кароматларини тасдиқлади. «Бу фикр-мулоҳазалар бутун жадидчилик ҳаракатининг бош ғоясини ҳам ифода этади. Шундан кейин жадидчилик дунёқарашлари, тарихан чекланган эди» қабилдаги фикрларга қўшилиб бўлмайди... Кўриниб турибдики, Бехбудий ва Мунавварқори сингари ҳурриятпарварларимиз октябрь тўнтариши даврида чор мустамлакачилигидан қутилиб олиб, теъда мустақил, демократик бир жумҳурият барпо этиш ниятида бўлганлар. Уларнинг барча маърифатпарварлик фаолиятлари миллий озодлик, миллий мустақиллик учун фаол курашга даъват этиш ғоялари билан уйғунлашиб кетади. Демак, ижтимоий тузумни ўзгартиришдек ғоят катта сиёсий ҳаракат даражасида фаолият кўрсатадилар. Жадидларнинг илм-маърифат, фан-техникани ривожлантириш, тараққий этган барча мамлакатлар билан иқтисодий, маданий алоқалар ўрнатиш, хурофотга қарши кураш каби барча ҳатти-ҳаракатлари заминида — МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛга эришмоқ ғояси сар асос бўлиб ётади...

Бехбудий ўз мақсад ва ғояларини акс эттирган талай илмий-назарий мақолалар, китоблар ёзиш билан чекланмай, асримизнинг 10-йилларида Туркистон театрларида кенг тарқалиб, минг-

лаб томошабинларни мафтун этган «Падаркуш» драмасида ҳам даврнинг катта муаммоларини сахнада жонлантириб кўрсатди. Бу асарда кўтарилган ғоялар кейинчалик кўпгина ёзувчиларнинг асарларида турлича бадий шаклда, ўзларига хос услубда давом эттирилди. Ҳумладан, Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз кув» драмаси, «Миллатимга», «Аҳволимиз», «Тўй» сингари шеърлари, «Ҳувонбоз» ҳикояси, Ҳамзанинг «Янги саодат» ҳикояси, яна бир қатор маърифатпарварликни тарғиб этувчи асарлар «Падаркуш»дан кейин пайдо бўлди, уларда кўтарилган муаммолар ва уларнинг ечими мазкур асарлар ўртасидаги муштаракликни тайин этган деса бўлади. Тилга олиб ўтган асарлар-ку, 10-йилларда яратилган. Ҳатто Фитратнинг 20-йиллар давомида ёзган — «Бедил», «Форс шоири — Умар Ҳайём», «Шайтоннинг тангрига исёни» каби асарларида ҳам унга ҳамоҳанг ғоявий мундарижалар давом эттирилди...

«Падаркуш» драмасида Беҳбудий 10-йилларда аҳолининг барча табақалари қалбига тегишли долзарб мавзуга қўл уради. Илм-сизлик, жоҳиллик орқасида келиб чиқадиган фожияларни бир савдогар оиласи тақдирида кўрсатди. Бола тарбияси ҳар бир ота-она ва бутун оиланинг диққат марказида бўлмоғи керак, жамиятнинг келажаги, бутун тараққиёти ҳам шунга боғлиқ деган бош ғояни ифода этиш билан мазкур асар жамоатчилик эътиборини кенг кўламда жалб этди.

Муаллиф болаларнинг таълим-тарбияси аввало ота-оналарга боғлиқ, ёшларнинг келажаги учун масъулиятни ҳар бир оиланинг бошлиғи ўз зиммасига олиши лозим деган масалани кун тартибига қўяди. Асарнинг туб негизида бундан ҳам кенгроқ кўламли фикр-мулоҳазалар кўтарилади. Инсонларнинг маънавий дунёсини бойитиш уларда ватан, миллат, маданият, ўз халқи, жамияти истиқболи ҳақида ғамхўрлик қилиш ёшлигидан бошланади қабилида мулоҳаза баён қилинади. Маълумки, мазкур фикр-мулоҳазалар ҳеч қачон эскирмайди, шу сабабли бизнинг ҳозирги ҳаётимизда кун тартибига чиқайтган муаммолар билан ҳамоҳандир. Бошқача қилиб айтганда, инсон фақат еб-ичиш, бой бўлиш тўғрисида ўйлаш билан олға кетолмайди, унда маънавий қиёфа ривожланиши лозим, бундай олийжаноб фазилат илм-маърифатни эгаллаш, фан-техникани ривожлантириш билан қўлга киритилиши мумкин. Бундай сифатлар инсонда онгни ўстиради, уни жоҳилликдан қутқаради, жамият тараққиётига хизмат қилишга чорлайди. Инсониятни фожияларга олиб борадиган воситалар кўп — улар орасида энг хавфлиси қолоқлик, жоҳиллик, ундан келиб чиқадиган узоқни кўра билмаслик деган ғояларни ифода этиш жаҳидчилик ва улар адабиётининг бош йўналишидан иборат эди, Беҳбудий шу йўлдан борди.

Беҳбудий ўз асарини «Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли», (Туркистон маинатидан олинган ибратнома. 3 парда 4 манзарали, миллий биринчи фожиа) деб атади. 1913 йилда чоп этилган. Аммо «Падаркуш»да кўтарилган муаммолар бунинг ўзи

билан чекланмайди, юқорида санаб ўтилган масалаларнинг охири натижаси миллий мустақиллик учун кураш, мустамлакачилик сийёсатининг кирдикорларини фош этиш билан мантқиқий боғланиб кетади, воқеа якуни шунга олиб боради. Демоқчимизки, асар фақат бола тарбиясини кўтариб билан чекланмайди, унда ХХ асрнинг 10-йилларидаги тарихий шароит, аҳоли турли табақа вакиллари ҳаёти, турмуш тарзи, характерлари ўз ифодасини топади. Ўша даврда Туркистонда яшаётган турли миллат вакиллари, уларнинг маҳаллий аҳоли ҳаётига кўрсатаётган таъсирини бадий тасвири саҳнадаги жонланиши томошабинлар эътиборини кўпроқ жалб этади...

Асарда иштирок этадиган Бой, унинг ўғли Тошмурод янги фикрли шахс — Домулла, безори болалар — Давлат, Нор, ўрис хотин — Лиза, майхона хўжайини армани — Артур, Пристуф, янгича маданий қиёфадаги Зиёли, Бойнинг қотили — Тангриқул ва бошқалар ҳаёти-фаолиятида муаллиф мавжуд тарихий вазиятда Туркистон ўлкасида рўй бераётган фожиалар, уларнинг туб сабабларини очишга ҳаракат қилади, бинобарин, бу асар жадидлар ҳаракатининг олий мақсади бўлмиш истиқлолга эришмоқ, қарамликнинг салбий оқибатлари ҳақида мушоҳада юритади. Мустамлакачилик иллатларини очиш асар мазмунига усталик билан сингдирилган — асл мавзу гўё фақат бола тарбиясининг ўзидай кўринади сиртдан...

Воқеа Бой билан унинг ўғли Тошмурод (ота-бола) ўртасидаги оддий бир мулоқотдан бошланади. Томошабин бу манзарага биринчи дуч келишида оиладаги табиий бир ҳолат сифатида рўй бериши мумкин бўлган майда-чуйда гаплар деб қараши мумкин. Кўзга шунчаки бир енгил-елши гап тарзида кўринган мазкур мулоқот тагида жуда катта фожиалар ётганини дарров пайқаб олиш қийин...

Бой Домулла билан меҳмонхонада ўтирганда Тошмурод даб-дурустан кириб салом йўқ, алик йўқ, «Томошага бораман, пул беринг!» деб муурожаат қилади. Бой ўғлига пул бериб, барвақтроқ келишини тайинлайди, кимлар билан бораётганини сўраб, «ёмон жойларга» бормаслигини ҳам таъкидлаб қўяди. Тошмурод пулни олаётиб, отасига танбеҳ беради — «Хайр, хайр, ҳов, кўп гапирасиз-да!» деб чиқиб кетади. Бу муомаладан Домулла таъби хиралашади. Ота-бола ўртасидаги бундай муомала ҳар иккисида ҳам маърифатсизликдан, жоҳилликдан келиб чиққан деб билади Домулла ниҳоят, Бойдан ўғли қайси мактабда ўқишини сўрайди. Шу биргина саволга олинган жавоб мустамлака Туркистонидagi савдо-сотиқ билан шуғулланаётган табақа вакиллариининг ҳаётида рўй бераётган аҳвол-руҳиятни очиб кўрсатади. Домулла Тошмуроддай бойваччанинг бу қадар беодоб, беандиша қилиб ўқитаётган таълим-тарбия масканини билмоқчи эди. Афсуски, аҳвол Домулла ўйлаганидан кўра ҳам баттарроқ бўлиб чиқди. Тошмурод каттагина йигит бўлиб қолган, биронта мактабда ўқимайди, отаси ўқитмоқчи ҳам эмас экан. Боланинг отаси Бой савдогарчи-

лик қилади. Аммо саводсиз. Узоқни кўриш етти ухлаб тушига кирмайди. Ҳозирча оз-моз пул топиб кунини кўриб турибди; эртага нима бўлишини билмайди, ўйлашга ақли ҳам етмайди. Илм-сиз, билимсиз, жоҳил Бой ўғлидан ҳам баттар дағал, қўпол, маданиятсиз, маънавияти пуч кимса. Замонада кун тартибига чиқаётган муаммолардан биронтаси билан иши йўқ, пайқолмайди, дунё миқёсидаги воқеалардан эса, бағамом махрум бир гумроҳ. Ўзининг аҳволи шу бўлгандан кейин Бой бола тарбиясига, замона талабларига жавоб беришни қаёқдан билади?! Мана, янги фикрли Домуллани ташвишга солган, ўйга толдирган, қалбини ўртаб, кўзларидан алам ёшларини оқизган фикр-мулоҳазалар шулар эди. Бундай кетишда Туркистон бойлари-ю, оддий фуқароларининг мустамлакачиларга оёқости бўлиб, ҳатто миллат сифатида йўқолиб кетиши хавфидан ташвишга ботаётган жадидчилик зиёлилари Бой ва унинг оиласи тақдирига бефарқ қарай олмасдилар. Домулла мазкур аянчли аҳволга ўз муносабатларини билдиради, Беҳбудийнинг асл мақсадларини ифода этади. Илғор зиёлиларнинг фикрича, Туркистон бойлари-ю барча табақа фуқаролари аввало, ўзлари илм-маърифатга эга бўлишлари, маданият ва тараққиётга ҳурмат билан қарашлари, ниҳоят ўзларидан кейин эса, болалари уларнинг ишларини, савдо-тижорат фаолиятларини давом эттиришигина эмас, унинг замона талабларига жавоб берадиган даражада янада юқори поғоналарга кўтаришга қодир бўлишлари керак. Ҳар бир ишни тараққий эттириш ҳақида ўйлашлари ва шунга эришишлари лозим. Шундай шахс бўлиб етишмоқнинг бош омили — илм, таълим, дунё кўриш, ривожланган мамлакатлар тажрибаларидан ўрганиш ва улар билан тенглашишга интилиш, рақобатларга дош бериш ва ҳоказо...

Кўндан маълумки, аксари бой оилаларда туғилган болалар эрка, тантиқ, бирон ўқишга, ишга, ҳунарга тоқати йўқ, ёнлари тўла пул, оталари пулини совуриб, айш-ишрат қилиб юришади. Оилада ҳамма тўқ, егани олдида, емагани кетида, яхши кийинади, ресторанларда ичиб кайфини суради. Ота пул топади, она пишириб-кўйдириб туради, боланинг ҳеч қандай эҳтиёжи йўқ... Аммо боланинг қаерларда, қандай юргани, таълим-тарбияси билан ҳеч ким шуғулланмайди. Бундай оила болалари ва бутун оила оқибат натижада ҳалокатга учраши Беҳбудий ва бутун жадидларни изтиробга соларди. «Падаркуш»да бу масалалар жуда кескин қўйилади. Тошмурод ўз ота-онаси айблари билан отасини ўлдиришгача боради. Бунга отасининг ўзи айбдор эди... У пул топишдан бошқа бирон нарсани ўйлашга қодир эмас, қодир бўлишни ҳам истамасди. Ана шу табиати ўз бошини еди... Мана Бойнинг табиати «...Мени саводим йўқ бовужуд шу шаҳримизнинг катта бойларидандурман» («Ш. Юл.» 89. 7.151-6.) «Бой ўзини яна жуда билимдон ҳисоблаб, «Ҳар ишни билурман» деб қўяди. Ўжар, жоҳил Бой чала-чулпа савдогарчилик билан бундан буён кун кўриш қийинлиги, у замонлар ўтиб кетгани ҳақидаги гапларга қулоқ солишини ҳам истамайди. Одоб, андиша деган нарса

«Бойнинг ўзида йўқ, боласида қайқдан бўларди деган мазмун бўртиб туради. Домулла ва Зиёли айти замонда рўй бераётган янгиликлар, жаҳон миқёсидаги аҳволлар, ўзгаришлар, фан-техника тараққиёти, янги пайдо бўлаётган саноат корхоналари талай муаммолар тўғрисида ҳар қанча жон куйдириб гапирганлари билан Бойга заррача таъсир этмайди. Бой билимсиз, маърифатсизлиги туфайли жоҳил, онгсиз бўлганидан зиёлилар табақасини ҳурматлашни ҳам билмайди. Зиёлилар аслида худди шу Бой ва унинг оиласи, бола-чақалари, ери-мулки, бойлигини сақлаб қолиш ҳақида, мустамлакачиларга ем бўлиб кетишдан қўтариб қолиш ҳақида гамхўрлик қилаётганларини Бой асло тушунмас, тушунишни ҳам истамасди. Чунки у жоҳил, қолоқ одам. Модомики, ўзи шу қадар тарбиясиз бўлган ота-оналар болаларини тарбия қилишни қайқдан биларди?! Асарда барча болаларга таълим-тарбия беришда биринчи масъулият ота-оналар зиммасига тушажагига асосий урғу берилдики, бу муаммони ҳозир ҳам худди шундай деб ҳисоблаш мумкин. Беҳбудий таълим-тарбиянинг ёшлар ўртасида бузилиб кетшига оилалар сабаб бўлаётганини томошабин қалбига чуқурроқ сингдириш учун Туркистон бойларидан бирини тавлаб, унинг ўзига хос хусусиятларини — Бой деб номланган персонажга жамлаб кўрсатади. Унга «Бой» деб от қўйиш ҳам анча ўйлаб топилган. Беҳбудий аслида Туркистоннинг барча аҳолисини бой-бадавлат қилиш йўлларини излайди. Оммавий равишда фаровонликка эришмоқ учун эса, кишиларнинг маънавий дунёсини оммавий равишда кўтариш керак, зеро шундагина моддий бойликни ҳам кўтариш имконияти туғилади. Беҳбудий таъкид қилиб кўрсатган Бойлар, уларнинг оилаларидаги аҳвол ҳозир ҳам рўй бераётган айрим «ясама бой ва бойваччалар» қиёфасини эслатиб турмайдами? Эслатади. «Падарқуш»даги Бойнинг дунёқараши — қиёфасига жуда мос тушади. Мана унинг хаёлига келадиган фикр-мулоҳазалар: «Мени хаёлимга дунёнинг сабаби, иззати-бойлик. Охиратга бўлса, худонинг қилган тақдири бўлур. Чунончи, биз кўрамизки, одамлар бойни муллодан зиёда иззат қиладурлар. Хусусан, мана банклар кўнайдн. Катта бойлар член бўлур, ҳар ким членларни иззат қилур... Ҳатто мусулмонлар нари турсун, ўрус ва арманларда иззат қулур.» (Уша ойнома, ўша бет.)

Бой зиёли Домулланинг бола тарбияси, уни ўқитиш ҳақидаги сўзларига эътибор бериш у ёқда турсин, гапини бўлиб, ҳатто ўзини ҳақорат қилиб чиқариб юборади. Бой давлатига маҳлиё бўлиб, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, жамият, тузум, фуқаролар тақдири, ватан-миллатнинг келажаги деган тушунчалардан батамом маҳрум бўлиб қолган. На ўз фойдаси, на оиласи келажаги ҳақидаги гапларнинг маъносини англайди. Томошабин Бойнинг гап-сўзларини ҳатти-ҳаракатларидан нафратланади, изтироб чекади. Бой зиёлиларнинг бирон фаолиятини ёқтирмайди: «Ай Домулла! — дейди ниҳоят газабланиб Бой, — Сиз менга таҳқиқчимми? Ўғил меники, сизга нима? Ўқиганини бири сиз, эмоққа но-

нингиз йўқ, бу ҳолингиз ила менга насиҳат қилурсиз. Ҳайрулло! Меҳмонхонани қулфла, уйқум келди...»

Домулла Бойнинг олдида ниҳоятда ранжиб чиқиб кетаётганда ёшлар тарбиясига оид фикр-мулоҳазаларини шундай изоҳлайди: «Ўқимоқ ва мулло бўлмоқ учун пул керак, бадавлатларимизни ҳоли бул, бас, бу кетиш ила мавзамбиллоҳ дунё ва охиратга расво бўлурмиз, ўқимоқ барча мусулмонга, эркак ва хотин бўлсун фарз эди. У қайда қолди?! Оҳ, вой бизни ҳолимизга... Бой мен сизга амри маъруф этдим ва менга шариат бўйинча лозим бўлган ишни бўйнимдан соқит қилдим. Иншооллоҳ, мўйлаб чиқариб алифни таёқ демайтурган ўғлингиз ҳолини кўрармиз ва ҳам ўқитмаганингиз учун гуноҳқор бўлурсиз!..»

Беҳбудий бутун Туркистон аҳолисини ғафлатдан уйғотишга бор куч-қобилияти билан интилгани бу асарда айниқса жўш уриб туради. Унинг бошқа барча асарлари-ю, фаолиятида ҳам етакчи фикр бўлиб қолади. Зотан, миллатни қарамликдан, ҳалокатдан қутқариш учун йўл ахтаради — ягона йўл тараққий этиш, ҳар томонлама ривожланиш деб биларди. Бой сингари катталарда кўринган нуқсонлар — уларнинг болаларига ҳам ўтиши табиий ва бу иш Беҳбудий ва бутун жадиidlарни ташвишга соларди. Бу жиҳатдан асардаги Зиёли образи ҳам эътиборни тортади. Персонажга — Зиёли деб ном қўйилади. У Домуллага нисбатан ҳам илғорроқ мулоҳазаларни баён қилади. Зиёли эврүпоча кийинган, таълим олган, унинг ташқи қиёфаси, гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари янада янгича, замонавий руҳда. Зиёли Домулланинг айтганларини тўлдиради, давом эттиради... Шариатда таъкидланган илм-маърифатга оид ақидаларни ҳам, ҳозирги дунё миқёсида ривожланиб бораётган фан-техника, маданий-маънавий тараққиёт ҳақидаги маълумотларни ҳам анчагина чуқурроқ баён қилишга интилади. Унинг гаплари ҳам Бойга заррача таъсир этмайди. Пулдан бошқани кўзи кўрмайдиган, қулоғи эшитмайдиган бу гумроҳ — Бой унга ҳам ҳурматсизлик қилади. Лекин Зиёли ўз маданияти, одоби доирасида, сабр-тоқат билан Бойга гап уқтиришга ҳаракат қилади... «Олимий замона бўлмоқ учун,— дейди Зиёли,— болаларни аввало мусулмон хат ва саводини чиқариб, зарурати диния ва ўз миллатимиз тилини биладурғондан сўнгра ҳукуматимизни низомли мактабларида бермоқ керакдир: яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқиб тамом қилгонларидан сўнгра Петербург, Москов дорилфунушларига юбориб, докторлик, закончилик, судьялик, илми сансат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозимдир. Россия ватанина ва давлатина билфеъл шерик бўлмоқ керакдир ва давлат мансабларига кирмоқ лозим. Токи маишат эҳтиёжи замонамиз тўғрисида ватан ва миллати исломга хизмат қилинса: ва подшоҳлик мансабларига наф кириб мусулмонларга наф етқурулса ва ҳам давлати Россияга шерик бўлинса, ҳаттоки шул тариха ўқуган мусулмон болаларини Фарангистон, Амриқо ва Истамбул

дорулфунунларига тарбия учун юбормоқ керакдур...» (152—153-бетлар).

Зиёли мулоҳазалари Беҳбудий ва бутун жадидчилик ҳаракатининг маърифат йўлидаги қарашларини тўла акс эттиради. Бунда миллий плм, урф-одатларга биринчи навбатда эътибор берилиб, ундан кейин дунё миқёсидаги илмларни, маданиятни эгаллаш, шу билан чор — Россияси подшоҳлиги олдида мавқега кўтарилиб, қарам халқлари — мусулмонлар манфаатини ҳимоя қилишга эришмоқ фикри олга суриладик, бу ҳам ҳеч қачон эскирмайдиган, миллий қадриятларимиздир. Зиёли мулоҳазалари айни шу кунларда республикамизда амалга оширилаётган — ёшлар таълим-тарбияси соҳасидаги тадбирларимиз билан нақадар ҳамон-ҳанглигини пайқаб олиш қийин эмас. Зиёли жон куйдириб ушбу мулоҳазаларини баён қилаётганда Бой, тўқим табиат Бой аллақачон ухлаб хуррак отаётган эди...

«Падаркуш» драмасидаги воқеалар кўлами ҳали булар билан чекланмайди. Мустамлакачилик сиёсати туфайли маҳаллий аҳоли ва айниқса ёшлар ўртасида ичкиликбозлик, фоҳишабозлик, умуман маиший бузғунчилик тарқала бошлаганини кўрсатадиган манзараларга ҳам катта ўрин берилади. Бу ғоя Абдулла Қодирийнинг «Жувонбоз» ҳикоясида, Ойбекнинг «Қутлуг қон»ида ҳам бор. Ҳаётдаги шундай воқеа-ҳодисаларни бирон мақола ёки бадиий асарда танқидий кўзқараш билан ифода этган муаллифни дарров ғайри миллатларга қарши киши тарзида баҳолаш энг қисқалик ва жўн ишдир. Етмиш йиллик қизил империя даври адабий ҳаётида рўй берган энг катта фожиа — худди мана шундай йўл билан амалга оширилган, «миллатчи», «халқ душмани» тамгалари босилиб, буюк аждодларимиз қириб ташланган. Биз бу изоҳни шунинг учун, ҳатто такрор бўлса ҳам бермоқдамизки, ҳар бир миллат ва халқ ичида яхши одат ва яхши одамлар билан бирга ҳамisha ёмон одат ва ёмон одамлар бўлади. Бирон ёмон ёки ҳаромхўрни танқид қилиш ўша киши мансуб бўлган бутун бир халқ ва миллатни қоралаш деган сўз эмас, жадидчилик ҳаракатининг етакчилари, айниқса, Беҳбудий, Исмоилбек, Фитрат, Абдулла Қодирий ва бошқалар бу ҳолатни чуқур идрок этганлар. «Падаркуш»да Беҳбудий ўзбек бойларини қандай танқид қилган бўлса, армени миллатига мансуб — Артун образида майхона-пивохоналарни кўплаб очиб пул топиш учун ичкиликбозликни тарқатаётган, Лиза образида бузуқ ўрис аёллари маҳаллий миллатга мансуб ёшларни «йўлдан уриб, маиший фоҳишаларни кўнайтираётган салбий кишиларни қаттиқ фош этади. Мазкур икки товламачи ёшларни маишатга тортиб, бор-йўқларини шилиб олишади... Маишат, ичкиликбозликка пул топиш учун Топмурод безори ўртоқлари билан отасини ўлдириб, бойлигини талон-тороғ қилади. Ҳамма ўғирлик мол ва пулларини пивохонада, Лиза ва Артуларга сарфлайди... Артун Лизани ёшларга қўшиб пул ишлайди, кўплаб маҳаллий аҳоли йигитлари Артун ва Лизага эргашиб жиноятга қўл уради, хароб бўлади ва ҳоказо... Му-

сулмон болаларининг бу хилда йўлдан чиқиб, тарбияси бузилиб кетаётганини Беҳбудий ҳам ота-оналарга, ҳам мустамлакачиларга алоқадор қилиб кўрсатади, муаллиф бундай фожиаларга бефарқ қарай олмас, қаттиқ изтироб чекарди... Беҳбудий мазкур манзарани жонлантриб кўрсатади: бир тўда ёшлар Бойнинг ўғли Тошмурод, ўртоқлари — Тангриқул, Давлат, Нор пивохонада ичкиликбозлик қилиб ўтиришарди, кайфлари тарақ. Қадаҳ кўтариб, овзиларидан «боди кириб, шоди чиқади». Маст-алас ҳолда ҳеч кимдан тап тортмай кўнгилларига келган бемаъни, бепарда гапларни бемалол айтишаверади. Шу вақт ҳаммасининг ёдига Лиза тушиб қолади. «Оҳ, Лизахон қайдасан?!» деб бақиривади. Тошмуродни мақташиб унинг саломатлигига кетма-кет ичишади. Унга ясама муомала қилиб, «Бойвачча, бойвачча» деб Тошмуродни баттар гердайтриб юборивади. Воқеалардан маълум бўлишича, бу бўз болалар Лизахон билан илгари ҳам кўп марта учрашишган, уни яхши билишади, ҳар гал кайф-сафода уни йўқлаб туришади. Буни доим Артун ташкил қилади. Артун болаларга кўпроқ ичириб туриб, йўқлашлари билан Лизахонни дуч келтиради, қўшмачилик қилади. Ёшлар тарбияси бузилаётгани на Артун ва на Лизани заррача қизиқтирмайди. Уларга пул келиб турса бўлди. Кайф ошгач, йигитлар Артунни чақириб Лизани келтиришни сўрашди. Артун катта пул талаб қилади. Бўлмаса Лиза келмаслигини айтади. Йигитлар ҳаммалари ёнларини кавлаб бор пулларини тўплаб кўришса, Артун ва Лиза талаб қилган миқдорга етмайди. Бу вазиятдан чиқиш учун ўғирлик қилишга қарор беришади. Безори, ичкиликбоз Нор, Давлат, Тангриқуллар маслаҳатлашиб, Бойнинг ўғли Тошмуродни ишга солишади. Унинг отаси бойлигини ҳаммалари билишарди. Бойнинг пулларини ўғирлашда Тошмурод бошчилик қилишини уқдиришади. Ниҳоят кечаси Тошмурод ўз уйига ўртоқларини бошлаб бориб, отасининг бойлигини босиб олишади. Тангриқул Бойга пичоқ уриб ўлдиради. Тошмурод ўртоқлари билан яна ҳалиги пивохомага бориб ҳеч нарса кўрмагандай маншат қилишаверади. Энди Лиза ҳам келган, унга, Артунга айтган пулларини бериб яна ичкиликбозликни давом эттиришади... шу вазиятда уларнинг қилмишлари ошкор бўлиб, полициячилар йигитларни қўлга олади, Лиза қочади, Артун пул ишлайверади ва ҳоказо...

Асарда Беҳбудий чор Россияси Туркистонга нималар олиб келганлиги ва ичкиликбозлик, фоҳишабозлик маҳаллий аҳоли ўртасида қандай фожиаларга олиб келаётганини кўрсатишга ҳам алоҳида аҳамият беради. Томоша охирида Зиёли нималар деганига яна бир эътибор берайлик: «...Агарда булар ичкилик ичмаса эди, дунё ва охираатда ал абад азоб ва меҳнатда қолмас эди. Оҳ, ҳақиқатда Бойни ўлдирган ва бу йигитларни азоби абадийга гирифтор қилган беилмликидир.»

Беҳбудий жамият тараққиёти ҳақида қандай муаммоларни кўтариб чиқмасин, ҳаммасида туб асос қилиб оила (ота-она) билан мактаб ўртасида яхши алоқани йўлга қўйиш ёшлар таълим-

тарбиясининг негизи деб билади. Бусиз бола тарбиясини кўнгилдагидек ривожлантириб бўлмасди. Мазкур муаммо ҳамон кун тартибида турган энг долзарб масала эканлиги билан ҳам ўз қимматини сақлаб қолади. Истиқлолимизни мустақамлаш борасидаги курашларимизда биз бу масалани ҳамisha диққат марказида сақлаб тураемиз. Ёшларимизни буюк аждодларимиздан қолган маънавий мерос, энг илғор миллий анъаналаримиз заминида, миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш бундан кейин ҳам биринчи даражали масалалардан бўлиб қолади, уни ҳам этишда Беҳбудий ва унинг сафдошлари маънавий мероси бизга кўмак беради.

Беҳбудийнинг маърифатпарварлик ғоясига нақадар содиқ бўлиб қолганлиги, ҳатто шу йўлда ҳалок бўлса, уни шарафли ўлим деб аташни буюк идеаллар билан яшайдиган даҳолар қиёфасини эслатади. Бу жиҳатдан йўлдошлари бошлаб Шаҳрисабзда қўлга тушиб, тахминан 2 ойдан сўнг Қарши шаҳрига юборилиб, онда (зиндонда) бир неча кун ётгондан кейин мазкур Тоғайбек томонидан шахид қилинган. Беҳбудий афанди ва йўлдошлари Қарши зиндонида ётган вақтларида Қарши бегининг биринчи маҳрами ҳам зиндонбони Аҳмад ила иккинчи маҳрами Содиқжон Беҳбудий ўртоқлар ила яширин мусоҳаба этиб, аларнинг ким эканликларини билганлар ва ҳар вақт аларнинг аҳволидан хабардор бўлиб турганлар. Ниҳоят, Беҳбудий афандиларнинг суҳбатлари таъсири билан мазкур икки маҳрам буларга мухлис ва меҳрибон бўлгонлар. Ҳатто бир кун мазкур маҳрамларнинг рижо (илтижо) ва хоҳишлари ила бек Беҳбудий ва йўлдошларини ўз ҳузурига чақириб: «Сизлар на учун кўлағо тушдингиз?» деб сўрогон, Беҳбудий афандилар: «Бизлар Байтуллоҳни (Муҳаммад пайғамбарнинг қабри) зиёрат этмоқ учун Самарқанддан чиққан эдик. Йўлда амир маъмурлари: «Сизлар жадди кофир ва тилчи (жосус) деб бизни қўлга олдилар. Тафтиш қилинсин. Бизнинг гуноҳсизлигимиз шояд маълум бўлур», деганлар.

Бек: «Сизлар жадид ва кофирдирсиз, Бухорога тиз тортқон сизнинг маслақдошингиз эмасларми эди?! Сизларни ўлдирмак керак. Сизлар қўтилмоқ учун Байтуллоҳга бормоқни баҳона этиб кўрсатасиз», деган. Бекнинг биринчи маҳрами ва зиндонбони Аҳмад бекнинг бу ҳақсиз сўзларига чидай олмай Беҳбудий афандиларни мудофаа учун бекка қараб: «Тақсир, аввал буларнинг ишларини ҳақиқатлаб кўринг! Агар гуноҳлари собит бўлса, сўнгра ўлдиринг», деганда, бек аччиғланиб, эмди билдимки, сен ҳам жадид экансан. Чунки жадидларга тарафдорлик қиласан. Ўлдиратургон жадидлар учта эди, энди сен билан 4 та бўлди. Сани ҳам ўлдирмак керак, деб, Аҳмадни таҳдид этган. Аҳмад кўзига ёш келгани ҳолда қўрққанидан индамай тургон. Сўнгра бек Беҳбудий афандиларни ҳам мазкур Аҳмадни зиндонга қамарга ва амирдан яқинда келагургон фармойиш ила буларни ўлдиражоғини билдиргон. Беҳбудий афанди оёққа туриб, жасорат ила тубандаги сўзларни сўзлагандан сўнг, йўлдошлари ила йиғлай-

йиглай зиндон сари борғонлар: «Бизлар ўлимдан қўрқмаймиз. Балки ҳақ йўлида ўлмакни ўзимиз учун бир шараф деб биламиз. Шундай йўлда ёлғиз биз ўлмаган. Балки, кўп кишилар тўғрилиқ ва инқилоб йўлида шоҳид бўлганлар».

Бундан бир неча кун ўтгандан сўнг Содиқжон амирдан бека қатл буйруғи келганини Бехбудий афандиларга билдирган. Сўнг-ра Бехбудий афанди ўзининг ҳаётидан умидини узиб, тубандаги васиятномани ёзиб, Содиқжонга тошшироқ учуз Аҳмадга берган ва ҳар қандай йўл ила бўлса-да, шу васиятномани Самарқандга юборишни ўтинган. Васиятноманинг остида бошлаб Бехбудий афандининг ўзи, сўнг-ра Мардонқул ва Муҳаммадқул афандилар қўл қўйганлар.

Васиятнома ушбudir:

«Эй Туркистон маориф ишларида бўлғон ўртоқ ва ўғлонларим! Ман ўзим гарчанд бандий бўлсам-да, сизларни эсимдан чиқармайман ва сизларга бир оз васият қилиб ўтаман:

Мани севар ўртоқларим — маним сўзларимни қулоқларингизга олингизлар! Биз икки ойдан бери Бухоро шаҳрида банди бўлиб юриб, охир 10 кундан бери бу ерда (Қарши шаҳрида) бу зolimларнинг қўлига тушиб, банди бўлдик. Жаҳид, кофирлик отини кўтардик. Синоҳлар ичида тилчилик отини кўтардик. Бу ердан қутилмоғимиз гумон бўлди.

Ўртоқларим — Сиддийқий, Айний, Фитрат, Қурби ва Ақобир махдум ва ўғлонларим Вадуд махдум, Абдулқодир Шакурний — сизларга васият қиламан! Маориф йўлида ишлайтурган муаллимларнинг бошини силангизлар! Маорифга ёрдам этингиз! Ўртадан нифоқни кўтарингиз! Туркистон болаларини илмсиз қўймаингизлар! Ҳар иш қилсангиз жамият ила қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингизлар! Биздек маориф қурбонларини йўқлангизлар! Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар. Озодликни тезлик ила юзага чиқарингизлар! Бизнинг қонимизни зolim беклардан талаб қилингизлар! Маорифни Бухоро тупроғида жорий қилингизлар! Бизнинг отимизга мактаблар очингизлар! Бизлар ул чоғда қабримизда тинч ётармиз! Маннинг ўғлонларимга салом етказингизлар! Бу ҳамроҳларимнинг авлодларидан хабардор бўлингизлар. Ушбу васиятларимни ёзиб Аҳмадга бердим».

Бу васиятномадан 3 кун ўтар-ўтмас бек Бехбудий афанди ва йўлдошларини, ҳам Аҳмадни ўлдирурга буюрган ва алар зиндоннинг ёнидаги подшоҳлик чорбоғга юборилганлар. Шунда аларнинг қатллари ўзларига билдирилган ва ўзлари учун шу боғда 4 қабр қоздирилган.

Сўнг-ра Бехбудий афанди ва йўлдошлари таҳорат олиб намоз ўқимоқчи бўлганлар. Лекин шул чоғда раҳмсиз жаллод мавинлари ила етишиб келиб, аларни намоз ўқирга қўймоғон, ва энг аввал Бехбудий ҳазратларини жойнамоз устида бошини кескан, бу ҳолни кўриб, Мардонқул, Муҳаммадқул ва Аҳмад афандилар тавҳид ва шаҳодат калималарини ўқиб, ўлимни кутиб турганлар.

Андан кейин жаллод аларни бир-бир бошини кескап. Сўнгра бекнинг хизматкорлари мазкур шаҳидларнинг нашъаларини чиқариб, ўзлари қазғон қабрларда кўмганлар ва қабрларини (билинмасин деб) ер, ила текис этганлар. Бекнинг маҳрами Содиқжон бу воқеани бошидан охиригача кўрган ва билгани учун ҳам Бехбудий афандиларга мухлис бўлгонидан шул воқеани бир дафтарчада айнан ёзиб қўйгон, ва андан ўртоқ Ҳожимурод кўчириб олиб, бу фожиани театр шаклида тартиб этиб, отини «Маориф қурбонлари» қўйгон. 3 пардадан иборат бўлгон мазкур рисола биз кўрдик. Рисола керак ибрат ва керак саҳнага қўйиш жиҳатидан хила нуқсонлидир. Агар бу рисола театр олампидан хабардор бўлгон бирор кишининг қалами ила тузатилса, биринчи театру рисоласи қаторига кириши шубҳасиздир. Ўртоқ Ҳожимуроднинг сўзига кўра, мазкур, Содиқжон 1920 йилда 21 декабрда амир томонидан Шаҳрисабз, Китоб ва Ғуздор тарафларида қўзғотилган аксилҳаракатчилик вақтида исёнчилар томонидан ўлдирилган. Шунинг ила Содиқжон ёзган воқеа ила васиятномининг асл нусхаси-да, ўшал чоғда йўқолиб кетган.

Самарқанд, Ҳожини Мўъин Шукрулло ўғли, 1922 йил 7 январь».

Мазкур васиятнома Бехбудийнинг маориф, маданият, озодлик йўлида олиб борилган курашларда нақадар жасорат кўрсатгани, ўз мақсади, эътиқодида собит қолгани ҳақида аниқ тасаввур беради. Бинобарин, Ўрта Осиёда жадидлар ҳаракати тарихини чуқур ва объектив ёритишга олимларимизни даъват этади.

Абдулҳамид Чўлпон ана шундай зукко, олижаноб устодни ёд этиб, 1920 йили «Маҳмудхўжа Бехбудий хотираси» шеърини битади. Шу ўринда мазкур шеърнинг тўлиқ матнини келтириш билан ҳазрати Бехбудий ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги фикримизни мухтасар қиламиз:

Белгисиз қабрининг қора тунларда
Амалимининг шамини ёқиб изладим,
Қизил ва пок қонинг исларини сочгач,
Кучсиз қўйини юришимни тезлатдим.

Амалимининг юлдузи ким, кўз тикди,
Қора, жирканч, ўлим кони — ерларга.
Савол бердим: «Йўқотганим қайда?» деб,
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлган эрларга.

Қўлидаги тутам-тутам гулини
Қабрининг топиб, сочмоқ учун тиришди.
Гул ўрнига заҳар тилар муҳитда
Унинг қилган бу ишлари бўш ишди.

Мен-да ожиз — у муҳитнинг олдида,
Қабрининг топиб кўз ёшимни тўкмакка

Ҳамда аччиқ ҳиддатим-ла ул ерда
Оқ каллалик, қора девни сўкмакка.

Шунинг учун юлдуз каби ярқираб
Элда қолган исминг билан тураман.
Шул исми эслаб, чизган йўлингдан
Йироқ кетмай, қимирламай юраман.

Азиз отам, қўлимдаги гулларнинг
Мотам гули эканини билмайсан.
Шодлик гули кўндан бери сўлганин,
Ер остида пок руҳинг-ла сезмайсан.
Ана сочдим қалбимдаги гулларни
Тегмак учун чақираман қўлларни...

Кейинги 2—3 йил мобайнида гарчанд А. Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва уларнинг сафдошлари ҳақида матбуотда бир қатор мақолалар эълон қилинган бўлса-да, ҳали кўпчилик ёшлар мазкур сиймоларимиз ҳақида унча тўла маълумотга эга эмасликлари маълум бўлди. Биргина мисол, 1990 йил 16 апрель куни Фитрат тўғрисида уюштирилган телекўрсатув олдидан мухбир «Фитратни биласизми?» деган савол билан ўнлаб ёш йигит-қизларга мурожаат қилди. Биронтаси билмади, фақат бир киши «ҳа, биламан, ёзувчи бўлган» қабилда жуда умумий, мужмал жавоб қилди. Бошқалари юз фоиз «йўқ», «билмайман», «эшитмаганман» дейиш билан чекланади. Ваҳоланки, Фитрат тўғрисида 1983, 1984 йилларда анча шов-шувлар бўлган. Каминанинг «Адабий мерос ва замонавийлик» (1983) китобида ижобий фикр айтилиши билан Яшиндан тортиб Абдусаматов, Абдуллаеваларгача роса тўс-тўполон кўтариб, матбуотда бир неча бор очиқ ҳужум қилинган. 1988 йилда эса, замонлар бир оз ўзгариб, мен «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида «Фитрат ва унинг «Бедил» асари ҳақида» биринчи янги мақола эълон қилдим. Шундан кейин бошқа матбуотларда қатор мақолалар чиқа бошлади. Лекин савол берилган ёшлар буларнинг бирортасини ўқимаган бўлиб чиқдилар. Шу қадар машҳур Фитрат ҳақидаги тасаввур шу бўлса, 37 йилдан кейин ҳали бирорта асари шу вақтгача босилиб чиқмаган, юбилейи, адабий кечаси ўтказилмаган, ниҳоят бир-икки матбуот («Санъат», «Гулистон» ойнамалари, «Ёш ленинчи», «Совет Ўзбекистони») рўзномалари ташаббуси билан эндигина 2—3 мақола бағишланган Ғози Юнусни ҳали жуда кам одам билиши табиий ҳол. Бунга ёшларни унча айблаб ҳам бўлмайди, чунки уларни бу мерос ва аждодларимиздан махсус жудо қилинган... Барибир мен ёшларнинг салбий жавобларидан изтироб чекдим, ич-ичимдан зил кетдим.

Юқорида таъкидлаганимиздек, 20—30-йилларда миллий ма-

даниятимиз, адабиётимиз, тарихий ёдгорликларимиз бошига солинган фожиалар халқимизнинг буюк фарзандларини ҳам қириб ташлаган, ўзларини-ю, асарларини кўмиб ташлаган бўлса, ёшлар қайси манбаъдан ўқийди? Ўз тарихидан, ота-бобоси маънавий меросидан айрилган кимса, ҳар мақомга қўр-кўрона йўрғалашга доим тайёр туради. Шахсга сизгиниш даврида қатл этилган буюк зиёлиларимиз орасида Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Элбек ва бошқалар билан бир сафда, ҳамфикр бўлиб яшаган ва жуда фаол, давлат ишлари ва ижод билан шуғулланганлардан бири Ғози Юнус ҳам бор эди. Ғози Юнус асримиз бошларидан (1905 йиллардан) то 1937 йилгача шоир, ношир, таржимон, драматург, журналист, публицист, фелъетончи, ўзбек матбуотининг йирик ташкилотчиси сифатида танилган буюк аждодларимиздан бири эди.

Ғози Юнус ҳаёт бўлганда 1989 йилда юз ёшга тўлган бўларди, афсуски, у узоқ шимолдаги (Вологодскдаги) лагерлардан бирида очликдан ҳалок бўлди...

Шуни алоҳида айтиб ўтиш лозимки, чақимчилик 1917 йилги тўнтаришдан кейин давлатимизнинг асосий суянчиги бўлиб қолди. Кишилар устидан ифтономалар ташиб туриш 20-йиллардаёқ компартия сиёсий бюроси томонидан дангал қонулаштириб қўйилди. Ғози Юнус «доносчилар дастидан 1917 йилда тухмат билан» қамалган ва қамоқда ётиб «Турма хотираси ёҳуд ҳақсизлик касофати» номли дастлабки йирик шеърини асарини ёзади. Бу асар 1918—1920 йилларда икки марта босилиб чиқади. Китобнинг иккинчи нашри қўлимизда бор, унга ёзган сўз бошисида Ғози Юнус шундай дейди: «1917 йил 23 ноябрда душманларни Хоназар донослари ҳамда уезд советининг адолатсиз хийлакорлиги орқасида тарих саҳифаларини зийнати берсин, инсоният қаҳрамонларининг бошларига тушган оғирликларини банда шукурулло ўлсун. Ташриф бўлуб ҳибсхонасига ғамхонасида бир оз умр кечирिशга тўғри келди. Ишларин ҳақиқати юзага чиққач, бир оз фурсатда халос бўлдим. Лекин миллат ҳамда инсоният учун буюк фидокорлик ила ишламакни кўкрагинда янги ва порлоқ саҳифалар очилди...» (Турма хотираси, 20 й., Т., 1-б.).

Қизиги шундаки, Ғози Юнуснинг мазкур асаридаги 1917 йилда ёзган сатрлари 20—30-йилларгина эмас, ҳатто ҳозир ҳам эскирмаганига ҳайрон қоласиз. Мана бу сатрларга эътибор қилинг:

Айтадурмен қулоқ солинг муддаони,
Туркистонни заҳарлаган бир балони.

Биздан агар кўтарилса ушбу иллат,
Тараққийда жавлон ургай бизни миллат.

Донос эрур ҳақиқатда бизга бало,
Қанча эллар донос билан бўлди адо.

Донос деган касофатдан сақланингиз!
Миллат учун ишлашайлик, қўл берингиз!

Тухмат бирла бегуноҳлар Сибирь кетди,
Нажиблардан қанчасини(нг) боши кетди.

Ақлу ватаи ватанлардан қувилдилар,
Бегуноҳлар ҳайвон каби сўйилдилар...

Мазкур сатрлар то инқилобгача Туркистонликлар бошига не кунлар солинган бўлса, 1917 йилдан кейин худди ўша аҳвол давом эттирилганлиги, бегуноҳ аждодларимиз ўз ватани, миллатининг ақли, идроки, виждони, ори бўлган буюкларимизнинг «ҳайвон каби сўйилиши», Сибирларга сургун қилиниши ҳақида каромат қилганлиги билан ҳам юракларни эзади, заҳарли тақдиримизни доим эслатиб туради, мазкур асар айни шу фазилатлари билан ҳам сира эскирмайди...

Кўриниб турибдики, Ғози Юнус инқилобнинг биринчи кунлариданоқ миллат тили, адабиёти маърифат, ахлоқ-одоби, маданияти тараққиёти бобида ғамхўрлик қилади ва ўз халқни, ватани тақдирини жаҳон халқлари тақдирини билан бир, боғлиқ ҳолда тасаввур этади, ўша давр зиёлилари илғор қатламларига мансуб барча фазилатларни ўзида мужассам этган сиймо бўлиб майдонга чиқади. У, «миллат ва инсоният учун буюк фидокорлик ила ишламакни» ўзига мақсад қилиб олган буюк эътиқодли шахс эди. Ғози Юнус ҳам Фитрат, Чўлпон, Қодирийлар сингари ўз халқни, ватани учун бутун борлигини бахшида қилган ва бизга қимматли бой маънавий мерос қолдирганлардан биридир.

Кўпчилик ёшларга, баъзан катталарга ҳам унчалик таниш бўлмаган мазкур сиймонинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида, унинг қандай онлада ва муҳитда туғилиб ўсгани, вояга етгани ўз бошига ва онла аъзоларига тушган фожиалар ҳақида катта монография ёзилса арзийди, лекин биз ҳозир қисқачароқ бир маълумот бериш билан чекланиб турамыз.

Ғози Юнус 1889 йилда Тошкентда Учинчи Охунгузар маҳалласида, бинокор уста оиласида дунёга келади. У ёшлик чоғларида дастлабки маълумотни эски мактабда олиш билан бирга отаси ёнида ҳар қимларнинг иморат қурилишларида ишлаб юради. Бўлажак ёзувчининг ота-оналари анча саводли, ўқимишли кишилар бўлиб, тўртта ўғиллари бор ва ҳаммасини ҳам ўқитишга ҳаракат қилишарди. Ғози Юнуснинг онаси — Зулфия ая уйида мактаб очиб, ўзбек хотин-қизларини ўқитади. Отаси — Юнус ака эса; рўзгор тебратиш учун кўпинча Тошкентнинг Янги шаҳар қисмида — руслар яшайдиган маҳаллаларда иморат қуради, болаларини ўқитишдан бўш вақтларида ўзи билан бирга ёрдамчи сифатида олиб юрарди. Отаси билан кўпинча рус хонадонларида ишлашиб юрган Ғози Юнус рус тилини ёшлик чоғларидаёқ — инқилобдан

анча илгари дурустгина ўрганиб олади. Рус тилида яхшигина гапира олиши ва ўзи ҳам сарғишдан келгани учун бўлса керак, маҳалладагилар, баъзан ҳазиллашиб, «ана ўрис» деб қўйишарди. Ғози Юнус бошланғич мактабда яхши ўқиб, дастлабки маълумотни олгач, отаси уни Бароқхон мадрасасига ўқишга беради. Ун йил мадраса таълимини олиб, диний илмларни, араб, форс, турк тилларини мукамал ўрганади, кейинчалик озарбайжон, татар, бошқа туркий халқлар тилларини ҳам ўрганиб олади, улардан кўплаб наср, назм асарларини таржима қилади. Шундай қилиб аста-секин ижодий ишга кенгроқ кўламда кириша боради...

Мадрасада пешқадам муллавачча бўлганини пайқаган мударрислар Ғози Юнусни шу ерда қолиб дарс беришга таклиф қилишади, аммо у нима учундир таклифни рад қилиб ёзув-чизувга берилади ва отаси билан устачиликни давом эттиради. Ана шу йилларда татар ва озарбайжон тилларида чиқиб турган рўзнома ва ойномаларда қатнашиб, кичик-кичик шеърлар ёза бошлайди. Шарқ классиклари асарларини қунт билан ўқийди, улардан илҳомланади. 1905 йилларда ёзган дастлабки шеърларидан айрим ишқий навзулардаги шарқона намуналар ҳамда отасининг вафотига бағишланган марсияси архивда сақланиб қолган. Шу йиллардан кейин Ғози Юнус ижодий ишга тобора қизғин киришиб кетади, кўплаб шеърлар ёзади, таржималар қилади, нашриёт ишларига берилиб кетади...

1909 йилда татар шўъбасига қарашли «Шарқ» ойномасининг август сонида Ғози Юнуснинг «Турмуш тўлқинлари орасинда» сарлавҳали шеъри «Машраб» тахаллуси билан татар тилида чоп этилади. Айни йилларда Ғози Юнус театр санъати билан ҳам қизиқади, уларнинг ишига фаол аралашади, ҳаваскорлик тўғрақларига раҳбарлик қилади, ўзи ҳам кўплаб ролларни ўйнайди. 1915 йилда Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв», пьесасида иштирок этиб рол ўйнагани ҳақида афишаларда «мазкур ролни Мулла Ғози Юнусмуҳаммад ўғли ўйнайди» деб ёзилган (Ғози Юнус 1905—1912 йилларда мадрасада ўқиб, уни битиргандан кейин — Мулла Ғози Юнусмуҳаммад ўғли деб аталадиган бўлган эди — А. А.) Инқилобдан кейинги дастлабки йиллардан динимиз-у, мачит — мадрасаларимизга ҳужум бошлангандан кейин у ўз исми шарифини «Ғози Юнус» дебгина қўя қолади.

1916 йилдаги мардикор олишда Ғози Юнус ҳам мардикорликка кетади. Болтиқбўйи ўлкаларида рота бошлиғи сифатида хизмат қилади, оғир шароит ва мураккаб қийинчиликлардан учинчи гуруҳ ногирони бўлиб қайтади. 1917 йил март ойида Эшонгузар маҳалласида «Очларга ёрдам қўмитаси» ташкил этишда фаол қатнашади ва шу қўмитанинг саркотибни лавозимиде ишлайди. Уша ердан тўхмат билан қамалиб, «Турма хотираси» — «Кўлгу ва ҳажвий, ҳақиқатда фожиа бир асар»ни ёзган эди. Биз юқорида мазкур асардан айрим сатрлар келтирдик, ўқувчи ундан асарнинг бош ғояси — асосан кишиларни тўғри, инсофли, виждонли, йимонли бўлишга даъват этади, миллатлар, халқлар ўр-

тасида дўстлик, биродарликни таъмин этмай туриб тараққийга эришиш мумкин эмас деган, бугунги кунларда ҳам гоёт катта аҳамият касб этиб турган масалаларни кўтариб чиқади; энг муҳими — чақимчилик, туҳмат кўпинча покиза одамлар бошига фожиалар келтиради, туҳматчи, чақимчи бу дунёда шарманда бўлади, у дунёда дўзахга тушади, деган ақидани Ғози Юнус шарият таълимоти асосида шеърят билан уқдиради.

Шуни таъкидлаш лозимки, Ғози Юнус аввало саводли бўлгани учун ва яна дунё кўргани: ҳушёрлиги туфайли бўлса керак у ўз укаси Файзибой билан яна икки савдогар дўстларини ёнига олиб, 1914—1915 йиллардаёқ Туркистонда босмахона ишларини ривожлантириш ва китоблар нашр этишни кенг кўламда йўлга қўйишга интилиб, узоқ ва мураккаб сафарга чиқади. Улар дастлаб Латвия, Литва, Эстонияда бўлишади, ундан Петербург, Финляндияга ўтишади. Мақсад босмахона учун янги ускуналар сотиб олиш ва Туркистонда бу соҳани кенгроқ ривожлантириш эди. Аммо биринчи жаҳон уруши бошланиб қолиб, ҳамма нарса қимматлашиб кетади, қийинчилик авж олади, керакли дастгоҳларни сотиб олиш имконияти ҳам бўлмаётган қолади, олингани олиниб, қайтиб келишади. Аммо Ғози Юнус ўз ниятидан қайтмайди, инқилобдан кейинги дастлабки йилларда яна бу ишга киришиб, анча-мунча иш қилишга муваффақ бўлади. Бу кунларда ҳам ишлаб турган — Эски Жўвадаги биринчи босмахонага янги дастгоҳлар ўрнатиш, уни кенгайтириш ишларида фаол қатнашган Ғози Юнус у ерда ҳарф теришдан бошлаб, директорлик лавозимигача кўтарилади, узоқ муддат унга раҳбарлик қилади.

Бутун онгли ҳаётида халқ ва жамият маданиятини кўтариш учун интиланган Ғози Юнус аввало матбуотни ривожлантириш, босмахоналарни кўпайтириш, уларни замонавий ускуналар билан таъминлаш, шу йўл билан китоб ва газета-журналлар нашр этишни кенгайтириш лозим деб билади ва бутун фаолиятини маъна шу шарафли ишга бағишлайди. Айни даврда машҳур театр ва кино санъати намоёндалари — Уйғур, Етим Бобожон, Наби Ғаниев, Абдор Ҳидоятловлар билан ҳамкорликда Тошкентда театр ташкил қилган Карл Маркс номлидаги театр труппаси ишларида фаол қатнашади. Бир қанча пьесалар ёзади, ўз асарларида ва бошқаларда ҳам кўплаб ролларни ижро этади. Наби Ғаниев режиссёрлик қилган «Йигит» кинофильмида бой ролини Ғози Юнус ижро этганини эслатиб ўтсак, бир маданий шахс фаолияти нақадар кўпқиррали эканини тушуниш мумкин. Кинода, театрларда роллар ўйнаш Ғози Юнуснинг иккинчи ёки учинчи даражали вазифаларидан эди. У асосан матбуот, журналистика, босмахона, драматургия соҳасида фаолият кўрсатади, кўпинча рўзнома ва ойномаларга раҳбарлик қилади, бир нечаларини ўзи шахсан ташкил қилган.

Ғози Юнус ҳам бошқа кўпгина ўзбек зиёлилари сингари октябр инқилобига дастлаб катта умидлар боғлади. Унинг дабдабали шиорлари-ю, қуруқ ваъдаларига ишонди. 1918 йилда цар-

тияга кирди. Инқилобдан кейинги ҳаёт қурилишининг деярли барча соҳаларида астойдил ишлади. 1918—1919 йилларданоқ шўро матбуотида фаолият кўрсата бошлади. 1919 йилдан 1921 йилгача РОСТА да муҳаррир бўлиб ишлайди. Шу кезларда анча ҳажвий асарлар яратади. 1920 йил 19 декабрдан бошлаб «Иштирокиюн» рўзномасининг номи ўзгартирилиб — «Қизил байроқ» номи билан чиқади. Ўзкомпартия Марказий Қўмитаси қарори билан бу рўзноманинг 85-сонидан бошлаб унга Ғози Юнус бош муҳаррир қилиб тайинланади.

1922 йил март ойида МКнинг буйруғи билан Ғози Юнус Самарқандда коммунистлар рўздаги рўзнома ташкил этиш учун юборилади ва унда вилоят рўзномаси ташкил этилади. 1922 йил 27 октябрда Самарқанд вилоятининг янги рўзномаси — «Зарафшон» нинг биринчи сони Ғози Юнус муҳаррирлигида чиқади. Мазкур рўзнома ишлари бир қадар йўлга қўйилиб, 14-сонигача чиқарилгандан кейин Ғози Юнус Тошкентга қайтади.

Гарчи Ғози Юнус босмахона ишларига инқилобдан олдин аралашган бўлса-да, 1923 йиллардан бошлаб у ерда мудир бўлиб ишлайди. Худди шу йили Тошкентда «Муштум» ойномаси ташкил этилади, унинг биринчи муҳаррири ҳам Ғози Юнус бўлади. Ойномани ташкил этишда олдинги саҳифаларда айтилган Абдулла Қодирий билан Комил Алиевлар ҳам қатнаши, унинг саҳифаларида ҳаммаларининг ҳажвий асарлари, фельетонлари, публицистик мақолалари муттасил босилиб туради. Зотан, Ғози Юнус ва унинг сафдошлари инқилобдан кейинги «янги» ҳаёт қурилишида фаол иштирок этиш билан «шўро ҳукумати ва халқнинг келажаги порлоқ бўлади» деган сохта шиорга ишонар, заррача шубҳа қилмас эдилар. Шунинг учун ҳам улар ихлос билан «социалистик» деб аталган ижтимоий тузумни ҳимоя қилар эдилар. Босмахона, нашриёт, рўзнома, ойнома, адабий-маданий соҳада ҳалол меҳнатларини тақдирлаб Ғози Юнусга 1921 йилда ўз ибораси билан айтганда «Секанинг тасдиғи билан «Меҳнат ва матбуот қаҳрамони» унвони берилади. Унинг ана шу йиллардаги фаолияти ҳақида Саидий исмли бир шахс «Туркистон» рўзномасида бундай деб ёзган: («Олтин йил ичида ўзбек шеърини адабиёти» сарлавҳали мақолада) «Ўзбек ҳажвий адабиётини тараққий эттиришда «Муштум» журнали билан бирга Ғози Юнусни ҳам саноғимиз тарихий вазиғамиздир. Бу адиб бир ёқдан ўзининг ёзган ва тарғима қилган ва нашр эттирган томошаликлари (пьесалари) билан ўзбек саҳна адабиётининг тараққийси учун тирришқоқ бўлса, ўзбек ҳажвий адабиётининг кенгайиши, ўсиши учун яна ортиқроқ куч сарф этиб келдилар. Шунинг ташаббуси ва ғайрати билан «Муштум»нинг чиқиши ва ҳамон тараққий эта бориши шунга шохиддир».

Ғози Юнус қайси рўзнома ёки ойномага раҳбарлик қилган бўлса, ўшанда «янги, инқилобий йўл»ни изчиллик билан ўтказишга бор куч-ғайратини сарф қилар, инқилоб йўлига садоқат кўрсатар, ўзимиз тасаввур этган «коммунистик келажакка» аз

таги дил ишонарди. Шу боис компартияга 1918 йилдаёқ кирган, шўро ҳукуматига заррача шубҳа-ю, хизмат қилмайди, ишончсизлик деган нарсани хаёлига ҳам келтирмай ишлади, 1921 йилда хизматлари юқоридаги унвон билан тақдирланган Ғози Юнус 1930 йилларга келиб бутун оила аъзолари билан қўшиб вайрон қилинди. Бу ҳақда кейинроқ тўхтаймиз...

Ўзбек зиёлиларига асли ҳужум 1917 йилларнинг ўзидаёқ бошланиб, 20-йилларнинг ўрталаридан кучайиб бораверди. Дастлаб «ВКП(б) МКнинг Ўрта Осиё бюроси» номи билан ташкил этилган жазо отряди нимадан иш бошлагани тарихдан маълум. Мазкур ташкилот марказининг барча мустамлакачилик сиёсатини амалга ошириб туради. Унинг раҳбар ходимлари аввало маҳаллий халқнинг йўлбошчиларига, илғор зиёлиларига таҳдид солишдан фаолият бошлади.

20-йилларнинг ўрталари ва иккинчи ярмида жумҳуриятимизда Файзулла Хўжаев ва Акмал Икромовлар катта куч эдилар. Файзулла Хўжаев тарихда жадиличлик ҳаракатининг раҳбарларидан, унинг 1910 йиллардаёқ Ёш бухороликлар номи билан машҳур бўлган уюшма ташкилотчиларидан бири эканлиги маълум. Мазкур ҳаракат фаолияти, тарихи, режалари, дастури ҳақида мақола-лари, китоблари эълон қилинган. Шу ондаёқ (1926 йилда) Г. Туркестанский деган шахс Файзулла Хўжаевни жадиличликни идеаллаштиришда айблаб «иш» ёзади. Бу эса, Москванинг Ўрта Осиё бюроси ходимларига Файзулла Хўжаевга ошқора ҳужум қилиш дастури бўлиб қолади. Зотан Файзулла Хўжаев ғоят билимдон, обрўли, ишчан, фаол ташкилотчи, илмий, назарий тасаввур доираси кенг бир шахс сифатида, жадилизм ҳаракатининг Ўрта Осиё тарихидаги роли ҳақида ҳам энг тўғри тадқиқотни яратади. Мазкур оқим халқимиз тарихида катта ижобий аҳамият касб этганига унинг ўзи гувоҳ ва худди шундай тўғри талқин этади. Бунга дарҳол зарба бериш мустамлакачиларнинг биринчи даражали ишлари бўлиб қолади. Чунки маҳаллий халқлар тарихи фақат қора доғлардан иборат қилиб кўрсатилиши, унда бирорта ижобий нуқта топилмаслиги зарур эди. Шундай қилишди ҳам. Хуллас Файзулла Хўжаевнинг бу соҳадаги биринчи иши чиқинчи биланоқ юқоридаги машҳур ташкилот (ВКП(б) МКнинг Ўрта Осиё бюроси) ҳужум бошлади, шундай муносабат то 37-йилгача кун сайин кучайтириб борилаверди, ниҳоят Файзулла Хўжаевни қамаш, қатл этиш билан яқунланди. Зотан, улар тутган йўл айни энг яхши зиёлиларимизнинг гулларини бир текис қириб ташлаш учун атайин ўйлаб топилган усул эди.

Ўтмишни идеаллаштириш деган машҳур иборани ҳар бир иш ва шахсга қарши (агар уни таъқиқлаш лозим бўлса) тадбиқ этиш мумкин эди. Яна шуниси ҳам борки, инқилоб арафалари ва ундан ҳам олдинроқ адабиётга кирган зиёлиларимизнинг биронтаси ҳам жадиличлик оқими дунё қарашларида четда турмаган ва четда туриши ҳам мумкин эмас эди. Чунки бу оқим софдил зиёлиларнинг бор орзу-ҳавасларини ифода қиларди. Бу энди ўзи

бир алоҳида мавзу, уни ҳозир шу ерда тўхтатиб асосий мавзу-нимизни давом эттирамиз.

Юқорида Файзулла Хўжаев фаолиятига оид гапларни айтишдан мақсад шуки, 20-йилларнинг ўрталарида зиёлиларимизга оммавий равишда бошланган ҳужум уларнинг гоаят эътиборли вакилларидан бошланганини кўрсатишдир. Дастлаб энг таъсирили шахсни бадном қилиш — бошқаларни титратиб қўйишга олиб бориши лозим эди. 1926—1927 йилларга келиб, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ғози Юнус, Боту ва уларнинг сафдошларига қарши очиқ ҳужум қизитиб юборилди. 1926 йилда Абдулла Қодирий биринчи марта қамоққа олинди. Ҳужум тобора авжга чиқди, қизигандан-қизиди. Иродаси бўш, ҳар қандай ховинлик қилиб бўлса ҳам жонини сақлаб қолишга мойил кишилар ўз ичимиздан роса топилди, улар миллий зиёлиларимизнинг гулларини айблаб турдилар...

1927—1928 йилларга келиб Ғози Юнус, Абдулла Қодирийларга яна қаттиқ ҳужум бошланиб, ҳар иккаласи ишдан бўшатилди, то 1932 йилгача уларга ҳеч қандай иш берилмади. Ўйлаб кўринг, оила, бола-чақани боқишга бирор манбаъ йўқ, бори ҳам «хусусий мулкчиликка қарши кураш» шпори остида тортиб олинган. Одамлар қандай яшашлари керак экан? Бу саволга ҳеч ким жавоб бермасди. Ғози Юнус ҳам, А. Қодирий ҳам кейин ишга олинганликлари билан кўп ўтмай яна ҳаммаси териб-териб қамоққа олинади.

Ғози Юнус ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида ҳали катта китоблар ёзилиши керак, чунки бу ўзи катта бир тарих, унинг ҳаёти — ўзбек адабиёти журналистикаси ва матбааси, тарихнинг бир катта бўлагидир. 1917 йилда «Нажот» ойнамасида Ғози Юнус бир мақола эълон қилади, унга «Мардикор» таҳаллусини қўяди. Мантиқини бир тасаввур этинг, у мардикорликка шахсан боргани маълум. Ғози Юнус ҳаётида мардикорлик тарихи ҳам алоҳида мавзудир, ҳали бу ҳақда ҳеч нарса ёзилган эмас. Ғози Юнус ишлатган таҳаллуслар ҳақида баъзи маълумотлар шундай: 1917 йил 5 ноябрдан чиқа бошлаган «Фаргона нидоси» да «Муҳаммад ўғли», «Улуғ Туркистон» рўзномасида «Мулла Ғози Юнус Муҳаммад ўғли» таҳаллусларини қўяди. «Ишчилар дунёси» (1918 йил январдан Тошкентда чиқади) рўзномасига Мулла Ғози Юнусмуҳаммад ўғли таҳаллуси билан раҳбарик қилади. 1920 йилда «Қизил байроқ» рўзномасига муҳаррир этиб тайинланади. «Муштум» шу рўзнома ҳузурида ташкил қилинган. «Инқилоб», «Таёқ», «Машраб», «Меҳнаткашлар говуши», «Билим ўчоғи», «Тонг», «Муштум», «Зарафшон», «Фаргона нидоси», «Улуғ Туркистон» каби қатор рўзнома ва ойнамаларда ҳар хил таҳаллуслар билан ёзиб туради, булардан кўлига шахсан раҳбарлик қилади, айримларини ҳатто ўзи ташкил этади. Ғози Юнус шахсан ҳажвийчиликда катта қобилиятга эга, ҳаётда ҳам уни таниганлар — ширин суҳанлиги, ҳозиржавоблиги, бир гашириб, ўн кулдириши

ҳақида кўйлаб хотираларини сўзлаб юришади. Ҳажвий асар ва фелъетонларга қўйган таҳаллусларидан баъзиларига эътибор берсан, мақолалари руҳи сезилиб туради. «Машраб», «Мулла Мушфиқий», «Чўқмол», «Жименг», «Миқ», «Кўз-қулоқ», «Ҳайрон», «Қаламшир», «Бароқхон талабаси», «Мардикор» ва ҳ.к.

Ғозӣ Юнус 1917—1937 йиллар орасида бир қатор шеър, ҳикоя, ҳажвий асарлар, фелъетонлар, долзарб мавзулардаги публицистик мақолалар билан бирга театр ва кино санъати соҳасида, драматургия жанрида узлуксиз ижодий иш олиб борди. Унларча катта-кичик пьесалар яратди. У кўпинча тарихий мавзуларда ёзишни ёқтирар эди. Инқилобдан кейинги дастлабки йилларда муҳим ҳаётий муаммоларни ҳал этиш учун воқеликнинг туб илдизларидан, тарихий тараққиёт қонунларидан келиб чиқиш лозимлигини чуқур тушунар эди, буни ўзи жуда яхши изоҳлаб берган. Ёзувчи эътиборини кўпинча ўтмишдаги халқларнинг жабр-зулмга қарши озодлик учун олиб борган курашлари тарихи ва уни ақс эттирган санъат асарлари жалб этади. Шу соҳада анча асар яратади. Унинг 20-йилларда инқилобий мавзуларда саҳна асарлари ёзиш учун эълон қилинган конкурсда қатнашишни сўраб, «Жюриий комиссиясига» ёзган бир аризасини келтириш ўринли бўлади. «Мен ҳам бўлажак мусобақага бир асар билан иштирок этмакчиман. Ёзажак асарим учун танлағон мавзунинқилобий бўлиши билан Шарқ дostonларидан энг машҳури бизнинг ўз мoдимиз қаторида сонолғон Фирдавсийнинг «Шoҳнома» асарида бир муҳим қисминини ташкил қилғон «Заҳҳок ва Қова» воқeасидир. Воқeа қаблат тарихдир (милоддан илғари). Бу дoston хурeфотдан кўра асотирдир (ҳақиқий тарихдир). Табиий бундай ҳаёлий ва асотир пьесалар ҳатто тарихлар учун ҳам маъҳаз (манбаъ) бўла оладир. Бу асарда инсонларнинг ваҳшийлик, яримваҳшийликдан ўтиб, феодализм даврига ўтиш вақти синфий туйғулари ва табақаланиш бошланишидаёқ синфий чоришмаларнинг (курашларнинг) бошланишинини кўрсатади. Бу асар муосир (замонавий) эмас, тарихийдир. Асарнинг мазияти (гўзаллиги) синфий табақаланишларнинг ибтидоий ҳолатидан бир мунча лавҳаларни ўша замоннинг савиясига мувофиқ кўрсатишидадир. 1918 йилда шу мазмундан олиб, «Заҳҳок Морон» номида бир трагедия ёзгон эдик. (Бу асар 20-йилларда босилғондир) Тошкентда Қолизий биносида ва собиқ Туркистон жумҳуриятининг бошқа шаҳарларида қайта-қайта қўйилғон эди» Ғ. Юнус. Мазкур ариза охирида муаллиф асарлари рўйхатини келтиради, мана шу рўйхат: «Илмоқ Чўкич», «Луқмон ҳаким», «Тошилғон нарса», «Исломият уйи», «Йўлбосар Алим», «Эски мадраса», «Абомуслим», «Маллатпарастлар», «Муҳаммадхон тўра», «Инқилоб шарораси».

Биз юқорида келтирилган ариза мазмунини тарихий бир ҳужжат сифатида адабиётимизнинг шўро даври, 20-йиллардаги аҳвол-руҳияси тўғрисида жуда қимматли маълумот беради. Сиртдан оддий бир аризага ўхшаб кўринган бу муҳим ҳужжат 20-йил-

ларда бутун мамлакатда, шу жумладан ўзбек адабиётида ўрнатилган буйруқбозлик ва зўравонликлар тарихидан жонли намунадир. Адабиётда синфий курашни акс эттириш кун тартибининг энг биринчи вазифаси қилиб қўйилган, бу мавзудаги асарларга алоҳида эътибор берилган, кўплаб худди шу руҳда асарлар ёзишга даъват этилган. Ҳар бир тарихий воқеалик ва маънавлардан ҳам инсонларнинг ўзаро қирғинларини намуна қилиб кўрсатишга ҳаракат қилинган. Бу эса, шўро ҳукуматининг одамларни бир-бирига гиж-гижлатиб қўйиб, ўз қўли билан ўзларини қириш сийсатини амалга оширишдаги қулай уйдирмаси эди. «Синфий кураш»ни ким кўпроқ, кучлироқ ифода этса, ўшанинг қиммати баланд бўлиб қолаверади, қирилиш, ҳалокатга юз тутишнинг бошланиши шу бўлиб қолади...

Лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор. Мазкур аризанинг яна бир қиммати: пролеткультчилик ҳаракат авж олиб, ҳар қандай маданий меросни, бутун тарихий ўтмишни ёппасига инкор этилаётган бир шароитда тарихий меросдан замонавий муаммоларни ҳал этиш учун фойдаланишга интилишнинг ўзи Ғози Юнуснинг ўша даврдаги катта жаосратини ҳам кўрсатар эди (Зотан унинг энг яхши сафдошлари, Фитрат, Қодирийлар ҳам худди шу йўлдан борган эдилар).

Тарихий мавзулар устида ижодий ишни муттасил давом эттириб, Ғози Юнус юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, озарбайжон, татар, турк, араб, форс тилларидаги бадиий асарлардан эркин таржима қилиш, баъзан сюжетни олиб, уни ўзбеклар ҳаётига мослаштириш усули билан қайта ишлаб, бир қатор саҳна асарлари яратади. У нима сабабдан шу усулни қўллагани ҳақида шундай изоҳ беради: «...Октябрь байрами, Париж коммунаси, Биринчи Май, Лена воқеаси, Ленин қуни каби инқилобий тарихга оид саҳна асарларининг майдонга келмагани орқасида бу кун клубларимизнинг идора ҳайъатлари шошилмоқда ва театру кружокларимиз ҳар доим йўқ пьесанинг гадоси бўлиб қидирмоқдалар. Шунини кўзда тутиб, эҳтиёжни оз бўлса-да ўташ мақсади билан инқилобий саҳна асарларини тўплаб, татбиқ ёки янги нарсалар ёзиб, ўзбек ишчи-деҳқон оммаси тушунадиган даражада қилиб майдонга ташламоқчи бўлдим. Йўқсул саҳнаимизнинг гуллаши учун биринчи голя саҳна адабиёти эканини шояд ҳеч ким инкор этмас...» («Маориф йўлида» пьесасига муаллиф ёзган сўз бошидан», Т., 1927 й.).

Сўз боши мамзунига эътибор қилсангиз, муаллиф ҳар бир асари устида ишлашдан кўзлаган мақсадини аниқ баён қилади. Октябрь инқилобидан кейинги дастлабки йилларданоқ адабиёт олдига фақат инқилобни маъқуллаш вазифаси кўндаланг қўйилган, ёзувчи шу чизиқдан бир қарич нари-бери чиқмаслиги керак. Кўн қатори Ғози Юнус ҳар бир ижодий ишида ўша давр ҳукумати талабларига жавоб беришни ўйлайди, «ишчи-деҳқон оммаси» шу билан ёруғликка чиқади, деб ҳисоблайди. Ваҳоланки, бу йўл ишчи-деҳқоннигина эмас, барча табақани вайрон қиладиган йўл

эканлигини у етти ухлаб тушида ҳам кўрмасди. Шундай қилиб, ўша давр талаблари партия кўрсатмаларига қараб иш юритишга ҳаракат қилади. 20-йилларда расм бўлган «эскиликка қарши кураш, сарқитлар, иллатлар» деб аталган барча тарихий анъаналаримизни салбий баҳолаш, «фош этиш», рад қилиш кўпгина ўзбек ёзувчилари асарларининг асосий йўналиши бўлиб қолган, буни партия ва ҳукумат талаб қиларди. Бу ҳақда биз А. Қодирий ва бошқалар асарлари устида тўхтаганимизда бир мунча тўлароқ фикр айтганимиз, шунинг учун ҳозир бу гапни кенгайтирмай, фақат Ғози Юнус асарлари ҳақидаги мулоҳазамизнигина давом эттирамиз. Хуллас, Ғози Юнуснинг саҳна асарларида ҳам сарқитларни танқид қилиш биринчи ўринга чиқади. 20-йиллар адабиётида шу йўл билан халқ оmmasининг янги ҳаётга, «социалистик» турмуш тарзига нисбатан муҳаббатини уйғотиш кўзда тутилар, шўро даври ҳаёти қадрини ошириш, унга ҳурмат руҳида тарбиялаш асосий мақсад қилиб қўйилган эди.

Ғози Юнус 20-йиллар давомида ўнлаб саҳна асарлари яратди ва ҳаммасида биз таъкидлаб ўтган гоёлар ифодаланади ва кўпинча тарихий мавзудаги воқеаларни қамраб олиш билан тарих ва замон ўртасидаги боғланишни бадий равишда очишга интилиш муҳим аҳамият касб этарди.

«Лена жаллодларининг суди», «Саводсизлик балоси», «Сўзлайтурган кўғирчоқ», «Илмоқ», «Чўкич». «Фарзанд дуоси», «У ерда унақа — бу ерда бунақа», «Ислоният уйи», «Хоннинг севгиси», «Йўлбосар Алим» каби қатор асарлари қўлёзма тарзида саҳнага қўйилади, кўплари нашр қилиб тарқатилган ва жумҳуриятимизнинг жуда кўп вилоятлари ва шаҳар театрларида, ҳаваскорлар труппалари томонидан қўйилган. Саҳна асарларида кўпинча ҳалол турмуш тарзига зид, нопок, мунофиқ шахслар, дин арбоблари ўртасидаги алдам-қалдамчилар, ўзига тўқ оила фарзандлари орасидаги беўхшов тантиқликлар сингари (бола тарбиясига оид), муҳим масалалар, янги ҳаёт ривожига тўсиқ деб қаралган ўша вақтдаги «иллатлар» фош этилади. Қизиғи шундаки, ҳамма салбий воқеалар ва зарарли одамлар, уларнинг қилмишлари — ҳаммаси фақат инқилобдан олдинги ҳаётнинг қолдиғи деган ўта сохта гоё уқдирилади. Шу жумладан бола тарбиясига оид «Йўлбосар Алим», «Сўзлайтурган кўғирчоқ» кабиларда ҳам ўғирлик, безорилик, тантиқлик сингари иллатлар шундай баҳоланади. Бу сохта қараш ўша йиллардан то бизнинг 90-йилларимизгача зўрлаб уқдириб келинганини бир ўйлаб кўрсак, ўғирлик, йўлбосарликнинг ҳозирги авжини унга қиёсласак, қайси даврда иллатлар кўплиги аён кўринади қўяди... Шундан кейин Ғози Юнус қай аҳволда, қандай зиддиятлар орасида яшагани, ишлагани, ижод қилганини тасаввур этиш мумкин. Бу бир томондан бўлса, масаланинг иккинчи, янада муҳимроқ томони ҳам бор — Ғози Юнус тенгдошлари орасида матбуотда узлуксиз раҳбарлик лавозимларида ишлаган, бу нарса унга замон талаблари билан ҳисоблашини бошқалардан кўра анча кўпроқ ҳис қилиш мажбурияти-

ни ҳам юкларди. Матбуот партия қўлида, ундан бир нафас узоқлаша олмайди, бас, шундай бўлгач, партия талабларига жавоб бериш, ҳар бир матбуот раҳбари учун эмас, барча матбуот ходимлари учун ҳам темир қонун эди. Шундан кейин Ғози Юнус ҳаётда ҳам, ижодда ҳам замон талабига бошқалардан кўра кўпроқ риоя қиларди. Аммо бу ҳаракатлар унинг ҳаётини ҳам ижодини ҳам, оиласини ҳам, хароб қилинаётганда сариқ чақалик аҳамият касб этгани йўқ. Чунки коммунистик тузум — инсон ҳаётини пашшача кўрган эмас...

Биз юқорида ёзувчининг тарихий мавзуларга қай йўсида ёндошгани ҳақида қисман изоҳ бердик. Шу жиҳатдан «Лена жаллодларининг суди» асари алоҳида аҳамиятга эга. Муаллиф мазкур асарида Лена олтин конларида азоб чекиб, оч-яланғоч олтин қазувчилар ва уларнинг хўжайинлари ўртасидаги муносабатлар ҳақида ҳикоя қилади. Ишчилар оғир иш ва иш шароитига, ундан фойдаланаётган хўжайинларига қарши уюшқоқлик билан қўзғолон кўтардилар.

Асар воқеанинг энг қизғин жойидан — ишчилар бошига кулфатлар солган зolimлар устидан чиқарилган ҳукмномани ўқишдан бошланади. Айбномада айтилишича, Лена олтин кони ишчилари куюқ ўрмонларда 40 даражадан ортиқ совуқда оч, кийимлари юнун ҳолда 12 соатлаб ишлатилади. Ишчилар бола-чақалари билан қирилиб кетаётган бир пайтда хўжайинлар маст-аласт кайф-у, сафо қилади. Яна арзимаган баҳона билан ишчиларни ишдан ҳайдайдн, ҳақорат қилади, камситади, уради-сўкади ва ҳоказо... 1905 йилдан кейин ишчиларнинг кўзи яна каттароқ очилган. Тез-тез иш ташлаб туришади. Энди улар ишчи шароитини яхшилаш, 8 соатлик иш вақти белгилаш, иш ҳақини ошириш каби талабларни қўйиб иш ташлайдилар. Арз қилиш учун келган ишчиларни хўжайинлар тўсатдан ўққа тутадилар. Қурол-яроғсиз ишчилардан 270 киши ўлдирилади, 250 киши оғир ярадор қилинади. Кечқурун ишчилар баракларида мотам, ҳалок бўлган ишчиларнинг бола-чақалари дод-фарёд қилиб ётибди, хўжайинларнинг уйларида маишат, кайф-сафо, мусиқа, шодлик қўшиқлари янграйди. Бунинг устига яраланган ишчиларни йиғиб олиб, уларни ҳам ўликларга қўшиб кўмиб юборадилар. Хўжайинлар «агар яна бирор гап чиққудай бўлса, ҳар беш кишидан бирини отиб ташлаймиз», деб дўқ урадилар...

Асарнинг мазмунидан унинг ғоя ва мақсадлари аниқ кўриниб туради ва ортиқча шарҳлашнинг ҳожати йўқ. Муаллиф замоннинг синфий кураш ҳақидаги ақидаларини сахнада жонлантиришга, унинг тарихий заминларини очиб беришга интилади. Ўтмишга нафрат уйғотиш билан ҳозирнинг қадрини улуғлашни мақсад қилиб слади. Мазкур ғоя айбнома якунида шундай таъкидланади: «...Лена фожияси биринчи пиллапоя эдики, йўқсуллар унга қадам босдилар, токи бу пиллапояча билан бориб, энг юқори пиллапоячага — октябрь оёқ босган ва оёқ босиб ҳам унинг мудоффа қилувчиларини ер билан яксон қилсин!» Ҳораловчи

ҳукмномани ўқир экан, айбдорларга энг олий жазо берилишини талаб қилади.

Асарда оқловчи-адвокатлар ҳам бор. Улар ўз сўзларида айбланувчиларни чор ҳукумати мажбур қилган, уларда айб йўқ, айб ҳукуматда, деган фикрни асослашга уринадилар. «...Чор ҳукумати уларни ишчи-деҳқонларга қарши руҳда ёшлиқдан тарбия қилган, шунинг учун ҳам оқлаш мумкин» деб айбдорларни ҳимоя қилишади...

Саҳнада чор ҳукуматининг ишчилар бошига кулфатлар солган вакиллари Тришченков (жандарма юзбошиси), Преображенский, Белузаров (қон мудирини) ва бошқалар, ишчилардан Баташов ва Панистов образлари, бир қатор суд ходимлари образлари фаолияти жонланиб, томошабин эътиборини тортади; айниқса улар ўртасидаги зиддиятлар, курашлар, ижобий-салбий қаҳрамонларнинг ўзига хос хатти-ҳаракатлари маълум шов-шувлари билан муайян бир мақсадга қаратилган томоша жонланади.

Ғози Юнус «Хонинг севгиси» пьесасини А. Ҳақбердиевдан эркин таржима қилиш асосида яратади. Бунда хотин-қизларга нисбатан ёмон муносабат қораланади. Хонинг бир камбағал йигит хотинига ишқи тушиб, уни тортиб олиш йўлидаги хийла-найранглари очиб ташланади. Мазкур асарни ўқир эканмиз. Қомил Яшин яратган «Бой ила хизматчи» бутун мазмуни-ю, шакли бирданига кўз олдимишга келди қўйди.

Бу тўғрида камина «Гулистон» ойнамасининг 1989 йил 12-сонда мақсала эълон қилганмиз, шунинг учун унга ҳозир тўхтаб ўтиришга ҳожат йўқ деб ҳисоблаймиз. («Гулистон», 1989 й. 12-сондаги «Фитрат ва унинг «Арслон» драмаси» сарлавҳали мақолага қаралсин... Яна ундан олдинроқ — «Адабий мерос ва замонавийлик», 42—43, 44-бетлар. Т., 1983 й. китобимизда ҳам бу мавзуга аниқ далиллар билан ёндошганмиз, унга бир назар ташлаб қўйилса бас — А. А.).

Ғози Юнус «У ерда унақа — бу ерда бунақа», «Фарзанд дуо-си», «Исломият уяси» сингари саҳна асарларида 20-йилларда авжга мишган — диний арбобларнинг иллатларини фош этишга эътиборини тортади. Мазкур асарларнинг сюжетлари ҳам туркий халқлар ёзувчиларининг асарларидан олиниб, қайта ишланган, ўзбек томошабинлари дидига мосланган ҳолда саҳналаштирилган. Албатта мазкур мавзу ўша давр учун кун тартибига қўйилган долзарб масалалардан ҳисобланганини унутмаслик керак. Бироқ, шунинг ҳам борки, ҳар бир табақа ўртасида мавжуд ҳам ижобий, ҳам салбий кишилар диндорлар, руҳонийлар орасида ҳам бор эди. Аммо 20-йилларда уларнинг биронтасини ижобий тарзда кўрсатиш бутунлай таъқиқланган эдики, бу бизнинг тарихимизда энг кўп фожиаларни келтириб чиқарганлиги энди жаҳонга маълум. Шунга кўра Ғози Юнус 20-йилларда бошқача йўл тутолмас эди. Буни тўғри тушунишимиз лозим.

Ғози Юнуснинг Мирзараҳим Муҳаммадзоданинг «Исломият

уйи» асарининг мазмунидан фойдаланиб ёзган саҳна асарида ҳам чет элларда — жумладан, Эронда етилиб келаётган инқилобий ҳаракатларни кўрсатиш мақсад қилиб олинади. Бу асар ҳақида гапиришдан олдин бир нуқтани айтиб ўтайлик: 20-йилларда бизда авж олган иғволардан бири жаҳон пролетарлари инқилобининг етилиб келаётгани ҳақидаги вас-васалар эди. Гўё мана-мана, биздан намуна олиб, барча мамлакатларнинг ишчи-деҳқонлари ўз ҳукуматларига қарши кураш бошламоқдалар, деган бир ривоят зўр бериб матбуотларимизда тарқатилмоқда эди. Бунга кўплар ишонарди ҳам. Шунга ишониб, биздаги идора усулини ибратли деб ўзларида барпо этган Россиядан бошлаб, бутун Шарқий Оврўпогача қатор мамлакатлар не аҳволга тушгани кўз ўнгимизда... Аммо 20-йилларда ҳали бундай тасаввур йўқ эди, пролетариатнинг жаҳон инқилобига кўплар ишонарди. Ишончларнинг пучлиги аллақачон исбот бўлганидан қатъи назар, Ғози Юнуснинг «Исломият уйи» асари давр талабларига жавобан яратилганлигини таъкидлаймиз. У асарда нималар кўзда тутилган-у, ҳаётда у қандай оқибатларга олиб келгани — масаланинг бошқа томонидир. Асар 1922 йилда Туркистон Давлат нашриёти томонидан чоп этилган. Бунда муаллиф асосан якка ҳокимлик — шоҳлик тузуми иллатларини фош этади. Эрон меҳнатлашлари Насриддин шоҳ ва унинг бек-амалдорлари зулмига қарши исён билан чиқишлари, бу озодлик ҳаракатларида хотин-қизлар, ёшлар иштироки қаҳрамонликларини саҳнада кўрсатиш пьесанинг бош ғоясидир.

Асарнинг бош ижобий қаҳрамони Гулсанам — камбағал, қашшоқ ошладан. Бир қиз, бир ўғли билан эрдан қолган. Ип йигириб сотиб, ғарибликда болаларини аранг катта қилади. У ўз тақдирдан жуда норози. Кеча-кундуз тинмай ишлагани билан бири икки бўлмайди. Бунинг устига шоҳ ва унинг бекари талон-торож қилиши, порахўрлигидан, халққа қилаётган жабр-зулмидан ғоят тўйиб кетади. Эрондаги бу оғир аҳволга чидолмасдан камбағал батрақлар эл-юртларини ташлаб, чет элларга қочиб кетаётганлари Гулсанамни яна баттар эзади. Бунинг устига дин пешволари исломдан лоф уриб, содда халқни сўриб этади. Гулсанам шу аҳволлар туфайли бутун мамлакат вайрон бўлаётганидан ташвишга ботади. Ўз ватани тақдири тўғрисида қаттиқ ғам чекади. Гулсанам, ниҳоят фикрини ифодалаб, изтиробларини изҳор этади: «...Вой ўлай, вой уйимга ўт тушди, хонавайрон бўлдим. Сендек зolim ҳукумат тахтдан тобутга тушсин. Мазлумларнинг юрагидан чиққан оҳларнинг шарораси қўрғошин ўқ бўлиб, қора юрагингни ари инидек тешук-тешук қилсин. Раъиятпарвар бўлмай, бўз тупроқ бўл! Эллик йилдан бери умрингни фисқ-фасод билан ўтказиб, Эроннинг истиқболини йўқотдинг! Санинг ҳукумат (ҳукм) сурган даврингда ҳаммаёқ ларзага келди. Оҳ, бундай тирикчиликдан ўлиш минг марта ортиқдир!..»

Кўриниб турибдики, камбағалларни курашга чақириб — асарнинг бош ғояси. Ҳаётий воқеалар, Гулсанам онгида етилиб

псён кўтарғиш, даражасига чикиб қолгани бу руҳий ўзгаришлар — зулмга қарши ғазаб-нафрат туйғуларининг авжга миниши унинг болалари онгига ҳам таъсир қилади. Шу вақтда бутун Эрон меҳнаткашлари онгида ҳам миллий-озодлик ҳаракатлари тушунчаси ривожланиб келаётгани, атрофда шоҳ, бек ва айрим шайхларнинг қилмишларига қарши қўзғолонлар бошланиб келаётгани уқдирилади. Саҳнада бу ғояни бўрттириб кўрсатилади. Гулсанамнинг ўғил-қизлари дарҳол исёнчиларга қўшилади. Уғли шу курашларда қаҳрамонларча ҳалок бўлади. Қизи Зебо эса, эр-какча кийиниб, зулмга қарши адолат, озодлик учун курашларда катта жасоратлар кўрсатади. Тескаричилардан бири — катта шайх-ни Зебо ўз қўли билан отиб ўлдиради. Пьесада исёнчилар ҳаракати энди бутун мамлакат бўйлаб ёйилиб кетаётганлиги, шоҳ аскарлари дош беролмай чекинаётганлиги сингари манзараларни кенгроқ кўламда кўрсатишга алоҳида ўрин берилади. Яна бунда аёлларнинг озодлик ҳаракатларида кўрсатаётган қаҳрамонликларини саҳнада жонлантириш асарнинг энг муҳим томонларидан бирини ташкил қилади. Пьеса давомида томошабин шоҳ ва унинг амалдорлари, текинхўрлар, халқ мулкани талон-торож қилаётган урсурларнинг иллатларини чуқурроқ билиб олади, ундан нафратланади. Шундай қилиб бутун шоҳлик тузуми кирдикорлари фош этилган, уни ўзгартириш учун курашмоқ лозим деган, ўша вақтдаги энг катта талабга риоя қилинган бўлади. Ғози Юнус ўз асарларига ёзган сўзбошларида замона талабларига жавоб беришни кўзда тутганлигини доим ўзи ҳам уқдириб боради.

Ғози Юнус 20-йиллар адабиётида ўзига хос ўрин тутган йirik шахслардан бири. У ҳақда кўплаб асарлар ёзиш мумкин ва ёзилади ҳам. Бироқ ҳозирча, шу ёзганларимизнинг ўзи ҳам Ғози Юнус шахси-ю, иқтимоий, адабий фаолияти айниқса унинг компартия ва шўро давлатига, социалистик тузум деб аталган истиқболсиз жамиятга, ўз халқи маданияти ривожини учун нақадар холис, самимий ишлагани, мустаҳкам эътиқоди ҳақида бир қадар тасаввур берса керак. Унинг бундай пок хизматлари ҳам сафдошлариники сингари қамоқ ва қатл билан тақдирланди... Энди бунини қуйидаги воқеаларда яна кўрасиз. Биз юқорида ваъда қилганимиз — Ғози Юнусдек бир шахс ва унинг оила аъзолари қисмати ҳақида икки оғиз сўз.

Ғози Юнус 1937 йилда «халқ душмани» деган уйдирма тама билан қамалиб, шимолга сургун қилинди — ўз ибораси билан айтилса, «Тухмат бирла бегуноҳлар Сибир кетди», «нажиблардан қанчасини бошини кетди». Қамоқ, сўроқ, сургун, лагер азобларида 1942 йил 5 майда Вологодскда очдан ўлди. Унинг болаларига қаттиқ нон юборишларини илтижо қилиб ёзган охириги хати қолган холос. Ғози Юнуснинг хотини — Ҳадича ая (ҳозир ҳаёт — бу мушфиқ онахон 107 ёшдалар) ўғиллари Тўлқин Ғоzi-св билан турадилар. Бу ҳурматли зот ая ҳам «халқ душманининг хотини» бўлгани учун ўша йили қамоққа олинади ва 39-йилнинг охиригача қамоқ азобини тартади. Икки қизлари Шарофатхон

билан Туйғуной 1937 йил 2 октябрда болалар қамоқхонасига олиб кетилади. У ерда Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Манжараларнинг болалари билан 1938 йил март ойигача ётишади. Шундан буён бошларига тушганини кўриб юришибди. Ғози Юнуснинг биргина ўғли — Тўлқин аввал қамалади, бир печа йил сургун, лагерларда азоб чекиб, кейин урушга жўнатилади. «Халқ душманининг ўғли» шўро ҳукумати ва ватанини немис фашист босқинчиларидан ҳимоя қилишда жонбозлик кўрсатади. Урушдан омон-эсон келгандан кейин унга биров на иш беради, на ўқишга олади. Ниҳоят кўп қийинчиликлар билан қурилишлардан иш тошиб, кун кечира бошлайди. Ҳозир пенсияда. Тўлқиннинг бир ўғли, бир қизи бор. Ўғлининг отини шоир Чўлпонга ўз оиласи ҳурмати юзасидан — Чўлпон қўйган, уйлантирган, унинг ҳам болалари бор. Битта тўрт хоналик уйда саккиз жон туришади...

Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси Ғози Юнус хотираси учун унинг номини абадийлаштириш, оила аъзоларига маълум моддий ва маънавий ёрдамлар беришни ташкил этса, аждодларимиз руҳини шод этарди. Меҳнат қила-қила орамиздан бевақт кетган ёзувчиларимизнинг ҳалол, пок руҳлари тирик қолган ҳамкасбларидан шуни талаб қилади. Ғози Юнуснинг аёллари Хадича ая хотираларидан кичик бир лавҳа келтириб ўтамыз.

1937 йил 20 октябрь эрталаб соат саккизларда эшик тақилади. Очганимни биламан, 9—10 милиция ходими, булардан бошқа яна 2—3 киши оддий фуқаролар кийимида. Ҳаммаси ёпирилиб уйга киришди-ю, эшикни маҳкам ёпиб олишди. Шулардан бири дағ-дағ билан гап бошлади:

- Уйда сиздан бошқа ким бор?
- Болаларим.
- Улар қани?
- Чой ичишяпти.
- Қаерда?
- Овқатхонада.
- Кўрсатинг!
- Хўб.

Мен уларни бошлаб болалар овқатланишаётган хонага олиб кирдим. Қизларим сакраб туриб (чайнаб турган нони билан) салом беришди. Салом жавобсиз қолди.

— Гап шундай, сизлар бугундан бошлаб қамоққа олинасизлар, шунинг учун ҳар бирингиз ўзингиз кўтара оладиган даражада кийим-кечак, кўрпа-ёстиқ олинглар. Таомлардан ҳеч нарса олманглар. Эҳтимол сўроқ қилиб, қайтариб юборишар,— деди ҳалиги гап бошлаган.

Кўйлақ, либос ва бир донадан кўрпа-ёстиқ олдик. Мен мабодо «учраб қолса берарман» деб, эримнинг костюмини кийиб олдим. Эрим 6 августда қамоққа олиб кетилганда битта кўйлақда кетган эди.

Мени Тоштурмада олиб қолиб, қизларимни бақиртириб, бош-

қа жойға олиб кетишти. Камерага киришдан олдин қилинадиган ишларидан кейин камерага киритишти. Кириб қарасам — бир камера тўла аёллар: буларнинг ярмидан кўпини танийман. Аёллар орасида Собира Холдорова, Файзулла Хўжаевнинг хотини, хуллас, жамоат жам, Чўлпон аканинг хотини Катинька югуриб келиб мени қучоқлаб олди. Чунки у мени яхши биларди. Москвага борганимизда Чўлпон аканинг уйида меҳмон бўлганмиз ва мен шу ерда тургандим. Улар Тошкентга келишса, бизларнинг уйимизда туришарди. Борди-келдимиз қуюқ эди...

Бир куни терговга олиб борганда Ашурали Зоҳирийни ҳам олиб кетишадиган экан, таниб қолдим. Кўришдик, сўрашдик, менга сабр-тоқат тиладилар. «Домладан бошқа (Ғ. Юнусдан бошқа — А. А.) ҳаммамиз бир жойдамиз», дедилар. Кўнглим равшанлашгандай бўлди.

Бир куни овқат олиб келган одам кармушқадан «Ҳадича опа ним?» — деб сўради. Мени кўрсатишти. Галим келиб, тоғорачани овқатга тутаётганимда секин-аста бир неча букланган қоғоз ҳам берди. Собира Холдорова дарров қўлимдан олди — бу Чўлпон аканинг менга ва мен билан бирга бўлган ўзбек аёлларига атаб ёзилган шеър эди. Чўлпон ака Катянинг шу камерада эканини билмасди. Шеърда бизларни замона қаҳрамонлари қилиб кўрсатилган, шаънимизга самимий мадҳиялар айтиб кўнглиларимизни кўтарган. Собира Холдорова ўзининг жарангдор овози билан мазкур шеърни кетма-кет, бир неча марта шойрона қилиб ўқиб берарди. Бизлар роҳатланиб, завқ билан эшитардик.

Бизларни галма-галдан иккита-учта қилиб ҳаммомга кир югани олиб боришарди. Мен шундай кезларда доим эримнинг костюмини кийиб борардим. Мабодо ўт-бетда кўриб қолсам, берарман дердим. Бу гал борганда ҳаммомнинг нариги бўлаги эшиги очилиб, мени биров чақирди. Қарасам эрим, дарҳол олдига бордим. Кўришдик, йиғладик, костюмини бердим. Менга тасалли бердилар, ҳеч бир гуноҳлари йўқлиги, худо хоҳласа чиқиб кета-жақларини айтдилар. Шу ондаёқ олазарак бўлиб, тезда чиқиб кетдилар.

1938 йилнинг апрель ойлари эди. Бу учрашув охириги учрашув бўлиб қолди. Умр бўйи такрор-такрор кўз олдимдан, хаёлимдан шу учрашув ўтиб туради. Мана ёшим юздан ошган бўлса ҳам, мен ўша кунларни унута олмайман...» Энди Ғози Юнуснинг ўгли Тўлқин Ғозиевнинг сургун хотираларидан бир сингил келтирамиз.

Тўлқин Ғозиев ва унинг сингиллари фақат ота-онасидан туғилгани учун қамалганлар. Сургунда, Магадан вилоятининг Аляскитово қишлоғида сиёсий маҳбуслар учун махсус ташкил этилган «Берлаг» деб номланган лаънати маконда салкам ўн йил азоб тортиди. Бошидан ўтганлари, кўрган-билганлари ҳақида худди отаси сингари ёзиб юради. Қундалик тутади. Вақти билан буни ҳам тўлароқ эълон қилиш имконияти бўлиб қолар. Ҳозир шундан айрим парчалар келтирамиз. Шунини айтиб ўтайки, Тўл-

қин ўзи ёзган сатрларни (рус тилида ёзилган, у ёшлигида янги шаҳарда — руслар маҳалласида яшаб тилни яхши ўрганиб олган эди) менга узатиб, «бир ўқиб кўринг-чи», — деди. Бировнинг қўл-ёзмасини тез ва силлиқ ўқиш, яна рус тилида ўқиш қийинроқ бўлганидан, мен «ўзингиз ўқиб берақолинг», деб қайтардим. «Хўб», деб қўлига олган Тўлқин бир-икки жумла ўқиди-ю, кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетди. Овози чиқмай қолди, гапиролмади. Мен ҳам ич-ичимдан эзилиб кетдим-у, дарҳол дафтарни ўзим олдим. «Майли, кейин ўқирмиз, ҳозир гаплашиб ўтирайлик», деб гапни бошқа томонга буриб юборган бўлдим. Кошки булар бошига кулфатлар солган палидлар, қотиллар, хойнлар миллионлаб софдил инсонлар бошидан кечган бу даҳшатларни ҳис этса!.. Мана, ўша, ўша машъум кундалик. Ҳозир ҳаммаси қўлимда, ундан бир парча қуйидагича:

«Бугун 31 декабрь. Аймоковск районидамиз. Бу жой — ер юзининг энг совуқ нуқтаси. Ташқарида 53 даража совуқ. 1952 йилнинг сўнгги кuni. Кеч соат 11. Бу кунлар бизга қанчадан-қанча азоб-уқубатлар келтирди. Лекин йилнинг тугаётганидан хурсандмиз. Гарчи кун ўтган сари ҳаётимиз қисқараётганини билиб турсақ-да, озодликка чиқишимиз яқинлашаётганидан севинамиз.

Биз бараклардагина турамыз. Ҳар бирида 50, баъзан ундан ҳам кўп одам бўлади. Буниси ёмон эмас. Орамызда ёш жиҳатдан ҳам, ақл-идроки жиҳатдан ҳам фарқ қиладиганлар тўлиб ётибди. Ёшгина болалар, кексалар, колхозчилар, ишчилар, хизматчилар, олимлар, собиқ министрлар, руҳонийлар, дин арбоблари, уламолар, муфтийлар, кўпгина бошқа касб эгалари бор. Ҳаммамизнинг ўй-хаёлимиз ҳар хил, аммо орзуимиз, мақсадимиз бир хил — озодликка чиқиш, холос. Биз учун озодлик энг олий ва сўнгги ният. Чунки кейинги ҳаётимиз, оиламиз, бола-чақаларимиз, бахтимиз ва бахтсизлигимиз ҳаммаси — фақат озодликка чиқишимизга боғлиқ деб билардик... Озодликда юрганмызда ҳар қандай бахтсизликнинг чегараси бор ва баъзида ундан қочиб, ёки четлаб қутулиш имконияти ҳам бўлади. Бу ерда эса, фақат бахтсизликка боғлаб қўйилгансан. Ундан четлаб ўтишнинг ҳам, қочиб қутулишнинг ҳам иложи йўқ. Шунинг учун ҳам турма-ку. Лекин бирор жиноятга қўл уриб келган бўлсанг, «ҳа, қилмишингдан топдинг», деб тақдирингга тан берардинг. Турма жиноятчи учун уйдай гап. Менга эса фақат дўзах эди. Лекин мен виждоним тоза бўлганидан ўзимни тутиб юрдим. Ортиқча кўз ёши тўкмасликка бор кучим билан интилардим. Бироқ бу гап ҳам айтишга осон. Бу гапни ўша аҳволга тушганлардан сўранг. Мен ҳис қилаётганларимни тўла айтиб беролмайман...»

Биз юқорида таъкидлаганимиздек. Тўлқин Ғозиевнинг кундалиги бир неча саҳифалардан иборат, уни кейинчалик тўлароқ эълон қилиш ниятимиз ҳам йўқ эмас. Токи ёшлар 20—30 ва 50-йилларда ўз аждодларининг энг сара вакиллари бошига шўро ҳу-

кумати ва ўз ичимиздан чиққан хонлар, сотқинлар не-не кул-
фатларни ёғдирганларнинг аксарияти ҳали тирик, воқеаларга гу-
воҳлик беришлари мумкин. Бизнинг аянчли тарихимиздаги барча
воқеаларни тўғри ёритиш муайян тарбиявий аҳамияти борлиги-
ни, кишиларда виждон-иймон туйғуларини уйғотишга хизмат қи-
лишини унутмаслигимиз лозим.

МАШРИҚ ЮНУС УҒЛИ

— ЭЛБЕК

(1889—1939)

Машриқ Юнус ўгли — Элбек 20—30-йиллар ўзбек адабиётида кўплаб шеърлар, ҳикоялар, масаллар, ўқиш китоблари: дарсликлар, эртақ ва дostonлар ёзган катта шоир, олим, адиб, тил-адабиёт муаллими сифатида танилган йирик сиймо эди. У араб, форс, турк, татар, озарбайжон тилларидан ташқари рус тилини ҳам яхши ўрганган. Пушкин, Лермонтов, Қрилов сингари бир қатор рус классик шоирларидан шеър ва масалларни таржима қилган. Мазкур фаолияти билан ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган аждодларимиздандир. Элбек барча сафдошлари — А. Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ғози Юнус ва бошқалар билан ҳамфикр бўлган, биргалашиб ижодий ҳамкорлик қилишган. Шундай қилиб шўро даври ўзбек адабиётининг яралиши, шаклланишида катта улуш қўшган. Элбек адабиётнинг кўплаб жанрида (шеърнат, насрий) сермахсул ижод қилиб бизга бой маънавий мерос қолдирган энг ҳурматли аждодларимиздан бири сифатида эл-юрт ҳурматига сазовор бир сиймо бўлиб қолди. Ҳали унинг мероси очилмаган қўриқлигича ётибди, унинг асарларини ўрганиш, ижодий фаолияти, ҳаёти йўлларини ўрганиш адабиётшунослигимизнинг долзарб масалаларидан бўлиб турибди. Бу ҳурматли зот ҳақида адабиётшунос олим Нормухаммад Қобулов бир кичик рисола (1988 й. Ғ. Ғулом нашриётида) эълон қилиб яхши иш қилди. Шундан сўнг камина бир мақола («Элбек ва давр адабий жараёни». «Ўзб. ад. ва санъати», 20.Х.89 й) эълон қилдик. Радио ва телеқўрсатувда бир-икки чиқишлар бўлди. Ҳозирча Элбекдай бир йирик маданий сиймони ўрганиш ишлари шундан нари ўтолгани йўқ...

Элбек шунча ижодий ишни, жамоат ишлари билан қўшиб адо этган бўлса, ўзи қанча яшаган деган сўроқни бир бериб кўрингчи? У фақат 50 ёш умр кўрди, холос. Ундан ярмидан кўпроғи болалик, ўсмирликка чиқиб кетса, ниҳоят 25 йиллар ичида миғлаб сатр шеър, қанча хрестоматия, қўлланмалар, ўқиш китоблари, ҳикоялар ёзиб улгуради. Мана, 20-йилларда ишлаб 30-йил-

ларда қатл этилган аждодларимиздан биттасининг қиёфаси. У ҳурматли зотларнинг ҳаммаси — айни ижоди юксалиб ўзи ҳам энди камолга етиб келаётган бир пайтда «миллатчи, халқ душмани» деб аталган туҳмат балосига йўлиқтириб, қириб ташландилар... Шўро ҳукумати камбағални ёқлаш шioriни ёлғондан ўртага ташлаган, эси-ҳуши бор одамни табақасига қарамай қириб туриш унинг биринчи даражали иши эди. Элбек келиб чықиши жиҳатидан кўпгина сафдошларидан фарқ қиларди. Камбағал деҳқон боласи — ҳар кимлар эшигида юриб ўқиган, ўзига тўғри йўл топган шахс ва умрида бирор марта шўро тузумига шак келтирмаган. Унинг қисқача таржимаи ҳолига бир назар ташлайлик, болалик, ўсмирлик чоғлари не азобларда ўтганини кўрамиз.

Машриқ Юнус ўғли (Элбек — унинг тахаллуси) 1889 йилда Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ туманига қарашли тоғли, дарёли, эртақлардагидай гўзал бир макон — Хумсон қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилади. Бошланғич маълумотни ўз қишлоғида олиб, ўқиш-ёзишни ўрганиши билан бадиий асарларга ҳаваси ортади, зўр бериб мутолаа қилади, 1910 йилларнинг ўрталаридаёқ Тошкентга келиб, тўғри келган жойда тунаб ўқишга, илм олишга ҳаракат қилади. Дастлаб Абдулла Авлоний очган янги усулдаги мактаб — жадиidler мактабига киради. Ўз уйида оила аъзолари кўпчилик ва отасидан иқтисодий ёрдам ололмагани учун моддий қийинчиликларга учрайди, босмаҳоналарда ишлайди, кўчаларда рўзнамалар сотиб кун кўришга мажбур бўлади, лекин ўқишни ташламайди, кунт билан давом эттиради. 1917 йилги тўнтаридан кейинги дастлабки йиллардаёқ ўқитувчилик қила бошлайди, аста-секин шеърлар ёзишни машқ қилади. 20-йилларнинг бошлари ва ўрталарида талай асарлари эълон қилинади, тўпламлари босилади. «Армуғон» (1923), «Ёлқинлар» (1925) шеърлар тўпламлари Элбекни катта шоир сифатида таниди, шундан кейин унинг ижодий фаолияти ҳар жиҳатдан гуркираб ўсиш даврига кирди, деса бўлади. Негаки бундан сўнгги йилларда қатор қўлланмалар, хрестоматиялар, илмий ишлари, масаллари кўплаб нашр этилади. Айни шу йилларда Элбек майда шеър ва кўшиқлардан ташқари дostonлар, эртақлар насрий асарлар ҳам ёзади. Унинг барча асарларида давр ҳаёти муаммолари ўз аксини топади.

Элбек ҳаёти ва адабий, илмий фаолияти билан ўқитувчилик бобидаги хизматларини қўшганда ҳам бир неча қисмга бўлиб ўрганилиши мумкин бўлган серқирра бир сиймодир. У жуда сермахсул ижодкор бўлган. 20—30-йиллар мобайнида ўнлаб шеър тўпламлари, ҳикоя, болалар учун кўшиқлари нашр этилади. «Баҳор» (1929), «Меҳнат куйлари» (1930), «Шеърлар» (1934), «Болалар кўшиғи» (1936), «Ғунчалар» (1935), «Чирчиқ бўйларида» (1935), каби шеър тўпламлари, «Тозагул» (1934), «Дадамат» (1935) номли дostonлари, «Кўшчи Турғун» (1925) номли ҳикояси босилиб чиқади. Мазкур асарларида Элбек ўзи яшаб ижод қилаётган давр муаммолари, замон талаблари, меҳнаткаш халқ оммасининг истиқболи ҳақида ғаҳўрлик қилади ва ўйлаганларини

бадий шаклларда ифода этади. У «социалистик» деб аталаётган тузумга шубҳа билан қарамасди ва шу тузум талабларига жавоб бериш жамият учун бахт келтирувчи омил деб биларди. Шеърларида, қўшиқларида, масал ва ҳикояларида шу ғоялар ўз аксини топади. Элбек шунча ижодий иш билан катта жамоат арбоби сифатида жумҳуриятимиз маданий ҳаётининг турли соҳаларида ҳам фаол иштирок этади. У 20-йилларда чиқиб турган «Инқилоб», «Маориф ва ўқитувчи», «Билим ўчоғи» каби қатор ойнмаларнинг таҳририят ҳайъати аъзоси, ҳам уларнинг соҳифаларида асарлари билан чиқиб туради. Туркистон маориф комиссарлиги ҳузуридаги илмий кенгаш аъзоси сифатида уларнинг ишларида муттасил қатнашади.

Элбек дунёқараш ҳақида гап кетганда бир нуқтани ҳисобга олиш лозим: гарчи юқорида таъкидлаган бўлсак-да яна айтамыз, у шоир олим, ўқитувчи бир зиёли сифатида октябрь инқилобини қувонч билан кутиб олди. Барча яхши ниятлари, жамият, халқ манфаатларини кўзловчи тadbирлар энди амалга ошади, деб юз ғоиз ишонарди. Шунинг учун бу йўлда учрайдиган тўсиқлар кўп бўлади, улардан қўрқмаслик керак, енгиб ўтиш шарт деган ақидани бор кучи билан тарғиб қиларди. Бу инқилоб раҳбарларининг бош шиори бўлиб, ҳаммаининг миясига муттасил қўйилиб туриларди. Шу жиҳатдан унинг бутун олий мақсадларини ифодаловчи «Тилак» сарлавҳали шеъри шоир ижодининг етакчи ғоясини ифодалайди дейиш мумкин.

Эўр муҳитнинг денгизиди мен букув,
Ҳеч тўхтамай, олға қараб бораман.
Денгиз қўрқинч, қора, тубсиз бўлса-да,
Тилак учун қўрқмай уни кечаман.

Шоир олдидаги мақсад ғоят буюк денгиз каби қудратли, ҳатто хавф-хатарли таги кўринмас даражада чуқур, аммо ундан сира тортинмай олға боришга қатъий, қатор бергани, бу йўлдан асло қайтиш йўқ эканини қаттиқ уқдиради. Улуғ мақсадлар ҳаммаша оғир, юксак, тўсиқли, хатарли бўлишини поэтик идрок этади. Шеърнинг кейинги сатрларида эса, инқилобий вазиятнинг даҳшатлари, бўронлари ичида чиниқиб бораётган 20-йиллардаги лирик қаҳрамоннинг жўшқин, ғоят жанговар руҳий кайфиятлари ва унинг мададкорлари қудратига юксак баҳо берилади.

Мен боггудай бўлсам агар шу ерда,
Улар мени тезда келиб қутқарар..
Менинг бормоқ истаган ул еримга
Кўмаклашиб, қолдирмайин элталар.
Шунинг учун мен қўрқмайин кетаман.
Кўнглимдаги тилагимга етаман.

Мазкур сатрларда Элбек ўзи ва сафдошларининг 20-йилларда қандай улуғ мақсадлар билан яшаб, ижод қилганларини ифода этади. Бизнинг бу изоҳимиз бойси бор. Буюк мақсад билан яшаш, унга интилиш, уни амалга ошириш учун ғоят оғир тўсиқларга дуч келиш ва нима бўлса-да, барини енгиб ўтишга даъват ғоялари Чўлпоннинг «Улуғ йўлда» шеърида ҳам ўзига хос бир шеърий услубда ифода этилган. Мана бир неча сатрлар келтирамиз:

Йўлимизда чўллар, сувлар, денгизлар,
Бош — учини таниб бўлмаслик излар.
Шу изларни босиб, денгизлар кечиб,
Буюк амал билан борамиз бизлар.

Юракдаги сақлаб борган амаллар,
Йўллардаги денгизлардан улуғроқ.
Эзилганлар тилак тилар бу йўлда
Бурунгидан тўлуқроқ.
Маҳкам қилиб боғланган камарлар.
— Тезрак!
— Қавот!.. (Улуғ йўлда, 1920 й.)

Элбек биз юқорида келтирган сатрларида, бошқа асарларида ҳам, унинг сафдошлари, замондошлари қандай улуғ мақсадлар, пок ниятлар билан ижод қилганларини кўрсатиб туради. Мазкур сатрлар 20-йиллар ўзбек адабиётида реалистик шеъриятнинг шаклланиши ва ривожига катта ҳисса қўшган санъат асарлари бўлиши билан бирга ўз даври учун ҳам, бизнинг ҳозирги кунларимиз учун ҳам ғоят қимматли, ғоявий, ҳам бадий аҳамият касб этади. Улуғ мақсад йўлида дадил қадам ташламасдан, катта тўсиқларни курашиб енгиб ўтмасдан бирор эзгу ниятга эриша олмасликни уқдириш — ҳеч қачон эскирмайдиган ғоядир. Санъат асарининг биринчи галдаги вазифаси — замонлар ўтиши билан ҳам эскирмайдиган, ҳар бир давр учун инсониятга хизмат қиладиган муаммоларни ифодалашдан иборат-ку аслида. Биз 20-йиллардаги ёзувчиларимиз ижодида, шу жумладан, Элбек асарларида ҳам аксар шундай бадий қимматларга дуч келамиз, уларнинг мероси худди шунинг учун ҳам бизга абадий хазина бўлиб қолаверади. Элбек шеъриятининг ғоявий мундарижасини яхлит бир кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, асос эътибори билан, шоир инқилобдан ғоят катта бахт кутганини, унинг ҳамма орзу-умидларини амалга оширадиган буюк бир омил деб билганини равшан кўрамиз. Катталар учун ёзган шеърларида бу ғояни бир шаклда ифода этса, болалар учун эса бу мураккаб фикрни соддача қилиб тушунилиши осон тарздаги сатрларда беради. Зотан, Элбек 20-йиллар ўзбек адабиётида тенгдошлари орасида болалар учун энг кўп шеър ёзган, ўзи ҳам ўқитувчи, қатор дарслик ва қўлланмалар ёзганини ҳам айтган эдик. Жумладан, октябрь тўнтарилишидек катта бир ўзгаришни Элбек — унинг раҳбарлари

ўртага ташлаган дабдабали шиорларни болалар тушунадиган қилиб шундай ифода этади:

Пошпо қўлидан,
Мулло йўлидан.
Бизни қутқарган
Улуғ октябрь...

Сатрларни кўриб турибсиз, у инқилобга қандай қараган ва болаларга уни қандай тушунтирган. Кейинги сатрлар инқилобдан илгариги ҳамма даврларда биз алданганмиз, энди ундай бўлмайди, деган қатъий фикрни ифодаловчи хулосалар билан яқунланади.

Бундан сўнг сира
Алданмоқ йўқдир.
Бизларда куч бор,
Кўнглимиз тўқдир.

Мазкур шеър 20—30-йилларда мактаб ва пионер саройларида байрам кунларида ҳаваскорлар томонидан қўшиқ қилиб айтилар, декламация қилиб ўқилар, замона талаб этган энг ўткир ғояни ифода этгани билан ҳам кенг тарқалган эди. Инқилоб ғалабасини улуғлашни бу даврда ҳаммадан кўпроқ талаб қилингани маълум. Шоир худди шу йўлдан борди. Аммо ўзи улуғлаётган йўлдан боргани учунми ўша йўлнинг йўлбошчилари томонидан қатл этилди. Шу далилнинг ўзи бизнинг шўро тузуми кимга хизмат қилганини кўрсатади-қўяди, зеро бу тузум учун қатл этишга келганда яхши ёмоннинг аҳамияти йўқ эди.

Мазкур шеър биринчидан 20—30-йилларда талаб этилган ғояни ифодалаган бўлса, бизнинг адабиётимизни қулликка солган — вулгар социологизмни ўзида акс эттириши билан ҳам характерли эди. Аммо бу шоирнинг эмас, тузумнинг айби деб қараш лозим, «Бой ёмон, камбағал яхши» ғояси очиг кўринади-ю, бу ғоялар билан бутун бир мамлакатни камбағаллаштириб, дунёдаги бор давлатлардан овқат, кийимбош сўрашга сургаб келишини ҳали у вақтларда ҳеч ким хаёлига келтиролмасди. Аммо бутун ҳаётимизни, адабиётимизни ҳам ўраб турган «бой ва камбағал», улар ўртасидаги «синфий кураш» деган қора парда эл-юртимизни хароб қилади деб ким айта оларди?!

Элбек Фотиҳ Сайфи деган бир кимса билан биргалликда 1922 йилда «Ўзбекча ўқиш» номи билан уч китобдан иборат, бошланғич мактаблар учун ўқиш китоби тузади. Китоб Туркистон давлат нашриёти (Т. 1922) томонидан чоп этилган. Унга ёзилган, сўз бошида Туркистон элининг халқ кўриёти комиссияси хузуридаги илмий кенгаш махсус комиссия тузгани ва шу комиссиянинг топшириғи билан ўзбек тилида ўқиш китоби тузилгани таъкидланади. Бинобарин, илгари шундай китоб бўлмаганидан бо-

лалар савод чиқаришда қийналгани, араб-форс тилларида кўпроқ китоблар борлиги айтилади. Шу китобнинг учинчисида Элбек Алишер Навоий сиймосини болаларга содда қилиб тушунтиришга киришади. Бунда энг муҳим нуқта Навоийнинг она тили ривожига тўғрисида кўрсатган ғамхўрлиги ҳақида яхши маълумот беради, унда ифода этилган айрим фикрлар бугун ҳам эскирмаганлиги билан бизни қизиқтиради. «Эски мактаб ўқитувчиларининг «Навоий» атолгон китобини ёзгувчи «Навоий» деган кишидир. Бу киши бизнинг энг улуғ ва биринчи шоиримиз. Навоийнинг вақтида биздан етишган ёзгувчилар, шоирлар тилимизни ёрли (ярарли бўлса керак — А. А.) адабий эмас, деб ўзга элларнинг тилида асар ёзур эдилар. Элимиз ўз тилида ёзилгон асар йўқлиги учун адабиётдан узоқда қолгон эди. Навоий эса, бу фикрга қарши. Тилимиз адабий, ҳам бой тил деди. Ўз тилида кўб асарлар ёзиб, даъвосини тўғрилигини кўрсатди. Адабиётга элимизни яқинлаштирди... Навоий адабиёт ва тилимизга кўб хизмат қилди. Навоийнинг шу хизматларини кўзда тутиб, биз уни суямиз ҳам улуғ бобомиз деймиз...»

Навоийнинг улуғ хизматларидан бири туркий тилларда бадний асар ёзишни кенг кўламда тарғиб қилишдан иборат эканлигини Элбек 1922 йилда шундай изоҳлаб бериши катта гап эди. Ўзбек тилида ўқиш китоби яратилиши аҳамияти билан мазкур фикрлар уйғунлашиб кетади ва бу Элбекнинг ўқитувчилик ва олимлик фаолиятлари натижасидан келиб чиқади.

20-йилларнинг ўрталари ва охирида ҳам Элбек адабий қўлланмалар чиқариш билан узлуксиз шуғулланади. 1920 йилларда Элбек «К. Либкнехт» тажриба мактаби ўқитувчилари билан биргаликда «Билим» хрестоматиясини тузади. (Бошланғич мактабларнинг 2-бўлимлари учун ўқиш китоби). Мазкур китобнинг таҳрир ҳайъатида Элбек, Лубинсов, Архангельскийлар бор. Бу китоб 1929 йилда учинчи марта нашр этилади. Элбек ҳар иккала (ўқиш китоби ва хрестоматия)сида болалар учун ёзилган шеър ва масалларидан кўпинча эълон қилган. Биз ҳозир уларнинг айримлари билан танишиб ўтамиз.

Элбек, аввало, болалар шоири, 20-йилларда кўплаб болаларга атаб шеърлар, қўшиқлар, декламациялар ёзганини айтганмиз. Бироқ деярли барча шеърда биринчи галда инқилоб ғалабасини улуғлашга алоҳида аҳамият беради, олдинига эски дунёни қаттиқ қоралайди, подшоҳлик зулмидан, бойлар ҳукмронлигидан бизни қутқарган ишчи-деҳқон ҳукумати деган ғояларни зўр бериб тарғиб қилади. Шу билан бирга болаларга аниқ ҳаётий воқеалар, табиат ҳодисалари, гўзал манзаралар, моддий неъматлар ҳақида ҳам кўплаб шеърлар ёзган.

«Еш болалар ашуласи» шеърда болаларни тўсиқларни енгиш учун курашга даъват этади:

Бу ғовларни узамиз,
Бойлар уйин бузамиз,

Золимларни йиқитиб,
Янги дунё тузамиз.

Шеърнинг кейинги сатрларида бизнинг куч-қудратимиздан бутун дунёдаги душманларимиз даҳшатга тушиб қочаётгани, кўзларимиздан ўт чақнатиб, кучларимиз тошиб кетаётгани каби бир дунё ваҳималар болалар тушунадиган оддийгина сўз — ифодаларда берилади. «Ўқувчи болалар сўзи» сарлавҳали декламацияга мўлжаллаб ёзилган шеърда юқоридаги мазмун янада тўлдирилади ва унинг самаралари кўрсатилади.

Биз камбағал боласи,
Йўқсулларнинг лоласи,
Очиламиз, яйраймиз,
Ёвга қилич қайраймиз.

Мазкур шеърнинг давомида яна ўша бойларга қарши кураш, уларни қириб ташлаш, шундан кейингина бахтли ҳаётга эришиш мумкинлиги ҳақидаги 20-йилларда бошланиб, бизнинг кунларимизгача давом этган партия кўрсатмалари тўла ифодасини топади. Мана бу сатрларга қаранг:

Бойлар — бизнинг ёвимиз,
Уларга бор дөвимиз.
Золимларни йиқамиз.
Чуқурларга тиқамиз.

Шеър парчалари «Билим» ўқин китобининг 1929 йилда босилган учинчи нашридан (Ўздавнашр.— Самарқанд — Тошкент, 1929. 5-бет). Кўришиб турибдики, дунёдаги барча гўзалликларга даъват этувчи шеърят ва бутун адабиёт бизда 20-йиллардаёқ халқларни «бой, камбағал» табақаларига ажратиб, бир-бирига гиж-гижлата бошлади. Бунинг отини синфийлик деган бир сунъий ибора билан аталиб, инсонни инсон қонини тўкишга ўргатишдек бир ғояни тарғиб этишни кун тартибига қўйди. Элбек бу кўрсатмадан четда туролмас эди, албатта. Шоир ижоди фақат шундай сиёсий ғояларни тарғиб этиш билан чекланмайди. Унинг болалар учун ёзган шеърлари орасида табиат неъматларини улуғлаш, ҳодисаларнинг моҳиятини бола тушунадиган тилда шеърый ифодалаш каби муҳим мавзулар ҳам кўп. Фасллар, ҳар бир фаслнинг ўзига хос хусусиятлари, фазилатлари, дала ишлари, манзаралари, ундаги қайноқ меҳнат ва унинг самаралари тасвирланган шеърлари ҳам болаларга катта билим ва тарбия беришни кўзда тутди. Жўмладан, шоир ёз фаслида болаларнинг қувнаб яйрашларини «Чўмилиш» шеърида жуда яхши тасвирлайди:

«Ҳаво қаттиқ исиди» деб ёш болалар,
Ёзнинг куни сувга қараб чопишалар.
Уст-бошларин ешиб қўйиб қатор-қатор.
Тизилишиб сув бўйида ётишалар.

Биз мазкур сатрларда ёзнинг иссиғида болаларнинг сувга чопишлари сингари жуда оддий бир ҳолатдай кўринаяпган воқеа ва фаслнинг бола табиатига таъсирини кўрамиз. Аммо бу фикрни қуруқ айтиш билан чекланмайди. Ундан аниқ бир фойдали хулоса чиқарилади. Яйрашни истовчи ҳар бола сувга тушмоқчи бўлса, сузишни ўрганиши ҳам шарт қилиб қўйилади. Бу гарчи оддий кўрингани билан ўта ҳаётий зарурат эканлигини болагина эмас, ота-оналар ҳам билишади ва унга катта эътибор беришлари лозим.

Юзиш билган усталари сув тубига
Ботирларча кўкрак кериб чўмадирлар
Юзиш билмас нўноқларни тутиб олиб,
Ҳазиллашиб сув остиго кўмадирлар.
Сув устида ким ўзишга юзишалар,
Қулоч отиб бир-бирдан ўзишалар.
Сувдан чиқиб тупроқ-қумго ботадирлар,
Ўбдан қизиб терлаганча ётадирлар

(Юқоридаги китоб, 7-б.).

Биз шеърдан узунроқ парчани кўчирдик, зотан, бунда ёз фаслининг ўзига хос хусусиятлари, иссиқлик ва унинг болалар ҳаёти, табиатидаги акси-ю, чўмилиш, сузиш, роҳатланиш, бир-бирлари билан ҳазил-мутойиба муносабатлари ҳаммаси бунда ўз ифодасини топган. Катта ҳаёт лавҳаси болаларга сингадиган бир услубда тавсирланган. Бу нарсa шоирдан айрича маҳорат талаб этадиган, анча мураккаб бир муаммо тарзида ҳамиша адабиётшуносликнинг долзарб масалаларидан бири бўлиб келади. Энди «Ёз» сарлавҳали шеърда шоир фаслнинг эл-юртга қиладиган инъомлари, мева-чевалари ҳақида тушунча беради:

Боғда турли емишлар,
Қизаришиб пинадир.
Юмаланиб олмалар
Олдимизга тушадир (Ўша китоб, 8-б.)

Элбек асли Угам дарёси муттасил шигиллаб, тошдан-тошга урилиб кўпириб оқиб ётган, атрофи баланд тоғ, кўкаламзор боғлар билан ўралган гўзал водийда — Хумсон қишлоғида туғилиб ўсган ва бу жаннатдек ўлка ҳаёти, одамлари, мафтункор манзаралари унинг қалбида бир умр муҳрланиб қолган. Асарларида, айниқса, шеърларида ўша жой кўринишлари акс этиб туради, зотан, ватан — бу фақат киндик қони тўкилган ер ҳисобланади.

Биздаги йўналишлар бу тушунчани аллақачон вайрон қилган, ватан деганда бутун иттифоқни кўзда тутасанлар деб буйруқ қилинган. Шунинг учун ҳам кўпгина иродаси сустрлар ватан тушунчасини ҳам унутиб бўлган. Элбек Хумсон қишлоғи ишқи билан яшади, ишлади, ижод қилди. Унинг «Уроқ», «Кичкина темирчи», «Олма», «Қуён», «Қиш», «Оқ отим», «Хўкизим», «Йўлдошжоннинг эшаги», «Кўклам», «Чўпон», «Экинчи», «Бизнинг қишлоқ», «Лозазорда», «Қишлоқ турмушидан» каби талай шеърларида кўпинча қишлоқ ҳаёти, айниқса ўша тоғлик ўлка одамлари, болалари, табиати, манзаралари ҳақида болаларга шеърий маълумотлар берилади. Биз мазкур шеърлардан Элбек ижодига характерли бўлган биргинасидан парча келтириб ўтамиз. Шеър «Бизнинг қишлоқ» деб аталади. Ундаги сатрлар айни Хумсонни шундай кўз олдингизга келтиради:

Бизнинг қишлоқ шаҳардан кўб узоқда,
Баланд тоғнинг этагига солинғон.
Тевараги кўркам, ўзин тоғ билан
«Қоло» каби қаттиққина ўролғон.
Биз шул ерда қишин-ёзин ўлтириб,
Ўтказамиз умримизни ер суриб.

(Юқоридаги китоб, 128—129-бетлар).

Шеърнинг кейинги сатрларида қишлоқ аҳолисининг мол боқиши, қишни тезроқ тугаб баҳор келишини кутиши ва дарҳол, баҳор келиши билан каттадан кичик далага, экин экинга отланиб чиқиб кетиши ва ҳоказолар ўз ифодасини топади. Болаларга ҳаёт кечирish муаммолари гўзал, раво, оҳангдор бир шеъринг мисраларда ифодалаб берилади. Бир неча сатрнинг ўзиде бутун қишлоқ ҳаёти, одамлари, тирикчиликлари ҳақида тўла тасаввур бериш ҳар бир шоир қўлидан ҳам келавермайди. Элбек ўз маҳорати билан бунга тўла эришган, десак, муболаға бўлмайди. Шоирнинг болаларга атаб ёзган шеърлари ўзи бир дунё ва уни алоҳида текшириш, катта илмий назарий ишлар яратиш лозим. Йўл-йўлакай бу катта муаммони тўла тадқиқ этиб бўлмайди...

Элбек болалар учун 20-йилларда анчагина масаллар ҳам ёзди. «От ила одам», «Сичқонлар кенгаши», «Сичқоннинг қиз узатиши», «Қуён», «Қуйруқсиз маймун», «Маймуннинг қозилиши», «Олақарга билан қурбақа» сингари талай масаллари ўзбек классик адабиётидаги «Зарбулмасал»лар, рус ва жаҳон адабиёти хазиналаридан ижодий фойдаланиш натижасида яратилади. Уларда хилма-хил қизиқарли сюжетлар билан кўпинча бола тарбиясига оид муаммолар қамраб олинади. Элбек болалар шоири ва муаллими сифатида ёшлар тарбияси тўғрисида муттасил ғамхўрлик қилиб келганини мазкур асарларда яна бир бор кўрамиз. Элбекнинг масалларида ҳам, бошқа асарларидаги сингари бир нуқтани равшан кўрамиз: жамиятнинг иқтисодий муаммоларини ижобий ҳал этиш — дастлаб қишлоқ хўжалигини ривожлантириш билан боғлиқ деган аниқ бир ғояни илгари суради. Чунки у деҳқон бо-

ласидан чиқиб, зиёли даражасига кўтарилган, ҳаётни фалсафий идрок эта биларди, зеро даврнинг илғор намоёндаларидан эди-да, 20—30-йиллардаёқ шуни идрок этиб, кўпгина асарларини мазкур ғояга бағишлашда Элбек ўз сафдошларининг биринчи қаторида туради. Зотан, лехдон оиласи, тоғ бағридаги қишлоқ ҳаёти — Элбекнинг кўз очиб кўрган дунёси туфайли у зиёли бўлиб етилгач — ҳаётни фалсафий идрок этади, тўғри хулосаларга келади. Биз бу ҳақда эндигина истиқлолимиз туфайли ўйлай бошлаганимиз ҳаммага маълум-ку. Шунинг учун ҳам 20-йиллар адабиёти бизнинг ривожланиш заминимизда ҳеч эскирмайдиган бир хазинадир. Мазкур ғояларни Элбек қуруқ санаб ўтавермайди. Унинг бадний бўёқларида Хумсон қишлоғининг турли томондан кўринишлари, тошдан тошга урилиб, кўпик сочиб оқаятган Угам дарёси, Чоғқол, Чирчиқ дарёси тўлқинлари, зилол сувлари, тоғ ёнбағирларида гуркираб турган кўкаламзорлар, ўтлаб юрган қўй-кўзилар, подалар, от, эшак миниб кетаётган болалар, чўпонлар, ер ҳайдаётган қўшчилар, сайраётган қушлар — хуллас тоғлик қишлоқ латофати бор кўрки билан шоир қалбини мафтун этади, асарларида аксини топади. Унинг асарларини ўқиганимизда шу манзаралар бир-бир кўз олдимиздан ўтаверади, унда сайр қилиб юргандай бўламиз. Ҳумладан шоирнинг «От ила одам» номли шеърини, қисқасига бир эртақда — от, одам, босқинчи ҳўкиз ҳақида ажойиб бир ғоявий мундарижа баён қилинади. Кенг ўтлоқда ҳузур қилиб, ғамсиз, ташвишсиз ўтлаб кун кўриб юрган от ёнига бир ҳўкиз келиб, унинг насибасини еб қўяди. От уни ҳайдашга кучи етмай, одамдан ёрдам сўрайди. Одам ёрдамида ҳўкизни тутиб, боғлаб олишади. Кейин ўша одам ҳўкиз ёнига отни ҳам қўшиб олиб кетади. Отнинг ялинишлари, илтижоларига назар солмайди... Кичик бир масалсимон шеърини асарда — босқинчилик, зўрлик, эркинлик душмани, воинсофлик — хуллас дунёдаги адолатсизлик қаттиқ қораланади. Меҳр-шафқат деган нарсани билмаган, ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган одамга нисбатан нафрат ҳиссиётини қўзғатиб юборади. Шу мазмунни ҳам тоғ манзаралари гўзаллиги билан қўшиб тасвирлайди.

Кенг ўтлоқли, улуғ бир тоғ ёқасида,
 Кўм-кўк бўлиб ўсган ўтлар орасида
 Кўб вақтдан бери бир от ёшар эди,
 Эркинликда ёлғиз ўйнаб юрар эди.
 Унинг учун қайғу, қўрқинч каби ишлар,
 Қайси чоқ тўқ, қайси чоқда оч қолишлар,
 Сира-сира бўлмас эди, бўлмас эди...

Тоғ ўтлоқлари, унда жилдирашиб оқаятган булоқ сувлари отга роҳатбахш ҳаёт берган, шунинг учун ҳам у тинч ва тўқ яшар эди, эркин эди, босқинчи ҳўкиз ва воинсоф одам унинг эркинлигини олди, унга бўйсундирди, ишлатиш учун олиб кетди. Шу билан отнинг ҳаёти ғурбатларга дучор бўлди. «Гўзал ёзғичлар»да

эълон қилинган мазкур шеър жуда катта муаммоларни қамраб олган. Босқинчилик, эркинлик, меҳр-шафқат сингари абадий мавзулар гўзал мисраларда содда, чуқур маъноли, фалсафий таҳлий қилинади. Жуда ўринли яхлит бир мазмун асосида эркинлик, мустақилликнинг гашти-ю, унга тажовуз қилувчилар қиёфаси усталик билан яратилади. Бу жиҳатдан Элбекнинг яна бир асари — «Қайси бири бўри?» масали ҳам катта аҳамиятга эга, унда яна жуда катта ғояни ўртага ташлайди. Бу асар 1923 йилда (Туркистон дав. наш.) «Ормуғон» номли масаллар тўпламининг иккинчи нашрида босилган. Бундаги воқеа ҳам, «От ила одам» даги воқелик ва ғояга ҳамоҳанг бўлиб, бўридан кўра ҳам ноинсоф одамга нисбатан нафрат уйғотади. Бир ўрмон яқинида бир қўй бўри чанғалига тушади. Қўй жуда қўрқиб титраб, қақшаб ялинади, ёлворади, йиғлайди, эзилади. Аммо бўри писанд қилмайди. Бир одам бу ҳолни кўриб, дўк билан югуриб келади, бўрини ҳайдайди, қўйни қутқаради. Қўй ғоят севишиб, одамдан миннатдор бўлади, сакраб ўйнайди, хурсандчилик қилади (Худди ҳўкиздан қутилган отдай эркинликка чиқади). Аммо бу эркинлик узоққа бормайди, одам уни уйига етаклаб келиб, ўзи сўйиб юборади. Шунда қўй кўзларини термултириб, одамга хитоб қилади:

Мунга қўйнинг икки кўзи термулиб,
 Жони типирчилаб ётиб ҳам куйиб
 Айтар эди ул кишига: эй киши:
 Бўрими, ё айткил энди ким ваҳший?
 Қутқардинг сен мени бўри илгидан,
 Ҳамда қўрқинч шул ўлимнинг ваҳмидан,
 Энг сўнг ўзинг бўридан-да ўздирдинг,
 Кўрдим, энди, чин бўри ҳам сен бўлдинг.

Элбекнинг мазкур асарларида одамларни баъзан ҳайвондан кўра ваҳшийроқ қилиб кўрсатиши тасодифий ҳол эмас. Шоир бунда гучсиз, заиф, ўзини-ўзи ҳимоя қилолмасликнинг фожиали оқибатлари ҳақида фикр юритади. Бинобарин, умуман ҳаётдаги адолатсизликлар ҳақида, бировлар ерини босиб олиш ҳақида 20-йилларнинг бошларида жар солиш билан шоир ўз давридан анча илгарилаб кетади. Кейинги йилларда бўридан кўра йиртқичроқ малъун кимсалар тобора кўпайиб бораётгани ҳақида Элбек инқилобдан кейиноқ огоҳлантирган бўлиб чиқмайдими? Бу даҳшатли ҳолларнинг бадиий тасвирига Чингиз Айтматовдай бир буюк санъаткор «Кунда» деб номланган бутун бир романи бағишлагани тасодифий эмас, ҳаёт тақозоси бўлиб чиқди-ку! Элбек келажакда юз бериши мумкин бўлган фожиаларни 20-йиллардаёқ сезиб, унинг шеърий ифодасини бергани учун шоир руҳига яна бир бор қуллуқ қилиш керак. Бизнинг ҳозирги давримизда авж олиб, жамиятга хавф солиб турган уюшган жиноятчиликнинг асли илдизлари Элбек асарларида тасвир этилган ўша қиёфаларга бориб тақалади, десак хато бўлмайди. Чунки ҳеч бир нарса

заминсиз, манбаъсиз, илдизсиз ривожлана олмайди. Кўриниб турибдики, Элбек болалар учун қувноқ, ашулабоп ўйноқи шеърлар, эртақлар, масаллар ёзганда ҳамиша ҳаётдаги муҳим сиёсий муаммолар ҳақида мулоҳаза юритади. Адолат ва адолатсизликни изоҳлайди, ёшлар онгига маърифат сингдиришга ҳаракат қилади. «Сичқонлар кенгаши» масалида яна шу муаммога эътиборни жалб этади. Ҳамма биладикки, сичқоннинг душмани мушук. Улар доим мушукдан қўрқиб яшайди. Ниҳоят бундай ҳаёт жонларига тегади ва йиғилишиб биргаликда унга қарши иш бошлаш ҳақида кенгашади. «Энди биз мунга қарши иш кўрмасак», «келатурғон вақтини сира сезолмасак», «сира қўймас ер юзида тухумимизни», «битирадир бирин-бирин боримизни», деб гап бошлаган сичқон аниқ таклиф қилади. Мушукнинг бўйнига қўнғироқ осиб қўйсақ, келаётганини эшитиб қочиб қоламиз, деган фикр ўртага ташланади ва ҳамма рози бўлади...

Шоир бу масалда дунёдаги заифлар, кучсизларга шафқат қилиш каби зарур бир ҳаётий муаммони ўртага ташлайди. Мазкур шеърини масал 1921 йил ёзилиб, 1922 йилда эълон қилинади. Шу йилларда мамлакатда фуқаролар уруши давом этиб, кўплаб одамлар ҳақсиз хунрезликлардан қурбон қилинаётган эди. Мазкур қонли воқеалар инқилоб ғалабасини сақлаб қолиш шиори остида муттасил кучайиб борар, бировни босмачи, бировни аксил инқилобчи, яна бировни оқ, бировни қора деб инқилоб душмани сингари уйдирма тамгалар билан тўда-тўда қириб ташлашлар, бу аҳвол Элбек, Чўлпон, Қодирний, Фитрат сингари етук шоир, олим, адиб, даврининг энг етук, илғор зиёлилари қалбини ўртар эди, ниҳоят улар ҳаёт қувончлари билан бирга ундаги фожияларни ҳам ўз асарларида акс эттирмай тура олмас эдилар. Мана шу нуқта улар асарларининг ҳаётийлигини, реализминини белгилловчи бosh омил бўлиб қолади.

Элбек катталар учун ёзган шеър ва ҳикояларида жиддий сиёсий мавзуларни қамраб олади. Жумладан, «Отлан», «Тилак йўлида», «Қизил байроқ», «Эслаш» (бу шеърни Элбек — «янги адабиётимизга бор кучи билан ишлашган марҳум Мирмулла ўртоққа бағишланадир», деб изоҳ беради), («Кўклам эрки» ўзбек хотин-қизлари учун) «Нечун», «Мотам», «Онгли ўзбек қизи тилидан», «Эрк қизига», «Йигитга», «Ёшлик», «Текинхўрларга», «Туркистон» каби юзлаб шеърларида ўзбек халқи, бутун Туркистон ва туркий халқлар тақдири, келажаги, бахти, бахтсизлиги, одамлар ўртасидаги муносабатлар ва улардаги мураккабликлар, хотин-қизлар озодлиги, Шарқнинг истиқболи ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини баён қилади. Аксар бу шеърларда янги ҳаётга — катга умид боғлайдиган ҳаёт тарзи сифатида қарайди. Ҳалол меҳнат қилиб, янги бахтли турмушга етиш орзуларини ифодалайди. Бу ғоя унинг «Қўшчи Турғун» номли каттагина ҳикоясида ҳам асосий етакчи мазмун бўлиб қолади. Мазкур номлари тилга олинган шеърини асарларда кўтарилган муаммолар ҳозирги кунларда ҳам қийматишни йўқотмаганлиги билан эътиборни тортади. Шулардан

бири, менимча шу кунларда ҳам ғоят катта ғоявий ва ҳаётий аҳамиятга молик бўлиб, туркий халқлар дўстлиги, бирлигини тарафдор этган, қон-қариндош бўлиб яшашга жиддий даъват этган шеър — «Туркистон» шеъридир. Аввало бу мавзу 20-йилларда ҳам, ундан олдин ҳам жуда катта ҳаётий муаммо эди, ҳозир ҳам шундай бўлиб турибди. Маълумки, 1924 йилда Миллий чегараланиш баҳонаси билан бир бутун Туркистон ўлкаси ўзбек, қozoқ, қирғиз, тожик, туркман деб бир неча бўлақларга бўлиб ташланди. Бу тадбир нимани кўзлаб қандай фожиали — аниқ бир қора ниёт билан амалга оширилганлиги матбуотларда кўнлаб таҳлил этилди. Биз бир оғиз эслатиб ўтиш билан чекланамиз. Москва бу ишни истаган вақтда туркий халқларни бир-бирига гиж-гижлатиб қўйиш учун, улардан истаганча бўлак-бўлак тарзида фойдаланиш учун амалга оширган эди. Ўзбек зиёлилари, жумладан Элбек бизнинг шу кунларда хавотир олиб турган масала ҳақида инқилобдан кейинги дастлабки йиллардаёқ ўйлаган, ундан ташвиш тортган, оқибатлари ёмон бўлиши мумкинлигини пайқаган ва унинг фожиалари олдини олиш тўғрисида Туркистон халқларини огоҳлантирган эди...

Элбек мазкур шеърида Туркистонда яшаётган барча туркий, муслмонлар бир оиланинг фарзанди эканликларини унутмасликларини, аҳил бўлиб яшашлари лозимлигини уқдиради. Ўлими олдидан кекса отанинг болаларига қиладиган энг эзгу насиҳати шу деган ғояни илгари суради. Бу ғоят буюк ғоя эканлигини биз энди тушунмоқдамиз. Ҳозирги кунларда Туркий халқларнинг ўзаро дўстлиги, иноқлиги ҳар қачонгидан ҳам зарур бўлиб қолди. Эркинлик, мустақиллик, халқларнинг ўз миллий анъаналари, урф-одатлари, миллий манфаатларини бусиз сақлаб бўлмаслигини ўтган — инқилобдан кейинги барча йилларда кўрдик-ку. Шу ғояни Элбек ўз тафаккурида 1917 йил тўнтаришидан кейинроқ идрок этгани унинг буюк кароматларидан бири деб ҳисоблашни истардим. Мана бу сатрларга эътибор беринг:

Кекса буюк Туркистон
 Улар чоғи олдидан
 Болаларнинг барчасин
 Ўз ёнига чақирган:
 Бобо йўғон ҳам оғир,
 Салмоққина товуш-ла,
 Айрилиқдан тўкилган
 Аччиқ қайғи ёши-ла,
 Деган: «Жондан ортигим,
 Менинг барча ўғлоним,—
 Қозoқ, қирғиз туркманим!..»

Кекса Туркистон ўлими олдида болаларига бор молларини тақсимлаб беради. Тинч аҳил яшашга чақиради. Лекин баъзилари отанинг кўзи олдидаёқ мол талаша бошлайди. Ота бундан

қаттиқ қайғуриб, биров берган нарса тезда тугайди, агар ялқовлик қилмай ўзларинг ишлаб мол топсанг, унда тўқ яшайсан, тарзидаги насиҳати билан кўз ёши тўкади, болаларининг ҳозироқ ноаҳиллик қилаётганидан қаттиқ изтиробга тушади. Бу жуда катта иш — муаммо эртақ тарзида, чол отабинг сўнги энг олий орзуси тарзида болалар ва ёшларга сингдириладики, мазкур асар ҳеч қачон эстетик қимматини ҳам, тарбиявий аҳамиятини ҳам йўқотмайди. Бу худди шу кунларда айтилиши лозим бўлган мулоҳазалар деб ҳисоблаш мумкин. Мазкур шеърининг яна бир муҳим томони — унда бир юртда яшаб турган бир дин, бир эътиқод, бир хил ер ва табиий шароитдаги халқлар ўртасида ер-сув, мол-мулк талаш энг ёмон оқибатларга сургаб бориши ҳақида, ота-боболар урф-одатларини унутмаслик ҳақида, гарчи улар дунёдан ўтганларда васиятларига амал қилиш, уларни доим эслаб туриш ҳақида фойт қимматли ақидалар тарғиб этилади. Ақидалар бузулгудай бўлса, боболар кўнгли вайрон бўлади, кўз ёши тўкилади, эл-юрт тинчлиги бузилади, ўртада нифоқ кучаяди, ҳамма бадбахт бўлади, деган мантиққа бутун эътиборни жалб этилади. Яқунловчи сатрларда биз Туркистон болалари орасида айримлари ўзига теккан меросни озсиниб, бошқалар ҳақида кўз олайтириш, бундан зиддиятлар келиб чиқиши ва бобонинг аччиқ қулгу билан айтган сўнги сўзларида ялқовлик, мол талашини инсон учун энг катта бахтсизликдир, тиришқоқ одам ҳар мурод-мақсадига эришади, деган хулоса баёни билан танишамиз.

«Энчи узра довлашманг,
Тезда битар бу!» деган.
Ҳар ким тиришқоқ бўлса,
Ўзи топар молини.
Ялқов ўғилларимнинг
Кимлар тинглар зорини?!

Элбек ҳам ўз замондошлари Чўлпон, Фитрат, А. Ҳодирий ва бошқалар сингари ҳаётнинг қувончлари-ю, зиддиятларини кўра билган, уни ўз асарларида аниқ акс эттирган буюк аждодларимиздан биридир. Унинг шеърларида Чўлпон шеърлари, айрим насрий асарларида ҳам унинг насрий маҳсулотлари билан ҳамоҳанг томонлари анчагина. Жумладан, хотин-қизлар озодлиги, улуг мақсадлар йўлини талқин этиш, эркинлик, озодлик, тарихий меросга ҳурмат билан қараш каби талай яқдилликларини улардан топиш мумкин. 20-йилларда Алишер Навоийнинг буюклиги ҳақида Чўлпон мақола ва шеърлар ёзган, Элбек ҳам бу мавзудан четда қолмайди. У «Бибихоним мадрасаси» шеърда халқимизнинг тарихий ёдгорликларини, улар қачон, кимлар томонида, қандай мақсадларни кўзлаб қурилган бўлмасин, «ўтмишдан эсдалик» сифатида сақлаб қолишга даъват этади. Сиз эътибор қилинг — Элбек 20-йилларда — ҳамма мачит-мадрасаларга қарши ўт очилаётган бир даврда шу мавзунини кўтариб чиқади, бу ўзи бир

жасорат. Иккинчидан, бу масала ҳозир эскирганми? Бундай муҳим муаммолар илғор зиёлиларимизни ҳаминша ташвишга солиб келган. Элбек тарих ва тарихий ёдгорликларга қарши турли тамгалар билан коммунистик ҳужум қизитилиб юборилган бир тарихий вазиятда ўтмиш осор-атиқаларига ҳурмат билан қараши, унга ўз муносабатини шеър билан баён этиши — унинг ҳаёт-мамоти деган сўз эди. Социалистик тузумнинг фожиасини бизнинг ўша авлодларимиз — Элбек ва сафдошлари ҳаммадан олдин пайқанганликларини шундан ҳам билса бўлади. Мачит-мадрасаларга қилинаётган ҳужумлардан шоир қалби ўртанади. Ўша қадимий, муҳташам салобатли бинолар билан бирга нафас олади, изтироб чекади, ғазабдан титрайди, қақшайди:

«Ўтмушдан эсдалик», дедим буни мен,
Чиндан-да эсдалик учун ярашар.
Ху-хулаб ўйнаган бир кўп кўкарчин,
Менга ўтмушлардан эртақ айтишар.
Севикли, муҳташам, ҳайбатли бино
Емирилиш соатин кутгандай бўлиб
Кўринур кўзларга қайғулигина.
Ер юзин титратган зўр ботирларнинг
Ўлгач, қолдирғуси суякларидан...

Элбекнинг «Бир сўроғ», «Ўксузнинг ўлими», «Кўз ёшларим», «Менинг тилагим», «Кўнгил чечаги», «Парча», «Кийинка», «Вулқон» каби қатор шеърларида кўпинча шоир кўнгил дардларини имо-ишоралар билан баён қилади. Мазкур шеърлар 1919—1920 йилларда ёзилган бўлиб, бу даврларда адабиётда фикрни рамзий (символик) пардаларга ўраб ифодалаш кенг тарқалган, юқорида таъкидлаганимиздек, Чўлпонда ҳам биз мазкур ҳолатни кўплаб учратамиз. Элбек ҳам бундан ҳоли эмасди. Бирида ўксуз боланинг аянчли ҳолати, ўлими тасвирланса, бирида, турмуш оғирликларини кучли прода билан енгилга даъват этилади. Яна бирида эса, инсонларни бирини бири уриб йиқитишдан воз кечиш ва дўст, биродар бўлиб яшашга ундалади. Хуллас, Элбек шеърляти ҳақида кўплаб ёзиш керак ва ёзлади. Унинг ижодий қўлами ғоят кенг. Элбек шеърлят деб ёнди, то сўнгги нафасигача «Борайин у буюк идеал томон» деб интилди. Шундан кейин Элбек ва замондашларидан ҳамон нуқсон ахтариб топиб, тошкўмир ту-тунидек бққсиб юрганларга нима деб баҳо бериш керак? Бир шоир айтганидек: «Сизни ўлдирганлар қон ютиб ўлсин!» дегим келади!!!

Элбек — шоир, болалар шоири, адиб, муаллим, адабиётшунос, тилшунос, масалчи, таржимон ва ҳоказо мавзуларда қатор илмий ишлар қилиш адабиётшунослигимизнинг долзарб масалаларидан бири бўлиб қолади.

Тебраниш, югуриш — турмушнинг тузуги,
 Тўхталиш, йиқилиш — ўлимнинг узуги.
 Ёш гуллар саодат нурида гулласин.
 Тилаксиз, амалсиз юраклар — қаро тош,
 Ёш ўйноқ кўзлардан оқмасин дардли ёш.
 Гўзаллик, яхшилик барчаси олданда,
 Яхши қиз, тўхтама, қаршилик қошинда!

(1924, 17 апрель)

«Ўгутим» сарлавҳаси остида («Бир қизчанинг альбомига») ёзилган мазкур шеър шоир Ботунинг Москва Давлат дорулфундунида ўқиб юрган чоғларида айни куч ва ғайрат тўлқинлари жўшурган баҳор палласида яратилган эди. Бинобарин, бу ёш шоирнинг кўнглида қайнаб турган илҳом булоқларининг илк маҳсули сифатида ўз ноявий мундарижаси билан Боту ижодининг кейинги ҳамма босқичлари учун ҳам характерли хусусиятини ифода этган, деб ҳисоблаш мумкин. Зотан, Боту бу ва бошқа шеърларида ҳам ёшларни ҳамisha олға юришга, ғайрат-шижоат кўрсатишга, мақсад сари интилишга, қўрқмаслик ва тинимсиз ҳаракатга даъват этади. Шоирнинг «Умид учқунлари» (1925) тўпламига кирган кўплаб шеърлари 1923—1924 йилларда ёзилган бўлиб, деярлик ҳаммасида ёшлик, жўшқинлик, қайноқлик ҳиссиётлари ёрқин акс этганини кўрамиз. Зотан, бу йиллар ҳаётининг ўзи ҳам аллақандай бир шиддат, тезлик, ҳужумкорлик сингари серғавго бир давр эди. Адабиётда, айниқса, шеърятда бу ҳол алоҳида, жуда кенг кўламда ифодасини топади. Шу йилларда Маяковскийда бошланган бу шиддатли шеърят оҳанги бутун рус ва ўзбек адабитига ҳам таъсирини ўтказган эди. Ботунинг айни даврда, Москвада инқилобий ҳаракатларининг марказида яшаб, ўқиб тургани эса, замон ҳолатини бошқалардан олдинроқ англаб олишга ёрдам берарди. Яна шу йилда ёзилган «Исён» (1924, Москва) сарлавҳали шеърда шоир кўнглида қайнаб ётган ғоялар, мақсадлар — ҳаммаси жамият истиқболига қаратилганлиги, ҳарқанча ёзган билан кўнглидагини тўла ифода этиш қийинлигини таъкидлайди. Янада жўшқинроқ ҳиссиётларни баён қилади:

Истагимдан кўп буюклар жамиятнинг истаги,
 Шулар сабабдан истасам-да, жонлономас эсдаги.

«Умид учқунлари» тўпламига қўйган эпитафи ҳам шоирнинг

чақнаб турган ўт-олов юраги садоларидан далолат беради. Унда шоир гарчи шеърин садолари ҳали унчалик етук бўлмаса-да, қалбида олов ёниб тургани ва илҳом алангаси мутлақо сўнамслигини уқдиради. Ёш қалбдан қайнаб тарқалаётган қип-қизил учқунлар ҳали унча кўп нур соча олмаётгани билан кейинчалик яшада кучлироқ сочишига ишора қилади, истиқболга зўр ишонч ва умид боғлайди.

Кўкка учган қип-қизил учқунларим,
Нур сепелмай учса ҳам ўчмас ўтим..

Ёшларга мурожаат руҳи билан суғорилган «Ўгут» мавзуини дастлаб 20-йиллар шеъриятида, драматургиясида ҳам жумладан, «Ҳинд ихтилолчилари» ва «Чин севиш» асарларида Фитрат кўтариб чиқади. «Бедил» ва «Умар Ҳайём» асарларида ҳам бу мавзуга кенг ўрин беради. Гап шундаки, уларнинг ҳаммасида ёшларни «тебраниш»га (ҳаракатга) кескин даъват этилади. Ҳаракатсизлик ўлимдир, деган ғоя чуқур уқдирилади. Мазкур ғояни Чўлпон, Элбек, Ботулар ҳам узлуксиз давом эттирадилар, унга янгидан-янги маънолар ато этадилар. Ботунинг юқоридаги шеър парчаларида ҳам биз шу мантиқ етакчилиқ қилаётганини кўра-миз. Бу жиҳатдан Ботунинг «Ўзгаришчи ёшлар» журнали бошқармасига ёзган мактуби ҳам эътиборни тортади. Мактубда Боту, аввало, янги ташкил этилган ойнамадан ғоят қувонганини ифо-далаб, унга катта умид бағишлайди, муваффақиятлар тилайди. Шу вақтгача мавжуд бўлган «Тонг», «Инқилоб», «Билим ўчоғи» ойнамалари ишларидан қониқмаганлигини, айримлари бир-икки сондан сўнг тўхтаб қолганлигидан норози бўлганлигини ҳам таъкидлайди. Аммо мақолада етакчи фикр яна ёшлар тарбияси, уларни кўпроқ ўқишга, Оврупо фан, техникасини эгаллашга даъват этиш масаласи бўлиб чиқади. Москва ёшларининг билим олиш соҳасида кўрсатаётган ғайрат-шижоатларини намоён этувчи айрим далиллар келтиради. Зотан, мактубни Боту Москвада ўқиб юрган кезларида ёзган, унда кўрган билганларини ҳавас билан ўзбек ёшларига тушунтиришга интилади. Боту бунда «Туркистон ёшларининг маънавий тарбияси ҳалигача керакли мак-қени ололмагани»дан ташвиш тортади. Ойнама ходимлари эътиборини шунга жалб қилади. «Янги журнал мумкин қадар ўқувчилар даражасини англаш билан ҳисоблашиб борса, кўнгил-дагидек» бўларди қабилида ёшлар қалби, дили, уларнинг маъна-вияти ҳақида ғамхўрлик қилиш масаласини қўяди. Бу ғоят муҳим фикр бўлиб, ҳозир ҳам эскирган эмас. Шу билан бирга Москвада одамлар газета, журнал ўқишни ўзларининг биринчи даражали ишлари қаторига қўйганларини ибрат қилиб кўрсата-ди. Ҳар бир янгиликни билишга интилиш, ўқишга уриниш Оврў-по маданиятини эгаллашга бўлаётган ҳаракатларни Туркистон ёшлари билиб қўйишлари, улар ҳам шу йўлдан боришлари ло-зимлигини мисоллар билан аниқ айтади.. Бу ўша 20-йиллар

Москва ҳаёти билан бирга жаҳон аҳволи билан ҳам ҳар кун ифода бўлиб турган ёш Ботунинг олий мақсадларини ифода этади, у истиқболга ғоят умид билан қараётганини яна бир бор тасдиқлайди. Ёшларни олға интилишга даъват, фан, техникани эгаллашга ундаш 20-йилларнинг бошлариданоқ янги ҳаёт қуришга барча кучларни шиддат билан сафарбар этаётган давр талабларини ифода этади. Ҳаётни тубдан қайта қуриш масаласи инқилобдан кейинги дастлабки ўн йилликлар давомида ғоят мураккаб, оғир, ҳатто қонли жанглар билан амалга оширилмоқда эди. Бу даврда майдонга ташланган шиорлар ва уларнинг сиртқи кўриниши-ю, туб моҳияти ҳақида юқоридаги саҳифаларда фикр айтганмиз, шунинг учун уларни такрорлашга ҳожат йўқ. Аммо Боту ёш, ўсувчан, орзу-ҳавасга тўла қайноқ бир қалби, ғайрати, шижоати билан партия ва ҳукумат ўша даврда кун тартибига чиқараётган ҳар бир шиорга ишонарди, унга эргашарди, ҳамма мақсадлари худди шу қақриқларда акс этаётган шахс сифатида яшайди, ижод қилади. Ёшларни олға интилишга даъват этиш, тўсиқларни йиқиб ўтишга бошлаш 20-йиллар даври талабларини ифода этади. Бу ҳол партия ва ҳукумат тарафидан ўтмишдаги ҳамма нарсаларни инкор этиш йўли билан амалга оширилади. Мазкур йўл эса, бизнинг тарихимиздаги барча муқаддас эътиқодларимизни, маънавий дунёмизни ер билан яксон этишга сургади. Вайроналикни шарафли деб изоҳлади. Тўғри, бу даврларда баъзан расмиятчилик учун, халқ кўзини чалғитиш мақсадида Лениннинг айрим мерос, тарих, ўтмишдан қолган ижобий, ибратли нарсаларни сақлаб қолиш ва улардан намуна сифатида фойдаланиш ҳақидаги кўрсатмаларни рўкоч қилиб ҳам қўйилар эди. Аммо амалда эса уни тескарисини қилинар, назарий жиҳатдан силлиққина асослаб қўйилган фикр мулоҳазаларга асло риоя қилинмас эди. Илм, фан, адабиёт, санъат соҳасидаги буюк сиймоларимиз, бой маънавий хазиналаримиз камситилаверди, инкор этилди, ҳатто бой қадимий даврлардан қолган ёдгорликларимиз, ҳашаматли биноларгача оёқ ости қилинаверди. Хуллас, инқилобдан илгариги ҳамма нарсага қарши ўт очилади. Энди ўйлаб қарасак, бизнинг жамиятимиздаги ҳозирги фожияларимизнинг негизи, илдизлари худди шу йилларда яратилган экан... Аммо шоир Боту янги замоннинг ёш зиёлиси, унинг чинакам куйчиси сифатида майдонга чиққан ва янги ҳаёт қуриш ишига астойдил киришиб кетган эди. Барча асарларида, шу жумладан, «Ўгутим», «Ёз кунини», «Ёшлар учун», «Кичкина армуғоним», «Шокир Сулаймоннинг альбомига», «Бизнинг товуш» сингари 1919, 1920 ва ундан кейинги йилларда ёзган талай шеърларида, биз юқорида изоҳлаб ўтган мазмун — эскиликка ўт очиш, янги ҳаёт қуришга даъват этиш ғоялари очик бўртиб туради. Айрим сатрлардан намуналар келтириб ўтайлик. «Ёз кунини» (1919) шеърида шоир қишнинг ташвишлари аста кетиб, табиат уйғонаётгани, дарахтлар ҳам япроқ ёзиб, қушлар сайраши ва оламга шодлик бахш этаётган тангри қудратидан шукроналик ҳиссиётларини баён қилади. Шу билан бирга

ялқовликка қарши курашга, ҳаммани ишга даъват этиш, ҳаёт-бахш ғояларни тарғиб этишга эътиборни жалб қилади.

Қиш ўтди, эй туронликлар,
Битсун ялқовлик, туркистонликлар (1919).

Орадан бир-икки йил ўтиши билан Боту юқоридан берилган кўрсатмаларга амал қилиб, эски турмушга ўт очиш ғоясини, фақат шундай қилибгина янги турмуш қуриш мумкин деган маъноларни шеърда етакчи фикр қилиб олади.

Эски турмуш, эски уй
Еш кўнгилини қийнагай... (1921).

Булардан кейинги шеърларида эскиликка ҳужум шиддати тобора жўш уриб, кучайиб борганини кўрамиз. Ўзи туғилиб ўсган ўлка инқилобдан илгари гўё нуқул қора доғлар билан тўлган-у, энди уларни тезроқ ювиб тозалаш даври келгани ҳақида «Шокир Сулаймоннинг альбомига» шеърда шундай ифодалайди:

Бизни ўстирган ўлка доғларин
Қуруқ кўз ёши арта олмайми?
Тенгсизман деган зулмат тоғларин
Бўғиқ фарёдлар йиқа олмайми?

Мазкур сатрларда эскиликка ҳужум бошлашга тезроқ киришиш ғоялари билан бирга яна бошқа бир маъно ҳам бор. Чўлпон, Фитрат каби катта ёшдаги, анча тажрибали шоирлар эл-юртда фақат шодлик эмас, унда рўй бермоқда бўлган фожиалар ҳақида кўпроқ ғамгин руҳдаги шеърлар ҳам ёзар эдилар. Уларни йиғлоқи деб таъна қилиш, 20-йилларнинг ўрталаридаёқ авж олган. Боту ўз шеърларида шунга кўпинча ишора қилади.

Ўлкамиздаги йиғлоқи эрлар
Чақалоқ каби йиғлай берсинлар.
Соф юракларни қоронғуликда,
Умидсизлик-ла тиглай берсинлар!
(Шокир Сулаймон альбомига, 1922)

20-йиллар ўзбек шеърлятида йиғлоқлик: умидсизликни изҳор этиш деган мавзу ўзи бир алоҳида тадқиқотни талаб этади, у ўзи адабий жараённинг махсус хусусиятлари сифатида текширилиши лозим... Ҳозир биз бу масалани четлаб, ўз ишимизни давом эттирамиз.

Ботунинг аксари шеърлари ёшларга аталиб ёзилган ва уларнинг ҳаммасида ёшларни ўқишга, ишлашга, ҳаракатга, ғайратга чақирилади, истиқболдаги бахт айна шу тарзда яратилади, деган манتيқ уларнинг моҳиятини белгилайди. Шоирнинг «Ўгут»,

«Тўлқиним», «Севинч куйлари» ва шу каби шеърларида ҳам ёшларни муттасил ҳаракат қилишга, тебранишга, югуришга, интилишга чақиради. Бу мавзу, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, 20-йиллар шеърлятида дастлаб Фитрат ва Элбекда, Чўлпонда қаламга олинган эди. Кейинчалик улар таъсирида ҳамоҳанг шеърлар кўнлаб яратилади. Мана адабий жараёндаги бир ҳолат, бу сатрлар Фитратнинг «Ўгут» сарлавҳали шеърдан:

Оғир йигит! Сенинг гўзал, нури кўзингда
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқудим...
Турма, югур, тинма, тириш, букулма, юксал!
Хурма, кириш, қўрқма, ёпиш, юрма, қўзғал!
Эл йўлини тўсиб турган эски булутларин
Ендириб қўй, йиртиб ташла, барчасин йўқ эт!.. ва ҳоказе.

Энди шоир Ботунинг «Ўгут» шеърдан айрим сатрлар келтирайлик-чи:

Ешлар,
Илдам, илдам!..
Кўзларингиз чақнасуи!
Ғайратингиз қайнасуи!
Қуёш булутдан
Қутулмоқ истар..
Истакнинг борлиқда
Жавлон қилиши
Ешлардан,
Еш кучлардан... ва ҳоказе...

Мазкур сатрларнинг бир-бирига ҳамоҳанглиги 20-йиллар ўзбек адабиётидан биргина Ҳамзани ажратиб олиб, ундан бошқа бирорта шоир, ёзувчи Ҳамза даражасида ижод қилолмаган деган сохтачиликни мишг марта рад қилади, адабий жараёнда ҳар бир ижодкор ўз ўрнини олади, бирининг ўрнига иккинчисини тиқиштириб киритилмайди... Бир даврда яшаб ижод қилган санъаткор ўз муҳити, сафдошлари, замондошлари тафаккуридан узилиб қолишлари мумкин эмас, табиат ва жамиятнинг ўзига хос қонуниятини шу...

Кўриб ўтганимиздек, Боту 20-йилларнинг бошларидаёқ янги ҳаёт қуриш ишларига берилиб кетади. Ғайрат, шижоат билан яшашга ундайди, турғунлик, беғамлик, хотиржамликка берилишни қаттиқ қоралайди. «Тўхталиш», «йиқилиш» ўлим билан баробар деб ҳисоблайди. Бундай дунёқараш шу йилларда орзу-умидларга тўла олий мақсадлар билан яшаётган шоир учун ҳам энг буюк мақсад эди. У ўз тенгдошларини, барча ёшларни ҳам шу мақсад йўлида тинмай ҳаракат қилишга, чақира, фақат шу билан келажақда бахтга эришиши мумкинчилигига ишонтирмоқчи бўларди. Ҳаётда инсон учун бундан бошқа тўғри йўл йўқ деб тушунарди

Боту. Энг муҳими шундаки, шоир ёшларни фақат катта мақсад ва эътиқод билан яшашга чорлайди. Мақсадсиз, тилаксиз ва фаолиятсиз, «амалсиз» яшашни қаттиқ қоралайди. Мақсадсиз яшаш «жонсиз бир қаро тошнинг ўзи» бўларди деган чуқур бир фалсафий мантиқни шеърини ифода этади. Бундай ғояларни шоирнинг ўзи ҳам ўз ҳаётининг мазмуни тарзида изоҳлайди ва «гўзаллик, яхшилик барчаси олдинда», деб коммунистик эътиқодга суянади. Барча ижодий ва ижтимоий фаолиятида Боту мана шу ақидага амал қилишга интилади. Оқибатда эса, мазкур ақида эгалари кўп-лар қатори Ботуни ҳам қатл этдилар...

Боту ва унинг сафдошлари яшаб ижод этган даврда одамлар бошига не-не кунлар тушгани ҳақида кўп гапирдик, яна кўплаб гапириш лозим, токи бу энг кирлик тарих ҳеч қачон такрорланмасин, инсоният доим унинг олдини олиш ҳақида ўйласин! 20-йилларнинг ўзидаёқ шўро ҳукумати ва партиянинг ўз ичида марказда кетма-кет содир бўлаётган фожиялардан биргина далил келтириб ўтсак, бутун дунёда инсоният тақдирини ҳал этиш даъвоси билан майдонга чиқётганлар — аслида нималар билан шуғулланишдан иш бошлаганлари яна бир бор аён бўлади...

1923 йил февралдаги Москвадаги Никитинск бульварига ГПУ текширувчи комиссия аъзоларидан бири — ревизор коммунист Скворцов (собик ишчи) ўзини ўзи отиб ўлдиради. Унинг ёнидан қуйидаги мазмунда бир хат чиқади. (Хат РКП(б) Марказий Қўмитаси Президиуми номига ёзилган эди):

«Ўртоқлар» Меҳнат аҳли галабаларини муҳофаза этиш бўйича бош идорамизнинг иш юритиши билан юзакигина танишиб чиқишнинг ўзидаёқ, уларнинг тергов материаллари ва бу соҳада қўллаётган усуллари, ҳужжатлари кўздан кечирилганда шу нарса маълум бўлдики, ўз мавқеимизни мустаҳкамлаш учун ҳеч нарсадан қайтилмаётир. Яна бу ҳолни ўртоқ Уншлихт партия манфатлари учун энг зарур ва шундай қилмаса бўлмайди, деб изоҳлаши мени бундай даҳшат ва қабоҳатлардан абадий қутулиб кетишга мажбур қилди. Биз амалга ошираётган тадбир-чораларни коммунизмнинг буюк принциплари билан изоҳлаб келинди. Мен эса компартиянинг масъул ходими бўла туриб, бу ишларнинг ҳаммасида онгсиз равишда иштирак этиб келдим. Мен ўз гуноҳларимни ўлимим билан ювиб, сизларга энг сўнгги илтимосимни баён қиламан: Эс-ҳушингизни йиғиб олингиз, ҳали кеч эмас ва ўз иш услубингиз билан буюк устозимиз Маркс шаънига доғ туширмангиз, ҳамда оммани социализмдан бездирмангиз!» («ЛГ». 29.VI.89 й.).

Мазкур воқеа тасвири 20-йиллар эмас, 1917 йиллардан бошлаб шўро ҳокимияти қандай негизда, қандай услуб заминиде ташкил топгани ҳақида, ундан кейинги эл-юртимиз бошига солинган кулфатлар ҳақида, ниҳоят ҳокими мутлақларнинг даҳшатли фаолиятлари ҳақида, то бизнинг кунларимизгача етиб келган Гдлян-у Ивановчиликкача — ҳаммаси қачон, қандай рўй бергани ҳақида тасаввур бермайдими?! Биз ҳаётимиздаги ҳар бир ижо-

бий ёки салбий ҳодисанинг моҳиятини тушуниб олмақчи бўлсак, фақат тарихгина ёрдамга келади. Бошқа гапларнинг ҳаммаси тўқима, ясама бўлгани учун йўл-йўлакай тушиб қолаверади. Модомики, аҳвол шундай экан, шоир Боту ва унинг сафдошлари ўзларини қандай тутишлари керак эди деган савол устида ўйлаймизми, ёки фақат улардан хато ахтарамизми? Улардан хато ахтариб тонишга ҳануз беҳуда уринаётганлар агар ўшалар даврида яшаганларида қандай ҳоинликлар қилишлари мумкин эди, деган фикр мени доим банд қилади. Чунки, улар эркин фикр юритиш мумкин бўлган вазиятда шунча хиёнат қилсалар, ўта оғир, мураккаб бошқа пайтда нималар қилишлари ўз-ўзидан маълум-да! Боту Москвада юз бераётган ана шу (биз келтирган) фожиялар, даҳшатлар ичида дорилфунунда таълим олар экан, уларни синчиклаб кузатди. Аммо тўхтовсиз ижод қилди. Ёш серғайрат комсомол шоир сифатида — сира иккиланмай социализм ғояларига ишонди; эътиқод қўйди. Келажакнинг порлоқ бўлишига заррача шубҳа қилмайди. Мамлакатда фуқаролар уруши қизиб турган, халқ оммасини «оқлар, қизиллар» деб сунъий равишда иккига ажратиб қўйиб, бирини бошқасига қарши қўйилган оғир ва жуда мураккаб даврда фақат социализм ҳақидаги кўрсатмаларга умид боғлаб яшаш ва ижод қилиш осон эмас эди. Биз 20-йиллардаги ўзбек ёзувчилари (балки бутун мамлакатдаги ёзувчилар) ижодий фаолиятларига баҳо берганда уларнинг қандай жидий вазиятларни бошидан кечирганларини кўзда тутмаслигимиз мумкин эмас. Ҳабибулла Қодирийнинг отаси ҳақидаги ҳужжатли қиссаси, Наим Каримовнинг Усмон Носир, Сулаймон Хўжаев ҳақидаги мақолалари, Шерали Турдиевнинг ўша давр ёзувчилари ҳақида ўзбек матбуотида эълон қилинган иғвономалар (мен уларни шундай деб атардим — А. А.) ҳақида бериб бораётган маълумотлари ва бошқа қатор мақолаларни кузатиб бораётган жамоатчилик бунини яхши билади. Шоир Боту ҳам кўплаб замондош ва сафдошлари қатори — аини шундай кечмиши мушкул, тақдирли фожияли, инқилобдан кейинги давр ўзбек адабиётининг пойдеворини яратинида жонбозлик кўрсатган Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Элбек, Ғози Юнус ва уларнинг бошқа кўплаб тенгдошлари қаторида ижод қилиб, бизга бой адабий мерос қолдирди. Унинг асарларидан, публицистик мақолаларидан, шеър ва ҳикояларидан 20-йиллар адабий ҳаёти, ўша давр шўро тузуми, жамияти, жумҳуриятимиз ҳол-аҳволи барча хусусиятлари ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз, десак муболага бўлмайди. Бу жиҳатдан Боту ижодиёти ўзига хос бир ўринга эгадир. Унинг бутун қиёфасини эслаганимизда ҳаётни қайта куриш сарчашмаларида жонбозлик кўрсатган етук зиёлиларимиздан бирини юксак маданиятли, чуқур билимли, истеъдодли, бинобарин, келажакка жуда катта умид боғлаган шоир, адиб, фаол жамоатчи, партия ва давлат сиёсатига ўта ишонган арбобларимиздан бири сиймоси кўз олдимиёзга келади.

1917 йиллардан кейин октябрь тўнтаришида вужудга келган

ҳокимиятни сақлаб қолиш учун кураш деган сохта шиор остида халқимиз бошига не-не кулфатлар тушмади. Бу даврда ҳар бир шоир ва умуман зиёли фаолияти фақат инқилобга нисбатан муносабатига қараб белгиланадиган бўлди. Шу нуқтаи назардан ёзувчилар ўртасида муайян бўлинишлар рўй берди. Инқилобдан олдин адабиётга кирган ёзувчилар орасида дарҳол инқилобни қабул қилганлари ҳам, уни бир қанча муддат қабул қилолмай юрганлари ҳам, иккиланиб турганлари ҳам, унга қарши бўлганлари ҳам, умидсизликка тушганлари ҳам бор эди. Бундай мураккаб ва зиддиятли ҳолатларга дучор бўлиш — фақат ўзбек адабиёти ва зиёлиларида эмас, кўп миллатли бутун шўро адабиётида, айниқса рус адабиётида жуда бўртиб кўринди. Гумелев, Бунин, Набоков, Блок, Есенин каби шоирлар ижодини ўзбек адабиётида Фитрат, Чўлпон, Элбек, Рафиқ ва яна бир қатор уларнинг сафдошлари ижодини, фожиали ҳаётини эслаш кифоя. Уларнинг ҳаммаси ана шу зиддиятлар ичида яшаб ижод қилдилар: баъзи маълумотларга кўра рус ёзувчиларидан икки ярим мингдан ортиғи чет элларга қочиб кетди, умрини муҳожирликда ўтказди, қайси бирлари эса, инқилобий тўнтаришдан кейинги дастлабки йилларда рўй берган даҳшатларга чидам бўлиб ўзини-ўзи ўлдирди, қай бирларини ҳукуматнинг ўзи отиб ташлади... Шундай қилиб Буин, Набоков кабилар хорижда бутунлай қолиб кетди. Гумелев Ленин буйруғи билан «оқлар тарафдори» тамғаси ёпиштирилган душман сифатида отиб юборилди. Есенин, Маяковскийлар, кейинроқ, А. Фадеевдай сиймолар ўзларини ўзлари отишди ва ҳоказо...

Энди ўйлаб кўрайлик, тарих кимларнинг ҳақ эканини кўрсатди? Инқилоб томонига ўтмаганлар, унинг биринчи кунидан бошлаб унга қарши йўл тутганлар, нақадар доно ва қароматли шахслар эканини исботлади. Инқилобга бир зумда хайрихоҳлик кўрсатганлар, то — умрларининг охиригача ўз халқ, ватанига нисбатан самимиятлари йўқ, худди бизнинг сийқа шиорларимиз каби сохта, истиқболсиз шахслар эканлигини ҳам халқимиз кўриб турибди. Социалистик деб аталган ижтимоий тузумдан, етмиш йиллардан ортиқ мустамакачилик сиёсатини зўрлик билан бутун мамлакатда қўллаб келаётган Россиянинг шовинистик фаолиятидан «дод» деб мустақиллик сари йўл бошлаган халқлар ҳаракати — бизнинг яна ўша инқилобни қабул қилмаганлар томонига нисбатан ҳурматимизни, эътиқодимизни оширади. Бу тарихий ҳақиқат — воқеликни инкор этадиган куч йўқ, бўлиши мумкин ҳам эмас. Биз мазкур тарихий йўлимиз ҳақида фақат 1980 йилларнинг охириларига келиб очиқ фикр юритадиган бўлдик ва бу йўл бизни мустақилликка ҳам бошлаб келди...

Шоир Боту қандай шароитда яшагани, ҳаётда минг хил зиддиятлар авж олиб бораётган нақадар чалкашлик бир тарихий муҳит қуршовида ижод қилганини бир кўз олдимизга келтирайлик, фақат шундан кейингина унга баҳо берайлик. Юқорида номлари санаб ўтилган ёзувчилар 20-йилларда инқилобга нисбатан ҳар хил муносабатларда бўлдилар; гоҳо хурсанд, гоҳо хафа... Баъзилари

гоҳо унга нисбатан даиғал қаршилик кўрсатдилар. Инқилобдан кейинги қийинчиликлар — очарчилик, қаҳатчилик, ўғирликлар, хунрезликларни кўриб тамоман умидсизликка тушиб кетганлар ҳам озмунча эмас эди. Шулар орасида шўро адабиётининг отаси ҳисобланган М. Горький ҳам бор эди. У худди ана шу йилларда большевикларнинг ишларидан норози бўлиб, Ленинга бир қатор мактублар ёзганини эслатиб ўтиш кифоя қилади. Шунча даҳшатларни кўриб яшаган — яна марказда ўқиб, таълим-тарбия олаётган шоир Боту инқилобни, унинг йўлини маъқуллаб асарлар ёзди. Ёшларни, зиёдиларни инқилоб йўлига юришга даъват этади. Ҳатто баъзида иккиланиб юрган замондошларини ҳам танқид қилади, инқилоб ғалабасини мустаҳкамлаш учун курашга ундайди. Бу жиҳатдан Ботунинг Чўлпонга, А. Қодирийга қарата ёзган шеърларини эслатиб ўтиш мумкин. Мана биргина мисол: Боту 1925 йилда Чўлпонга қарши «Жавобим» сарлавҳаси остида ёзган шеърдан:

Мен ўйлагани сен ўйламайсан,
 Сен куйлагани мен куйламайман.
 Мен сўзлагани сен сўзламайсан,
 Сен кўзлагани мен кўзламайман.
 Сен ўзга банда, мен ўзга бир куч,
 Фикринг, хаёлинг йўқликда кезмак,
 Нурларга қарши режанг, ишинг пуч,
 Ғоянинг амри ғоянгни эзмак.
 Мен «ўз» эмасман... мендан узоқсан,
 Меҳват йўлида жиндак тузоқ сен... (1925, Масков.)

Кўриниб турибдики, Боту инқилобга нисбатан заррача шубҳа билан қаровчига даров зарба беради, бундай ғоявий курашлар руҳида ёзган шеърлари анчагина бор. Аммо шунга айтиш керакки, А. Қодирий ҳам, Чўлпон ҳам инқилоб томонига тазйиқ остида бўлса ҳам ўтишга мажбур бўлган эдилар. Бироқ, 20-йиллардаги зиддиятларнинг улар ижодида акс этиши — воқеликни бадиий идрок эта билиш натижалари сифатида юзага келганлиги у давр тадқиқотчилари назаридан четда қолган эди. Бундай қараш то бизнинг қуларимизгача 90-йилларгача ҳам бор эди, ҳали ҳам топилади... Шоир Боту, эса, ўша даврларда инқилоб ғалабасини мустаҳкамлаш учун олиб борилаётган курашларнинг биринчи сафларида турди. Бу фикр мулоҳазаларни кенгроқ тасаввур этсак, 20—30-йиллардаги кўплаб ёзувчиларимиз меросини чуқур, ҳалол ва холис ўрганиладиган бўлса, уларнинг бутун фаолиятлари-ю, ҳаётлари: ижодлари ҳозирги қулардаги муаммолар билан ҳамон боғлиқ эканлигини тушуниб оламиз. Буюк аждодларимиздан қолган бой хазина халқимиз маънавий дунёсини поклаш учун олиб борилаётган жуда қийин, мураккаб кечаётган бугунги курашларимизда иштирок этмоқда. Боту мана шу курашлар 20-йилларда бошланган деб ҳисоблар ва унда ўз ижоди-ю, ижти-

мой: фаолияти билан фаол қатнашишни ҳаётининг мазмуни деб биларди. Комсомол, партия шўро ишларига фаол аралашади. Маориф, маданият, мафкура, матбуот соҳаларида раҳбарлик қилди. Ўзбекистонда социалистик маданият яратишга бел боғлади ва бунга росмана ишонди. Бутун кучи, қудрати, билими, қобилиятини шунга бағишлади. Унинг адабий, сиёсий, ижтимоий фаолиятидаги тажрибалари, илмий-назарий, адабий-танқидий мақолалари, нутқлари, насрий асарлари — ҳаммаси ўша даврдаги ҳукмрон кўрсатмаларга боғлиқ ҳолда эскилик билан янгилик ўртасидаги — юқоридан аниқ буюриб турилган тарзда курашиш руҳида рўй беради. Ботунинг деярлик ҳамма фаолиятида даврнинг типик зиддиятлари акс этади. Жумладан, классик меросга муносабат, замонавий адабий жараён ҳақида билдирган фикр-мулоҳазаларида биз ана шу ҳолни аниқ кўрамиз. Ўша йиллари сўзда — хўжа кўрсинга меросга ҳурмат билан қараш бор, бироқ амалда эса, бутун меросга қарши сира иккиланмай ўт очиларди. Ботунинг адабий-танқидий мақолаларида, жумладан, маданий меросга муносабатлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларида 20-йиллар ўзбек адабиётидаги ана шу хусусиятлар ҳам ўз ифодасини топади. Аммо Боту ўзбек классик адабиёти хазинасига, асос эътибори билан, доимо ижобий муносабатлар нуқтаи назаридан турган. Бусиз тараққийт бўлмаслигини англаган. Лекин замон талабларидан келиб чиқиб, эскиликка қарши умумий кураш руҳини бадиий ифодалаш — Боту шеърятининг етакчи ғояси сифатида яққол кўриниб туради. Зотан, Боту ва унинг сафдошлари ўз ижодий ва ижтимоий фаолиятлари билан инсонни келажакка, маълум маънода ҳозирги кунларимизга руҳан тайёрлаб боришга ёрдам беради, дейиш мумкин. Ҳозирги кунларимиз — деярли 1990 йилларгача қанчадан-қанча фожиялардан иборат бўлишини Боту хаёлига ҳам келтирмасди. Ўйлаб кўрилса, мамлакатда барча соҳаларда ислоҳот тадбирлари нақадар мураккаб вазиятларда, қанчалик зиддиятлар жараёнида амалга оширилмоқда. Буларнинг ҳаммаси жабрини тортмоқдамиз ва ҳаммаси кўз ўнгимизда рўй бермоқда. Бироқ бусиз турмушни яхшилаш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмаслигини ҳам энди тушуниб турибмиз. Шоир Боту ҳам 20-йилларда худди шундай фикр-мулоҳаза билан яшаган, воқеаларни ўз кўзи билан кўрган, уларда шахсан иштирок этган ва ниҳоят турмушни қайта қуриш зарур деб билган.

Мана бу сатрларни кўринг, худди бугун айтилаётгандай:

Эски турмуш, эски уй,
 Еш кўнглини қийнагай.
 Эски чолғу, эски куй
 Еш юракни тирнагай. (*Ешлар учун, 1921*).

Бу шеърни Боту 1921 йил сентябрда эълон қилади ва уни барча ўқув юртларида ўқишлар бошланиши муносабати билан ёшларга атаб ёзган. Демак, улар ўқишга киришар эканлар, фақат

янги турмуш ҳақида ўйлашлари, эски турмуш тарзининг уйидан, ўйидан ҳатто куйларидан ҳам тезроқ воз кечишлари лозим, янги ҳаётга интилишлари, ўзларини бутунлай сафарбар қилишлари зарурлиги уқдирилади. Бироқ янги турмуш қуриш йўлларида жуда оғир ва катта тўсиқларга дуч келиши муқаррар, ундан чўчимаслик кераклигига алоҳида урғу берилади.

Янги турмуш излаган,
Кўп тўсиққа учрагай.
Юксалишни истаган
Қаршилиқдан кўрқмагай (*Ўша шеърдан*).

Шоир эскича яшаш деганда инқилобдан олдинги ҳаёт тарзини кўзда тутди. Биз бўлсак, эскича турмуш деганда инқилобдан кейинги ҳамма йилларни кўзда тутамиз. Шундай қилиб, Боту эскича яшаш энди мумкин эмаслиги, унинг ўрнига нималар қилиш зарурлиги, ҳаётнинг эскича қонунлар гирдобидида қолиб кетиши учун бундан кейин ҳеч қандай асос йўқлигини куйиб-пишиб уқдиради. Бинобарин, яшашнинг янгича қонуниятларини ишлаб чиқиш ғоят оғир, мураккаб, катта тўсиқларни енгиб ўтадиган куч-қувватни талаб қиладиган вазифа деб билади. Ёшларни ана шу мураккаб, оғир, аммо шарафли, истиқболи порлоқ йўлдан ҳеч тафт тортмай дадил боришга чорлайди:

Эски қонун эски йўл,
Ёшни олға элтмагай...
Ёш билак, кучли билак
Ҳормасин ҳам толмасин.
Ёш тилак, нурли тилак,
Порласин, ҳеч сўнмасин.
Ёш юрак, ўтли юрак
Ҳеч умидсиз бўлмасин (*Ўша шеърдан*).

Мазкур шеърни ёзганда Боту эндигина етилиб келаётган қалби нуқул орзу-ҳаваслар билан тўла талабалик чоғларини кечирмоқда эди. Бундай ҳолатда ёш йигитнинг орзулари чексиз ишонувчан, журъатли, ҳар нарсага қизиқувчан, қийинчиликлардан қўрқмайдиган бир даври бўлади. Биз Боту қалбидаги ана шу ҳиссиётларнинг шеърини ифодасини «Ёшлар учун» сарлавҳаси остида аниқ кўрамиз. Зотан, Ботунинг кейинги ҳаёт ва фаолияти ҳам худди шундай орзу ва умидлар билан ўтди, бироқ афсуски, унинг барча ўйлаганлари, ниятлари сароб бўлиб чиқди, минг афсус...

Шоирнинг мақсадлари, олий тилаклари мазкур шеърнинг ҳар бир сатрига қуйилиб боради. Яъни ўз олдига янги турмуш қуришни ният қилиб қўйган, ўсиш, юксалишни истаган ҳар бир ёш куч қаршилиқдан, унга қарши курашлардан асло қўрқмаслиги шарт деган ғояни илгари суради ва шу билан 20-йиллардаги эскиликка қарши очилган шиддатли курашлар руҳини ифода эта-

ди. Шоир ёшларни баъзи қийинчиликлар қаршисида умидсизликка тушмаслик, уларнинг чиқиб туриши табиий ҳолат сингари аниқ ғояларни сингдиришга ийтилади. Яъни инқилобдан илгариги ҳаёт фақат қора, ғамгин, уқубатли, кейинги ҳаёт эса, ҳамма жиҳатдан яхши; бундан кейин янада яхши бўлади тарзидаги мулоҳазалар Боту шеърятининг моҳиятидан иборат бўлиб қолади.

Қора турмуш чангалидан қутулиб,
Эрк чечаги тақа олган кучли қиз,
Эски одат санамларин парчалаб,
Эрк-тангрига сажда қилган руҳли қиз.
Йўлинг тўғри, ортга боқма, кетабер,
Илгарилаш ашуласин айта бер!

(«Кичкина армуғоним», 1922).

Шоир ёшларга катта умид-орзулар бағишлайди, уларнинг қудрати чексиз ва ҳар ишга қодир кучлар деб қарайди. Ниҳоят барча ўйлаганлари, ғояларини амалга оширишда ёшлар унга таянч нуқтаси бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам улар олдига муттасил вазифалар қўйиб боради. Шу билан янги ҳаётни — ўша замон тили билан айтганда — социалистик ҳаётни жанговар шўро ёшлари қуриши лозимлигига асосий урғу беради. Шунинг учун ҳам ёшларга атаб ёзилган шеърларининг ҳар бир сатри уларни жанговар курашга, эски дунёни, эскича ҳаёт тарзини батамом ўзгартириб, уни янгичасига қайтадан қуришга қизғин даъват этади. Зотан, октябрь тўнтаришидан кейинги ҳаётимизнинг ҳамма йиллари шу ғояни уқдириш, сингдириш билан ўтди. Эски ҳаётга қарши кураш шиори остида бор-йўғимиздан айирдилар, тарихимиз, маънавий меросларимиз, миллий урф-одатларимиз, кадриятларимиз, ажойиб анъаналаримиз оёқ ости қилинди. Боту бундай бўлишини қаёқдан ҳам биларди, билганда октябрь инқилоби йўлини қалбига сингдирмаган, унга бунчалик умид боғламаган бўларди. Боту тўғри деб тушунган йўл халқимизни оқибат натижада қандай моддий ва маънавий фожияларга дучор қилди?! Биринчи ўзбек шўро ёзувчиларимиз бўлмиш буюк аждодларимиз учун яшаш ва ижод қилиш нақадар мураккаб, қийин бўлганлиги шундан ҳам маълум. Лоақал шунинг учун ҳам улар шаънига доғ солиб келаяётган номардлар қанчалик пасткаш ва ҳақсиз эканликларини эътироф этиш лозим.

Боту ва унинг замондошлари олдида шундай вазифалар кўндаланг бўлиб турарди (тўғрироғи, мажбуран қўйилган эди): эски ҳаётни таг-томири билан қўпориб ташлаш шарт; лекин янги — социалистик ҳаёт деб аталаётган турмуш тарзини қандай қилиб қуриш, янги давлат тузумини қандай сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш керак? Ва, ниҳоят, янги типдаги адабиёт ва умуман «социалистик» маданиятни қандай йўллари билан излаб топиш лозим эди. Биринчи шўро ёзувчилари компартия раҳбарлигида — унинг до-

имий равишда юқоридан туриб бераётган буйруқлари асосида ана шу йўллارни қидириш шиори остида қандай қийинчиликларга йўлиққанларини, бу соҳада қандай фожиялар рўй берганини тарих кўрсатди... Янги адабиётнинг темир қолиплари 1905 йилдаёқ, инқилобдан анча илгари Ленин томонидан яратилган, шўро даври адабиёти, санъатнинг бошқа барча турлари шу қолипга тикилди. Унинг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» мақоласи аини мафкура соҳасида большевиклар томонидан амалга ошириладиган ҳамма ишларни ичига олган темир ланжара сифатида яратилган қамоқ лагери вазифасини бажарди. Ундан ҳосил қилинган қамоқлар, лагерларда зиёлиларимизнинг гуллари бўлмиш Боту ва унинг қанчадан-қанча сафдошлари, замондошлари хароб қилинди, ёлгончи шиорлар остида қатл этиб, «кафансиз кўмиб» юборилганини тарих ҳеч қачон кечирмайди... Бироқ шуни ҳам айтиб ўтайлик, 20-йилларда бошланган изланиш порлоқ келажак йўли ҳамон изланишда давом этади. Ҳали ҳам топилагани йўқ ва бундан кейин ҳам топилиши учун қаттиқ курашиш лозим бўлиб турган ҳозирги кунларимиз учун ўша аждодларимиз қолдирган мерос ҳали ҳам ўша яхши мақсадлар йўлида хизмат қилишга қодир эканлиги билан қимматлидир. Шу сабабдан мен 20—30-йиллардаги ёзувчиларимиз ижоди ва ҳаёти ҳақида бутун вужудим қақшаб туриб фикр юритадиган бўлиб қолганман. Уларнинг душманлари — халқимизга, ватанимизга, миллий маданиятимизга хиёнат қилган хоинлар сифатида виждонан судланиши керак, бўлмаса биз тарих олдида, аждодларимизнинг пок руҳлари олдида жавобгар бўламиз... 20-йиллардаги ёзувчиларимизнинг ижодий маҳсулотларида, мамлакатимиз ва халқимиз тарихида рўй берган барча воқеа-ҳодисалар, фожиялар ўз бадиий ифодасини топган. Чунончи чор Россиясининг ўлкамизда XIX аср ўргаларидан бошлаб босқинчилик қилгани, унинг рушлаштириш ва талон-торож қилиши туфайли халқимиз бошига қанчадан-қанча кулфатлар соягани маҳаллий миллат зиёлилари тоқатини тугатган ва улар ҳар бир шеър, насрий асар ёки драмаларда «эркинлик», «ватан», «миллат» ибораларини кўплаб ишлатишар, миллий мустақилликка эришиш учун чор Россияси ва ҳар қандай босқинчиларга қарши кураш ғояларини тарғиб қилар эдилар. Ўзбек адабиётида ўтган асрнинг охирилари ва XX аср бошларидаёқ кенг тарқалган мазкур йўналиш 20-йилларнинг бошлари ва ўргаларида ҳам Фитрат, Чўлпон, Элбек, А. Қодирий, Рафиқ Мўмин ва бошқаларнинг асарларида давом этади. Аммо Боту янги давр сиёсатдони сифатида, эҳтимол ҳатто олий маълумотли 20-йилларда Москвада олгани учундир, ўша даврдаги юқоридан берилаётган кўрсатмаларга бошқалардан кўра кўпроқ амал қилади. Жумладан, биз Фитрат, Қодирий, Чўлпон ва бошқаларда бу ҳолатни бошқачароқ тарзда кўраимиз. Ниҳоят Боту ўша биз таъкидлаган хусусиятлари билан бошқалардан бир қадар ажралиб туради. Масалан, «Октябрь арафасида ўзбек адабиёти» сарлавҳали каттагина назарий мақоласида жадидлар ва уларнинг адабий фаолияти ҳақида фикр

юритиб, жадидларнинг феодал тартибларига нисбатан илғор ғоялар билан майдонга чиққанларини эътироф этади, шу билан бирга улар фаолиятига берган баҳосини яна салбий қарашлари билан яқунлайди. Тўғри, 20-йилларда Боту жадидларни мутлақо ижобий баҳолай олмасди: унга марказдагилар йўл бермасди. Ахир жадидлар ҳаракати 1990 йилларнинг охирига келиб, аранг ижобий баҳога эришиб турибдики, бунинг учун Ботуни эмас, ҳали ҳам тирик юрган маънавий майиб рақибларни айблаш лозим. Боту асли билимдон, замонасининг илғор зиёлиси сифатида 20-йилларнинг ўрталарида жадидчиликнинг яққа ҳокимлик тартибларига нисбатан юқори туришини, унда демократик эркинликлар руҳи, тараққийпарварлик фаолияти етакчи бўлганлигини таъкидлашнинг ўзи катта жўрват эди. Аммо на чора, бундан нарига ўтолмасди, олдиди темир панжара, ўлим даҳшати-ю, заҳри қотилга булғаланган тиканли симлардан тўсиқлар қилиб қўйилган эди.

Мана унинг мақоласидаги жумлалардан бир мисол: «Октябрь инқилоби ҳокимиятни пролетариат қўлига ўтказиш билан «жадидлар адабиёти» бирдан йўқолиб пролетариат адабиёти туғилмади». Мазкур жумлада жадидлар адабиёти инқилобдан кейинги давр адабиётининг туғилишига замин бўлди, деган мантқиқ ўз-ўзидан келиб чиқади. Бу адабий жараён учун табиий бир қонуният эканини Боту чуқур тушунади. Аммо шундан кейинги жумлаларда жадидлар миллатчилигига айбланади. Уларда синфий кураш тушунчаси йўқлиги, бой савдогарлар манфаати ҳимоя қилинганлиги, мактаб болаларининг миясига ватаи, миллат заҳарлари қўйила берганлиги ғоят катта айб деб баҳоланди. Винобарин, миллатчиликни чор Россиясининг мустамлакачилик ва ундан туғилган шовинистик; босқинчилик сиёсати келтириб чиқаролганлигини Боту ё пайқолмайди, ёки айтолмайди; эҳтимол Боту назарида жадидларни синфий кураш тушунчасидан четда деб изоҳланганлиги ҳам шундан келиб чиққандир. Боту бу ҳақда ёзади: «Ҳар вақт адабиёт миллат ватан деди, синфий кураш тўғрисида ёзиш ўрнига, синфий курашга қарши нарсалар майдонга чиқди. Бу даврда жадидлар адабиёти яна ҳам тубанлашиб кетди» («Ёз қуни», Т. 80, 209-бет).

Кўриниб турибдики, Ботунинг шеъриятида ҳам, адабий-назарий мақолаларида ҳам 20-йиллар адабиёти жараёнидаги барча ютуқ камчиликлар ва зиддиятлар ифодасини топган.

Адабиётда «синфийлик» деб аталмиш машғум ибора — ўзбек шўро адабиётигагина эмас, шу билан бирга инқилобдан кейинги кўп миллатли бутун шўро адабиётига қанчалар зарар келтирганлиги, қанчадан-қанча фожияларга сургаб борганлиги эндиликда очиқ айтилмоқда. «Синфийлик» шиори остида халқларни бир-бирига қарши турлича табақаларга бўлиб ташланди; улар бир-бирига қарама-қарши қўйилдигина эмас, махсус ўзаро қирғинлар уюштирилди... Ҳатто отани болага, эрни хотинга, акани укага душман кўрсатилди. 20—30-йилларда ўзбек адабиётида ҳам, рус

ва бошқа халқларимиз, миллатларимиз адабиётида ҳам бу соҳада талай асарлар яратилди. Уларда одамдаги инсоний ғазилатлар олиб ташланди, инсон фаолияти унинг фақат «синфий душман»га қарши кураши билан баҳоланадиган бўлди. Мазкур «синов»дан аъло баҳода ўтганлар амал, бойлик, увнов сингари харомхўрликдан иборат имтиёзларга эга бўлди. Бу ўзи алоҳида мавзу, бу ҳақда «Гулистон» ойнотмасининг 1989 йилги 4-сониди, яна ўша йилги 12-сониди босилган («Мустамлакачиликка ўт очган асар», «Фитрат ва унинг «Арслон» драмаси» сарлавҳали) мақолаларимизда бир қадар тўхтаб ўтган эдик, шу сабабли бу масалани шу ерда қолдириб, асосий мавзунимизни давом эттирамиз.

Хуллас, шоир Боту ўз бадиий асарларида ҳам, адабий-назарий мақолаларида ҳам 20-йилларда шаклланиб, кун сайин ривожланиб бораётган маъмурий-буйруқбозлик иш услубига мослашмасдан яшай олмас эди, шундай бўлди ҳам. Шунинг учун ҳам унинг баъзи асарлари ва дунёқарашидидаги айрим нуқталарга танқидий назар билан ёндошиш, гоҳ мунозара қилиш ҳам мумкин. Бироқ асос эътибори билан унинг ижодий маҳсулоти ҳамон биз учун ўз қимматини йўқотган эмас, йўқотмайди ҳам. Ўзи яшаб ижод қилган давр тарихи сифатида бизга ҳаммаша керак бўлади. Зотан, Боту ҳам бошқалар сингари дастлаб ўз даврининг куйчиси сифатида майдонга чиққан ва ўз даврининг самимий шоири, қондош-жондош фарзанди эди. Бу жиҳатдан унинг 1922 йилда ёзган «Бизнинг товуш» сарлавҳали шеъри айниқса характерли туюлади:

Йўқсул элда дард кўпайган, онг камайган хон билан
Сўнги майдон қурғоли ҳам унга зўр гўр қозғоли,
Эзгу байроқ боқ-да, тутдик: жангизимизни ёзғоли
Эй, муаррих, ушла ёзғич, бизни эсла шон билан!

(«Ёз кунни», 40-б.).

Ботунинг мазкур сатрларида 20-йиллардаги эски ҳаётга қарши ўт очиш, инқилобдан илгариги ҳаётни таг-томирлари билан қўнориб ташлашга даъват, ўша замонда партия-ҳукумат томонидан ўртага ташланган шиддатли қонли курашга чақирини ҳарорати акс этиб туради... Боту ўз элини йўқсуллиikka солган ва онгидроқини кемирган ҳокимлар ва зolimларга қарши «эзгу байроқ» остида ҳаммасига «гўр қозғоли» майдонга чиқдик, буни бажариш керак деган ғояни илгари суради. Бироқ бу йўл, бу усул — идора бора-бора бизни қандай таназзулга элтишини, ўзини ҳам ютиб юборишини ҳали шоир идрок этолмасди... Шиорлар, ваъдалар, шоир ва ёзувчиларимизнинг, барча зиёлиларимиз ва халқимизнинг умидлари бир ёқда, ҳаёт иккинчи ёқда қолиб кетди. Боту ҳаётнинг бу қадар чалғиб, чиғаллашиб кетишини асло ўйламас, истиқболга қаттиқ ишонар, бахтли бўлиш учун фақат шундай қилиш керак, интилиш керак, муродимиз албатта ҳосил бўлади,

деган ағидага чин кўнгилдан ипонар эди. Шеърнинг кейинги сатрларида бу гоъвий мундарижани яна ҳам аниқроқ ифода этади:

Кўнглимиз тўқ, чайқалиш йўқ, бизнинг сон оз бўлса-да,
Тебранишни тўхтатиш йўқ, йўлга тўсқин тўлса-да,
Зўр денгиздек тўлқин урган ғайратимиз олдида,
Эски хоннинг тахти титрар, қанча олий бўлса-да,
Биз умидли эр йигитлар, ёшли кўзга қаршимиз,—
Ҳар томондан тўлқин урган бизнинг ўткир товшимиз.
«Еш юраклар, бизнинг сафга, қўрқоқ ўртоқ, қоч нари!
Дувёмизга орқа бер-да, онгни йўлла «йўқ» сари!»

(Ўша китоб, 40-бет).

Кўришиб турибдики, Ботунинг 20-йиллар бошларидаёқ ёзган шеърларида кескин руҳ, шиддатли кураш, жанговар исёнкор эътиқод гоълари барқ уриб туради. Мазкур эътиқодга бошловчиларнинг ўзларида эса бундай кучли тўсиқлар бўлса-да, ундан қўрқин йўқ, қўрқоқлар четга чиқсин, улар йўқликка маҳкум этилган дегап замон шиорларига қатъий риюя қилган шоир бутун ҳаётни курашлар билан қайта қуришга бел боғлайди..

20-йилларнинг ўрталари ва ундан кейин ёзган «Севинч қуйлари», «Шокир Сулаймоннинг альбомига», «Ўгут», «Фарғона ёшларига», «Қизил Москвага», «Эрк сўзи», «Тутқун қиз», «Паранжи», «Қишлоқ қизлари», «Тўлқиним» каби қатор шеър ва дostonларида, Ленин вафоти муносабати билан 1924 йилда ёзган «Марсия»сида, Мирмуҳсин Шермухамедов вафотига атаб ёзган «Ҳатта йўқотув» сарлавҳали таъзияномаларида қизгин курашчанлик, ҳужумкорлик руҳи барқ уриб туради. Шунга қарамай, 20-йиллар ўзбек адабиёти ҳақида ғаразли фикр юритадиганлар баъзан ёзувчининг бирои асаридаги бирои-бир сўзни тутиб олиб, бошқа фазилатларини рад этиб юборадилар, ҳатто бутун ижодини йўққа чиқаришга интиладилар. Бундай даҳшатли ҳоллар адабиётшуносликда 20-йилларда ҳам бор эди. Жумладан, Абдурахмон Саъдий, Сотти Хусайн, Бойбулатов, қисман Олим Шарафуддинов ва бошқалар худди шу йўлдан бориб, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби буюк санъаткорларимизнинг бошини еган эдилар. Бундай қарашларга Фитрат билан Абдулла Қодирий, Ойбек бир неча бор матбуотларда чиқиб порозилик билдирганлар. Боту бир мақоласида шундай ҳолатларни алоҳида таъкидлаб ўтгани ҳам маълум: «Ҳар бир шоир, ҳар бир адибнинг озми-кўпми ўзинга яраша хусусиятлари бўлади: Бироқ бу хусусиятларни бир-икки шеър, бир-икки адабий нарчага қараб кескин белгилаш тўғри бўлмайди. Негаки, бу хусусиятлар эгасининг ўсиш даврлари ҳар вақт ўз изларини унинг асарларида қолдирмасдан қўймайдилар. Шунинг учун ҳар бир адибга баҳо берганда кенг ва чуқур таҳлил қилиш баҳонинг тўғрилигини таъмин этади».

Боту мазкур фикрларни 1928—29 йилларда ёзган, лекин у

ҳам эскирганми? Асло эскирган эмас. Чунки, Боту, Фитрат, А. Қодирий, Ойбеклар бундан қарийб олтмиш-етмиш йиллардан ортиқ илгари қарши курашган нуқсонлар адабиётшунослигимизда ҳали ҳам учрайди ва биз ҳамон уларга қарши курашиш билан оворамиз... (Бу тўғрида юқоридаги саҳифаларда Фитрат, Қодирийлар ижоди муносабати билан бир қатор мисоллар келтирганимиз, ҳозирча шу билан қаноатланиб турамиз). Шу нуқтаи назардан ҳам Ботунинг мазкур мавзудаги мулоҳазалари ҳозирги адабий ҳаётимизни кўзда тутиб айтилганга ўхшаб кетади...

ХОТИМА ЎРНИДА

Асримизнинг 20—30-йилларида яшаб ижод этган аждодларимиз ўзларининг бетакрор истеъдодлари билан миллий адабиёти-мизда чинакам маҳорат мактаби яратганлар. Шу жиҳатдан Абдулла Қодирий ижоди алоҳида ўрин тутади. Унинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ўзбек адабиёти тарихида биринчи роман бўлса ҳам, ёзувчи камтарлик билан қайд қилгандай «бир тажриба, ҳавас» бўлибгина қолмади. Бу фикрнинг биринчи исботи шулки, ушбу романлар пайдо бўлгандан бошлаб то шу кунларгача ҳам бутун-бутун халқлар орасида муттасил эътиборни жалб этиб келаётгани, баҳс қилиниб келаётгани, у ҳақдаги шов-шувларнинг ҳамон давом этиб, охири кўринмаётгани кишини ҳайратга солади.

Абдулла Қодирий ўз асарларининг ютуқлари тўғрисида бирор жойда мақтангансимон бирор гап айтганини учратганим йўқ. Ваҳоланки, асарлари билан ҳар қанча ғурурланса арзирди. Баъзи жўнгина асар тўғрисида бирор танқидий гап ёки мақола пайдо бўлса, дарров асар муаллифлари «мен бу асаримнинг муваффақиятлари ҳақида ўқувчилардан бунча хат олдим!» деб даъво қилишади. Буюк ёзувчиларнинг бирортаси бундай қилган эмас, қилмайди, чунки асарининг муваффақиятлари ҳақида ёзувчи эмас, бошқалар гапириши лозим.

Ёзувчилик тажрибаси, муваффақиятлари сирини ҳақида гап кетар экан, аввало Абдулла Қодирийнинг ўзи ижодга нақадар жиддий муносабатда бўлгани ҳақида унинг соддагина тарзда баён қилган бир фикрини келтирамиз. Қодирийга 1935 йилда бир гуруҳ ёш ёзувчилар билан учрашиб тажрибаларини сўзлаб бериш ҳақида мурожаат қилишади. Бу учрашув бўлиб ўтгандан кейин «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси ўша йили 14 март сонида «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» сарлавҳа остида (Абдулла Қодирий) Жулқунбой (докладидан) деб маърузанинг қисқача мазмунини чоп этади. Мазкур мақолада кўпгина ажойиб фикр-мулоҳазалар, романлари ёзлиши тарихига оид жуда қимматли маълумотлар, ёзувчилик маҳорати ҳақида худди бугунги талаблар даражасида баён қилган мулоҳазаларга дуч келамиз. Бунда Қодирий ёзувчи бўладиган шахслар олдидаги энг муҳим вазифаларни аниқ санаб беради. Жумладан, «Ёзувчи бўламан деган ҳар бир киши ўзида...

турмушнинг майда-чуйдаларигача кузата оладирган қобилиятни ўстириш керак.

...Адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак. Энг яхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ўқиш зарур. Ўқиганда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига англата олганини диққат қилиб суриштириб бориш керак. Шундагина ёзувчидан ҳунар ўрганиш мумкин...» Мана бу содда, барчага баробар тушунарли, аммо маъноси жиҳатдан ғоят кенг ва чуқур мантиққа эга гаплар ёшларагина эмас, ҳар қандай катта ёзувчига ҳам маҳорат сирларини эгаллашнинг муҳим йўл-йўригини кўрсатиб беради. Яна Қодирий булар қуруқ назарий гаплар бўлиб қолмасин учун ўзи мазкур кўрсатмасига қандай амал қилиётганини ҳам ғоят билимдонлик билан олимона баён қилиб беради. «...Ҳақиқий ёзувчи бўлмоқчи учун турмушни ҳар тарафлама ўрганиш, бунинг учун унинг ҳар соҳаларидан хабардор бўлиш керак. Қисман менинг бошимдан кечирганларим менинг ёзувчи бўлишимда каттагина роль ўйнаганлар. Ҳақиқий ёзувчи бўлишни истаган ёшларимиз ҳам дастлаб шу турмуш ичига киришлари, уни билишлари керак. Турмушнинг турли соҳаларида ишлашим натижасида мен ўзбекларнинг урф-одатларини, улар ичида учрайдиган типларни ўрганоқдим...»

Ёзувчи биз келтирган кўчирмаларда баён қилинган фикрларини ҳаётда қай йўсинда қўлланиши, яъни мазкур назарий гапларни қандай амалга ошириш кераклиги ҳақида ҳам жуда аниқ маълумотлар беради, ўз тажрибасининг бу томони тўғрисида келганда шундай дейди:

«Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни аввал неча мартаба кўрган эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман. Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи бўлган ерда қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача. Биринчи қараганда бу нарсалар ҳеч аҳамиятга молик бўлмагандек кўринса ҳам, кейинроқ жуда фойдаси тегибли қолиши мумкин...»

Ўйлаб қаралса, юқоридаги кўчирмаларда гўё оддийгина фикрлар баён қилингандай кўринади, аммо уларда Қодирий асарларининг муваффақияти сирлари ғоят чуқур ифода этилган.

Абдулла Қодирий биринчи марта ўзбек адабиётида тарихий роман яратди, бунинг учун, ўзбек халқи тарихига оид жуда кўп ҳужжатларни ўзи таъкидлагандай, пухта ўрганди. Роман ёзиш учун шунинг ўзи етмайди. Ҳужжатларга бадиий ранг бериш лозим. «Материални ўрганиш маҳалида асарни қайси хилда ёзиш ҳақида бош қотириб... асарнинг жуда ҳам тахминий бир схемаси-

ни тузиб олиб, кейин ишга тушаман...» деган ёзувчи ўз тажрибасини ҳаммадан кўра яхшироқ ифода этар экан, ҳали бу билан ҳам ёзувчи чекланмайди. Воқеалар рўй берадиган жойларни аниқ тасаввур этиш учун, бинобарин, китобхонга ишонарли бир шаклда тасвир этиш учун Қодирий Қўқон ва Марғилонга бир неча марта бориб, шаҳар манзараси, кўчалар, маҳаллалар, уйлар, шаҳар дарвозалари — уларнинг кўмилиб кетган чегаралари, мозор, мачитларгача ўз кўзи билан кўради, кексалар билан суҳбатлашади, хотираларини эшитади, хуллас, романга керакли ҳамма нарсани пухта ўрганади, Қодирий турмушни ўрганиш ҳақида гарчи жуда мукамал фикр айтган бўлса-да, биринчи романида буни қандай тадбиқ этгани ҳақидаги бир мисоли жуда қимматли туюлади бизга.

«Масалан,— дейди Абдулла Қодирий, «Ўткан кунлар»ни ёзиш чоғида Марғилонга борганимда, бир кўчадан ўта туриб, намозшом маҳалида, доғ қилинаётган зигир ёғнинг ҳиди бурнимга урди, мен буни эсда тутиб қолишга уриндим. «Ўткан кунлар»нинг бир жойига шу кичкина детални киргизилганда, берилаётган тасвирнинг яна ҳам одам ишонарли бўлиб чиққани эсимда. Умуман майда деталлар ўқувчида ёзувчига ишонч уйғотади...»

Биз келтирган кўчирма бадий асар устида ижодий ишни қай даражада жиддий олиб бориш лозимлигини янада яққолроқ ифода қилайди. Қодирий, бирор фикрни баён қиладиган бўлганда, чала қолдирмайди, ишдан игнасигача мукамал айтиб бериши билан ҳам ажралиб туради. Кўрдикки, гап асарга кирадиган майда деталларга келиб тақалди. Унинг аҳамияти тўлиқ айтилди. Энди эса, деталларга ижодий муносабатда бўлишнинг ёзувчи учун нақадар аҳамияти борлигини ҳам айтиб беради. Бу фикрни Қодирий шундай таъкидлайди: «...Лекин мен ҳар қандай деталларни асарга киргизавермайман. Уларни шу асарнинг худди шу жойида тасвир этилаётган аҳволга, идеяга тўғри келиш-келмаслигини суриштириб ишлатаман...»

Биз юқоридаги саҳифада тарихий бадий асарда аниқ тарихий ҳужжат ва тўқималар ҳақида бир мунча тўхтаб ўтган эдик. Бу тўғрида ҳам Қодирий жуда тўғри ва равшан фикр айтади. Яъни, ёзувчи турмушни кузатган билан нимани кўрса, ўшанинг сувратини чизиб кетавермайди. Айтайлик, фотосурат худди шундай кўзга қандай кўринса, ўшанинг нухасини айнан кўчиради. Аммо ёзувчи-сувратчидан фарқли ўлароқ, кўрган-билганларини қалбида қайтадан, ижодий тарзда ишлаб, таҳлил қилади, моҳиятига киради, ранг беради, барчага баробар тушунарли шаклда ифода этади. Бунинг учун ёзувчидан нималар талаб қилиниши ҳақида Қодирий айтган гапларга эътибор берсەк, бу гаплар 30-йилларда ҳам, бугун ҳам, бундан кейин ҳам абадий аҳамият касб этиши ҳайратга солади. «...Ёзувчининг ўзидан қўшиши (русча айтганда «вымисель») адабий асарда катта роль ўйнайди,— дейди Қодирий,— лекин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман. Ҳар бир асаримнинг ёзилишига тур-

мушда учраган бирор воқеа сабабчи бўлади. Масалан, мен колхозларда юрганимда ҳақиқатан ҳам Обид кетмоннинг баъзи хусусиятларига эга бўлган бир типни кўрдим...»

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ижодининг катта муваффақи-ятлари сирларидан бири — аввало унинг табиий таланти ғоят катталигида. Ундан кейин эса, ижодга жуда жиддий муносабатларида, адабий мерос, адабий муҳит, воқеликни чуқур идрок эта билишида. Тарихий романлардагина эмас, умуман бадий асар ёзиш учун ҳаёту, ҳужжатларни билишнинг ўзи етмаслиги — унга ёзувчининг ижодий ҳаёлот-бадий тўқималари, агар расмий тил билан айтадиган бўлсак — ғоят катта маҳорати зарурлигини чуқур англаб етганида ҳамдир. Фикримизнинг далили жуда кўп, уни келтириб ўтириш ҳолат эмас, биргина жумлада айтиш мумкин-ки, ёзувчилик ишига шундай тайёргарлик ва жиддийлик билан киришмасдан ёзилган бир қатор ўнлаб романлар бир ўқилиб ёки бутунайлаё ўқилмай унутилиб кетаётгани, Қодирий романлари эса, 70—80 йиллардан буён қўлма-қўл ўтиб келаётганини эндиликда ҳамма кўриб турибди.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари орасида унинг романлари жуда катта шухрат қозонди. Унинг асарлари тезда рус, Болтиқ бўйи халқлари, тожик, туркман, озарбайжон, турк, араб тилларига, бир қатор оврупоча тилларга ҳам таржима қилинди. Жумладан Мухтор Аезов Абдулла Қодирийни 20-йиллардаги барча туркий халқларнинг энг буюк ёзувчиси деб атайдди. Шу фикрни баён қилган махсус хатини кампаа ҳамон эъзозлаб сақлаб келаман; бу хат менинг Қодирий ҳақидаги биринчи тадқиқотим муносабати билан ЎзФА номига 1960 йилда юборилган эди. М. Аезов бундан ташқари яна махсус фикр билдириб ёзган эди: «Абдулла Қодирий (Жулқунбой) юксак романлар яратди. Унинг романлари 1920-йилларда, гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди. Қодирий романларини Қурмонғози ёки Чайковский куйларини тинглагандек дам олиб, гап қилиб ўқийсан киши... Гарчи Жулқунбой 1920-йиллар бошида матбуотда газетачи, публицист сифатида танилган бўлса ҳам, унинг романларида газетачилик, журналичилик тили сира из қолдирмаган. Унинг тили раво, ширали, музиқий, менимча, ҳамма Ўрта Осиё халқларига ҳам таржимасиз тушунарли. Масалан, биз қозоқлар Жулқунбой асарларини таржимасиз ҳам бемалол ўқиб тушунаверамиз...» Кўриниб турибдики, Мухтор Аезов Қодирий асарларининг юксак бадий ва ғоявий савияси туфайли бутун Ўрта Осиё халқларининг буюк маданий сиймоларига илҳом бахш этгани ҳақида қисқа, аниқ ва чуқур маълумот беради. Мана энди, туркман халқининг атоқли ёзувчиси Берди Кербобоев фикри: «Менинг ўзим ҳам Толстойдан, Горькийдан, Шолоховдан ўрганмасам, татар ёзувчиси Иброҳимовнинг «Бизнинг кунлар»ини, «Қозоқ» қизи»ни, ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ини, «Меҳробдан чаён»ини ўқиб шулардан ибрат олмасам «Дадил қадам»ни бошлай олмаган бўлардим».

Яна бир бошқа атоқли туркман ёзувчиси Хидир Деряев мазкур фикрларни тўлдириб ёзади: «Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи менда бир умрга унутилмас таассурот қолдирган ва илҳом бағишлаган. Шундан кейин менда туркман халқининг ўтмиши ҳақида роман ёзиш иштиёқи туғилди. Катта ният билан «Қисмат» романи устида иш бошладим».

Энди машҳур қардошимиз тожик адиби Жалол Икромийдан эшитайлик: «Мен А. Қодирий асарларини гарчи ўттизинчи йилларда ўқиган бўлсам-да, улардаги қаҳрамонларни ҳозирга қадар унутолмайман. А. Қодирий ўзининг гоят сиқиқ, аммо чуқур лирика йўғрилган жумлалари билан мени мафтун этарди... Унинг асарларидаги ҳар бир детал ўзида юксак маъно ифода этарди, моҳир заргар томонидан ясалган буюм янглиғ жилоланади».

Қодирийнинг бугундай янги бир мактаб соҳиби экани ҳақида атоқли олим Бертельс шундай ёзади:

«Дунёда бешта, яъни: француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди. Энди, олтинчисини, яъни ўзбек романчилиги мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди». Мазкур таърифга изоҳнинг ҳожати йўқ. А. Қодирийнинг ўзбек адабиёти тарихидаги буюк ўрни аниқ белгиланган, илмий, назарий жиҳатдан ҳам тўғри таъкидланган. Бу деган сўз — Қодирий жаҳон адабий муҳити миқёсида ўзига муносиб жой олган сиймодир. Демокримизки, Абдулла Қодирий эндиликда ўзбек адабиёти доирасидан — умуминсоний мавқе даражасига кўтарилди. Бутун жаҳон халқларининг севимли ёзувчиси бўлиб қолди. Бунда турли миллат вакилларининг Қодирий асарларини таржима қилишдаги хизматлари, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга бўлди. Филология фанлари номзоди Ш. Ризаев Қодирий романлари таржимаси устида ишлаган шахсларнинг шарафли хизматларини таъкидлаб, «Совет Ўзбекистони» рўзномасида «Қудратли таъсир» (Элларда ва тилларда) сарлавҳали махсус мақола эълон қилди ва бунда бир қатор муҳим далиллари келтириб, ўзбек романчилиги — отасининг жаҳонга танилиши омилларини кўрсатиб ўтади. Жумладан, 1958, 1961 йилларда Л. Бать ва В. Смирновалар таржимасида рус тилида, 1963 йилдан 1982 йиллар орасида Байжонова таржимасида «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари қозоқ тилида, Мустафо Нўъмонов таржимасида татар тилида, Д. Аҳмаммедов ва С. Гаражаевлар таржимасида туркман тилида, яна латиш, украин, озарбайжон ва бошқа қардош халқларимиз тилларига таржима қилиниб, нашр этилди. Шундан кейин Қодирий романлари Оврупо халқлари ва зиёлилари эътиборини ҳам жалб этди ва ниҳоят Орпо Шпехт томонидан «Ўткан кунлар» романи немис тилига таржима қилинди. Таржимон романининг номини, унинг мазмунидан келиб чиқиб, яна айтиш мумкинки, романга оврупоча бир тус бериб — «Тошкентлик ошиқлар» деб атади. Таржимон романи рус тилидаги нусхасини асос қилиб олди. Бироқ шуни айтиш керакки, гарчи Л. Бать билан В. Смирновалар «Ўткан кунлар» таржимасида анча яхши хайрли иш қилган бўлса-

лар-да, асардаги миллий тил хусусиятларини беришда анча-мунча камчиликларга йўл қўйганлар. Гап шундаки, А. Қодирий романлари муваффақиятлари сири ҳақида романинг немис тилидаги таржимасини ўқиган немис адабиётшунос олими Ниота Тун анча қимматли фикр-мулоҳазаларни баён қилди. «Абдулла Қодирий... бугунги кунда ўз мамлакатида ҳам, чет элларда ҳам жуда кучли қизиқиш уйғотиб, совет Ўрта Осиёси адабиётининг ўша йиллардаги тўлқинли тараққиёти бошида турган эди»,— Бинобарин, олим мазкур таърифини жуда яхши мантиқий асослаб, Қодирий ижодида Шарқ ва Ғарб романчилиқ мактабларининг энг муваффақиятли уйғунлашиш жараёнини ёзувчи ижодий самараларининг калити эканини тўғри таъкидлайди.

Немис олими Қодирий романларининг буюк санъат асари даражасига кўтарилгани сирлари ҳақида шундай дейди: «В. Скотт услуби ва Шарқ ҳикоячилиги анъаналарининг бевосита туташиб кетганлиги сезилади. Бинобарин, «Ўткан кунлар» («Тошкентлик ошиқлар»)нинг яратилишида ҳар икки манбаънинг таъсири шубҳасиздир. Булардан биринчиси ёш ўзбек романига воқеа танлаш, Шарқ ҳикоячилигидаги дидактизмни енгиш имконини берган бўлса, иккинчиси, ўқувчига қаратилган муаллиф мулоҳазаларини ифодалашга ёрдам беради». (Ш. Ризаев мақоласидан).

Абдулла Қодирий романларининг муваффақият сирлари ҳақида кўнлаб далиллар келтирилган ва турли адабиётшунослар турли жиҳатларини изоҳлашга ҳаракат қилганлар. Бу ишлар ҳамон давом этади ва бундан кейин ҳам тўхтамаслиги табиий.

Ёзувчи ўзбек адабий тили бойлигидан кишилар характерини очибнинг муҳим воситаси сифатида фойдаланди. Бу билан А. Қодирий асарлари 20-йиллардаги туркий умумхалқ тилининг энг яхши хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ва шу билан ўзбек адабий тили ривожланишига катта ҳисса қўшган эди. Адабий тилимиз тараққиётида Қодирий асарларининг ўрни каттагина мустақил бир илмий тадқиқот учун бой манба бўла олади.

Абдулла Қодирий асарлари, айниқса унинг романлари тилида биз аввало унда соддаликни, ифодада ёрқинликни, воқеликнинг энг илғичка, нозик нуқталаригача ихчам жумлаларда беришга интилиши ва бу соҳада катта муваффақият қозонганлигини кўрамиз.

А. Қодирий адабий тилнинг бутун битмас-туганмас бойлигидан фойдаланишда ва бу жиҳатдан катта муваффақиятга эришувда жонли халқ тилининг ривожланиш қонуларига асосланди. Ўзбек, рус ва бутун туркий, форсий, Шарқ ва Ғарб классик ёзувчиларининг тил билишидаги маҳоратларидан зўр бериб ўрғанади. А. Қодирий асарларининг бу жиҳатини академик Ойбек ҳам таъкидлаб шундай деган эди: «Ўткан кунлар» романида ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатади. Романинг тили, ҳақиқатан бэй, бўёқли, содда, ифода кучи зўр, оммага англаши-

ларли бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, катта» (Ойбек, Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Ўзбекистон Фанлар қўмитаси, Тошкент, 1936, 26-бет).

Ёзувчининг тил бойлиги — унинг ҳахрамонлари ҳамisha ўз савияларига, ўз хатти-ҳаракатлари ва интилишларига хос тил билан сўзлашларида айниқса равшан намоён бўлади. Ҳар бирининг тил иборалари — уларнинг ижтимоий табақаси-ю, касби-корларига гача билдириб туради. Ёзувчи ҳар бир табақа ва касбдаги одамларнинг ўзига хос тили, сўзлаш оҳанглари, ишлатадиган атамаларини яхши билади ва уларга айни ўз гапларини топиб беради. Отабек, Юсуфбек ҳожн, Анвар, Раъно, Махдумлар тили билмидон, ақл-идрокли, тадбирли кишиларга хос салобатли, маънавий бой иборалар билан тўла. Ҳасанали, Сафар бўзчи, Мулла Обид кабиларнинг тилида эса биз бутунлай бошқа бир хусусиятларни кўрамиз: жуда содда, оққўнги, ўз хўжаларига фидокор, шу билан бирга ўта ақлли, фаросатли шахслар экани барқ уриб туради.

Энди Мусулмонқул тилида золим ҳокимларга хос қўрслик, дағаллик, амалини пеш қилиб дўқ уриш ҳолатлари ва жаллодлик шундай кўриниб турадики, унинг номини айтмасдан ҳам ким эканлигини осонгина билиб олиш мумкин.

«Мусулмонқул: — Худайчи!

— Қулингиз!

— «Ҳалиги қушбеги билан бирга келган йигитни ҳузуримизга ҳозирла!»

Бу ибора ва гап-сўзларнинг оҳанглари, гапираётган шахснинг кайфиятини, ўзига тобе кишиларга нисбатан муомалаларини ҳам яққол кўрсатиб туради.

Дин пешволарининг тил ибораларида қадимги ўзбек ёки туркий тил хусусиятлари, араб ва форс тилидаги айрим сўзларни кўпроқ қўллаб туриш ҳолларини ҳам учратамиз, айтиш мумкинки, бу ҳам аслида ҳаётини табиийлиги билан китобхонда аниқ тасаввурлар ҳосил қилади.

Абдулла Қодирий безорилар, чапанилар тилини ҳам жуда яхши билади. Ҳомид, Мутал, Содиқлар тили ўлгудай қўпол, дағал, нуқул чираниш, қочириқ, шалоқ ибора-ю, сўзлар билан тўлган. Уларнинг суҳбатидан бир кичик намуна келтирайлик:

«— Энг яхшиси дарвозадан кириш:

— Дарвозасидан кириб бўлмаса, тоmidан тешиб тушамиз.

— Ҳа, ҳа, ҳа, балли, Мутал тўрам!

— Қулишингни бежо қилма, ҳез... Сен ҳали дунёга келиб нимани кўрдинг-ку, сенга қулиш тушиб қолди. Бу бош дунёга келиб нималарни кўрмади-а? Бунақанги қочириқ ишларни энди қилиб турибди, деб ўйлайсанми? Эй, ҳааа, Муталақанг нималарни қилмади? Ҳа, ҳа, ҳа... Мусулмонсан, отангни арвойи, Ҳомид ака...»

Романдаги хотин-қизлар образлари тилини ишлашда Абдулла

Кодирий ғоят катта маҳорат кўрсатади. Ўзбек аёлларига хос жуда характерли ибораларни топиб ишлатади.

А. Қодирий халқ оғзаки адабиёти намуналари — латифалар, ривоятлар, мақол-маталлар, ажойиб маъноли қочирмақлар, пичинг ва истехзолар, пайров-аскиялар сингари битмас-туганмас санъат хазинасидан ҳам жуда яхш хабардор эканлигини романларида кўрсатди. Мазкур бойликдан хўб ижодий фойдаланади. «Қовоқ девона» образи фаолиятида биз буни яққол кўрамыз. Бунда ёзувчи халқ ўртасида кенг тарқалган фольклор хазинасидан энг муш-таракларини териб, роман сюжетиға шундай усталик билан киритиб юборадик, бу ҳол бадий асарға ғоят гўзал бўёқлар ато этади. Ёзувчи айрим ўринларда тилининг муסיқий оҳангларига эътибор беради, саъж ҳам ишлатади. Жумладан, «...Ҳасанали «Қутилдим» деган эди, яна тоғдай қайғуга тутилди...», «...Кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар...», «Иш ўтган, ғишт қолипдан кўчган эди», «Милтиқнинг ўқидай, пушти гулнинг тўқидай», «Киши давлат учун эрга теккандан ерга тексин» ва ҳоказо...

А. Қодирий ўхшатишлари баъзан шу қадар кучли жаранглайдик, образ ё воқеликнинг мазкур воситаси билан ифодаланган ҳолатини бундан ортдиқ қилиб тасвишлаб бўлмас деб қолади киши. Отабек Кумушниқидан қувилгандан кейин Кумушнинг бошқа бир эрга узатилиши ҳақидаги гаплар хабарини эшитандаги ҳолати шундай тасвириланади: «Жонсиз бу хабарни эшитган Отабекнинг ҳуши бошидан учган каби боқди-да, одим узган жойида миҳлангандай қотиб қолди. Гўё устидан бир челак қайноқ сувни ағдарган эдилар-да, бутун териси оёғига сидирилиб тушган эди...»

Қодирий романлари ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожланишиға яна шу билан ҳисса қўшидик, бунда ёзувчи эски бадий асарлардаги айрим баландпарвоз, баъзан фавқулодда сурунли ифодаларға барҳам бериб, бадий асарда содда, жонли, образли халқ тилидан фойдаланишнинг юксак намунасини ҳам кўрсатди. Яъни, «алқисса андоқ урдиларки» услуби ўрниға ифодали, реалистик услуб яратилган эди.

Қодирийнинг адабиётимиз тараққиётидаги энг катта хизматларидан бири ҳам реалистик наср бадий тили ривожига қўшган катта ҳиссаси эди.

Ёзувчи реализмининг бадий кучи шундаки, у тасвирий воситалардан ижодий фойдаланади. Тасвир этилаётган воқеа образ ҳақида аниқ тасаввур ҳосил этиш услубиға қаттиқ риоя қилади. Шунинг учун ҳам А. Қодирий ибораларида сунъийлик, зўрма-зўрақлик учрамайди. Ҳар бир образнинг ўзига хос миллий фазилатлари бўртиб туради. Миллий руҳ бутун асар моҳиятида ҳаммиша уфуриб туради. Кумуш ёки Офтоб ойм, Ўзбек ойм, Отабек ёки Юсуфбек ҳожи, Уста Олим ёки Ҳасанали, Анвар, Раъно, Махдум, Абдурахмон домла, Мулла Обид ва Берди татар фаолиятларини кузатган киши уларда ўзбек халқининг бутун ўзига хос урф-одатлари, миллий хусусиятларининг нақадар мукаммал мужассамланганлигини дарров пайқаб олади. Демак, Қо-

дирий романларининг энг муҳим ва буюк фазилатларидан бири ҳам улар миллий руҳининг кучлилиги бўлиб чиқади ва бу асарларнинг юксак бадийлигини, унинг зўр муваффақиятини тайин этган сирлардан биридир. Худди шу сабабли асарда иштирок этувчи образлардан бирортаси ўрнига, бошқа миллат вакилини қўйиб бўлмайди, қўйилса ажралиб қолади. Уларга қандай кийим кийдирманг — ўзбеклигини ўзгартиролмайсиз.

* * *

20—30-йилларда яшаб ижод қилган авлодларимиз фаолиятининг қайси томонига қараманг, худди бизни ўйлаб иш кўргандай бўлаверади. Адабий жараёнимизда мавжуд бўлган муаммоларнинг қайси бирини олиб қараманг, уларнинг илдизларини ўша аждодларимиз ижодидан, фаолиятдан топасиз. Зотан, улар озодлик йўлида, эркин ҳаёт йўлида, миллий мустақиллик йўлида ғоят катта умидлар билан яшаб, келажакнинг порлоқ бўлишига ишонар эдилар, шунинг учун ҳам бутун вужудларини жамият манфаати учун курашга бахшида қиладилар... Эътиқодларига содиқ қолиб ғоят серқирра, оғир, мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтдилар, тинмай ижод қилиб, бизга бой маънавий мерос қолдирдилар. Минг шукурки, бу битмас-туганмас хазинага эндигина — покланиш, қайта қуриш, янгиланиш, мустақиллик шарофати туфайли бемалол кириб бораётирмиз. Унда ҳали очилмаган қўриқлар тўлиб-тошиб ётибди. Софдил ҳамкасбларимизнинг аҳиллик билан, яхши ният билан бирлашиб ишлашлари орқасидагина мазкур соҳада катта ютуқларга, йирик натижаларга эришамиз деган умиддамиз. Аждодларимиз — 20—30-йилларда яшаб ижод этган ва сталинча жаллодлар томонидан қатл этилган буюкларимизнинг жойлари жаннатда бўлсин, руҳлари шод бўлсин, уларга абадий шон-шарафлар бўлсин! Иймон-эътиқоди бор ҳар бир кимса — уларнинг шаънига яхши гап айтиши, номларини ҳурмат-иззат билан тилга олиши, ҳамиша хотираларини қалбида эъзозлаб сақлашни ўзининг виждоний иши, бурчи деб билади.

МУНДАРИЖА

Китоб ҳақида бир неча сўз	3
Муаллифдан	4
Абдурауф Фитрат	7
Абдулла Қодирий (Жулқунбой)	60
Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон	152
Маҳмудхўжа Бехбудхўжа ўғли Бехбудий	179
Ғози Юнус	208
Машриқ Юнус ўғли — Элбек	227
Маҳмуд Ходиев — Боту	242
Хотима ўрнида	259

Ахмад Алиев

**НЕЗАВИСИМОСТЬ
И ЛИТЕРАТУРНЫЕ НАСЛЕДИЯ**

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон» — 1997,
700129. — Тошкент, Навоий, 30

Ташқи муҳаррир **С. СОДИҚОВ**
Рассом **Т. ҚАНОАТОВ**
Техник муҳаррир **Ў. БИМ**
Мусахҳиҳ **М. ЙУЛДОШЕВА**

Босмахонага берилди 03.04.97. Босишга рухсат эгилди
04.08.97. Ўлчами 60×90^{1/16}. Адабий гарнитура. Шарт-
ли б. табоғи 17,0. Нашр табоғи 18,39. Ҳами 3000 нусха.
Буюртма 821. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 64-96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
ижарадаги Тошкент матбаа комбинати. 700129, Тошкент,
Навоий кўчаси, 30.

А 49

Алиев А.

Истиқлол ва адабий мерос: Олий ўқув юртларининг филология факультетлари талабалари, мактаб ўқитувчилари, аспирантлар, илмий ходимлар учун қўлланма/Сўз боши муаллифи И. Султон.— Т.: «Ўзбекистон», 1997. 272 б.

ISBN 5-640-02329-X

Қизил империя даврида бугун тарихимиз, шу жумладан ўзбек адабиёти тарихи, маънавий меросимиз муттасил сохталанштирилиб келинди. Аммо шахсга сизгиниш фож этилган 50-йилларнинг ўрталаридан кейин Абдулла Кодирий, Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий, Элбек, Ғози Юнус, Боту сийгари буюк ёзувчиларимиз ҳаёти ва ижоди билан узлуксиз шуғулланиб келаётган адабиётшунос олим Аҳмад Алиев бу соҳада 6 монография, 200 дан ортиқ назарий мақолалар эълон қилди. «Истиқлол ва адабий мерос» ана шу тадқиқотлар заминида яратилган муҳим ўқув қўлланмасидир. Муаллиф мазкур китобда адабий меросимизга Истиқлол нуқтаи назаридан ёндашиб, маънавийтимизнинг бугунги аҳамияти, мустақиллигимиз учун курашиб ҳалов бўлган андодларимизнинг буюк умуминсоний қадриятларини тиклаш ҳақида атрофлича мулоҳаза юритади. Шунингдек, уларнинг ҳали кўпчилигига маълум бўлмаган ҳаёт йўллари ва бой адабий-бадий мерослари тўғрисида теран маълумот беради.

ББК 83.3Уз

№ 336—97

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
давлат кутубхонаси

А-4702520105—28
М 351 (04) 97⁹⁷